

MUSA URUD

ZƏNGƏZUR

Bakı-2005

İdeya və layihə müəllifi: **Akif Muradverdiyev**

Elmi redaktoru: **Vəli Əliyev,**
Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru

Musa Urud. Zəngəzur. (Elmi-publisistik nəşr).
Bakı, "NURLAR" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2005. 504 səh.

Kitabda qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun antik dövrlərdən son illərə qədərki tarixi, coğrafiyası, əhalisi, bölgədəki etnogenez prosesləri, azərbaycanlıların mübarizəsi, qəhrəmanlığı və faciəsi türk, ərəb, fars, erməni, alban mənbələri, arxiv materialları əsasında ətraflı və obyektiv təhlil olunmuş, xalqımıza qarşı törədilən tarixi ədalətsizliklər Zəngəzur diyarının timsalında ümumiləşdirilmişdir. Müəllifin gərgin zəhmətinin, elmi axtarışlarının və araşdırmalarının bəhrəsi olan, doğma yurda dərin məhəbbət hissi ilə qələmə aldığı "Zəngəzur" kitabı Vətənimizin qərblə qalmış gözəl bir bölgəsi haqqında ensiklopedik bilgi verən mənbə kimi çox qiymətlidir.

Kitab elmi ictimaiyyət və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN - 9952 - 403 - 09 – 7

© Musa Urud, 2005.

MÜNDƏRİCAT

Qədim torpağın böyük oğlu

Ön söz əvəzinə

I hissə. Sirli ölkə - Zəngəzur

Zəngəzur sözü nə deməkdir?

Zəngəzurdə türk mənşəli toponimlər

Zəngəzur haradır?

Zəngəzurun çayları

Zəngəzurun iqlimi

Zəngəzurun canlı aləmi

Tarixdən qoca torpaq

Sisakan sakların ölkəsidir

Alban xalqı, Sünik xalqı

Zəngəzurun alban - oğuz abidələri

Sünikdə xristianlığın yayılması

II hissə. Nişançı özümüz, hədəf özümüz

Babəkin ayaq səsləri

Babəkdən sonrakı Zəngəzur

Səlcuqdan başlayan yol

Matenadaran sənədləri nə deyir?

Zəngəzur Osmanlılar dövründə

III hissə. Kazak süngüsündə erməni rəqsi

Rus ekspansiyası və erməni xəyanəti

Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi.

Zəngəzurdə erməni-türk qırğınları (1905-1906 və 1918-1920-ci illər)

Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistan SSR-ə bağışlanması

IV hissə. Ölməyə Vətən yaxşı

Qayıdış, yenidən məskunlaşma

Gizli deportasiya, mənəvi genosid

Zəngəzurdə təhsil

Dil içində dil saxladıq

Zəngəzurun son günləri

V hissə. Zəngəzurdə izim qaldı

Qafan rayonu

Qafan rayonunun 1988-ci ilə qədər mövcud olmuş azərbaycanlı kəndləri

Sisyan rayonu

Sisyan rayonunda 1988-ci ilə qədər mövcud olmuş azərbaycanlı kəndləri

Gorus rayonu

Gorus rayonunda 1988-ci ilə qədər mövcud olmuş azərbaycanlı kəndləri

Meğri rayonu

Meğri rayonunda 1988-ci ilə qədər mövcud olmuş azərbaycanlı kəndləri

VI hissə. Zəngəzur arxivlərin güzgüsündə

Əlavə 1. "Urud və İsgəndər qalası livalarının müfəssəl" dəftərinə görə məskun və qeyri-məskun yerlərin adları

Əlavə 2. 1595-ci il tarixli "İrəvan vilayətinin icmal dəftəri"nə görə Zəngəzur nahiyələrində torpaq sahibliyi

Əlavə 3. 1593-cü il tarixli "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri"nə düşməmiş kəndlərin və məzrələrin siyahısı

Əlavə 4. 1918-1920-ci illərdə Zəngəzur azərbaycanlılarına qarşı törədilmiş vəhşilikləri əks etdirən arxiv sənədləri

Əlavə 5. Zəngəzurda adları dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələri

Əlavə 6. Qərbi Zəngəzurun Azərbaycanlı əhalisi (1886-1986)

Ədəbiyyat

QƏDİM TORPAĞIN BÖYÜK OĞLU

*Bundan sonra da elə əsərlər yaranmalıdır ki, o əsərlər Ermənistanda yerləşən həmin torpaqların Azərbaycanı məxsus olmasını daim, ardıcıl surətdə sübut etsin.
Biz bunu etməliyik. Biz gələcək nəsillər üçün yol açmalıyıq.*

HEYDƏR ƏLİYEV

Torpaq zirvələri ilə, xalq böyük oğulları ilə uca görünür, tanınır, dəyərləndirilir. Dünya sivilizasiyasına, bəşəriyyətin hər bəşəriyyətə və dövlət quruculuğu tarixinə Mete, Çingiz xan, Əmir Teymur, İldırım Bəyazid, Şah İsmayıl Xətai, Sultan Mehmet kimi dahilər bəxş etmiş böyük türk xalqı həm də bu şəxsiyyətlərlə tanınmış, dünya xalqlarının içərisində müxtəlif dövrlərdə aparıcı bir millət kimi hörmət, söz və nüfuz sahibi olmuşdur.

Bu böyük millət XX əsrdə də bəşəriyyətə zamanın, dövrün axarını qabaqlaya biləcək iki dühanı - Mustafa Kamal Atatürkü və Heydər Əlirza oğlu Əliyevi bəxş etmişdir.

Azərbaycan türklüyü iyirminci əsrdəki milli varlığı və inkişafı üçün, iyirmi birinci əsrdə əldə edəcəyi nailiyyətləri və tərəqqisi üçün birmənalı olaraq, öz böyük oğlu, ümummilli liderimiz, müstəqil Azərbaycan dövlətini qurmuş və on il ərzində ona böyük müvəffəqiyyətlə rəhbərlik etmiş möhtərəm cənab Heydər Əliyevə minnətdardır, onun dühasına, onun iradəsinə, onun dövlətçilik və milli birlik uğrunda ardıcıl, yorulmaz qalibiyyətli mübarizəsinə borcludur.

Azərbaycanın 1969-cu ildən bəri ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və digər sahələrdə əldə etdiyi bütün nailiyyətlər birmənalı olaraq, bu xalqın müdrik oğlu, dünya şöhrətli siyasətçi, bütün ömrünü xalqının xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş dahi şəxsiyyətin - cənab Heydər Əliyevin adı ilə, onun uzaqgörən siyasəti və uzunillik yorulmaz mübarizə yolu ilə bağlıdır. Cənab Heydər Əliyevin 1969-cu ildə respublika rəhbərliyinə gəldiyi zamandan başlayaraq, Azərbaycan xalqının həyatında böyük bir yeniləşmə, Azərbaycanın tarixində böyük dəyişikliklər həyata keçirilmiş, məmləkətimizin intibah mərhələsi başlanmışdır.

Məhz 1969-cu ilin 14 iyulunda Azərbaycanın bütün tarixi boyunca ən böyük ictimai siyasi xadimi, görkəmli dövlət başçısı, ümummilli lideri olmuş bütün dünyanın tanıdığı və böyüklüyünü dostun da, düşmənin də etiraf etdiyi Tarixi Şəxsiyyət - Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycanda ali siyasi rəhbərliyə gəldi - Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildi.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın rəhbərliyinə gəlməsi illərcə yağış yağmayan, bulaqları quruyan, torpağı qovrulub sovrunan, barını qəhər kəsmiş, dağlarının otu yanmış, yollarını toz basmış, aran günəşi altında ləhləyən Azərbaycanın səmasında barlı-bəhərli yağışdan xəbər verən şimşək çaxması, göy gurultusu kimi bir şey idi. Bu gündən başlayaraq, gerilik, ətalət basmış, fərasətsiz rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyi nəticəsində yazıq, sahibsiz, fağır günə düşmüş, az qala öz kasıb qisməti ilə barışmaqda olan Azərbaycan xalqının silkələnib oyanma, qalxıb dirçəlmə günləri, taleyində böyük milli dönüş tarixi başladı.

Öz mübariz, səfərbəredici, ilhamverici və tələbkər hayqırtısı ilə Atatürksayağı xalqın ağır günündə irəliyə sıçramış bu rəhbər adam ali vəzifəyə seçildəndən sonra qısa müddət ərzində çox yatmışları oyatdı, çox azmışları haqqın yoluna qaytardı, təkcə Azərbaycan xalqına deyil, o vaxtkı SSRİ-nin bütün ittifaq respublikalarına, eləcə də Mərkəzi hakimiyyətə bəyan etdi ki, bu cür yaşamaq və işləmək olmaz, hər şey yeniləşməlidir, canlanmalıdır, dirçəlməlidir, mütərəqqiləşməlidir.

Tarixdə demək olar ki, bütün rəhbərlər yenilikçi, mütərəqqi konsepsiya ilə hakimiyyətə gəlirlər, çox gözəl sözlər danışblar, gözəl ideyalar irəli sürüblər. Yalnız o rəhbərlər tarixdə qalıblar ki, onlar öz dediklərini həyata keçiriblər, işdə, əməldə sübut ediblər və bu fəaliyyətləri ilə millətin, dövlətin tarixində yüksəlişə, dirçəlişə nail olublar. Azərbaycan xalqının əbədi ümummilli lideri Heydər Əliyev məhz belə şəxsiyyətlərdəndir.

Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyüklüyü ondadır ki, onun ideyaları, gördüyü işlər, həyata keçirdiyi tədbirlər bir, yaxud bir neçə il üçün deyil, bir neçə onilliklər, bir neçə nəsillər, bütöv bir epoxa üçün düşünülmüş, nəzərdə tutulmuş, planlaşdırılmışdır.

Heydər Əliyev 1969-cu ilin 14 iyulundan Azərbaycanda hər şeyi yeniləşdirmək, saflaşdırmaq, dirçəltmək, inkişaf etdirmək, ölkəni çiçəklənən bir diyara çevirmək, xalqı xoşbəxt gələcəyə çatdırmaq uğrunda, böyük amallar uğrunda fəaliyyətə, mübarizəyə başladı.

Azərbaycan mədəniyyətinin və elminin çiçəklənməsi, iqtisadiyyatın, kənd təsərrüfatının inkişaf etməsi, sənaye potensialının intensiv artırılması, geniş sosial proqramların həyatda gerçəkləşdirilməsi məhz bu böyük tarixi şəxsiyyətin respublikaya rəhbərliyi dövrünə təsadüf edir.

Onun bu zaman kəsiyində gördüyü nəhəng işlər əsrə bərabər olan Heydər Əliyev erası kimi tarixə düşmüş və qədirbilən xalqımızın yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Heydər Əliyev dəfələrlə həyatını təhlükə qarşısında qoyaraq vətənimizin azadlığı və müstəqilliyi naminə şərəfli mübarizəyə qalxmış, millətimizin ən böyük təəssübkeşi, dövlətçiliyimizin qurucusu, ölkəmizin rəhbəri kimi tarixi missiyanı öz üzərinə götürmüş, Azərbaycanımızı fəlakətlərdən xilas etmişdir.

Məhz buna görədir ki, Vətənimizin və xalqımızın taleyi təhlükədə olduğu bir vaxtda Azərbaycan xalqı öz xilasını yenə də cənab Heydər Əliyevdə gördü və gələcək xoşbəxtliyini onunla bağladı. Cənab Heydər Əliyev 1993-cü ildə respublikaya rəhbərliyi yenidən öz üzərinə götürməklə Azərbaycanın dövlətçiliyinin təməlini qoydu, milli müstəqilliyinin və dövlət suverenliyinin qorunub saxlanılmasına, daxili və xarici düşmənlərin dağıdıcı, separatçılıq hərəkatlərinin dəf edilməsinə nail oldu.

Şübhəsiz ki, Vətən və xalq qarşısındakı misilsiz xidmətlərinə görə cənab Heydər Əliyevi anamız Azərbaycanın hər bölgəsində, hər rayonunda, hər kəndində qədirbilən xalqımız öz doğması, əzizi kimi ürəkdən sevir, öz milli varlığının, əmin-amanlığının, sosial rifahının və sabaha inamının qarantı kimi məhz Heydər Əlirza oğlunun dövlətçilik strategiyasını görür və yüksək qiymətləndirir.

Dünyanın hansı bucağında yaşamasından asılı olmayaraq ürəyində Azərbaycan sevgisi, qanında milli təəssübkeşlik duyğusu olan hər bir azərbaycanlı Heydər Əliyevi öz doğması bilir, onun uca adı ilə öyünür, fəxr edir, bu müqəddəs adın kölgəsində özünü daha da güclü, daha da inamlı hiss edir.

Öz xalqının şəksiz və şəriksiz lideri, bu böyük insana olan milyonların sevgisi və qüruru içərisində, yaqın ki, Naxçıvan və Zəngəzur camaatının payı bir qədər artıqdır. Hər halda bu camaat belə hesab edir. Bu da təbiidir. Heydər Əliyev 1923-cü ilin gözəl bir yaz günündə - mayın 10-da Azərbaycanımızın ən qədim şəhərlərindən olan, milli varlığımızın ləyaqətli daşıyıcısı, mərd mübariz insanları ilə tanınan, Qafqazda sivilisasiyanın mərkəzlərindən biri sayılan tarixi Naxçıvan torpağında dünyaya göz açmış, burada böyümüş, məktəbə getmiş, təhsil almış, ilk əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Bu mənada naxçıvanlılar özlərini cənab Heydər Əliyevə "bir köynək yaxın" sayırlar və bu inamlarında tamamilə haqlıdırlar.

Zəngəzur camaatı da naxçıvanlılar kimi cənab Heydər Əliyevi daha çox özlərininki sayırlar və onların da bu istəkləri əsassız deyildir. Ən azı ona görə ki, bütün Azərbaycan xalqının fəxri, vüqarı olan bu böyük şəxsiyyət öz soy-kökü ilə Zəngəzur torpağına, Azərbaycanın qədim torpaqları sayılan bu dağlar diyarına bağlıdır.

Əslində Naxçıvan da, Ərdəbil də, Zəngəzur da, Qarabağ da vaxtı ilə anamız Azərbaycanın aralarında heç bir sərhəd, heç bir bölgü olmayan bütöv əraziləri, zaman-zaman bir-biri ilə qaynayıb-qovuşmuş, qohumlaşmış türk ellərinin ata-baba torpaqları olmuşdur. Bu torpaqlar arasında sərhədlər sonradan çəkilmişdir. Əgər xanlıqlar dövründə bu sərhədlər şərti xarakter daşıyırdısa, 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycanı iki yerə bölməklə, həm də Rusiyanın himayəsinə keçmiş şimal torpaqlarımızı quberniyalara ayıraraq tarixi əlaqələri, ənənələri qırmağa, birliyimizi sarsıtmağa, isti münasibətlərimizi soyutmağa çalışdı.

1828-ci ildə Naxçıvanın Təbrizə yolunu kəsdilər... 1920-ci ildə isə İrəvanı Naxçıvandan ayırdılar. Ərikli dağın qol-budağını budadılar. Zəngəzuru mələdə-mələdə Naxçıvandan və Qarabağdan qopardılar, Naxçıvanla Qarabağ arasına ayrılıq yaylığı sərdilər (90, 106).

... 1918-ci il Sisyanaya qarşı kimi, taun kimi, yanğın və zəlzələ kimi gəldi. Bu qədim Azərbaycan torpağında daş daşın üstündə qalmadı.

Daşnak Andronik Ozanyanın başçılıq etdiyi 10 min nəfərdən artıq erməni ordusu Zəngəzurda böyük talan və qırğınlara başladı. İnsanları yalnız türk və müsəlman olduqlarına görə qətlə yetirdilər, didərgin saldılar, ev-şiklərini talan edib yandırdılar.

Zəngəzur camaatının bir hissəsi Naxçıvana, bir hissəsi isə Qarabağa pənah apardı. Daşnakların işgəncə və təqiblərindən canını götürüb Naxçıvana qaçan Sisyanın Comərdli kəndinin camaatı arasında Azərbaycan xalqının milli iftixarı, Müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi və qurucusu Heydər Əliyevi dünyaya bəxş etmiş Əliyevlər ailəsi də var idi. Bu ailə mahalda öz mərdliyi, igidliyi ilə sayılıb-seçilən Comərdin və dövrünün tanınmış adamı olan Urudlu Kərbəlayı Abbasqulunun nəslə kimi tanınmış və hörmət qazanmışdı.

Cənab Heydər Əliyevin ulu babası Comərd kişi qardaşı Alagöz Məhəmmədlə birlikdə Comərdli kəndinin bünövrəsini qoymuşlar. Kənddəki bütün ailələr bu iki qardaşın törəmələri olmaqla demək olar ki, bir-birinə qohumdurlar. Comərdli camaatının Sisyanın digər qədim azərbaycanlı kəndləri olan Urud, Şəki, Ərəfsə, Dəstəgird və s. kəndlərlə də yaxın qohumluq əlaqələri vardır.

Akademik Cəlal Əliyev "Elm həqiqətdir" kitabında öz ailələrinin nəsil şəcərəsini belə göstərir (133, 301). Əliyevlər ailəsinin soy ağacı:

Comərd - Süleyman – Məhəmməd – Comərd - Əli – Kərbəlayı Cəfər - Əlirza

Əlirza Kərbəlayı Cəfər oğlunun anası urudlu Gülcahan Kərbəlayı Abbasqulu qızının soy ağacı:

Qulu - Behbudalı - İsgəndər - Cəfərqulu - Hüseyinqulu - Məmmədqulu - Nəcəfqulu - Kərbəlayı Abbasqulu - Gülcahan

İzzət xanım Cəfərqulu qızı Əliyevanın ata nəslinin soy ağacı:

Əbdüləli – Ağamalı - Məmmədəli - İmamqulu - Cəfərqulu - Kərbəlayı Abdulla - Məmmədəli - Cəfərqulu - (İzzət xanım Əliyevanın atası)

İzzət xanım Cəfərqulu qızı Əliyevanın ana xətti ilə nəsil şəcərəsi:

Güllübəyim - Taclıxanım - Bibixanım - Səkinə - Sarabəyim (İzzət xanım Əliyevanın anası)

Bu böyük və son dərəcə istedadlı ailənin nəsil şəcərəsi ulu babaları Comərd kişidən başlayaraq, üzü bəri bütün nümayəndələri öz azərbaycanlı soy-kökünə, milli varlığına, dini inamına, vətəninə və xalqına bağlı mərdmübariz insanlar olmuşlar.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycana xalqımızın xilaskarı, ümummillə lider Heydər Əliyevi, akademik Həsən Əliyev, akademik Cəlal Əliyev, akademik Aqil Əliyev kimi elm korifeylərini, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, qloballaşan dünyanın siyasi mənzərəsində xüsusi dəsti xətti ilə seçilən, görkəmli siyasi xadim cənab İlham Əliyevi töhfə etmiş bu qüdrətli nəslin genoloji soy ağacı ətraflı öyrənilməli, müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilməlidir. Bu Heydər Əliyev fenomeninin izahına, onun fəvqəlinən dühasının haradan qaynaqlanmasına aydınlıq gətirə bilər. Məsələn burasındadır ki, cənab Heydər Əliyevin mənsub olduğu nəsil XX əsrdə 50-dən artıq alim, elm və incəsənət xadimi yetirmiş, bu nəsil Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda Qarabağda gedən döyüşlərdə 10-dan çox şəhid vermişdir ki, onlardan ikisinə - Aqil Sahib oğlu Quliyevə və Fəxrəddin Vəliyeddin oğlu Nəcəfova vətənin ən yüksək fəxri adı - Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Əlirza kişinin oğlanları Həsən Əliyev və Hüseyn Əliyev Comərdli kəndində dünyaya göz açmış, burada böyümüş, Vətən torpağının əsrarəngiz gözəlliyini burada duymuş və uşaq yaddaşlarında əbədi həkk etdirmişlər.

Xalqımıza qarşı ermənilər tərəfindən 1918-ci ildə törədilən deportasiya və soyqırım faciələri hər bir azərbaycanlı ailəsinə sarsıtılmış, bu sarsıntı və izzət nəsildən-nəsilə insanların içərisində, yaddaşında yaşamışdır.

Əliyevlər ailəsi də bu hadisələrdə öz yurdlarını, əziz adamlarını itirmiş, əzab-əziyyətlər çəkmiş, məhrumiyyətlər görmüşdür.

Azərbaycan milli torpaqsızlaşma və ekologiya elmlərinin banisi, Milli Akademiyamızın yaradıcılarından biri, görkəmli ictimai-siyasi xadim akademik Həsən Əlirza oğlu Əliyev bu qanlı qırğınların canlı şahidi kimi ömrünün son günlərinə qədər həmin hadisələri xatırlayır, comərdlilərin qeyri-bərabər döyüşdə düşməyə qarşı necə fədakarlıqla döyüşməsinə, kəndlərinin dağıdılıb yandırılmasını, bir əmisinin atın tərkinə aldığı 10 yaşlı oğlunun arxadan atılan erməni gülləsindən ölməsini, digər əmisinin isə arvadı və südəmər körpə qızı ilə kəndin kənarındakı bir mağarada gizlənməsini, ermənilərin mağaraya hücumu zamanı isə son patrona kimi atışdığını, axırda isə daşnakların mağaraya girərək əmisinin başını kəsdiyini, əmisi arvadını və südəmər uşağı isə süngü ilə min bir əzab verərək öldürdüklerini, Comərdli camaatının çoxlu itkilər verdikdən sonra dağlarla qaçaraq, Naxçıvana pənah aparmasını yana-yana, erməni daşnaklarına qarşı sonsuz bir nifrət hissi ilə danışır (47, 43).

Şəfiqə xanım Əliyeva "Mənim anam" kitabında ailələrinin 1918-ci ildə üzləşdiyi müsibətləri çox səmimi və təsirli bir şəkildə belə təsvir edir:

"Ermənilərin Zəngəzur torpağına olan təcavüzü anamın ömrü kitabında gənclik xatirələrinin ən acı səhifələridir. Öz torpağından didərgin düşənlər Naxçıvanın ətrafında olan kəndlərdə - Qazançı, İşıqlar, Cəhri və Milax kəndlərində məskunlaşırlar. Atam Əlirza və anam İzzət xanım isə Naxçıvana gəlirlər. Lakin anamın çəkdiyi müsibətlərin hamısından dəhşətli Comərdliyə qaçarkən yolda gördüyü mənzərə olub. Çox sevdiyi, gözəlliyi, boy-buxunu ilə öyündüyü 23 yaşlı qardaşı Heydər ölmü onu sarsıdıb. Anamı qaçqın düşmək ağrısından daha çox sevimli qardaşının ölümü yandırır. Düz on beş il anam bacı, qardaşlarının sağ olub, olmamasından xəbər tuta bilməyib. Bir gün isə qardaşı övladlarının sağ olması xəbərini ona verirlər. Özü nəql edirdi ki, qardaşlarının ətrini yenidən tapdığım övladlarından alanda elə bil dünyaya təzədən gəldim. Məsmə, Səkinə, Rzaqulu, Humay... Onlar anam üçün artıq yoxluğa çevrilmiş bacı-qardaş tapıntısına bərabər sevinc idilər.

Atamla anam Naxçıvanda məskunlaşdıqdan sonra üç qardaşım, mən və bacım dünyaya gəlmişik. Həyatı dərk edəndən anamın gözlərində kədər görmüşəm. Atam dəmiryolçu idi. Səhər gedib axşama kimi çalışır, öz halal qazancı ilə balalarını böyüdü. Zəhmətkeş, dinc ailəmiz olub. Anam "erməni" kəlməsinə belə nifrət edər. Çünki ermənilərin onun ailəsinə vurduğu zərbənin acısını çəkmək asan məsələ deyildi. Elə buna görə də yaraşlıq, mehriban baxışlarından həmişə hüzn və küskünlük boylanardı. Bacı, qardaş itkisindən doğan hüzn" (98, 25, 26).

Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Zəngəzur camaatı yavaş-yavaş öz doğma yurdlarına qayıtsa da, geriye dönməyənlər də istisna deyildi. Geriyə qayıtmayanlar arasında comərdlilərdən də xeyli ailələr var idi. Bu insanları qınamaq da düzgün deyildi. Kənd yandırılmış, ev-əşik dağıdılmış, var-dövlət talan edilmiş, qırğınlar zamanı ailə üzvlərinin çoxu vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Digər tərəfdən, elə ailələr var idi ki, məskunlaşdıqları yerdə artıq özlərinə az-çox güzəran yaratmış, iş tapmış, öz həyatını dinc axara sala bilmişdi. Naxçıvana pənah aparmış 110 evli Comərdli camaatından 1930-cu ildə geriye yalnız 25 ev qayıtmışdı. Qalan camaat Naxçıvanın müxtəlif yaşayış məntəqələrində məskunlaşmış, bəziləri isə köçüb Bakıya, Azərbaycanın digər yerlərinə getmişdilər. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, 1918-ci il qırğınında Comərdli kəndindən 20- yə yaxın ailə dağ yolları ilə Kəlbəcərə getmiş, orada məskunlaşaraq Comərd kəndinin binasını qoymuşlar. Kəlbəcərin Comərd kəndi 1993-cü ildə Kəlbəcər işğal olana qədər mövcud olmuşdur.

Comərd kişinin nəslindən olan bir çox ailələr, o cümlədən Əlirza Əliyevin ailəsi də Naxçıvanı özlərinə ikinci vətən seçərək öz sonrakı talelərini bu qədim torpağa bağladılar.

Əliyevlər ailəsi Naxçıvanda məskunlaşdıqdan sonra da uzun illər Zəngəzurla əlaqələrini kəsməmiş, Cəmərli, Urud, Şəki və s. kəndlərdə yaşayan qohumları, dostları ilə get-gəl etmiş, onların xeyir-şərində iştirak etmişlər.

Əlirza kişinin oğlanları Həsən, Hüseyn, Heydər, Cəlal, Aqil Əliyevlər müxtəlif vaxtlarda ata-baba yurdlarında olmuş, qan qohumları ilə görüşmüş, yay tətilində bu dağlar diyarında havalarını dəyişmiş, istirahət etmişlər.

Heydər Əliyev yeniyetmə vaxtlarında təxminən 3 il dalbadal yay tətilində istirahət etmək üçün Naxçıvanın bürküsündən sərin, saf havalı və soyuq bulaqlı, bağlı-bağatlı Urud kəndinə gəlib, Urudlu qohumlarının, atasının və özünün dostlarının evində yaşayıb. Heydər Əliyevin tay-tuşları olmuş, onunla yoldaşlıq, dostluq etmiş, Urudlu ağsaqqalların bir çoxu ilə söhbət etdikdə onların hamısı Heydər Əliyevin gənclik dövrü ilə bağlı eyni fikri söylədilər: O olduqca ağıllı, təfəkkürlü, savadlı, istedadlı bir gənc idi. Kəndə gələndə bütün kənd cavanları onun başına yığışardı. Onda insanları asanlıqla öz ətrafına toplamaq, onları idarə etmək, onlara rəhbərlik etmək bacarığı var idi. (90, 186)

Cənab Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə, respublikanın hüduqlarından kənar qalan torpaqlarımızı, orada yaşayan azərbaycanlıları bir an da olsun unutmamış, onların maddi, mədəni, sosial şəraitlərinin yaxşılaşdırılması, həmin insanların içərisindəki Azərbaycan ruhunun yaşaması, mübarizə aparması və qalib gəlməsi üçün aşkar və gizli şəkildə, o dövrün imkanları daxilində əlindən gələni etmişdir.

Məhz cənab Heydər Əliyevin təşəbbüsü və siyasi iradəsi ilə yetmişinci illərin əvvəllərindən Dağıstanda, Gürcüstanda və Ermənistanda tez-tez Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti günləri keçirilməyə başladı.

Bu proqram çərçivəsində respublikanın tanınmış elm, mədəniyyət, incəsənət xadimləri "vətənin qırağında qalan yerləri"ndə yaşayan soydaşlarımızla görüşür, onların mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə yardımçı olurdular. Bu mənada Zəngəzur da istisna deyildi. Bakıdan, Ağdamdan, Füzulidən, Naxçıvandan Zəngəzura tez-tez teatr, konsert qrupları gəlir, kənd-kənd gələrək, konsertlər, tamaşalar verirdilər. Azərbaycanda istehsal olunmuş kinofilmlərin Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərinə gətirilməsi ötən əsrin 70-80-cı illərində adi hala çevrilmişdi.

Bütün Zəngəzur camaatı bilirdi ki, onlara Azərbaycan tərəfindən göstərilən bu qayğı və diqqət bilavasitə möhtərəm Heydər Əliyevin qayğısı və diqqətidir. Bütün Zəngəzur camaatı bilirdi ki, Azərbaycan Respublikasının KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev həm də Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların dayağıdır, arxasıdır.

Zəngəzur azərbaycanlıları cənab Heydər Əliyevin diqqət və qayğısını həmişə yüksək qiymətləndirir, həmişə bu böyük insanın müqəddəs adı ilə öyünür, qürrelənir, ondan qürur duyurdular.

Cənab Heydər Əliyevin birbaşa göstərişi ilə 1974-cü ildə Zəngəzuru Bakı ilə birləşdirən Sisyan-Bakı avtobus xətti açıldı. Sisyan rayonu ilə Bakı şəhəri arasında gündəlik avtobus marşrutunun açılması Sisyan və Gorus azərbaycanlılarının həyatında inqilaba bərabər bir hadisə idi. Çünki o vaxta qədər Qafan və Meğri azərbaycanlıları Bakı və Azərbaycanın bir sıra digər rayonları ilə Qafan - Bakı və Culfa-Bakı dəmiryolu vasitəsilə birbaşa əlaqə saxlaya bilirdilərsə, Sisyan və Gorus azərbaycanlılarının belə bir imkanı yox idi.

Cənab Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini, Siyasi Büronun üzvü olarkən də Zəngəzuru unutmamış, bu bölgənin geosiyasi əhəmiyyətini, gələcəkdə Azərbaycanın həyatında mühüm rol oynaya biləcəyini nəzərə alaraq Bakı ilə Naxçıvanı (gələcəkdə isə Türkiyəni) birləşdirəcək transregional avtomobil magistralının çəkilməsi barədə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarının verilməsinə nail oldu. Təəssüflər olsun ki, SSRİ-nin dağılması bu böyük strateji əhəmiyyətli qərarın icrasını yarımçıq qoydu.

Zamanın qısa bir kəsiyində dövr Əliyevlər ailəsinə dönük çıxdı. Bu dönüklük həm də bütövlükdə Azərbaycan xalqına, Azərbaycan məmləkətinə olan qısqanc, düşmənçilik münasibətinin ifadəsi idi. Azərbaycan xalqının qüdrətli oğlu Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi 14 il ərzində ölkəni o vaxtkı SSRİ-nin ən varlı, ən qabaqcıl, ən inkişaf etmiş respublikalarından birinə çevirmiş, SSRİ kimi fəvqəldövlətin rəhbərliyində təmsil olunduğu illərdə isə dünyada böyük siyasi xadim kimi tanınmışdı. Belə bir liderin varlığı Azərbaycan xalqının düşmənlərini, ilk növbədə isə erməni millətçilərini rahat buraxmırdı.

Zamanın tərəzisi əyilir, şər Mixail Qorbaçov adlı bir şeytanın timsalında göyərək qalxırdı. İstedadı, savadı, nüfuzu, idarəetmə qabiliyyəti və bir çox digər keyfiyyətləri ilə Heydər Əliyevdən çox-çox geridə qalan Mixail Qorbaçov ona həsəd aparır, qısqanclıq edirdi. Məhz bu qısqanclıq səbəbindən, onun yanında durarkən, danışarkən cılız görünməyin qorxusundan Sov. İKP-nın o vaxtkı Baş Katibi Mixail Qorbaçov Heydər Əliyevi SSRİ-nin rəhbərliyindən kənarlaşdırmaq üçün bəhanə axtarır. Lakin heç bir əsaslı dəlil-sübut tapa bilmir... (40, 13).

1987-ci ildə Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən və Sov İKP MK üzvlüyündən istefa verdikdən sonra həm Moskvada, həm də Bakıda Əliyevlər ailəsinə qarşı son dərəcə ədalətsiz və çirkin bir kampaniya başlanmışdı. Sanki bu qüdrətli nəslin Azərbaycan xalqı üçün etdiyi yaxşılıqların qisasını alırdılar. Ən ağrılısı isə bu idi ki, baltanın böyüyünü "özümüzünkülər" götürmüşdülər. Akademik Həsən

Əliyev 19 il rəhbərlik etdiyi instituta daha "gərək olmadı", akademik oğlu, görkəmli memar Rasim Əliyev, qardaşları akademik Cəlal Əliyev, professor Aqil Əliyev heç bir səbəb göstərilmədən vəzifələrindən çıxarıldılar.

Öz ömrünü-gününü, istedadını, bacarığını, elmini doğma xalqına sərf etmiş bir nəslə qarşı misli görünməmiş mənəvi terror başlandı, bu terror Əbdürrəhman Vəzirovun rəhbərliyi dövründə xüsusilə gücləndi.

Lakin cənab Əliyevin müdrikəsinə dediyi kimi, tarix hər şeyi öz yerinə qoydu, Heydər Əliyevi yenidən siyasət olimpinin zirvəsinə qaldıran zaman, Mixail Qorbaçov və Əbdürrəhman Vəzirov kimi diletantları layiq olduqları yerə - siyasət tarixinin zibilliyinə tulladı.

Cənab Heydər Əliyev bütün ömrü boyu Azərbaycan xalqına sədaqətlə, sidq-ürəklə xidmət etmiş, özünün dediyi kimi, həyatını bağışladığı xalqının xoşbəxtliyi yolunda şam kimi yanmış, bu xalqın ən ağırlı-acılı günlərində, ən ağır dəqiqələrində də dəfələrlə həyatını təhlükə altında qoyaraq öz xalqı ilə birlikdə olmuş, öz xalqına həyan durmuşdur.

1990-cı ilin 20 yanvar gecəsində Azərbaycan xalqının vicdanı ləkəli, əli qanlı cəlladı Mixail Qorbaçov xalqın iradəsini, azadlıq əzmini qırmaq məqsədilə, özünün Bakıdakı quyuq bulayanları Əbdürrəhman Vəzirovların və Ayaz Mütəllibovların daxili dəstəyi ilə Bakıya - dinc, əliyalın əhalinin üzərinə qoşun yeritdi, qətliam törətdi, "Qanlı 20 Yanvar Bakı faciəsi" kimi tarixə düşən bir cinayətə imza atdı. Xalq sarsıldı, xalq matəmə batdı, xalq dövlətə, kommunist partiyasına, rəhbərə, hərəkət liderlərinə az-çox olan inamını bir dəfəlik itirdi.

Ə. Vəzirov və A. Mütəllibov Moskvaya Qorbaçovun yanına, xalqı qırğına vermiş Rəhim Qaziyev və Nemət Pənahlı İrana qaçdılar. AXC sədri Ə. Elçibəy İsmayılıda, İsa Qənbərov və Pənah Hüseynov kimi avantüristlər isə Bakı ətrafı kəndlərdə gizləndilər.

Belə bir zamanda cənab Heydər Əliyevin gur, qəzəbli, əzəmətli, hiddətindən mis kimi cingildəyən ittihamedici səsi bütün dünyaya yayıldı: "Bakıda Sovet qoşunları tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilən qanlı hadisə hüquqa, əxlaqa, mənəviyyətə ziddir, xalqa qarşı tarixi cinayətdir".

Həyatını risk altında qoyaraq, o, oğlu İlham Əliyevlə birlikdə Azərbaycanın Moskvadakı Nümayəndəliyinə gedir, mətbuat konfransında çıxış edərək, Azərbaycanda qan axıdılmasına, günahsız insanların qətlə yetirilməsinə görə Sovet rəhbərliyini və ilk növbədə M. Qorbaçovu kəskin ittiham edir. H. Əliyev qətiyyətlə və əsaslandırılmış surətdə izah edir ki, məsələnin siyasi yolla nizama salınması, xalqla dialoq üçün real imkanlar olsa da, onlardan istifadə edilməmişdir. Bu gün - 12 il ötdükdən sonra biz onun nə dərəcədə haqlı olduğunu görürük: bəli, bu imkanlardan istifadə edilməmişdi. Şüurlu olaraq (40, 23).

..."20-si axşam xəbər tutdum ki, onlar Bakıya qoşun yeridiblər. Həmin axşam isə Qorbaçov televiziya ilə çıxış etdi. Mən ona qulaq asdım, baxdım. Və ayın 21-də Moskvaya gəldim, evə gedib ailə üzvlərimlə görüşdüm. Öyrəndim ki, Moskvada yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyəti Bakıdakı matəmlə əlaqədar Daimi Nümayəndəliyə yığışıblar. Təbii ki, mən kənarda qala bilməzdim. Mən azərbaycanlıyam, bu mənim ölkəmdir, bu mənim xalqımdır. Qərara aldım ki, oraya, Daimi Nümayəndəliyə gedim".

Heydər Əliyevin səsinə bütün dünya eşitdi. Bu, həqiqətin səsi idi. Bundan dərhal sonra onu, onun bütün ailə üzvlərini təqib etməyə başladılar. Belə ki, İlham Əliyevi Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda müəllimlikdən azad etdilər (40, 23).

Ümummillə liderimiz dəfələrlə tariximizin öyrənilməsi, onun düzgün qiymətləndirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, dilimiz, dinimiz, soy-kökümüz, tarixi torpaqlarımız haqqında proqram xarakterli dəyərli fikirlər söyləmiş, tarixi qərarlar qəbul etmiş, elm, sənət və dövlət adamlarının qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur.

XX əsrdə xalqımızın başına gələn müsibətlər, xüsusilə ermənilər tərəfindən ölkəmizə qarşı əsassız olaraq irəli sürülən torpaq iddiaları, törədilən soyqırım və deportasiya aktları, bu hadisələrin ətraflı öyrənilməsi və onlara düzgün tarixi, hüquqi, siyasi qiymət verilməsi məsələləri Heydər Əliyevin daim önəm verdiyi məsələlərdəndir.

Xalqımıza qarşı edilən haqsızlıqlara, bir neçə dəfə törədilən soyqırım aktlarına və deportasiyalara uzun müddət siyasi-hüquqi qiymət verilməmiş, hətta bu barədə danışmaq və yazmaq yasaq edilmişdir. Təəssüflər olsun ki, müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonrakı ilk illərdə də bu sahəyə olan laqeydlik buzu əriməmişdir.

Problemi həll etmək üçün əvvəl onu bilmək, ətraflı öyrənmək, səbəblərini araşdırmaq, nəticəsini proqnozlaşdırmaq gərəkdir. Məhz ermənilər tərəfindən bizə qarşı 1905, 1918, 1948-52-ci illərdə törədilmiş soyqırım və deportasiya aktları barədə bilgilərimizin kifayət qədər olmaması səbəbindən 1988-ci ildə Qarabağ separatizmi başlayanda erməni məkrinin miqyasını müəyyən edə bilmədik, mübarizəmizin düzgün taktikasını seçə bilmədik, informasiya müharibəsini uduzduq, Qərbi Azərbaycan torpaqlarını itirdik, 200 minə yaxın soydaşımız ata-baba torpaqlarından – Zəngəzurdan, Dərələyəzdən, Vedibasardan, Göyçədən, Dağ Borçalıdan - Lori-Pəmbəkdən didərgin düşdülər, daha sonra 1990-cı ilin 20 Yanvar faciəsi, 1992-ci ilin Xocalı faciəsi, Şuşa itkisi ilə qarşılaşdıq. Torpaqlarımız işğal olundu, bacı-qardaşlarımız öz Vətənimizdə məcburi köçkünə çevrildilər, qədim-qayım ellərimiz dağıldı, ilan mələyəm çöllərdə çadır şəhərcikləri tikməli olduq.

Yenə də imdadımıza Böyük Tanrının göndərdiyi Böyük İnsan – Cənab Heydər Əliyev yetişdi. Çağırışımızı eşitdi, köməksizliyimizi, kimsəsizliyimizi gördü, çarəsizliyimizi hiss etdi, canından əziz bildiyi Vətəninə, özündən çox sevdiyi xalqının xatirinə yenidən böyük siyasətə qayıtdı, yenidən ölkəyə rəhbərlik etmək yükünü öz polad çiyinlərinə götürdü.

Cənab Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda ikinci dəfə respublikaya rəhbərliyi öz üzərinə götürməsi bir xilaskarlıq missiyası idi.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 15 iyun gününü Milli Qurtuluş günü elan etmişdir.

Məhz 15 iyundan sonra ölkədə vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı, hakimiyyət böhranı aradan qaldırıldı, Azərbaycanın başı üstündən Domokl qılıncı kimi asılmış separatizm və parçalanma təhlükəsi sovuşdu, müstəqil Azərbaycanın dövlətçiliyinin bünövrəsi qoyuldu, ölkədaxili sabitlik bərqərar oldu, müharibə dayandırıldı, münafişə sülh danışıqları müstəvisinə keçirildi, sosial-ictimai, siyasi-iqtisadi həyatın bütün sahələrində təkamül başladı, ötən on ildə Azərbaycan yüz illik bir tarixi yol keçdi, dünya dövlətləri və millətləri sırasında öz inamlı imzasını qoydu, ən əsası isə odur ki, xalqın öz dövlətinə və rəhbərinə olan dönməz inamı nəinki sarsılmadı, dəfələrlə sınaqlardan çıxaraq daha da möhkəmləndi.

Məhz bu gündən sonra başladı xalqın və dövlətçiliyin xilasını. Məhz bu gündən sonra başladı müstəqil Azərbaycan dövlətinin quruculuğu.

Məhz cənab Heydər Əliyev Ermənistan və Azərbaycan arasında uzun müddətdən bəri davam edən qanlı müharibəni dayandırmağa, atəşkəs elan etməyə, münasibətləri aydınlaşdırmağı sülh danışıqları müstəvisinə keçirməyə nail oldu.

Qarabağ probleminin təkcə ölkədaxili məsələ olmadığını bir dövlətin - Ermənistanın, digər dövlətə - Azərbaycana ərazi iddiasından doğan bu silahlı münaqişənin geopolitik, dünyanın müxtəlif aparıcı dövlətlərinin iqtisadi, siyasi və hərbi maraqlarının toqquşduğu və bu maraqlardan asılı bir problem olduğunu məhz cənab Heydər Əliyev ilk dəfə dünyaya bəyan etdi, neçə illərdən bəri məruz qaldığımız informasiya blakadasını dağıtdı, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırdı.

Neçə illərdi ki, üzləşdiyimiz və içərisində yaşadığımız Qarabağ probleminə konseptual baxımdan, sistemli şəkildə yanaşmağın gərək olduğunu məhz bizə və dünyaya Heydər Əliyev öyrətdi. Heydər Əliyev öyrətdi ki, tarixi analogiyalar aparmadan, ötən dövrdəki hadisələrlə müqayisə etmədən, "erməni məsələsi"nin tarixi, siyasi, dini, etnik köklərini araşdırmadan bu məsələyə düzgün qiymət vermək, bu məsələni ədalətli həll etmək mümkün deyildir.

"Tarix hər şeyi öz yerinə qoyur", "Tarix heç nəyi silmir" (57, 67; 74) deyən Heydər Əliyev xalqımızın və dövlətçiliyimizin tarixinə həmişə çox böyük həssaslıqla yanaşmışdır. Xalqımızın XX əsrdə məruz qaldığı deportasiya və genosid aktlarına hüquqi, siyasi qiymət verilməsi də Prezident Heydər Əliyevin fərmanları ilə reallaşdı.

Cənab Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixdə imzaladığı "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlardan kütləvi surətdə deportasiya haqqında" Fərmanı ilə ermənilərin fitnəsi ilə Sovet hökuməti tərəfindən xalqımıza qarşı törədilmiş kütləvi deportasiya aktı dünyaya bəyan edildi, Azərbaycan xalqının milli, tarixi hüququnun pozulması pisləndi, bu akt cinayət kimi, ən adi hüquq normalarına zidd olan, totalitar rejimin repressiya tədbiri kimi qiymətləndirildi.

Prezident fərmanı ilə bu tarixi ədalətsizliyə siyasi qiymət verildi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə dövlət komissiyası yaradıldı.

Heydər Əlirza oğlunun 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycan dağılmaq və məhv olmaq təhlükəsindən xilas edilməklə bərabər, xalqımıza qarşı törədilən deportasiya və soyqırımı siyasətinin davamına son qoyuldu. Heydər Əlirza oğlunun 1998-ci ilin 26 martında imzaladığı "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərmanı ilə xalqımıza qarşı edilmiş bu tarixi cinayət bütün dünyaya bəyan edildi, ona siyasi qiymət verildi, işğalçı və cinayətkar öz adı ilə çağırıldı.

Cənab Heydər Əliyev öz ata-baba yurdlarından didərgin salınmış insanların hüquqi, mənəvi, maddi, sosial problemlərinə həmişə böyük həssaslıqla yanaşmış, bu insanların məskunlaşma, sosial müdafiə, adaptasiya və reintegrasiya məsələlərinə daim qayğı və diqqət göstərilməmişdir.

Cənab Prezidentin 22 avqust 2001-ci ildə imzaladığı "Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması haqqında" Fərmanı qaçqın soydaşlarımıza Prezident qayğısının, dövlət qayğısının bariz nümunəsidir. Fərmanda göstərilir ki, XX əsrdə müxtəlif dövrlərdə 2 milyona yaxın soydaşımız öz tarixi vətəmindən zorla köçürülmüş, etnik təmizləmə siyasətinin qurbanına çevrilmişdir. Cənab Heydər Əliyevin bu fərmanı qaçqınların status, məskunlaşma, məşğulluq, hüquqi, sosial müdafiə problemlərinin həllində yeni addım, əsaslı dönüş nöqtəsi olmuşdur.

Bu kitab da müstəqil dövlətimizin banisi və qurucusu, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin tariximizə düzgün qiymət verilməsinə, xalqımızın başına gələn müsibətlərin öyrənilməsinə və dünyaya bəyan edilməsinə çağırən tövsiyələri əsasında, onun bu məsələlərə aid fərman və sərəncamlarının icrasından irəli gələn bir tarixi, milli, dövlətçilik məsələsi olaraq yazılmışdır. Düşünürəm ki, bu kitab Azərbaycanımızın ən qədim, ən gözəl torpaqlarından biri olan Zəngəzur haqqında ensiklopedik xarakterli ilk tarixi etnoqrafik araşdırma kimi oxucuların diqqətini özünə cəlb edəcəkdir.

Ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyevin tariximizin öyrənilməsi, tariximizin faciəli və təntənəli səhifələrinin (57, 67) obyektiv araşdırılması istiqamətində ziyalılarımız qarşısında qoyduğu şərəfli vəzifənin böyük məsuliyyətinin hər sətirini hiss etdiyim "Zəngəzur" kitabını milli iftixarımız, Azərbaycan xalqının əbədiyyət qədər daim yaşar böyük oğlu, müstəqil dövlətimizin banisi və qurucusu Cənab Heydər Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf edirəm.

ÖN SÖZ ƏVƏZİNƏ

Azərbaycanda "Zəngəzur" sözünü eşitməyən adam, yəqin ki, yoxdur. Azərbaycanda "Zəngəzur" sözü Naxçıvan, Şirvan, Qarabağ, Borçalı və s. mahalların adları qədər qədim, ümumişlək, bir qədər də kövrəklik gətirən, xatirələrə qaytaran sözdür.

Azərbaycanda hamı bilir ki, Zəngəzur Vətən torpağıdır, Azərbaycanda hamı bilir ki, Zəngəzurun əzəli sakinləri biz - Azərbaycan türkləri, bizim ata-babalarımız olmuşlar.

Ancaq təəssüflər olsun ki, bizim Zəngəzur haqqında bilgilərimiz bu beş-üç kəlmədən çox deyildir.

Təəssüflər olsun ki, biz Zəngəzurun tarixini, bu qədim torpağın Azərbaycanın taleyində vaxtilə necə mühüm rol oynadığını kifayət qədər bilmirik. Azərbaycan tarixşünaslığında bəlkə də Zəngəzur qədər az öyrənilən bölgə yoxdur. Sanki 1920-ci ildə Zəngəzuru Ermənistanla bağışladıqdan sonra hansısa bir sehrli çubuğun hökmü ilə hər şeyi birdən yaddan çıxardıq. Əvvəl Zəngəzurun yolunu yaddan çıxardıq, sonra orada yaşayan qan qardaşlarımızı qəza-qədərin ümidinə buraxıb onları amansız tale ilə üz-üzə qoyduq. Daha sonra isə Zəngəzuru yavaş-yavaş unutduq, tarix qarşısında, torpaq qarşısında, babalarımızın ruhu, balalarımızın sual dolu baxışlarının qarşısındakı məsuliyyətimizi unutduq.

Nəsillər dəyişdikcə sifət cizgilərini, qədd-qamətini görmədiyimiz, yalnız adını eşitdiyimiz babalarımızdan uzaqlaşdığımız kimi yadlaşdıq Zəngəzurdan. Yadlaşdıq və kökümüzü itirdik, manqurdlaşdıq, genofondumuz dağıldı, cırlaşdıq, cılızlaşdıq, bəsitləşdik. Kökümüzü itirdik, bizi bir-birimizə bağlayan telləri dolaşmaq saldıq, bir-birimizdən ayrı düşdük, təkəndik, yenildik, adam saymadığımız, düşmənləyə də layiq bilmədiyimiz qapımızın nökrinə, ilxımızın mehtərinə yenildik. Ötən 100-150 ildə ən gözəl torpaqlarımızı - Göyçəni, Zəngəzuru, İrəvanı, Borçalını, Dərbəndi itirdik, Qarabağımız on beş ildir ki, ağlar qalıb.

İtirdiyimiz bəsdir! Özünə qayıtmaq və özünükləri qaytarmaq vaxtıdır! Vaxtdır! Özümüzü tanımaq, kökümüze qayıtmaq, təzədən dirçəlmək, ayağa qalxmaq və yurda dönmək vaxtıdır.

İtirdiyimiz yurdlara qayıtmaq üçün isə ən birinci şərt təbii ki, yolu tanımaqdır, itirdiyimiz rəddi, cıdırı, izi tapmaqdır. Məhz ona görə mən bu kitabı yazdım. Düşünürəm ki, bu kitab Zəngəzura getmək istəyənlər üçün bir kompas, mayak, xəritə rolunu oynayacaq, böyük Vətənimizin gözəl bir guşəsi olan itirilmiş torpağı tapmaqda hər kəsə yardımçı olacaq. O torpaqları qaytarmaq isə hamımızın işidir! Müqəddəs borc, şərəf və ləyaqət məsələsidir. O günün gələcəyinə Günəşin əbədiyyətinə inandığım qədər inanıram! O günə isə biz indidən hazırlaşmalıyıq, bir an da unutmamalıyıq ki, müqəddəs mübarizəmiz təkə Qarabağla bitmir!

I HİSSƏ

SİRLİ ÖLKƏ – ZƏNGƏZUR

ZƏNGƏZUR SÖZÜ NƏ DEMƏKDİR?

Müstəqil dövlətimiz üçün taleyüklü məsələlərin həyata keçirilməsi tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrini açmaqla kimliyimizi tam müəyyən etməyi, milli kökləri ilə bağlı yeni təfəkkürlü gənc nəsil yetişdirilməsini zəruri edir.

Heydər ƏLİYEV

Yerin, ərazinin adı onun tarixi, kimə məxsusluğu haqqında çox şey deyir. Adları, təbii ki, insanlar verirlər və öz dillərinə, xarakterlərinə, yaşadıkları yerin təbiətinə uyğun adlar düşünüb tapırlar. Azərbaycanda (eləcə də Qafqazda) yapon mənşəli yer-yurd adlarına rast gəlmək mümkün deyildir. Ən azı ona görə ki, burada heç zaman yaponlar yaşamamışlar və heç bir azərbaycanlı da (erməni, yaxud gürcü də eləcə) öz kəndinə qeyri-millətin dilində ad qoyası deyildir.

Bu mənada Azərbaycanın ən qədim, ən şöhrətli və ən başibəlalı torpaqlarından biri olan Zəngəzurun da adının mənasını Azərbaycan türkcəsində və Azərbaycanın tarixi keçmişində axtarmaq lazımdır. Bu yolla getməyənlər səhv edəcəklər, həqiqəti danmaq, haqqa böhtan atmaq yolu tutacaqlar. Necə ki, bəzi erməni mənbələri bu səhvi edirlər. Əslində zamanın amansız hökmü ilə öz soy-kökünü və əzəli vətəninə itirmiş, başqa bir xalqın torpaqları hesabına özünə dövlət yaratmış, həmin torpaqlardakı min illik qəbirlərdə uyuyan başqa millətin kişilərini öz dədə-babaları kimi qələmə vermək məcburiyyətində qalan köksüz bir millətin başqa yolu da yoxdur. Əslində başqa və yeganə düzgün yol erməni xasiyyətinə, daşnak ideologiyasına əks olan həqiqət yoludur ki, bizim qonşularımız bu yola gəlmək üçün, görünür ki, bir xeyli tarixin dərsini oxumalı və yaşamaq olacaqlar. Bizim işimiz isə haqqa söykənməkdir, haqqı söyləməkdir.

Erməni alimləri "**Zəngəzur**" sözünün mənasını iki anlamda izah etməyə çalışırlar. "**Zanqe**", yaxud "**Zanqa**" - "**mağara**" və "**Zur**" - "**bərk səslənən**" (ermənilər özlərinin sevimli alətləri olan zurnanı da bu anlamda başa düşürlər, ancaq zurna aləti və sözü də ermənilərə məxsus deyildir, ərəblərdən gəlmədir: "sur" - tütək sözündəndir. Məsələn: İsrafilin suru). Guya ki, Zəngəzurdə çoxlu kahalar və mağaralar vardır və bu mağaralar çox bərk əks-səda verir. Əslində bu cür "izah" erməni yalanının əks-sədasından başqa, bir şey deyildir. Əvvəla ona görə ki, dünyanın hansı dağlıq ərazisində mağara, yaxud kaha yoxdur, o mağara və kahalar səsə əks-səda vermir? Bəs niyə dünyanın hər hansı bir ölkəsində, eləcə də ermənilər yaşayan başqa yerlərdə böyük bir regiona "bərk səslənən mağara" adı vermirilər?

İkincisi, axı, Zəngəzurdə o qədər də çox mağara yoxdur, əksinə, çoxlu sıldırım qayalı, başı qarlı dağlar, dərin dar dərələr, sıx meşələr, kollu yamaclar və çiçəkli alp çəmənlikləri vardır. Erməni alimləri isə yalnız mağaraları görüblər?! İzahı çox sadədir: ermənicə nə dağ, nə dərə, nə də çəmən sözləri "Zanqe", yaxud "Zanqa" kimi səslənmir.

Nisbətən abırlı erməni alimləri bir qədər həqiqətə yaxın gələrək "**Zəngəzur**" sözünü "**Zanqe+dzor**", yəni Zəngi dərəsi anlamında izah etməyə çalışırlar. Bu izahın birinci hissəsi həqiqətə yaxındır. Lakin erməni mənbələrində erməni mənşəli termin ("dzor" - ermənicə "dərə" deməkdir) kimi vurğulamağa cəhd göstərildiyinə baxmayaraq, əslində "Zəngəzur" toponiminin nə ermənilərə, nə də onların "dzor" sözünə heç bir dəxli yoxdur. Ermənilər özləri də heç vaxt "Zəngəzur" sözünü Zanqedzor şəklində işlətməyiblər.

Fikrimizcə, "**Zəngəzur**" toponimi bu ərazilərdə yaşayan, öz igidliyi və cəngavərliyi ilə seçilən **Zəngi** tayfalarının adı və ərəblərin bu ərazilərə gəlişi ilə bağlıdır. Ərəbcə "**sur**" daş-divar, qala, bürc deməkdir. Çox döyüşkən və azadlıq sevən bu tayfa ərəblərə qarşı axıradək mübarizə aparmış, şübhəsiz ki, bu illərdə onlarca qalalar, istehkamlar tikərək, eləcə də, yerlərə xas olan təbii istehkamlardan düşməyə qarşı mübarizə vasitəsi kimi istifadə etmişlər. Ömrünün sonunadək ərəb xilafətinə qarşı ardıcıl, amansız mübarizə aparmış **Babəkin Bəzz qalası** yeniləndən sonra **Darvazatəpə dağında** yerləşən **Şəki** qalasına gəlməsi və məhz Zəngəzurdəki **Şəki** qalasının hakimi **Saklı Sumbat** tərəfindən tutularaq ərəblərə təslim olunması epizodu da bu ərazilərin o dövrdə geniş döyüş meydanı olduğunu və Zəngəzurun ən sonda, həm də Sumbat kimilərin xəyanəti nəticəsində yenildiyini təsdiq edən tarixi faktlardır.

Məlum olduğu kimi, Zəngi tayfaları tarixdə görkəmli qoşun başçıları və dövlət xadimləri ilə məşhur olan bir türk boyudur. Zəngi tayfalarının ən qədim yaşayış məskənlərindən biri Cənubi Azərbaycandakı **Zəncan** şəhəridir. Bu şəhərin adını farslar "**Zəncən**" ("ən" farsca çoxluq bildirən şəkilçidir.) kimi tələffüz edirlər. Ərəblərin bu ərazilərə gəlişi ilə bağlı "q" səsinin "c" səsi ilə əvəzlənməsi nəticəsində yazılı mənbələrdə şəhərin adı Zəncan kimi qeyd olunmağa başladı.

Zəngi tayfalarının ana vətəni Orta Asiya, daha konkret desək, indiki Özbəkistan əraziləridir. Zəngi tirəsi hal-hazırda da Özbəkistanda yaşayır və burada zəngi adı ilə bağlı çoxlu toponimlər indi də qalmaqdadır (**Zəngi, Zəngitəpə, Zəngərik** və s.).

Zəngilər bizim eranın əvvəllərində daha geniş areala səpələnməyə başladılar. Qazaxıstana, Əfqanıstana, İrana və Qafqaza gələn zəngilər məskunlaşdıqları yerlərdə öz adları ilə bağlı şəhərlər, kəndlər salmağa, öz adlarını çaylara, dağlara, dərələrə verməyə başladılar. Zəncan və Zəngəzur adından savayı, zəngilərlə bağlı onlarca toponim saymaq olar: **Türkiyədə - Ərzincan, Gürcüstanda - Zəngişanlı, Zəngənə, Azərbaycanda - Zəngilan, Sanqaçal, Zəngəran (Yardımlı rayonu), Zəngənə (Sabirabad rayonu), Zəngişalı (Ağdam rayonu), Zəngidərə çayı (Qobustan rayonu), Zəngi çayı (İsmayilli rayonu), İrəvan mahalında - Zəngibasar, Zəngilər, Zəngili, Zəngi çayı kimi "zəngi" komponenti ilə bağlı toponimlərin olması bu toponimin məhz geniş arealda yaşamış, bir yerdən başqa yerə köçmüş böyük və qüdrətli bir tayfanın adı ilə bağlılığından xəbər verir.**

Bəzi irandilli və erməni ədəbiyyatlarında zəngilərin guya kürd mənşəli tayfa olduqları iddia edilir. Bu fikrin heç bir elmi, tarixi və məntiqi əsası olmasa da, müəyyən ideoloji yükü - antitürk, antiazərbaycan çaları olması gün kimi aydındır. Əvvəla, kürdlər heç bir zaman belə geniş bir arealda məskun olmamışlar, nəinki yaşamamış, heç bəlkə də adları çəkilən yerlərin bəzilərinə indiyə qədər belə kürd ayağı dəyməmişdir. Necə deyirlər, kürd hara - Özbəkistan hara? Kürd hara - Yardımlı hara? İkincisi, tarixdən məlumdur ki, Zəngi tayfaları orta əsr Azərbaycan Atabəylər dövlətində yuxarı zümrədə təmsil olunmuş, sonra isə Səfəvilər dövlətinin yaranmasında və inkişafında, eləcə də bəzi kürd üsyanlarının yatırılmasında yaxından iştirak etmişlər. Məhz zəngilərin indiki Zəngəzur ərazilərinə kütləvi köçü də Atabəylər dövründə başlamış, Səfəvilərin hərbi yürüşlərində isə daha da güclənmişdir.

Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı qüdrətli Səfəvilər səltənətinin təkamülündə və güclənməsində qayı oğuzların bir boyu olan, igidliyi və cəsurluğu ilə seçilən zəngi tayfalarının böyük rolu olmuşdur. Əksinə, kürd tayfaları bu dövrdə Səfəvilərlə daim müharibə şəraitində yaşayan Osmanlı Türkiyəsinin təhriki və dəstəyi ilə dafələrlə qızılbaşlara qarşı üsyan qaldırmış, qiyam etmişlər.

Orta əsr tarixi mənbələrinin ("Kitabi-Dədə Qorqud" (VII əsr) Mahmud Qaşğari (Divani Lügəti-it-Türk (XI əsr)), Rəşid əd Din (Oğuznamə (XIV əsr), Əbdülqazi (Şəcəreyi-Tərakimə (XVII əsr) şəhadətinə görə **oğuzlar 24 tayfaya bölünür ki**, onların da ən məşhurlarından biri **qayı (kayıq) boyudur** (66, 17). Qayı türklərinin məşhur qəbilələri bunlardır: **Qacar, avşar, zülqədər, zəngənə, çoban, baharlı, padar, ustacılı, lək, xəlilli, sorsor, şəfəq** və s. Bu qəbilələrin çoxusu səfəvilər dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etmiş, qəbilə başçıları isə qızılbaşların hərbi və inzibati rəhbərliyində geniş təmsil olunmuşlar.

A.Bakıxanov zəngənə, xəlilli, ustacılı, qacar, kəngərli, xələc, qaramanlı, çıraqlı, təkəli, şamlı tayfalarının adlarını çəkmiş, onların türk tayfaları olduğunu və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşdığını göstərmişdir (123, 22).

Məhz Azərbaycan Atabəylər dövlətinin və daha sonra Səfəvilər xanədanının dövründə İrəvan, Çuxursəd, Ərzincan, Sisakan ərazilərində zəngənə oğuzlarının ictimai-siyasi fəallığının yüksəlməsi müşahidə edilməyə başladı. Bu dövrdən etibarən "zəngi(ə)" kökü ilə bağlı müxtəlif toponimlər və oronimlər bu arealda yayılmağa başladı.

Babək xürrəmdinin ərəb xilafəti ilə mübarizəsi illərindən ərəblərə yaxşı tanış olan **Sisakan** mahalı, bu ərazinin dağlıq, qayalıq, təbii qala, divarı xatırladan silsilə daşlardan ibarət landşaftı ərəb səyyahlarının və alimlərinin diqqətində müdafiə istehkamı-qala kimi qalmışdır. Eyni zamanda yaşayış məntəqələrinin demək olar ki, hamısı qalalar şəklində tikildiyindən zəngi tayfalarının geniş arealda yayıldıkları bu dağlıq ərazini ərəb səyyahları "**Zəngisur - zəngilərin qalası**" adlandırmaqda tamamilə haqlı idilər. "Sur, sür" sözü (eləcə də sürü, sürəkli, sürüşmək sözlərinin kökündəki "sür") ərəb dilində silsilə divar, daş hasar, qala mənasını daşıyır.

Kiçik Qafqaz sıra dağlarının mabədi və ən hündür dağ silsiləsi sayılan, daş zəncir kimi ta Qarabağ yaylasına qədər uzanan, dar dərələri, keçilməz yamaqları, qorxunc sıldırımları, sərt qayaları ilə təbii bir istehkamı, qala divarlarını xatırladan, Zəngi türklərinin at oynatdığı bu dağlıq mahalın Zəngəzur adlandırılması həm tarixi-coğrafi, həm etnoqrafik, həm də məntiqi mənada tamamilə başa düşüləndir.

Məlum olduğu kimi, "**Zəngəzur**" termini bir toponim kimi yazılı mənbələrdə XIV əsrdən məlumdur (46). Bu dövrdə isə təkcə Zəngəzurda deyil, eləcə də bütün Qafqazda qüdrətli **türk-müsəlman ruhu hakim idi**. Əmir Teymur, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və nəhayət, Səfəvilər dövlətlərinin tərkibində olan bir müsəlman vilayətinə orada yalnız bir neçə kənddə yaşayan ermənilərin ad (Zanqədzor şəklində) verməsi qeyri-mümkün, qeyri-məntiqi və qeyri-inandırıcıdır. Bu elə bir dövr idi ki, əksinə, ermənilər kütləvi surətdə türk dilini öyrənir, türk və fars mədəniyyətini, mətbəxini mənimsəyirdilər, bir sözlə, məğlub və kiçik xalqların özünüqoruma instiktinə uyğun olaraq, yalnız öz dinlərini və əlifbalarını qorumaq hayında idilər.

Zəngəzur ərazisində xeyli sayda Sur (zür) topomorfantı ilə bitən digər toponimlərin də olması və bu kəndlərin demək olar ki, hamısının dağlarda və sıldırım qayalıqlarda yerləşməsi (**Təkəzür, Ərcəzür, Gecəzür,**

Dərməzur, Astazur, Əynəzur, Goranzur və s.) faktı da Zəngəzur adının məhz dəre ilə deyil, dağla, divarla, qala ilə bağlılığını bir daha sübut edir (42, 236).

Bütün tarixi mübarizələrlə, yerli və gəlmə hakimlərin ağalıq iddialarından yaranan irili-xırdalı döyüş səhnələri ilə zəngin olan dağlıq bir ərazidə yaşayış məntəqələrinin dərədə deyil, dağlarda, özü də təbii istehkamlara yaxın yerlərdə salınması məqsədə uyğun idi və yuxarıda adlarını sadaladığımız kəndlərin demək olar ki, hamısı belə bir landşaftı olan ərazidədir. Digər tərəfdən, Zəngəzurun təbiəti - qarlı, sərt şaxtılı qışı və kifayət qədər günəşli yayı tələb edir ki, yaşayış məntəqələri dərədə deyil, dağ döşündə, qar uçqunu basmayan, sel, tufan tutmayan yerlərdə, digər kəndlərlə nəqliyyat, səs və görüntü əlaqəsi yaratmaq üçün həyatı və strateji baxımdan əlverişli olan yerlərdə salınsın.

Bu toponimin "**Səngi-Sur**" formasında izahı da maraqlıdır. Belə ki, fars dilində "səng - daş, qaya, ərəbcə isə "sur" sözü silsilə divar, qala mənasındadır. Zəngəzur sözü bu anlamda başdan-başa, daşlı, qayalı yer, daşların qala divarları kimi düzüldüyü ölkə mənasını verir.

Zəngəzurda türk mənşəli toponimlər

Zəngəzurdakı toponimlərdən danışarkən, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu bölgədəki yer-yurd adlarının 90%-ə qədəri türk-müsəlman mənşəlidir (46, 17). Tarixdən məlumdur ki, Zəngəzurun ərazisi qədim oğuzların məskənidir. Qalın İç Oğuz tayfaları bu dağlarda məskən salmış, yaşamış, mübarizə aparmışdır. Bütün türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu sayılan "**Kitabi Dədə Qorqud**"dakı hadisələrin çoxu bu ərazilərdə baş vermiş və tarixin daş yaddaşında, insanların qan və gen yaddaşında bu günə qədər öz əks-sədasını qoruyub saxlamışdır. "**Kitabi Dədə Qorqudun**" X boyunda deyilir: "**Əkrək dədə-baba, el yolu, yəni Gorus - Əngələyüz - Dərəşəm yolu ilə üç gün-üç gecə yortaraq Əlinə qalaya çatdı**" (75, 263).

Moisey Kalankatlı "**Alban tarixi**" əsərində yazırdı:

- V əsrin əvvəllərində **Qor** və **Qazan** adlı iki qardaş böyük ordu ilə gəlib hərəsi Süninin bir kəndində məskən saldılar.

... *Bir dəfə Babik hakimiyyətinin birinci ilində ova çıxır və öz viranə qalmış torpağını seyr edir. Şalata çatanda o, bir təpəyə qalxır, həmin vaxt hardansa bir ceyran çıxır və qaçıb torpaqla örtülmüş kilsənin üstündə durur. Babik həmin təpəyə çatanda onun atının ayaqları torpağa girir. Babik atını düşdüyü dəlikdən zorla çıxarır. Orada olanların hamısı vahiməyə düşürlər və torpağı qazaraq daş-qaşla dolu qəşəng bir kilsə görürlər. Həmin gün böyük bayrama çevrildi. Buraya çoxlu adamlar gəlməyə başladı. Burada olanların çoxu xəstəliklərdən sağaldı. Babiki müşayiət edən Qor və Qazan adlı iki doğma qardaş dinlərini atıb xaçpərəst oldular. Babik püsk atdı və Qorun baxtına Hot kəndi, Qazanın baxtına isə Şalat çıxdı (81, 31).*

Hot (Xot) indi də Gorus rayonunda kənd adıdır, Şələt isə çox güman ki, Sisyan rayonundakı Şağat kəndidir.

Qədim erməni dilində və əlifbasında "l" hərfi olmadığından, onlar "l" səsini "q", "ğ" kimi yazır və tələffüz edirdilər. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Sisyan rayonunda 1918-ci ilə qədər Şələk və bələk adlı azərbaycanlı kəndləri də mövcud olmuşdur. Şağat adlı erməni kəndi indi də qalmaqdadır.

Qazan - "**Kitabi Dədə Qorqud**" dastanının məşhur qəhrəmanı Salur Qazan xandır. Onun nə dilinin, nə milli mənsubiyyətinin heç bir araşdırmaya və əlavə izahata ehtiyacı yoxdur. Bunun üçün bir daha "**Kitabi Dədə Qorqud**"u oxumaq kifayətdir.

Çox güman ki, Qorun qardaşı Qazanın məskən saldığı kənd hal-hazırdakı **Qafan** şəhəridir.

Qorun (qor - türk sözüdür, "igid", "cəsür" deməkdir) məskən saldığı kəndin indiki **Gorus** (Qoroz, Qoris) şəhərinin olduğu ehtimalı tutarlı əsaslardan məhrum deyildir.

"**Kitabi dədə Qorqud**"da mənfi personaj kimi verilən **Şöklü Məlik** də özgə birisi deyil, Qazan xanla bir kökdən olan Oğuz - Şəkili, **Saklı Məlikdir**. Şöklü (saklı) Məliyin kafir kimi verilməsi də başa düşüləndir. Məlum olduğu kimi, xristianlıq III əsrin sonlarında Qafqazda yayılmağa başlamış, IV-V əsrlərdə isə Zəngəzura (Sünikə) gəlib çıxmış, lakin burada yaşayan atəspərəstlər tərəfindən o qədər də həvəslə qarşılanmamışdır.

VI əsr Suriya tarixçisi Zaxari Ritor yazırdı: "**Sisqan özünə məxsus dili və dindar xalqı olan bir diyardır. Sisqan əhalisi başda hökmdar Vasak olmaqla V əsrin ortalarında xristianlığın yayılmasına müqavimət göstərirdi**" (43, 220).

Albanların bir hissəsi (Şöklü Məlik, Saklı Sumbat) xristianlığı qəbul etmiş, Bizansın maddi, mənəvi və hərbi dəstəyini qazanaraq regionda hökmran mövqe tutmağa nail olmuşlar. Xristianlığı qəbul etməyən tayfalar isə VII və VIII əsrlərdə islamı qəbul edərək tədricən müsəlmanlaşmış, öz xristian yurddaşlarını münafiqə zamanı "**kafir**", sülh, əmin-amanlıq dövründə isə "**din ayrı qardaş**" adlandırmağa başlamışlar.

Zəngəzurdakı oğuzların **bayandur, qayı, xələc, çəpni** tayfaları, xüsusilə qayı türklərin **qacar, baharlı, zəngənə, zülqədər, padar, çoban** qəbilələrinin adı ilə bağlı yüzlərlə toponim vardır (46). Sisyan, Qafan və Gorus rayonlarının da bir neçə **Baharlı** kəndinin olmasını məhz eyni adlı tayfanın bu ərazidə geniş yayılması ilə izah etmək mümkündür.

Qafan rayonundakı **Qacaran, Avşarlı, Çullu, Xələc, Çobanlı**; Gorus rayonundakı **Bayandur**, Sisyan rayonundakı **Baharlı, Uz, Murxuz, Zabahadur** kəndlərinin adları məhz 24 oğuz tayfaları ilə əlaqədar olan topomorfantlardır (76, 89).

Sisyan (eləcə də bütövlükdə Kür - Araz arasına) bu yerlərdə uzun illər bundan öncə həmişəlik möhkəmlənmiş və bəlkə, bu gün də mövcud olan əksər tayfa və törəmələrin (etnosun) təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynayan sakların və kimmerlərin (saqa və qəmərler) gəlişi bizim eradan əvvəl VII əsrə təsadüf edir. Zamanın küləkləri həmişə xəzan yarpaqları kimi insan axınıni, ayrı-ayrı tayfa və qəbilələri, bütöv xalqları ordan-bura, burdan-ora qovmuşdur.

Məhz belə küləklərdən biri də 2700 il əvvəl Qara dənizin şimal sahillərində tufan qopararaq sak tayfalarını üzü cənuba teyləmişdir (89,19).

Türk dilli **sak** tayfaları başqa bir türk dilli tayfaları (kimmerləri) Cənubi Qafqaza, oradan da Ön və Cənubi Asiyaya qovdu. Saklar çox idilər və Tatarıstandan üzü Anadoluya səpələnmişdilər. Genişlik axtaran bu cəngavər tayfa öz qonşularını, nisbətən azsaylı kimmerləri cənuba sıxışdıraraq öz mövcudluğunun hüdudlarını genişləndirməyə başladı.

Beləliklə, Cənubi Qafqaza, Ön və Cənubi Asiyaya gələn **kimmerlər və saklar** burada möhkəmlənərək (digər tayfalarla birlikdə) azərbaycanlı-türk etnosunun formalaşmasında mühüm rol oynadılar.

Maraqlıdır ki, kimmerlər erməni (əsasən Van gölü ətrafında məskunlaşmış ermənlərin - bunlar haylar deyillər!) etnosunun formalaşmasında da iştirak etmişlər.

Saqa və qəmərlerle bağlı yer-yurd adları da Zəngəzurdakı kifayət qədərdir. Sisyan rayonunda **Sisyan, Şəki, Şükər, Püsək, Gomur, Qafan rayonunda Gomaran** yaşayış məntəqələri məhz sak və kimmerlərlə bağlı tarixi sirləri indiyədək gizləyib saxlamış, lakin bizim öz tariximizə qarşı olan ənənəvi biganəliyimiz ucbatından öyrənilməmiş, yad əlinə, yağı tapdağına keçmiş milli-mənəvi itkilərimizdəndir.

Zonada digər böyük türk tayfalarının (**peçeneq, suvar, yaycı, sofulu, saral, qıqili**) adlarını daşıyan **Piçənis (Şahbuzda Biçənək), Sofulu, Sarallı, Gıği, Suvarlı, Yaycı** və s. yaşayış məntəqələrinin olması da buranın aborigen əhalisinin məhz Azərbaycan türklərinin olduğunu sübut edən danılmaz tarixi dəlillərdir.

Zəngəzurdakı yer-yurd adlarının bəziləri islamla bağlı və ərəb-fars mənşəli adlardır: **Şıxlar, Mollalı, Müsəlləm, Pirdovdan, Sənçərli, Şəhərcik, Ərəbxana, Şam, Şamsız, Məzrə, Məliklər** və s.

Zəngəzurdakı bəzi yaşayış məntəqələrinin tarixi isə çox qədimdir. Eramızın əvvəllərində, hətta, müasir eradan qabaqki minilliklərdə mövcud olmuş və öz tarixi keçmişini və mənsubluğunu adında yaşadan **Urud, Vağudi, Ağudi, Dovrus, Şurnuxu, Şabadin, Qurdqalaq, Gorus** və s. kimi toponimlərin izahını vermək xeyli çətindir.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, apardığımız ətraflı tarixi, etnoqrafik, linqvistik, toponomik tədqiqatlar tam qətiyyətlə deməyə əsas verir ki, bir neçə kəndi çıxmaqla, Zəngəzurdakı erməni mənşəli heç bir topomorfant yoxdur. Ermənilik Zəngəzura ruslar Qafqaza gələndən sonra, xüsusilə, 1828-ci ildən sonra gəlmişdir və yaqın ki, ruslar Qafqazdan gedənə qədər qalacaqdır.

Zəngəzur haradır?

Məlum olduğu kimi, Zəngəzur dağlıq ölkədir. Zəngəzurun coğrafiyasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur Rusiya imperiyasının daxilində bir inzibati ərazi vahidi - qəza kimi yaranandan çox-çox əvvəl, hələ XIV əsrdə coğrafi ərazi kimi mövcud olmuşdur (Sünik əyalətinin şərq hissəsi olaraq). Orta əsrlər erməni tarixçisi Moisey Xorenski Sünikin hüdudlarını belə göstərirdi: *Sünik Göyçə gölündən Araz çayının dar dərədən dəhşətli gurultu qoparaq sürətlə düzənliyə axdığı yerə qədər uzanan bir ərazidir* (13, I kitab, 12).

Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edilənə qədər Zəngəzur adı bir coğrafi məkan olaraq ara-sıra xatırlanırdı. Bu dövrə qədər Zəngəzur İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının tərkibində mahal kimi mövcud olmuşdur.

Çar Rusiyası öz sərhədlərini Cənuba və Şərqa doğru genişləndirə-genişləndirə, nəhayət, XVIII əsrin axırlarında Qafqaza gəlib çıxdı. Artıq çoxdan zəifləmiş İran şahənşahlığına qalib gəlmək cavan və Avropa üslubunda müharibə aparən rus ordusu üçün heç bir çətinlik törətmirdi. Qısa müddətli Rus-İran müharibəsində fars xanədanı Azərbaycanın bir hissəsini, o cümlədən, Qarabağ, Gəncə daha sonra isə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını Rusiyaya güzəştə getdi. Bu güzəşt 1813-cü il oktyabrın 12-də Gülistan müqaviləsi ilə tarixə düşdü

Dəvəboynu dağı.

ki, bu müqaviləyə əsasən Qarabağ vilayəti sərhəd Çəundur çayı olmaqla Rusiyanın tabeliyinə verildi. Lakin müharibə davam etdirildi və İran yeni itkilərlə üzlaşərək, 1828-ci ilin 10 fevralında imzalanan Türkmənçay müqaviləsinə görə Rusiya-İran sərhədi Zəngəzurdakı Araz çayına qədər cənuba sürüşdürüldü. Zəngəzurun ərazisi XIX əsrin 50-ci illərinə qədər **Şamaxı** quberniyasının, 60-cı illərdə isə **Bakı** və **İrəvan** quberniyalarının tabeliyində olmuşdur (165, 2).

Cənubi Qafqazda yeni inzibati-ərazi bölgüsünü müəyyənləşdirən layihəyə uyğun olaraq, **1868-ci ilin 25 fevralında** Bakı, İrəvan və Tiflis quberniyalarının bir hissəsi hesabına yeni bir quberniya - **Yelizavetpol** quberniyası yaradıldı. Bakı quberniyasının Şuşa qəzasından və İrəvan quberniyasının Ordubad qəzasından ayrılan hissələr hesabına indiyə qədər haqqında danışılan **Zəngəzur qəzası** mərkəzi Gorus şəhəri olmaqla inzibati, məhkəmə, ərazi vahidi olaraq formalaşdırıldı və Gəncə quberniyasının tərkibinə qatıldı.

O vaxtkı Zəngəzur qəzasının hüduqları, coğrafi mövqeyi, təsərrüfat və məişət şəraiti, dini, etnik tərkibi rus tədqiqatçısı **S.Zelinski**n 1886-cı ildə tərtib etdiyi "Економический бытъ государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии" (Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında dövlət himayəsində olan kəndlilərin iqtisadi vəziyyəti) adlı tədqiqat əsərində (bir qədər ermənipərəst mövqedən olsa da) geniş və ətraflı təhlil edilmişdir. S.P.Zelinskiyə görə Zəngəzur qəzası Yelizavetpol quberniyasının ən böyük qəzalarından biri olaraq Zaqafqaziyanın cənubunda yerləşir və ərazisi 137 mil² təşkil edir. Zəngəzur qəzası şərqdən və şimal-şərqdən Cəbrayıl və Şuşa qəzaları ilə, şimaldan Cavanşir qəzası ilə, qərbdən və cənub-qərbdən İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları ilə, cənubdan və cənub-şərqdən isə Araz çayı boyunca İranla həmsərhəddir.

Şuşa qəzası ilə Zəngəzur qəzasının sərhəddini dəniz səviyyəsindən 7-9,5 min fut hündürlüyündə dağ və yaylalar silsiləsi müəyyən edir ki, onlardan ən əhəmiyyətliləri bunlardır: Kirs dağı, Sağsağan silsiləsi, Sarıbaba dağı, Qırxqız yaylası və s.

Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarını Zəngəzur qəzasından ayıran dağ və yaylalar silsiləsi bunlardır: Qısırdağ, Kəbirli, Ağdaban, Salvartı, İşıqlı, Ərazin, Dəvəboynu, Qapıcıq, Alagöz.

Alagözdən Kirs dağına qədər uzanan silsilə dağlar və yaylalar Zəngəzur silsiləsini təşkil edir. Zəngəzur silsiləsi Arpa çayından Araz çayı boyunca meridianal istiqamətdə uzanaraq **130 km-lik** bir məsafəni tutur. Silsilənin ən hündür zirvəsi dəniz səviyyəsindən **3904 m** yüksəkdə qərar tutan **Qapıcıq** dağıdır. Zəngəzur silsiləsi qranit və qranitə bənzər süxurlardan təşkil olunmuşdur. Silsilənin qərb yamaqları otluq və kolluqlarla, şərq yamaqları isə enliyarpaqlı meşələr (palıd, göyrüş, vələs, ağcaqayın) və subalp çəmənlikləri ilə örtülüdür.

Zəngəzurun dağ və yayla silsilələri bu yerlərin təbiəti qədər sərt, gözəl və təkrarolunmazdır. Ucu göylərə dirənən şiş qayalar, sıldırım yarpaqlar, dar cığırılı, sərt yoxuşlu yamaqlar, "qu" deyəndə qulaq tutulan dərin dərələr, keçilməz aşırımlar, zəncirbənd kimi bir-birinə keçən yallar və zirvələr, qarlı dağların ətəklərindən süzülüb sırıltı ilə dərələrə axıb tökülən gümüşü çaylar, alp çəmənliklərinə keçən sıx meşələr Zəngəzuru oxşarsız edən, Qafqazın digər dağlıq ərazilərindən köklü surətdə fərqləndirən cəhətlərdir.

1920-ci ilə qədər, yəni Zəngəzur ərazisinin böyük və əsas hissəsinin Ermənistan SSR-yə verilməsinə qədər Zəngəzur qəzası dörd müstəqil inzibati vahiddən - sahədən (uçastok) təşkil olunmuşdu:

1. Meğri, yaxud Meğri-güney sahəsi - bu sahə indiki Meğri və Zəngilan rayonlarının ərazisini əhatə etmişdir.

Meğri inzibati sahəsinin ərazisində 1930-cu ildə Ermənistan SSR-nin tərkibində ərazisi 664 km² olan **Meğri rayonu** və Azərbaycan SSR-nin tərkibində sahəsi 707 km² olan **Zəngilan rayonu** yaradılmışdır.

Zəngəzurun Meğri inzibati sahəsi dağlıq (Alagöz, Xustup, Bərguşad, Meğri - güney silsiləsi), dağətəyi, yamac (Araz və Həkəri çayları arasında) və düzən (Bazar çayla Oxçu çay arasında - Ağoyuq maili düzəni) landşafta malikdir. Ərazinin şimal hissəsində dağlarda meşə örtüyü diqqəti cəlb edir. Meşələr əsasən enliyarpaqlı (palıd, vələs) ağaclardan ibarətdir. Bəsit çayın dərəsində isə çinar meşəsi vardır. Araz çayının yatağı boyunca cənuba doğru getdikcə ağac örtüyü seyrək kollara, çöl bitkilərinə, nəhayət, çılpaq qayalıqlara keçir (209, 473).

2. Zəngəzur qəzasının Qafan nahiyəsi qəzanın, təxminən mərkəzində yerləşmişdi. Bu nahiyənin hesabına 1930-cu ildə Ermənistan SSR-nin tərkibində ərazisi 1345 km² olan **Qafan rayonu** və 1933-cü ildə Azərbaycan SSR-nin tərkibində sahəsi 802 km² olan Qubadlı rayonu yaradılmışdır.

Qafan (Kapan) nahiyəsi Bərguşad (Bazar çay) çayının boyunca Zəngəzur nahiyəsi, cənubdan Meğri və qərbdən Sisyan nahiyələri ilə həmsərhəddir.

Bu nahiyə 6 kiçik dairəyə (okruq) bölünmüşdür: Oxçu dairəsi, Gığı dərəsi dairəsi, Əcanan türk dairəsi, Kəpəz dairəsi, Bəsitçay dairəsi və Çəundur-çay dairəsi.

Qafan nahiyəsi də digər nahiyələr kimi dağlıqdır. Bəzi yerlərdə isə bu dağlar keçilməz sıldırımlar və yarpaqlarla haşiyələnir. Bu nahiyədə meşə örtüyü qalın və zəngindir (165, 8).

Zəngəzur nahiyəsi qəzanın şimal-şərq hissəsini təşkil edir. Cənubdan və cənub qərbdən (Bazarçayın axarı boyunca) Qafan nahiyəsi ilə həmsərhəddir. Zəngəzur nahiyəsi İlizin (Lçen) çayının axarı, İşıqlı dağı və Mıxtökən yaylası boyunca Sisyan nahiyəsi ilə həmsərhəddir. Zəngəzur nahiyəsi dörd dairəyə (okruq) bölünmüşdü: **Hacısamlı, Alyanlı, Bərguşad və Həkəri dairələri.**

Bu nahiyənin landşaftını orta hündürlüklü dağlar, sıx meşələr, bərəkətli qara və şabalıdı torpaqlar təşkil edir. Zəngəzurun qəza mərkəzi, **Gorus şəhəri** bu nahiyədə yerləşirdi (165, 9).

Zəngəzur qəzasının eyni adlı nahiyəsinin ərazisi hesabına isə 1930-cu il sentyabrın 9-da Ermənistan SSR-nin tərkibində sahəsi 752 km² olan **Gorus rayonu** və 1930-cu il avqustun 8-də isə Azərbaycan SSR-nin tərkibində sahəsi 1883 kv.km olan **Laçın rayonu** təsis edilmişdir.

Sisyan nahiyəsi Cavanşir, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları ilə, həmçinin Zəngəzur və Qafan nahiyələri ilə həmsərhəddir. Sisyan nahiyəsində sərt sıldırım qayalı dağlar və sıx meşələr demək olar ki, (İrmis, Bəhrülü, Ərəfsə meşələrini çıxmaq şərtilə) yoxdur. Burada otlaq və əkinə yararlı sahələr üstünlük təşkil edir. Sisyan nahiyəsi də iki dairəyə (1-ci və 2-ci) bölünmüşdü.

Zəngəzurun çayları

Zəngəzurun ərazisinin dağlıq və meşəlik olması burada iri, bol sulu, gur və iti axan dağ çaylarının, onlarla kiçik su axarlarının, yüzrlə bulaq və çeşmələrin mövcudluğunu şərtləndirən təbii amildir. Zəngəzurdakı çaylar Araz hövzəsinə məxsus sulardır: **Bazar çay (Bərguşad), Həkəri çay, Oxçu çay (Çaundur çay), Bəsit çay, Meğri çay.**

Bu çaylardan ən irisi və əhəmiyyətli Bazarçaydır. Bazarçayın üzərində 4 su elektrik stansiyası, 5 iri süni göl (dəryaçə) yaradılmışdır. Bazarçay öz mənbəyini **Zəngəzur və Şərur-Dərələyəz** dağ silsiləsindən götürür.

Axarı boyu yüzrlə bulaq və çeşməni (**Əyri çay, Zor-zor, Qara su, Ulu çay, Uz çay, İlizin çay, Gorus çay** və s.) özünə qatararaq dar, daşlı-qayalı yatağı ilə indiki Sisyan və Gorus rayonlarının demək olar ki, bütün uzunluğunu keçərək Gorus və Qubadlı rayonları ərazisində (Tatev kilsəsinin yaxınlığında) təbii daş tuneldən keçərək (bu tunelə el arasında "**Şeytan körpüsü**" deyirlər) Qubadlı rayonunun **Balahəsənli** kəndinə burulur, bu ərazidən başlayaraq **Bərguşad** adı altında axaraq, **Qaralar** kəndinin cənubunda Həkəri çayı ilə birləşir və **Həkəri** adı ilə **Araza** tökülür. Ümumi uzunluğu **179** km olan Bazarçayın adı X-XI əsrlərdən bu bölgədə məskunlaşan türk mənşəli Bazar tayfasının adı ilə bağlıdır (46, 144).

Həkəri çayı - Hacısamli dərəsində Şəlvə çayın və Hocazsu çayın birləşməsindən yaranır. Həkərinin hər iki mənbəyi öz başlanğıcını **Mıxtökən silsiləsindən**, dəniz səviyyəsindən **2580 m** hündürlükdən götürür. Öz axarı boyunca Hoçaz çayı və Zabux çayını qəbul edərək zənginləşir, Bərguşad çayı ilə birləşdikdən sonra, Araza tökülür. Bəzi gümanlara görə, "Həkəri" sözü kürd dilli Həkəri tayfasının adı ilə bağlıdır. Məşhur Sarı aşığın qəbri Həkəri çayının sağ sahilində, onun sevgilisi Yaxşının qəbri isə sol sahilindədir (91, 72).

Bazar çay üzərində tağlı körpü.

Çaundur çayı - öz mənbəyini **Qapıcıq dağının zirvələrindən** götürür. Oxçu dərəsi və Süsən dağın vadisi boyunca axaraq Mincivan yaxınlığında Araza tökülür. Oxçu dərəsi axarında **Oxçu çay, Qatar, Qavarat** və **Qalızur** mis mədənlərinin yanından keçərək isə **Mədən çay** adlanır. Böyük qolları Gıgı çay və Əcənan çaydır. Hal- hazırda Oxçu çayı olduqca artıq çirklənmişdir. Qafan mis zavodlarının bütün çirkab suları, ağır metallar və ola bilsin ki, radioaktiv maddələr ermənilər tərəfindən bilərəkdən (Araz hövzəsini çirkləndirmək məqsədilə) Çaundur çaya axıdılır. Çaundur sözünün mənası çox güman ki, bu ərazilərdə XII əsrdən başlayaraq, məskunlaşan çavındır türklərinin (səlcuqlar) adı ilə bağlıdır.

Bəsit çay - Zəngilan rayonu ərazisindədir. Bartaz yaylasından başlayaraq axarı boyunca Şixovuz, Şükretaz, Sobusu çaylarını özünə birləşdirir. Baharlı kəndindən keçərək Baharlı, Rəzdərə kəndində isə Rəzdərə çay adlanır.

Meğri çayı - Oxçu və Meğri dərələrini ayıran Cibənd dağ silsiləsindən başlayır, Lehvaz dərəsindən keçərək Meğri çökəyinə, oradan isə Araz çayına tökülür: Vartanizor çay, Lehvaz çay, Lişk çay kimi qolları vardır.

Zəngəzurun su hövzələri şəffaflığı, duruluğu və iti axarı ilə seçilir. Bu çaylarda dağ çaylarına məxsus çox dadlı və ləzzətli **forel, bıgılı balıq, göy balıq, daban balığı**, Həkəri və Bərguşadın bol sularında isə iri **qızıl balıq (losos)** olur.

Zəngəzurun iqlimi

Zəngəzurun ab-havasından danışırkən istər-istəməz bu torpaq haqqında qədim zamanlarda deyilmiş bir aforizmi xatırlamalısınız: "Zəngəzur elə bir ölkədir ki, onun ərazisində eyni gündə həm qarqız, həm də qar-buz tapa bilərsiniz". Doğrudan da, Zəngəzurun təbii-coğrafi mövqeyi elədir ki, burada Araz qırağı düzənlikdəki və uca dağ silsiləsindəki iqlim şəraiti tamamilə bir-birinin əksinədir.

Dağ silsilələri, keçilməz dərin dərələr çox yerdə böyük əraziləri bir-birindən ayırır, iki dağ arasındakı böyük çökəkliklər dağların zirvələri ilə tam kontrast təşkil edir.

Ümumiyyətlə, götürdükdə isə Zəngəzurun çox hissəsi dağlıq olduğundan burada ən uzunömürlü və "yaddaqalan", insanları qayğılandıran, sanki insanlarla mübarizə üçün gələn fəsil **qışıdır**. Zəngəzurun ərazisinin 2/3 hissəsində qış çox sərt, soyuq və qarlı keçir. Dəniz səviyyəsindən 1800 metr və daha yüksək olan ərazilərdə qış fəslə oktyabrın sonlarından başlayır və martın ortalarına qədər, bəzi yerlərdə isə aprel ayına qədər davam edir. Qış çox sərt, şaxtalı, bəzən çovğunlu keçir, xüsusilə dağlarda bir neçə ay davamlı olaraq 0°C-dən aşağı olan temperatur şəraiti, sırsıra buzlaqlar, bir metr və daha çox hündürlükdə qar örtüyü, qılınc kimi kəsən çovğun bu yerlərdə yaşayışı mümkünsüz edir.

Zəngəzurun əsas nəqliyyat arteriyası sayılan **Şuşa-Gorus-Sisyan-İrəvan** (və **Naxçıvan**) **şosse yolu** (bu yola Zəngəzurda el arasında **cadda yolu**, yaxud **poçt yolu** da deyirdilər) oktyabrın sonlarından başlayaraq, ta yaz gələncə qədər qalın qarla və sırsıra buzla örtülü olurdu (indi də olur, ancaq təəssüf ki, həmin o yerlər haqqında ancaq keçmiş və gələcək zamanda danışmaq məcburiyyətindəyik-müəlliflər).

Yollarda qış boyu iri zəncirli traktorlar və ekskavatorlar qarı təmizləməklə, batan maşınları yedəyə alıb daha rahat yola çıxarmaqla məşğul idilər. Tarixi bilinməyən qədim zamanlardan bu yolda, eləcə də Zəngəzurun böyük yaşayış məntəqələrini birləşdirən digər uzun yollarda 1,5-2 m hündürlükdə biri-birindən 200-300 m aralı **daş qalaqları** var idi. Bu daş qalaqları (yerli əhali "**kələk**" deyirdi) qalın qar altında görünməz olan, tez-tez çovğunun püskürüb doldurduğu yolu itirməmək üçün yolçulara nişangah rolunu oynayırdı. Dağ aşırımlarında "yol ev"ləri, karvansaralar, yaxud **yolçu damları** son zamanlara qədər qalmaqda idi.

Zəngəzurun dağlıq ərazilərində qışda havanın orta temperaturu 0-5°C bəzi vaxtlarda isə mənfi 20-30°C-yə qədər aşağı düşürdü.

Zəngəzur dağlarına **yaz** tədriclə, nazlı gəlin kimi asta-asta qədəm qoyurdu; havalar yavaş-yavaş isinməyə başlayır, qarlı çovğunlu günləri çiskinli-dumanlı, yağışlı havalar əvəz edir, torpağın donu açılır, buzlar əriyir, yal-yamacdan ərinti suları xırdaca çeşmələr kimi səs-səsə verərək günəşin zərif şüaları altında gümüşü parıltı ilə üzü aşağı-dərələrə, oradan isə çaylara axıb tökülürdü. Torpaq sanki yumşalır, nəfəs almağa başlayırdı, torpaq nəfəs aldıqca onun sinəsindəki cürbəcür otlar, çiçəklər, güllər də işıqlı dünyaya boy göstərməyə, günəşlə, su ilə, hava ilə sevimiyə başlayırdılar.

Bir ayın içində təbiət yaşıllığa qərq olur, bağlarda alça, ərik, gilə, şaftalı, daha sonra isə alma, armud və digər ağaclar gəlin donuna bürünüb bəy arıları gözləyirdilər. Bu cümlələri yazanda bürkülü bir yay gecəsi idi və Bakının "Yeni Günəşli" qəsəbəsindəki 8-ci mərtəbədə yerləşən mənzilimin eyvanında ağcaqanadlarla "mübarizə" aparırdım. Könlümdən Qafanın Açağı kəndindən olan dostum, gözəl ziyalı, təəssübkeş insan Rauf Tağıyevə zəng vurmaq və bu bahar təsvirini ona oxumaq keçdi. Lakin, tez də bu fikirdən daşındım. Ona görə yox ki, Rauf da yəqin bu saat ağcaqanadlarla mübarizə aparırdı və Zəngəzurun baharını bu yay gecəsi onun yadına salmaq, ən azı insafdan deyildi. Ona görə zəng vurmam ki, o gəlin ağaclar bir də gəldi durdu gözümün qabağında.

Bazar çay üzərində Şam SES-in görünüşü.

Zəngəzurda əkin-biçin, bağ-bağat, təsərrüfat işləri ilə yalnız azərbaycanlılar məşğul idilər və azərbaycanlı kişinin öz bağında əlinin halal zəhməti ilə basdırdığı alma ağacı bir ismətli müsəlman qızı kimi gözümün qabağında getmirdi və elə bil lal baxışları ilə məndən soruşurdu: Bəs hanı bizim öz arılarımız? Niyə bizim ləçəklərimizi eşşək arılarına təslim edib getdiniz? Başınıza da bahalı-bahalı papaqlar qoyursunuz! Rauf müəllimə bu səbəbdən zəng vura bilmədim və elə bu səbəbdən də Zəngəzurun yazından daha danışa bilmədim. Qəhər məni boğdu...

...Zəngəzurun **yayı** da müxtəlif yerlərdə bir-birindən fərqlənirdi. Meşə zolağından hündürdə yerləşən dağ zirvələrində yay qısa müddətli (2-3 ay), çox zaman yağışlı və buludlu keçirdi. Bu zirvələrdə demək olar ki, qar ərimirdi. Otlar və meşə zolağı ərazilərdə, eləcə də dağ ətəyi zonalarda yay quru isti (günortalar), nisbətən uzun müddətli (4-5 ay) keçirdi. Zəngəzurun yaşayış

məntəqələrinin çoxu bu zolaqda yerləşdiyindən yay ayları burada həyat qaynayır; yaylaqlara, örsülərə çıxan kim, ot biçən, taxıl yığan, qışa tədarük görən kim, bağ-bostan suvaran kim, eləcə istirahətə gələn kim!

Payız Zəngəzurda adətən, yağışlı keçir və ən qısa fəsil sayılır, oktyabrda öz yerini istər-istəməz qışa verərək bir illiyə gözdən itir. Sonra isə yenə qayıdır, təkrar-təkrar qayıdır Zəngəzurun qənrəsiz nemətlərinə, dadlı-tamlı bar-bəhərinə sahib olur. Daha bizim kimi yox!

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, Zəngəzurun heç də hər yerində iqlim şəraiti yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi deyildir. Belə ki, Araz çayı boyunca, Həkəri və Bərguşad dərələrində yay uzun və yandırıcı isti, çox zaman isə bürkü keçir.

Zəngəzurun canlı aləmi

Zəngəzurun təbiəti və iqlim şəraiti, zəncirvari sıra dağlar, dağlar arasındakı ormanlar, sıldırım qayalıqlar, keçilməz aşırımlar, gursulu, sürətli dağ çayları bu ölkənin bitki örtüyünün və heyvanlar aləminin müxtəlifliyini şərtləndirən başlıca amildir.

Zəngəzurun landşaftı dəniz səviyyəsindən **450 m (Yazı düzü)** hündürlükdən **4000 m (Qapıcıq dağı)** hündürlüyə qədər dəyişir və hər hündürlük zolağı öz bitki aləmini bu torpağa bəxş etmişdir. Düzən və dağətəyi ərazilərdə biçənəklər, otlar, əkin yerləri bir-birini əvəz edir.

Əkin sahələrində buğda, arpa, vələmir, pərinc, qismən çəltik (Qubadlıda), texniki bitkilərdən tütün, kartof, bağ-bostan bitkilərindən kələm, pomidor, xiyar, bibər, qarpız-qovun (Meğri, Zəngilan və Qubadlıda) əkilir. **Bağlarda** cəvriqoz, alma, armud, şaftalı, ərik, alça, giləs, gilənar, tut, gavalı, heyva və s. meyvələr əkilir, becərilir, bol və dadlı məhsul verir.

Zəngəzurun meşələri əsasən Qubadlı, Qafan və Gorus rayonlarının, qismən də Sisyan və Meğri rayonlarının payına düşür.

Meşələrdə palıd (qara palıd və qırmızı palıd), vələs, fisdıq, ağcaqayın, ardıc, qarağac və s. ağaclar üstünlük təşkil edir. Meşələrdə və meşəətrafı yamaclarda saysız-hesabsız cır alma, cır armud, itburnu, yemişan, qarağat, böyürtkən, moruq kolları bitir.

Zəngəzurun **heyvanlar aləmi** də zəngin və rəngarəngdir. Düzən, dağətəyi və dağlıq ərazilərdə olan irilixırdalı bütün canlılar Zəngəzurdə yaşayırlar. Onlardan ayı, canavar, tülkü, porsuq, süleysin, çaqqal, dovşan, vaşaq, kirpi, qaban, cüyür, qırqovul, kəklik, çöl göyərçini, bildirçin, qara toyuq, qartal, sərçə, qarğa, sağsan (qəcələ), gürzə, kərtənkələ və s. adlarını sadalamaqla, bu gözəl torpaqda yaşayan iki möcüzəli və təkrarolunmaz gözəlliyə malik, yaradıcı təbiətin özü qədər əsrarəngiz, ürkək, güclü və ərköyün canlı haqqında - keygidər və arqalı barəsində ətraflı məlumat vermək istərdik.

Gəlin bu barədə Qafan rayonunun ağsaqqallarından biri, Səməd Qarayevin "**Qazangöl həsrəti**" kitabına müraciət edək:

Dağlarda dağ keçisi, təkə, dağ qoyunu (arqalı), çox olurdu. 1940-50-ci illərdə sürülərlə olurdular. Arqalı dağın düzənlik hissəsində, qoçlar qar olan yerlərdə, qarın üstündə olurdular. Dağ keçiləri balaları ilə dağın ətəyində, təkələr isə gündüz dağın zirvələrində, gecə isə aşağılara enib otlayırdılar. Günəş ilk dəfə dağın zirvələrinə vüranda heyvanlar yüksəkliklərə qalxır, təkələr isə zirvəyə çıxıb yatırdılar. Arqalılar oktyabr ayından sonra Naxçıvan MR-nin ərazilərinə keçir, Qarovun dərədə qalib qışlamırdılar. Ordubad və Culfa dağları güneydir, otu da çox olur, ona görə də qışı orada keçirib, aprel-may aylarını Qarovun dərənin yaşıl çəmənliklərinə qaydır və orada balalayırdılar. Hər bir dağ qoyunu və keçisi 2 bala doğur, onu diqqətlə bəsləyir, 2-3 aydan sonra balaları da anaları boyda olur.

Ovçular deyirdilər ki, payızdan 18 gün qalanda "ülkər" axşamdan doğur, elə o vaxtda da təkələr keçilərin içinə qarışırlar, ona görə də belə bir məsəl var: "Təkə gözünü ülkərə tikən kimi" - deyirlər. Döl almış keçilər yay girəndə doğurlar, o vaxt hava isti, ot çox olur, körpə balanı saxlamaq imkanı çoxalır.

Dağ təkələri çox yaşayırlar, onların yaşını buynuzlarındakı illik düyünlərlə hesablayırlar, buynuzunda 12-14 illik düyün olan təkələrin buynuzları arxadan onbasına söykənir (95, 87).

... Yüksək dağlarda vəhşi hinduşkalar yaşayır, qışda sürü ilə, yazda iki-bir. Bu quşlara geygidər də deyirlər, rəngləri bozdur, böyüklüyü də hinduşka qədərdir. Çox ürkəkdirlər, onlara yaxın düşmək çətindir. Geygidərlər uçanda çox uzağa gedirlər, bu dağdan uçub qarşıdakı ən uca dağa düşürlər, uçarkən gözəl səs çıxarırlar, onları ovlamaq çətindir. Ətinin tayı bərabəri yoxdur, yazda-yayda vüranda ətindən soğan iyi gəlir, dağların döşündə ancaq soğan bitir, başqa ot tapmaq olmaz, onlar da məcbur olub soğan yeyirlər. Dağ döşündə bitən soğan mədəni əkilən soğanla eynidir, kök yumrusu isə çoxillikdir, çürümür, hər il həmin kökdən soğan bitir. Ovçular, çobanlar o soğandan istədikləri qədər yığıb gətirir, qurudub qışa saxlayırdılar (95, 89).

TARİXDƏN QOCA TORPAQ

Məlumdur ki, Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında tapılmış azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, Kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta miladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur.

Heydər ƏLİYEV

Qafqazın dünyada ən qədim insan məskənlərindən biri olması elmi fakt kimi çoxdan təsdiq olunmuş tarixi həqiqətdir. Təbii ki, sürü halından icmaya, yəni cəmiyyətə keçənə qədər insan aləmi uzun bir tarixi dövri-evolyusiya prosesi yaşamışdır və Qafqazın da hər yerində insan populyasiyası eyni vaxtda məskunlaşmamışdır. İnsan özünü dərk edəndən və ətrafdakı digər canlılardan özünün keyfiyyət fərfini, yəni nitq və şüur fərfini anlayandan, canlı aləmin ən elitar nümayəndəsi **Homo sapiens** mərhələsinə qədəm qoyandan sonra təbiətə

uyğunlaşmaqla yanaşı, ətraf mühiti özünün maraqlarına uyğunlaşdırmağa, təbii seçmə yolu ilə gedən mübarizədə şüurun və təcrübənin verdiyi üstünlükdən istifadə edərək öz həyatı üçün daha əlverişli mövqelər əldə etməyə başladı. İbtidai insanlar **yaşayış yerləri seçərkən** qida və su mənbələrinin bolluğunu, həyatın təhlükəsizliyini, xüsusilə, digər icmaların hücumlarından müdafiə imkanlarının genişliyini yayın istisindən, qışın soyuğundan, yazın və payızın şiddətli yağışlarından qorunmağı mümkün edən **təbii şəraiti** nəzərə alırdılar.

Belə şərait üçün isə ən əlverişli yer **dağlıq** və **dağətəyi** ərazilər sayılır. Təbii istehkamların - **kaha və mağaraların**, gizlənməyə və daldalanmağa etibarlı səngər rolu oynayan **nəhəng qayaların**, yağış suyunu dolça kimi yığıb saxlayan iri çalaları olan **sal daşların**, keçilməz sıx meşələrin, gur bulaqların və dumduru çayların bol olduğu **Zəngəzur ərazisi** bu mənada ilk insanların məskunlaşması üçün ən əlverişli regionlardandır. Ona görə də, bütün kiçik Qafqaz sıra dağlarının ətəkləri kimi **Zəngəzur silsiləsi də ilk insan məskənlərindən sayılır**. Zəngəzurun ilk insan məskənlərindən olmasını sübut edən tarixi abidələr, **arxeoloji tapıntılar** kifayət qədərdir. Bunların bəziləri haqqında ətraflı danışmağı lazım bilirik. Çünki, Azərbaycan oxucusunun Zəngəzurun qədim tarixi haqqında bilgiləri ya çox cüzi, ya da yox dərəcəsindədir.

Şəki qayaüstü təsvirləri (Uxtasar)

Sisyan rayonunun Şəki kəndinin iki min ilə yaxın və bəlkə də daha çox yaşı vardır. Şəki sözü eramızdan əvvəl VII əsrdə Qafqaza gəlmiş saka (saqat) türk boyunun adı ilə bağlıdır. (46, 439) Ötən əsrin 40-50-ci illərində Şəki kəndində tapılan qayaüstü şəkil abidələri Zəngəzurun qədim tarixinə bir daha işıq saldı (168, 112).

Sisyan rayonunun Şəki və Sarnaqunk (1946-cı ilədək Saybalı) kəndlərinin yaylaq yerləri sayılan (dəniz səviyyəsindən 3000-3300 m. hündürlükdə yerləşən) **Dəvəboynu** (ermənicə Uxtasar) və **Təgəzür** dağlarında iri sal qayalar üzərində müxtəlif quş, heyvan, ox, kaman şəkilləri cızılmış bu **qayaüstü rəsmlər** eyni ilə **Qobustan** və **Gəmiqaya abidələrinin** oxşarıdır. Bu abidələrin təxminən eradan əvvəl IV-V minilliyə aid olması güman edilir (189).

Lakin, bizi maraqlandıran məsələ təkcə Şəki kəndində 7 min il öncə insan yaşaması faktı deyildir. **Bizi maraqlandıran odur ki**, Şəki kəndindəki qayaüstü şəkillər Naxçıvandakı Gəmiqaya təsvirləri ilə, **Kerç** yaxınlığındakı Kül oba kurqanındakı qayaüstü şəkillərlə, Qazaxistan, **Sibir-Altay, Urmiya, Volqa** ətrafı və s. yerlərdə tapılmış, türk soyu, türk kökəni, türk totemi ilə bağlı abidələrlə oxşardır. Məlumdur ki, dünyada atın əhliləşdirilməsi, atın minik, nəqliyyat, yük daşıma, qida vasitəsi kimi geniş istifadəsi türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. At südündən hazırlanan sərincəşdirici içkini - qımızı türk xalqlarından başqa heç bir xalq içmir. Məhz buna görə qədim tarixi mənbələrdə hər hansı türk dilli tayfanı xarakterizə edəndə, digər əlamətlərlə yanaşı **"qımız içənlər"** ifadəsi də işlənirdi. Qədim yunan tarixçisi Strabon yazırdı: *"Köçəri Skitlər içində kumis içən boylar var ki, onlar öz ədaləti ilə başqalarından yüksəkdirlər"* (12; 6, 3, 9).

Bizi maraqlandıran odur ki, Şəki abidələrinin yarandığı yerlər də (Zəngəzur və Şəki), Qobustan abidələrinin ətrafları da (Pirsaat və Sanqaçal) qədim türk boyları Saqatların (sakların) və Zəngilərin adı ilə bağlıdır.

Bizi maraqlandıran odur ki, türk tayfalarının ən qədim inanclarından biri (onqon) tibet öküzüdür və həmin şəkil Şəki qayaüstü təsvirlərində öz əksini tapmışdır.

Bizi maraqlandıran odur ki, eradan əvvəl IV-III minilliklərdə tunc dövründən dəmir dövrünə keçid türkdilli xalqlardan başlayıb və onların ilk dəmir aləti kimi işlətdikləri ox ucluqları olubdur ki, həmin dəmir uclu oxların qayaüstü təsvirləri Şəki abidələrində bu günümüzdə gəlib çıxmışdır.

Bizi həm də daha çox **qayğılandıran odur ki**, Pavel Safoyan adlı bir erməni alimi-biəməl hələ Sovet hakimiyyəti vaxtında 15-20 qayaüstü təsvirlərə dair 3 cild foto-albom düzəldir, onları bir neçə dilə tərcümə edir və belə bir cəfəng iddia irəli sürür ki, Şəki qayaüstü abidələri erməni xalqına məxsusdur, həm də bütün Qafqazdakı qayaüstü təsvirlər məhz Şəki abidələrinin təsiri altında yaranmışdır - bizim alimlərimiz isə düz qırxdır ki, susurlar.

Susmamaq üçün heç də böyük alim olmaq gərək deyil, sadəcə böyük ürəyə malik tərərli türk olmağımız kifayətdir ki, belə iftiralara cavab verək. Əsasımız isə kifayət qədərdir; əvvəla, eradan əvvəl III minilliyə qədər Zəngəzurdə Maday (Midiya) dövləti hakim olub ki, bu dövlətin ermənilərə dəxli yoxdur. E.ə. III minillikdən başlayaraq ta islamın gəlişinə qədər Sisakan (Syunik) bölgəsi Alban knyazlığı olub ki, bunun da ermənilərə dəxli yoxdur. İkincisi, təxminən 6 min illik böyük bir dövrü əhatə edən 750-dən artıq **Qobustan** qayaüstü təsviri necə ola bilər ki, ondan sonra yaranan və iki minilliyi əhatə edən 15-20 ədəd **Şəki** abidəsinin təsiri altında yaransın?

Şəki qayaüstü təsvirlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrə aid petroqliflərə Zəngəzurdə çox yerdə rast gəlinir. **Urud** kəndində Gıgı dərə deyilən yerdə 4-5 iri sal qaya üzərində eyni ilə belə öküz və at təsvirləri var idi. Eyni zamanda **Qafan** və **Meğri** rayonlarında da tədqiq edilməmiş qədim dövrə aid qaya üstü təsvirlərin olması barədə məlumatlar vardır.

Nüvədi kitabələri

Zəngəzurun qədim insan məskəni olmasını, bu insanların mənşəcə kimliyini bir daha təsdiq edən qiymətli maddi abidələrdən biri də **Nüvədi kitabələri**dir. Bu kitabələri aşkar edən, onları işığa çıxardan, vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalanda həmin daş kitabəni də kürəyində Bakıya gətirən, elmi diskussiyaların mövzusunə çevirən qeyrətli vətən oğlu, cəfakəş ziyalı və qələm sahibi Həmzə Vəlinin ruhuna rəhmət diləyərək onun

Nüvədi kitabələri.

"**Nüvədi kitabələri**" kitabından bəzi parçaları burada verməyi gərəkli sayıram:

1985-ci ildə Nüvədi kəndinin Qarqadaşı adlı dağında bir naməlum yazı haqq olunmuş daş parçasına rast gəldim. Daşın bir hissəsinin sındığını təyin edib itmiş parçanı axtarmağa başladım. Bu axtarışla altı belə yazılı kitabəni də tapdım. Yazı eyni rəngdə olan olduqca möhkəm bazalt daşlara haqq olunmuşdur. Təəssüf ki, bu qədim kitabələrin daş səhifələri uçub dağılmış, əksəriyyəti itib-batmışdır. Yazılar üzərində heç bir iş aparılmamış adi daşlarda haqq edilmişdir. Kitabələrin ən böyüyünün uzunluğu 1 m, eni 70 sm, kiçiyinin uzunluğu 40 sm, eni 32 sm-ə çatır.

İndiyədək məlum olan Şumer, Sinay, Xannaney-Finikiya, Hörmüz, Ərrindi, Diskoridos, Kəsəc, Aramey, Qədim Yunan, Pəhləvi, Filados, Uyğur, Soqd, Monqol və "Alban" (Arran) əlifbaları ilə müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, Nüvədi Qarqadaşı kitabələrindəki yazı bunların heç birinə oxşamır. Eyni bir işarənin bir neçə daşda təkrarı və bir daşdan digərinə adlayan yazı güman etməyə əsas verir ki, vaxtilə divar kimi düzülmiş üzü hamar daşların hamısında yazı varmış. Yan-yana divar kimi təbii hörülmüş daşların tədricən uçub-dağıldığı və ya qəsdən dağıldığı bu kitabələrin bəzilərinin dağılıb uzaqlara düşdüyü məlum olur. Kitabələrin yazılarından təyin etmək olur ki, bəzilərdəki yazılar sağdan sola, bəzilərdə yuxarıdan aşağıya, bəzilərdə yuxarıdan sağa və təkrarən sola yazılmışdır.

Daşların oyma texnikası barədə söz söyləmək çətinidir. Çox güman ki, yazılar biz şəkilli metal alətlə oyulmuşdur. Diqqətlə baxanda oyuqların içində alətin biz şəkilli ucunun yerləri bilinir. Yazıların hər yerində eni 0,2-0,3 sm, dərinliyi isə 3-4 mm-ə çatır.

Yazıların oxunması üçün ilk növbədə onun hansı xalqa mənsub olduğunu, hansı dildə yazıldığını aydınlaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün, ilk tutarlı dəlil kitabənin tapıldığı dağın adıdır. - Qarqadaşı dağı.

Nüvədi "Qarqadaşı abidəsi" Azərbaycan xalqının (türkdilli xalqının) ən qədim yerli əcdadı olan, Cənubi Zaqafqaz və Orta Asiya ərazilərində məskunlaşmış qarqarlara məxsusdur. Kitabənin dili türk mənşəlidir. Yazılarda Şumer sözü də işlənmişdir. Bu da kitabənin qədimliyinə dəlalət edir (63, 13; 15; 18).

Qoşundaş abidəsi

Bu daş abidə eramızdan öncə ikinci minilliyə aid olub. Sisyan rayonunda, köhnə Qarakilsə kəndi (indiki Sisyan) ilə Qızılçiq kəndinin arasındakı yastı təpəlikdə yerləşir. Qoşundaş abidəsi çoxlu sayda yerə bitili və dik dayanmış nəhəng daşlardan ibarətdir. Daşlar dairəvi formada sanki iki min il öncə nəhəng insanların fəvqəl-insan qüvvəsi ilə yerə "sancılmışdır".

Daşların hündürlüyü təxminən 1,5-2,2 m, eni 60-80 sm-dir. Bəzi daşların üzərində bir, ya bir neçə dəlik açılmışdır. Çox güman ki, bu dəliklər həddindən artıq ağır olan daşların qoşqu qüvvəsi ilə dartılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Daş dairəsinin içərisində alçaq **kurqan** vardır. Bu ərazidə bir neçə yerdə qazma damların qalıqları indi də qalmaqdadır. Damların divarları iri ağır qayalarla kifayət qədər səliqəli hörülmüş, üstü nəhəng sal daşlarla örtülmüşdür.

Sisyan azərbaycanlıları arasında yayılmış bir rəvayətə görə bu yerlərdə vaxtilə çox nəhəng və güclü insanlar yaşamışlar. Bu insanlar **oğuzların** ulu babaları imişlər. Qoşundaş isə bir döyüşdə həlak olmuş əsgərlərin qəbirləridir. Daş dairəsinin içərisindəki kurqanlar isə qoşun başçılarına məxsusdur. Qoşundaş abidəsinin ətrafında aparılan qazıntı zamanı burada müxtəlif insan sümükləri, məişət və döyüş alətləri tapılmışdır (184).

Bir para erməni alimləri isə Qoşundaşı qədim rəsədxana hesab edirlər. Guya ki, 2000 il öncə burada qeyd olunan daşların köməkliyi ilə (?) ayı və günəşi müşahidə edirlərmiş.

Ancaq Qoşundaşın hansısa astronomik məqsədlərlə yaradılması fikri ağıla batan deyildir. Ən azı ona görə ki, bu yer çox vaxt dumanla örtülür, həm də o qədər də hündürlükdə deyildir və ayın, yaxud günəşin daşlar vasitəsilə müşahidəsi barədə hələlik elmə məlum olan təcrübə yoxdur. Digər tərəfdən əgər bu daşlar astronomik rəsədxana məqsədi daşıyırdısa, onda kurqanlar qəbirlər və yaşayış məntəqələrinin qalıqları və s. elmi faktlar bu fikri nəinki təsdiq etmir, əksinə belə gümanları daha da zəiflədir.

Qoşundaş abidələri barəsində daha bir ibrətamiz hekayət də vardır:

Deyənlərə görə çox qədim zamanlarda Sisyanda həddindən artıq zalım bir padşah yaşamırmış. Bu zalımın zülmündən cana doyan rəiyyət Tanrıya üz tutub yalvarır ki, "bizi ya quş elə, ya daş elə, tək bu əzabdan qurtar". Tanrıdan səda gəlir ki, quş olmaq istəyənlər gərək birdəfəlik uçub getsinlər və bir daha bu torpağa

qayıtmaları. İnsanların bir hissəsində vətən məhəbbəti üstün gəlir. Onlar quş olub vətənsiz yaşamaqdansa, daş olub Ana yurdda qalmağı üstün tuturlar və halay vurub Tanrıya dua etdikləri yerdəcə daş surətində əbədiyyətə qovuşurlar".

Öz soy-kökü ilə Sisyan torpağına bağlı olan xalq şairi ulu Məmməd Arazın "Vətən daşı olmayandan Olmaz ölkə vətəndaşı", - deyərəkən yaqın ki, gözlərinin önündən qədim Zəngəzurun Qoşundaş abidələri gəlib keçmişdir.

Quşa dönmək kişi sənəti deyildir! Qoşundaşca da olmadıq!

Tanrı günahımızdan keçəcəkmiz?

İşıqlı dağı və Nuh əfsanəsi

Bizim tərəflərdə naməlum tarixlərdən bəri dillərdə dolaşan bir əfsanə də olduqca məşhurdur. Bu Zəngəzur silsiləsinin Sisyan ərazisindəki ən yüksək zirvəsi, başı buludlardan yuxarı dayanan İşıqlı dağı, Nuh tufanı və Nuhun gəmisini haqqında əfsanədir.

Yerin üzünü su alanda Nuh peyğəmbər hər canlıdan bir cütünü götürüb özünün düzəltdiyi tufanlara sinə gərmək qüdrətində olan sehrlı gəmisinə minir. Dalğalar gəmini batıra bilmir və Nuhun gəmisini günlərin birində bir dağ zirvəsinə toxunur. Qəfil zərbədən sarsılan Nuh peyğəmbər deyir:

- Nə ağır dağdır!

O gündən bu dağın adı **Ağrı dağ** qalır.

Bir az keçmiş, gəmi başqa bir dağla toqquşur. Nuh bu dəfə belə deyir:

- İnan ki, dağdır. Türklər bu dağı "**İlanlı dağ**" adlandıırırlar.

Nəhayət, gəmi işıqlı bir dağın zirvəsində dayanır. Nuh peyğəmbər ilk dəfə burada işıqlı dünyaya çıxaraq, torpağa qədəm basır və deyir:

- Nə işıqlı dağdır!

Türklər bu dağın adını İşıqlı dağ qoyurlar.

İşıqlı dağı buludlardan yuxarı olduğundan onun zirvəsində həmişə günəş parıldayır. Çox güman ki, "İşıqlı" adı da elə buradan götürülübür (110).

Mən bilmirəm, tarixdə Nuh tufanı olubmu?

Mən bilmirəm, tarixdə Nuhun gəmisini olubmu?

Mən bilmirəm, ümumiyyətlə, tarixdə Nuh adında peyğəmbər yaşayıbmı?

Bildiyim odur ki, aqlım kəsəndən eşitdiyim bu əfsanənin min illərlə yaşı vardır. Bu bir türk əfsanəsidir. Və bu əfsanədəki dağ adlarının hamısı təmiz Azərbaycan türkcəsindədir. Bu əfsanə min illərcə burada yaşamış Azərbaycan türkünün dünyaya mifik-fəlsəfi baxışının məhsuludur.

Hərdən mənə elə gəlir ki, içərisində yaşadığımız son 15 il dədə-baba yurdlarımızı selə-suya qarq edən Nuh tufanıdır. Biz Qərbi Azərbaycan türkləri isə Nuhun gəmisinə - paytaxtı Bakı olan Ana Azərbaycana sığınmış bəşər övladlarıyıq. Bu sehrlı gəmini - Azərbaycan dövlətini yaratmış və tufanların, qasırğaların ağzından böyük məharətlə qurtarmış, milləti işıqlı dünyaya çıxartmaq üçün gecəsini-gündüzünə qataraq, yorulmadan çalışmış fəvqəl insan, sözü və əməli işıqla dolu, Tanrının xilaskarlıq missiyası ilə Yer üzərinə göndərdiyi Nuh peyğəmbər isə ümummillı liderimiz Heydər Əliyevdir.

İnşallah, o gün gələcək ki, biz Ağrı dağdan, İlanlı dağa, oradan isə İşıqlı dağa qədəm basacağıq və Vətən torpağının müqəddəsliyi qarşısında diz çökərək, deyəcəyik:

- Biz, işıqlı dünyaya çıxdıq!

SİSAKAN SAKLARIN ÖLKƏSİDİR

Azərbaycanın taleyi belə gətirmişdir ki, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə o, həmişə sivilizasiyaların qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərqlin çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir.

Heydər ƏLİYEV

1920-ci il noyabrın 29-da Sovet Rusiyasının hərbi və siyasi dəstəyi ilə sahəsi **9 min kv. km olan Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası** yaradıldı. Həmin il dekabr ayının 1-də Azərbaycanın Zəngəzur vilayətinin ərazisinin böyük bir hissəsi - Qafan, Meğri, Gorus və Sisyan rayonları "qonşu və qardaş" Sovet Ermənistanına pay verildi. Naxçıvan Azərbaycandan ayrı düşdü. Zəngəzur torpaqları itirildi, burada yaşayan Azərbaycan türkləri taleyin umuduna buraxıldı.

Zəngəzur ermənilərə verildi...

Dərələyəz ermənilərə verildi...

İrəvan ermənilərə verildi...

Göyçə ermənilərə verildi!!!

Verildi və unuduldu. Verildi və hər şey bitdi, qurtardı, yaddan çıxdı.

Təəssüf, min təəssüf ki, 1920-ci ildən ta 1988-ci ilə qədər Azərbaycan siyasəti, Azərbaycan elmi, Azərbaycan mədəniyyəti Zəngəzuru, eləcə də bütün Qərbi Azərbaycan torpaqlarını unuddu. Zəngəzurun nə tarixi, nə etnoqrafiyası, nə gələcək taleyi heç kəsi, hətta ancaq yaydan-yaya, dincəlməyə gələndən-gələnə buraya dönan Zəngəzur ziyalılarını da düşündürmədi, hər halda lazımi qədər düşündürmədi.

Yüz illərlə addım-addım məkrli niyyətlərini həyata keçirən erməni siyasəti isə fürsəti fövtə vermədi. Erməni tarixçiləri yeni bir tarix uydurdular. Zəngəzurun, İrəvanın yalançı, ermənipərəst "tarixini" yaratmağa cəhd göstərdilər və həmin cəhdlər bu gün də davam etməkdədir.

Qədim mixi və türk yazılarının güzgüdə əksindən özlərinə əlifba düzəltmədikləri kimi, qədim türk tarixini də güzgüdə dünyaya göstərərək guya erməni "tarixi" yaratdılar.

Ölünün üzünə güzgü tutarlar. Türkün tarixi isə ölü tarix deyil, dinamikada, inkişafda olan tarixdir. Qılıncla yazılan tarixi qələmlə vərəqlərə köçürməyə uzun müddət vaxtımız olmayıb, son 200-250 ili isə letargiya yuxusuna getmişik və çox şeyi itirmişik. İndi isə oyanmaq, qalxmaq, geriye dönüb baxmaq və sürətlə irəliyə getmək vaxtı gəlib çatmışdır!

İndi isə gəlin Zəngəzurun qədim tarixinə baxaq, ermənilər kimi güzgüdə baxmayaq, sadəcə, bir az günəş işığı salaq, bir az elmin, məntiqin və həqiqətin işığında bu qədim torpağın keşməkeşli həyatını izləyək.

Bizim eradan əvvəl VII əsrdə türk dilli (prototürklər) sakların, kimmerlərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən, indiki Zəngəzurun ərazisinə axını başladı. **Sakların, kimmerlərin, yerli uti, ud, sod, mar, qarqar, leq, qel, uz** və s. tayfalarla qaynayıb qarışmasından e.ə. IV əsrdə Alban dövləti yarandı (146, 42). Albaniyanın ərazisi qərbdə İberiya (Gürzan) və Ərməniyyə ilə, Şimalda Sarmatiya (Dağıstan) ilə, Şərqdə və Cənubda Atropatena ilə həmsərhəd idi. Paytaxtı əvvəl **Qəbələ**, sonra isə **Bərdə** şəhəri olan **Albaniya dövlətinin** ən böyük vilayətlərindən biri **Süni**, yaxud **Sisakan** idi. Bəzən deyirlər ki, Süni (Sünik) bu ərazinin erməni mənbələrindəki adı, Sisakan isə farsca adını bildirən sözdür. Elə buradaca qeyd edək ki, **həm Süni, həm də Sisakan sözü türk sözüdür.**

Eradan əvvəl IV minillikdə **Çində**, indiki uyğurların yaşadığı ərazidə **Syunnu** adlanan türk tayfaları yaşamış, sonra bu tayfalar Orta Asiyaya, Qara dəniz sahillərinə və Qafqaza yayılmışlar (55, 77). Bunlar sak, iskit, yaxud skif adlandırılan **Saqa (Saqat) boyuna qohum tayfalar idilər.** Saqaların e.ə. VII əsrdə məskunlaşdığı və uzun əsrlər hökmran olduğu bir ərazinin Sünik (sünülərin məskəni) adlandırılması, bu yerlərin Sis (qədim türkcə: - yaşıl meşəli dağlıq yaşayış yeri) + Sak (türk tayfaları) + An (məkan bildirən şəkilçi) sakların yaşadıkları, yaşıl, meşəli ərazi adlandırılması qədər təbii və məntiqi idi (42, 220).

Sisakan nəinki erməni torpağı olmayıb, əksinə, həmişə erməni çarlığı ilə münafişə vəziyyətində olan, onunla mübarizə aparan bir **Alban vilayəti** olmuşdur.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, bu torpaqlarda (bütün Qafqaz ərazisində - müəl:) üç min ilə yaxın dövrdə müstəqil bir dövlət olmamışdır. Həm gürcülər, həm ermənilər, həm albanlar və azərbaycanlılar, gah Bizans, gah Parfiya, gah İran, gah Ərəb, daha sonralar isə Türk (moğollar, səlcuqlar, teymurilər, səfəvilər, osmanlılar) imperiyasının tabeliyində ən yaxşı halda, yarım asılı vəziyyətdə olmuşlar.

Tarixi xronologiyaya nəzər salaq:

E.ə **VII əsr** - Sakların və kimmerlərin (Saqat-qəmərələrin) Qafqaza gəlişi

E.ə **675-550-ci illər** - Midiya (Maday) dövləti mövcud olmuş, Göyçə gölü də daxil olmaqla Kür-Araz aralığı bu dövlətin tərkibində olmuşdur.

E.ə **550-330-cu illər** - Əhəmənilər imperiyası dövrüdür ki, bu İran dövləti Ərməniyyəni, Şərqi Gürcüstanı, Kür-Araz çayları arasındakı əraziləri işğal etmişdir. Bisütun kitabələrində Əhəməni hökmdarı I Daranın adından belə bir məlumat yazılmışdır:

"Mən ordu ilə Sak ölkəsinə, ucuşuş papaq qoyan saklara qarşı getdim. Çaya çatdım, onu ordu ilə keçdim. Bundan sonra, sakları darmadağın etdim, qalanını əsir tutdum. Skunxa adlı başçıları tutub mənim yanıma gətirdilər. Mən başçasını onlara başçı təyin etdim, öz bildiyim kimi. Bundan sonra ölkə mənim oldu".

Əhəmənilərin hakimiyyətinin son dövrlərində Albaniyadakı xırda tayfa ittifaqları birləşərək Albaniya dövlətini yaratdılar. Bu dövlət Əhəmənilərin hakimiyyətindən qismən asılı idi, ona xərac verirdi və müharibə zamanı Əhəməni ordusunu hərbi dəstələrlə təchiz edirdi. Yarım müstəqil Alban dövləti gah tərəqqi - gah tənəzzül edərək bizim eranın VIII əsrinə qədər (705-ci il) - Ərəb xilafətinin Qafqaza gəlişinə qədər mövcud olmuşdur.

E.ə **III əsr** - b.e 226-cı ilinədək Qafqazın bir çox əraziləri, o cümlədən, indiki Zəngəzurun ərazisi Parfiya padşahlığının tabeliyində olmuşdur.

226-651-ci illərdə fars xanədanının Sasanilər sülaləsi hakimiyyətdə olmuşdur.

656-889-cu illər - **Ərəb xilafətinin** hökmranlığı dövrüdür. Bu dövrdə Qafqazda İslam dövləti yarandı, İslam dini yayıldı. Qafqaz Albaniyasının bütün vilayətləri kimi, Sünik də xilafətin tabeliyinə keçdi. Albaniya-Arran, Sünik isə Sisəcan (Sisakan) adlandırılmağa başladı.

Sünik IX-XI əsrlərdə **Sacilər** (889-942-ci illər), **Salarilər** (941-981-ci illər), **Şəddadilər** (971-1088-ci illər) dövlətlərinin tabeliyində olmuşdur. Bu dövrlərdə Ərməniyyənin böyük bir hissəsi yuxarıda adları çəkilən dövlətlərin tabeliyinə keçmişdi.

XIII əsrdə **Moğol-tatarlar** Qafqaza gəldilər. Qafqazı və Cənubi Azərbaycanı tutdular. Öz hakimiyyətlərini (hülakilər, elxanilər) yaratdılar.

1385-ci ildə **Əmir Teymurun** ordusunun Qafqazı işğal etməsi ilə bu ərazilərdə uzun illər davam edən türk hökmranlığı dövrü başladı, Qafqaz, İranın çox hissəsi, Şərqi Anadolu bir-birini əvəz edən **Cəlairilər** (1385-1410), **Qaraqoyunlular** (1410-1467), **Ağqoyunlular** (1468-1501) hakimiyyətinin təsiri altına düşdü.

1501-1590 - Səfəvilər dövləti - Böyük Azərbaycan yarandı.

1590-1748 - Qafqazın, Anadolunun və İranın bir çox əraziləri kimi, Zəngəzur mahalı da **Osmanlı və Cənubi Azərbaycan** (Səfəvilər, Nadir şah) türklərinin hakimiyyəti altında oldular.

1748-ci ildə Qarabağ xanlığı yarandı. Pənahəli xan Qarabağ xanı elan olundu. **Sisyan, Qafan, Tatev, Meğri, Güney, Cəlbair, Hacısamlı, Kolair mahalları Qarabağ xanlığına daxil oldular.**

1806, 1813 və 1828-ci illərdə Kürəkçay, Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri ilə Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya ilhaq edildi.

1868-ci il - Yelizavetpol quberniyası təsis edildi və bu quberniyanın ən böyük ərazi-inzibati vahidi olan Zəngəzur qəzası yaradıldı.

1920-ci il 1 dekabr - Zəngəzur Sovet Ermənistanına bağışlandı.

İlk baxışda quru görünən bu rəqəmlər, əslində böyük bir dövrün tarixi salnaməsini əks etdirir. Bu quru rəqəmlər əslində çox şey deyirlər. Bu quru rəqəmlər bizim Zəngəzur torpağına olan sevgimizdən və özgə torpağına sahib çıxmış (özgə atına minmiş) yadelli və yaddilli qonşulara, daha doğrusu, onların apardığı siyasətə münasibətimizdən asılı olmayaraq mövcuddur və nə qədər tarix elmi yaşayır, bu həqiqət də yaşayacaqdır.

"Sünik qədim erməni torpağıdır" - fikri, "Böyük Ermənistan", "dənizdən dənizə Ermənistan" müddəası qədər əsassız və cəfəng bir şeydir.

İndi isə baxaq görək ki, tarixdə Erməni dövlətinin yeri və mövqeyi necə olmuşdur?

Erməni tarixçiləri öz ölkələrinin tarixini öz soy-kökləri kimi o qədər qatıb-qarısdırmışlar, o qədər dolaşığa salmışlar ki, erməni xalqının və dövlətinin tarixi haqqında o qədər mistik, illüziyalı təsəvvür yaradan məqamlar düşünüb tapmışlar ki, öz dövlətlərini və milli varlıqlarını o qədər dövlət və millətlərə calamışlar ki, onların tarixi keçmişi haqqında birmənalı söz demək müşkül bir işə çevrilmişdir.

Dünyada təmiz qanlı bir nəfər də olsun erməni olmadığı kimi, ermənilərin mənşəyi haqqında birmənalı fikir də yoxdur.

Özləri özlərini hay adlandıran bu milləti hər qonşusu bir adla çağırır: Gürcülər - **somexi**, Kürdlər - **filə**, azərbaycanlılar - **erməni**, ruslar - **armyani** adlandırırlar. Buradan görünür ki, bu millətin əsl adı "hay" olsa da, digər adlar ona kənardan veriləndir və həmin xalqa mənsubluqdan çox onlara qonşularının münasibətini ifadə edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "haylar" və "ermənilər" (əslində "ərmənlər") kökü tamamilə ayrı olan etnoslardır və ermənlərdən fərqli olaraq, hayların tarixi e.ə IV əsrdən o yana keçmir. Baxmayaraq ki, ermənilər özlərini Nuh peyğəmbərin nəslindən sayırlar və bu fikrin isbatı üçün Bibliyanı şəhadət gətirirlər, əsl həqiqət isə bir az başqa cürdür.

İlk hay salnaməçisi Moisey Xorenski (V əsrdə yaşamışdır, ancaq bəzi mənbələr onun V əsrdə deyil, VII əsrdə yaşadığını bildirirlər) **"Erməni coğrafiyası"** əsərində (23, I kitab, XII fəsil) ermənilərin soy şəcərəsini Bibliyaya əsasən belə göstərir:

Nuh - Yafet - Qamer - Tiras - Torqom - Hayk. Guya ki, Haykdan törəyənlər hay adlanmış və bir millət kimi sonradan formalaşmışdır.

Əslində bu şəcərədə bir "balaca" yanlışlıq, yaxud başqa sözlə desək, erməni saxtakarlığı vardır. **Məsələ burasındadır ki, IV əsrdə ermənilər xristianlığın qriqorian məzhəbini qəbul etdikdən sonra Bibliyanı erməni dilinə tərcümə edərkən oraya Torqom sözündən sonra hayk sözünü əlavə etmişlər. Çünki, Bibliyanın yəhudi və yunan dilindəki nüsxələrində nə hayk adı, nə də hay sözü yoxdur.**

Təsdiq olunmuş tarixi faktdır ki, Fərat çayının mənbəyində və Van gölü ətrafında yaşayan ermənilər (türk boyu - arme - mitan, subar, qəmərlərə qohum tayfadır) və e.ə VII-VI əsrlərdə Balkan yarımadasından Suriyanın şimalına və Urartuya (Van gölü ətrafına) köçmüş friqlərin bir qolu sayılan protohaylar etnogenez baxımından tamamilə başqa-başqa etnoslardır.

Herodot və Strabon kimi qədim tarixçilərin məlumatlarına əsaslanan prof. F.Ağasıoğlu erməni adının mənşəyini və hay erməni münasibətlərini belə izah edir:

Mana və Mada ərazilərindən əli çıxan asurlar darmadağın etdikləri Subar ölkəsini möhkəmlətmək üçün Arme bölgəsini də bura qatıb iki böyük əyalət düzəldilər, əhalinin etnik tərkibini dəyişmə siyasəti aparıb, quzey-batı Suriya və güney Friqiya bölgələrindən gətirdikləri aramey, muşk və s. tayfaları burada yerləşdirdilər. Bu əsirlərin içində hay tayfaları da ola bilərdi, çünki, sonrakı hay-erməni mənbələri buradakı yerləşmə barədə

məlumat verir. Buradan quzeyə çəkilən subar, mitan-armi və urmə tayfaları isə saqa-qamərlərlə qovuşub yeni qüvvəyə çevrildi və əvvəllər Urartu əyaləti olan bu ərazidə, Fərat çayının yuxarı axarında e.ə. VII əsrin sonunda yeni kiçik Ermen (tarixi Ərməniyə) bölgəsi yarandı. Bu bölgənin döyüşçüləri Asur dövlətinə qarşı 615-ci ildə başlanan böyük müharibədə Mada ordusuna qoşuldu və Mada çarı Kiaksar Asur dövlətini dağıdıandan sonra Ermən bölgəsini müttəfiq ölkə kimi nisbətən müstəqil bəylik statusunda Mada vilayətinə çevirdi və saqa boyundan Parur bəyi bura hökmdar (canışın) təyin etdi. Beləliklə, ilk "Erməni çarlığı" 612-ci ildə əhalisi əsasən türk (armi-mitan, urmu, qaşqay, subar, saqa-qamər) və hurri-urartu boylarından ibarət olan bu Mada əyalətində yarandı. Xristianlığın yayıldığı çağlarda bu bölgəyə sızan azsaylı hay tayfaları da sonralar buranın əhalisinə çevrildi (55, 333).

Erməni dövlətinin varlığı haqqında isə e.ə III əsrə qədər heç bir məlumat yoxdur. Yalnız e.ə III əsrdə Kiçik Asiyada, Van gölü hövzəsində yerləşən Armini dövləti haqqında məlumat verilir. Bu ölkədə yaşayanlar isə friqlər və haylarla yanaşı, arme - subarlar, kimmerlər, saqatlar və s. türk boyları idilər.

Haylar tədricən digər tayfaları assimillyasiyaya məruz qoydular. Xristianlığın yaranmasından sonra isə haylar Suriyadan və Bizansdan dəstək alaraq öz hakim mövqelərini möhkəmləndirirdilər. Bu vaxta kimi hett, urartu, hurri, subar dilləri ilə yanaşı işlənən erməni (hay) dili digər dillərdən xeyli elementlər mənimsəyərək onları sıxışdırıb aradan çıxardı. Beləliklə, qədim erməni dili - qrabar yarandı.

Bu tarixi ekskursiyanı etməkdə məqsədimiz onu göstərməkdir ki, hazırkı erməni xalqının dilində, mədəniyyətində, mətbəxində olduğu kimi, etnogenezində də, türk xalqının yeri və rolu danılmazdır. Bu, bir tarixi proses, ermənilərin taleyi ilə bağlı bir məsələdir. Təəssüf ki, bu adi həqiqətləri erməni siyasətçiləri dərk etmir və yaxud sadə erməni xalqına bu həqiqətləri dərk etməyə imkan vermirlər.

Bir neçə kəlmə də erməni dövlətçiliyi haqqında.

Erməni tarixçilərinin və digər ermənipərəst alimlərin uydurmalarının əksinə olaraq, tarixdə yalnız iki dəfə müstəqil erməni dövləti olmuşdur.

İlk müstəqil erməni dövləti haqqında Amerika şərqşünasları Castin və Karolin Makkartilər belə yazırdılar: "Независимое армянское государство было создано при Тигране Великом (95-56 гг. до н.э). После Тиграна на протяжении многих веков армян были вассалами других стран, включая Римскую, Персидскую, Сасанидскую и Византийскую" (135, 13).

İkinci müstəqil erməni dövləti isə 1991-ci ildə - SSRİ dağılıdıqdan sonra yaranmış Ermənistan respublikasıdır.

Hazırkı Ermənistanın siyasi, iqtisadi və hərbi "müstəqilliyi" hamıya aydın olduğundan, hətta İrəvanın özündə belə Ermənistanı Rusiya Federasiyasının bir vilayəti adlandırdıqlarından ermənilərin indiki "müstəqilliyindən" danışmayacağıq. Bir də ki, necə deyərlər, "görünən dağın dibi yaxın olar", - tarixi boyu dövlətçiliyi olmayan, **baş əyməklə baş saxlayan ermənilər** bundan belə də müstəqil yaşaya bilməyəcəklər və yəqin ki, gec-tez ya Rusiyanın, ya İranın, ya da ki, bu gün düşmən kəsildikləri **Azərbaycanın himayəsinə sığınacaqlar**. Bunu yaxın dövürün tarixi göstərəcəkdir.

Hələ isə gəlin qədim Yunan salnaməçisi Strabonun bələdçiliyi ilə tarixə ekskursiyamızı davam edək:

II Tıqran Parf hökmdarının (Arşakilər) sarayında girov saxlanılırdı (Arşakilər türkmən mənşəli ərsaq tayfalarından idilər – müəl:). O Parf hökmdarı II Mitridata söz verdi ki, əgər Ərməniyyə taxtına çıxmasına köməklik göstərsə, onda Tıqran Parfiyaya 70 vadi bağışlayar. Beləliklə, II Mitridatın köməliyi və hərbi dəstəyi ilə Tıqran e.ə 95-ci ildə Ərməniyyənin hökmdarı oldu. Van gölü yaxınlığında Tıqranakert şəhərini saldı və buranı Ərməniyyənin paytaxtı elan etdi. Qısa müddət ərzində işğalçı müharibəyə başladı və Atropatenanın böyük bir hissəsini, Finikiyanı, Şimali Mesopatomiyanı, Kordienanı, Suriyanı, Şərqi Kilikiyanı özünə tabe etdirdi. Buradaca qeyd etməliyik ki, Albaniyanın bir hissəsi II Tıqranın hakimiyyəti altına düşsə də, mənbələrdə Sünikin, Arsağın və Utinin "Böyük Ermənistana" qatılmağı barədə bir əsaslı elmi məlumat yoxdur (146, 118).

II Tıqranın öz gücünü artırdığını və nəzarətdən çıxdığını görən Roma imperiyası e.ə 66-cı ildə sərkərdə Lüküll və Pompeyi Tıqranın üzərinə göndərdi və Tıqranakert yaxınlığındakı döyüşdə erməni sərkərdəsi ağır məğlubiyyətə uğradı (22, XI, 14-15).

66-cı il müqaviləsinə görə Tıqranın işğal etdiyi bütün ərazilər Romanın tabeçiliyinə keçdi, II Tıqran isə Romanın müəyyən şərtləri daxilində (Erməni yaylası ərazisində) erməni tacını özündə saxladı.

Qədim yunan tarixçisi və salnaməçisi, "tarixin atası" sayılan **Herodota görə** Böyük Ermənistan uzunluğu 310 km olan bir ölkədir ki, hətta onun şərq qonşusu olan Matien ölkəsi ərazisinin uzunluğuna görə (750 km) ondan ikiqat böyükdür (21a, V, 52).

Bu da cəmi 29 il müstəqil olan "böyük" Ermənistanın tarixi!

Cəmisi 29 il müstəqil dövləti olan bir xalq necə ola bilər ki, Zəngəzuru (Syüniki), Arsağı, Naxçıvanı öz tabeliyində, təsir dairəsində saxlasın?

Sünikin qədim tarixindən danışarkən bir məsələyə də aydınlıq gətirmək gərəkdir. İki min ilə yaxın bir müddətdə Roma, Vizantiya, Parfiya, İran imperiyalarının və Ərəb xilafətinin tabeliyində yaşayan yarım müstəqil vilayətləri məhdud səlahiyyətli yerli hakimlər idarə etmişlər. Bu yerli hakimlərin hərbi dəstələri, bəzi

hallarda kifayət qədər yaxşı silahlanmış qoşunları var idi. Böyük imperiya zəiflədikdə, adətən, yerli hakimlər baş qaldırır, özlərini müstəqil elan edir və qonşu ərazilərə dağıdıcı, işğalçı hücumlar edirdilər. Bu mənada Ərməniyyə nəinki istisna deyildi, bəlkə də "nümünə" idi. Altı aydan bir neçə ilə qədər hökm sürən belə "müstəqillik" və "zəfər yürüşləri" mərkəzi hökumət tərəfindən yadırılır, əyalət başçısı öldürülür, həbs edilir, yaxşı halda isə taxt-tacdan kənarlaşdırılırdı.

Belə dövrlərdə qısa müddətə Albaniyanın bir neçə əyaləti Ərməniyyə tərəfindən işğal olunur, yaxud İberianın bir hissəsini albanlar tuturdular və s.

Erməni tarixçiləri isə heç utanmadan bu ötəri, lokal müharibələri erməni ordusunun müzəffər yürüşü, erməni ayağı dəyən əraziləri isə qədim erməni torpaqları adlandırırlar.

Naxçıvan, Sünik və Arsaqla da vaxtaşırı belə olmuşdur.

Sünik əyaləti Albaniyanın cənubunda böyük bir ərazini tuturdu və **Ermənistanla** (təxminən Göyçə gölünün qərb kənarı boyunca) **həmsərhəd idi**. Sisakan adı ilk dəfə VI əsr Suriya tarixçisi **Zəkəriyyə Ritorun** əsərində çəkilir. Ermənistanın təsvirini verən Ritor "**Sisaqan, Aran Gürzan kimi Ermənistandan ayrı bir ölkədir**" - yazır (146, 105).

Moisey Kalankatuklu özünün "**Alban tarixi**" əsərində Sisakan, Sünik, Sünestan terminlərini işlədir (146, 17).

Syünik salnaməçisi Stefanos Orbelian "**Sisakan vilayətinin tarixi**" (XIII əsr) əsərində yazırdı ki, onun zamanında Syünikdə və Arsaqda Syünik və Arsaq dilində danışdırlar (211, 187).

Erməni tarixçisi N.Adons Syüniki Erməni vilayəti adlandırsa da, belə bir haşiyə çıxmağa məcbur olmuşdur: "*Syünik özünün mülki və kilsə həyatında mərkəzi Ermənistandan müstəqil və öz xüsusi mövqeyi ilə seçilən vilayət idi ki, bunun da başlıca səbəbi Syünikin etnik özəlliyi ilə bağlıdır*" (109, 421).

Sünikin özəlliyi barədə belə fikirlərə tarixi mənbələrdə çox rast gəlmək olur. Onların hamısını sadalayıb oxucularımızın vaxtını almaq istəmədiyimizdən, belə bir ümumi nəticəyə gəlirik ki, Sünik adı yerlə deyil, etnik mənşə ilə, tayfa adı ilə bağlıdır və bir daha əvvəl qeyd etdiyimiz o fikrə qayıdırıq ki, eradan əvvəl III minillikdə Çinin şimalında saklara qohum olan Syünni tayfaları yaşamış və II minilliyin sonlarında bu tayfalar (iskit və qəmərllərlə birlikdə) Xəzərin cənubundan keçərək Cənubi Qafqaza gəlmiş, oradan Qara dənizin şimal sahillərinə çəkilməmiş, e.ə VII əsrdə isə yenidən Qafqaza, o cümlədən Kür-Araz aralığına qayıtmışlar (55, 77).

Sünik də, Sisakan da eyni mənşəli adlardır, Sak və Sunni tayfalarının - prototürklərin adı ilə bağlı yerlərdir, babalarımızın babalarının torpaqlarıdır.

Müxtəlif dövrlərdə siyasi cəhətdən gah Ərməniyyəyə, gah Albaniyaya, gah da Atropatənaya müəyyən tabeliyi olan Syünik vilayəti çox zaman müstəqil (təbii ki, İran, Parfiya yaxud Roma imperiyasının icazə verdiyi dərəcədə) çarlıq kimi fəaliyyət göstərmişdir. Etnik, iqtisadi və kulturoloji baxımdan isə daha çox Albaniya və Atropatena ilə bağlı olmuşdur (146, 106).

Sünik iqtisadi, siyasi və hərbi baxımdan güclü vilayət olmuşdur. 20 minə yaxın süvari qoşunu olan Sünik knyazlığı uzun illər fars (Aşakidlər dövründə) və Parfiya (Valarşakin çarlığı zamanı) imperiyalarının həmin dövrdə "**Sisan qapıları**" adlandırılan Şimali Qafqaz qapılarını qorumuşdur.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər VI əsrə qədər Syünikin Ərməniyyə ilə hər hansı siyasi və dini əlaqəsi var idisə, belə bu vaxt baş verən İran - Bizans müharibəsi zamanı Ərməniyyə Bizansı, Sünik isə İrani müdafiə etdiyindən bu əlaqə tamamilə kəsildi.

"571-ci ildə Sünikin hökmdarı üsyan etdi, ermənilərdən ayrıldı, Sünik arxivinin Dvindən ayrılıb Paytarakana verilməsi, onların Atropatənaya qatılması və adlarının ermənilərlə bir çəkilməsi üçün İran şahı Xosrova müraciət etdi. Onun müraciəti qəbul olundu və şahın əmri yerinə yetirildi" (25, 28).

Bütün VIII əsr ərzində Sünik Albaniyanın müstəqil vilayəti olaraq fəaliyyət göstərir və Kilsə ierarxiyasına görə Mitropolit rütbəsində Alban katolikosluğu tabe olur. Bu dövrdə yüksək nüfuz sahibi olan Albaniyanın knyazı **Cavanşir "Syünik vilayəti knyazının Aruncan nəslindən özünə qız seçib onunla evləndi"** (88, II kitab XIX fəsil).

Bu izdivac Sünik-Alban ittifaqını daha da möhkəmləndirdi.

O dövrdə Syünikin ən böyük yaşayış məntəqələri Naxçıvan (Vasपुरakan), Ordubad (Qoxtan), Şəki qalası, Şalat, Çquq, Qoroz, Kapanat və s. olmuşdur (211, II, 12).

Alban xalqı, Sünik xalqı

Qədim mənbələrdə Qafqaz Albaniyasının və Sünik (Sisakan) knyazlığının əhalisindən danışarkən, adətən, "**alban xalqı**", "**sünik xalqı**" ifadəsi işlədilir. Bu ifadə Albaniyanın və Syünikin əhalisini qonşu dövlətlərdən fərqləndirir, yəni fars, yunan, erməni, yaxud gürcü olmadığını göstərsə də, əslində, Albaniyada, yaxud Sünikdə yaşayan insanların (etnosların) kimliyi barədə heç nə demir. Nə qədim keçmişdə, nə sonralar, nə də müasir dövrdə heç bir dövlətin əhalisi yalnız bir millətdən, yaxud bir etnosdan ibarət olmamışdır. İndiki Ermənistan respublikasından başqa belə bir dövlət, yəqin ki, dünyada yoxdur. Bu isə anomaliyadır, milli şikəstlik, başqa

xalqlara inamsızlıq və nifrətdən doğan erməni eqoizmi, özünü tədris və özünü məhvə aparan milli məhdudluqdan yaranan siyasi korluqdur.

Təbii ki, nə Alban xalqı, nə Sünik xalqı monoetnos olmamışlar. "**Alban xalqı**" və "**Sünik xalqı**" ifadələri isə sadəcə həmin ərazidə yaşayan insanlar mənasındadır; İndiki azərbaycanlı, amerikalı, iranlı, suriyalı və s. mənalarda olduğu kimi.

Sünik salnaməçisi Stefan Orbeliyan yazırdı: "Onun zamanında Sünikdə və Arsaqda sünik və arsaq dilində danışıldılar". Erməni tarixçiləri Stefanın erməni olduğunu iddia edirlər. Hərçənd ki, bu fikir çox şübhəlidir, amma, gəlin bunu bir həqiqət kimi qəbul edərək Stefanın məntiqini izləyək: Sünikdə yaşayan erməni müəllifi öz əsərində aydın yazır ki, Sünikdə onun yaşadığı zaman **Sünik dilində** danışdılar. Diqqət edin: erməni dilində yox, sünik dilində!

Sünikin, eləcə də, bütövlükdə Albaniyanın erməni torpağı olduğunu sübut etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan erməni alimləri N.Adons və S.Malxasyans tarixi və elmi dəlillər qarşısında aciz qalaraq, belə bir yarımətiraf etməyə məcbur olmuşlar: "*Bu şübhəsizdir ki, Ermənistanın Alban əyaləti Sünik əhalisinə görə Mərkəzi Ermənistandan fərqlənirdi. Sünikin tayfa xüsusiyyətləri həmsərhəd dağlıq ölkələrindən bura olan ardıcıl köç axını ilə müəyyənləşirdi*" (146, 106).

Erməni müəllifləri bu qənaətə gələrkən nadir hallarda olsa belə, "tarixin məhkəməsi" qarşısında "yalnız və yalnız həqiqəti" söyləyiblər.

Son vaxtlara qədər (indi oranın etnik tərkibindən xəbərimiz yoxdur) Zəngəzur - xüsusilə, Sisyan və Qafan ermənilərinin nitqi Yerevan ermənilərindən xeyli fərqlənirdi. Hətta Sisyanın dağ kəndlərindən olan yaşlı ermənilər danışdırlar ki, onların danışdığı Yerevan və Leninakan (indi Gümrü) erməniləri başa düşmür. "Həmsərhəd dağlıq ölkələrdən Sünikə köç axını barədə də Adons və Malxasyans haqlıdırlar, yalnız "kiçik" bir istisna ilə: dağlardan Böyük Qafqazın o üzündən Cənubi Qafqaza, o cümlədən Sünikə köç VIII əsrdə deyil, eradan öncə VII əsrdə gəlməyə başlamış və zaman-zaman, ta səlcuqlara və monqollara qədər davam etmişdir. Bu isə tarixdə "böyük köç" adlanan türk axınının Altaydan və Tibetdən Avropanın o başına kimi gedib çıxan, dünyanın mənzərəsini, xasiyyətini və qanını dəyişən **Atılladan Teymuradək davam edən türk epoxasının balaca Zəngəzurdə əks-sədası idi**.

Sisyan azərbaycanlılarının belə bir sözü var: "Qəmərənli görmüşük, beləsini yox". İnsan haqqında mənfi mənada deyilmiş bu ifadə, həmin şəxsin keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə yanaşı, qeyri-ordinar xüsusiyyətə malik tayfanın - qəmərənlərin - kimlərin haqqında, sisyanlıların onlara ta qədimdən bələdliyi haqqında dolğun informasiya verir.

Zəngəzurdə tez inciyən, küsəyən, qaynayıb-qarımayan adam haqqında belə deyirlər:

- "Filankəs çox dudurqayı adamdır".

Nədir bu dudurqayı sözü?

"Dudurqayı" - sifətdir. İsmindən düzəldilmiş sifət. Özü də xüsusi isimdən - Dudurqa tayfasının adından. Dudurqa 24 oğuz tayfasından biridir. Özü də bunu təkcə biz demirik, Mahmud Kaşkarlı (XI əsr) deyir, Rəşid Əd-din (XIV əsr) deyir, Əbülqazi (XVII əsr) deyir, bütün oğuz tarixi, bütün "Oğuznamə"lər deyir. Amma nə Zəngəzur erməniləri, nə İrəvan, nə Gümrü, nə Türkiyə, nə Suriya erməniləri "dudurqa" sözünü anlamazlar, ən azı ona görə ki, Zəngəzurun qədim sakinlərindən olan dudurqa oğuzlarının ermənilərə aiddiyyəti yoxdur. Zəngəzur torpağının özü kimi.

Syünikdə Ptolomeyin əsərlərində adı çəkilən mard (türkcə mərə-igid, cəsur, ədalətli anlamındakı söz ermənilərdə "mart" - adam, kişi anlamındakı söz, çox güman ki, mard tayfaları ilə bağlıdır), uz (Sisyanlı Uz və Murxuz kəndləri, Qarabağda Çıraquz, Maqavuz), Ud (Urud, Vaqud, Ağud, Kurud və s. kəndlər), Hun (Qafan rayonunda Hünüd, Qubadlıda Qunnalı, Gorusda Xunzirək) tayfa və qəbilələri ta bineyi-qədimdən yaşamış, zaman-zaman bir-biri ilə həmçinin eradan öncə buraya gəlmiş türk tayfaları (prototürklər) və bizim eramızın XI əsərində, o cümlədən, Qafqazı da əhatə edən böyük bir imperiya yaratmış Səlcuq türkləri (oğuzlar) ilə qaynayıb-qarışaraq şübhəsiz ki, islam dininin, ərəb və fars mədəniyyətinin təsiri altında keyfiyyətə yeni bir etnosu - **müasir Azərbaycan türkünə formalaşdırmışlar**.

Yoxsa ki, albanlar, yaxud sünik xalqı islamı qəbul edəndən sonra səlcuq oğuzlarının, səfəvilərin və osmanlıların təsiri ilə türkləşmişlər fikri olduqca səhv, antitürk və ermənipərəst bir fikirdir.

ZƏNGƏZURUN ALBAN - OĞUZ ABİDƏLƏRİ

Biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyəti olan ölkəmizin həm dünənini, həm bu gününü, həm də gələcəyini dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır.

Heydər ƏLİYEV

Qədim Sünik vilayətinin əhalisi təkallahlılığı qəbul edənədək müxtəlif dinlərə - **büt-pərəstliyə** (ata, tibet öküzünə, qurda, qartala, daşa, ağaca sitayiş), **atəş-pərəstliyə** (oda, işığa və günəşə sitayiş) və **Zərdüştiliyə** etiqad edirdilər. Onu qeyd etmək lazımdır ki, zərdüştlük ilk tanrıçılıq dini kimi meydana çıxsada, dünyəvi dinə çevrilə bilmədi, o cümlədən Zəngəzurda çoxsaylı tərəfdarlar toplaya bilmədi. Əksinə, xristianlığın və islamın gəlişinə qədər, bu yerlərdə atəş-pərəstlik geniş yayılmışdı. Atəş-pərəstlik tək Qafqaz Albaniyasında, Sünikdə və Atropatənada deyil, o cümlədən Ərməniyyə və İberiyada da yerli əhali arasında böyük nüfuza malik din sayılırdı. Atəş-pərəstliyin nişanələri bütün Qafqazda olduğu kimi, Zəngəzurda da indiyədək qalmaqdadır. Zəngəzurda elə bir hündür dağ yoxdur ki, orada **pir, ocaq** olmasın. Sisyan rayonunun Murxuz kəndində Qırqlar piri, Qala piri, Ərəfsə kəndində Salvartı piri, Qafan rayonunda Pirhəməzə dağı, Pirdavidan dağı, Çiləxana piri, Körpü qayası piri müqəddəs ziyarətqah sayılırdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, **Zəngəzurda pirləri müsəlmanlarla yanaşı, ermənilər də ziyarət edər, nəzir qoyar, niyyət tutar, qurban kəsərdilər.** Fikrimizcə, xristianların kilsədə şam yandırmaq adətləri də atəş-pərəstlik kultu ilə bağlıdır. Zəngəzurda atəş-pərəstliyin ən geniş yayılmış və artıq milli ənənəyə çevrilmiş atributu, şübhəsiz ki, Novruz və axır çərşənbə tonqallarının yandırılması idi.

Zəngəzurda mərhumu dəfn edən axşam qəbrinin üzərində od qalayardılar. Bu da çox güman ki, atəş-pərəstlikdən gələn bir ayin idi. "**Od haqqı**", "**Çıraq haqqı**", "**Ocaq qənim olsun**" deyimləri, günəşə, aya salavat çevirmək adəti və s. də Zəngəzurun əhalisinin atəş-pərəstliklə bağlı genetik yaddaşında kodlanmış inam və rituallar idi.

Zəngəzurda şaman kultu, tibet öküzünə, qurda, qartala, ata və s. onqonlara sitayiş buradakı insanların ulu əcdadlarının prototürklərlə bağlılığını göstərən birbaşa dəlillərdir. Çünki at, tibet öküzü (yak), qurd və qartal Altay, Tibet türklərinin hələ eradan əvvəl sitayiş etdiyi müqəddəs sayılan canlılar idi. Bütün bunları, eləcə də şamanizmlə bağlı ayinlərin həyata keçirilməsi səhnələrini özünün daş sinəsində həkk edərək, daş yaddaşında saxlayaraq bu günümüzdə gətirib çıxaran çox qiymətli tarixi abidə **Sisyan** rayonunun **Urud** kəndindəki orta əsr qəbiristanlığıdır. XIV-XV əsrə aid olan, əsasən sənduqə və qoç heykəli şəklində 100-ə yaxın qəbir daşları tək-cə öz dövrünü deyil, dövründən 1000-1500 il öncəni də zəmanəmizə gətirib çıxaran kitabədir.

Urud qəbiristanlığı

Sisyan rayonunun Urud kəndinin qənşərində, qalanın qarşısında, Bədir qayasının yanında, Bazar çayın sol sahilində tarixi 500 ildən yuxarı sayılan Urud qəbiristanlığı yerləşirdi.

Qəbiristanlıq hər yerdə və bütün zamanlarda müqəddəs yer sayılmışdır. Qəbiristanlıq dünyanın əbədiliyi qədər də vəfasızlığının, insanların qüdrətli olduqları qədər gücsüz və ələcsiz olduqlarının ən əyani nümayiş yeridir.

Bəlkə də sənət və elm korifeylərinin, fəthlərin və hökmdarların məqbərələri buna görə möhtəşəm və əzəmətli tikilir, ibrət üçün qorunur ki, bu məbərələri ziyarət edən hər kəs özünü həmin dahilərlə müqayisə edə bilsin, gedəriliyini hiss etsin, bir daşdan, bir ağacdən, bir qarışqadən və bir adamdan yuxarıda dayanmağın tam nisbilyini dərk etsin.

Di gəl ki, yarı gördüm gözü yaşlı, sözü qanlı
Yoxdu bu dərdimə çarə...
Ağvan nəslindən İftixar. 986-cı il. Urud kəndi.

Qəbiristanlıq yeddi
arxa dönənlərimizin sakinlik
tapdıqları, yolumuzu

gözləyən müqəddəslikdir və bu mənada həm də tarixdir.

Urud qəbiristanlığı isə tarixi-etnoqrafik əhəmiyyəti baxımından tək-cə bir kəndin deyil, bütöv mahalın keçmişi haqqında ən geniş məlumatı və tutarlı dəlilləri qoruyub - saxlamış bir məbədqah idi.

Urud qəbiristanlığındakı orta əsr və orta əsrə qədərki qəbir daşlarının tədqiqatı hələ bu əsrin iyirminci illərində Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb etmişdi.

1926-cı ildə Urud kəndində olmuş etnoqraf alim Ə.Ələkbərov Urud qəbiristanlığı haqqında ilk elmi məlumat dərc etdirmişdir. 1959-cu ildə Urudda olan akademik Ziya Bünyadov Urud qəbiristanlığındakı qəbir daşlarının dini-millə mənsubiyyəti və tarixi əhəmiyyəti barədə dəyərli fikir söyləmişdir.

Urud abidələrinə sözün əsl mənasında ikinci həyat verən, onları dünya epiqrafiyə elminin dəyərli nümunələri səviyyəsində səciyyələndirən tarixçi - epiqraf alim, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor **Məşədixanım Nemətova** olmuşdur. M.Nemətova 1961-ci ildə Urud kəndində uzun müddətli ezamiyyətdə olmuş, XV-XVII əsrə məxsus 100-ə qədər qəbir daşının üzərində kitab tədqiq etmişdir.

Urud qəbiristanlığında sənduqə (h. 992-cı il).

M.Nemətovaya görə Urud qəbiristanlığında olan qəbir daşlarındakı kallaqrafik oymalarda ərəb qrafikasının kufi, nəsx, süls, nəstəliq şriflləri işlənmişdir. Urud abidələri yazı və bədii işləmələrin üslubuna görə orta əsr Azərbaycan daş üzərində oyma sənətinin **Təbriz** və **Naxçıvan** məktəbinin nümunələri sayılır.

Urud abidələrindəki **sənduqələr, qoç və at fiqurları**, fiqurlar üzərindəki şəkillər, yazılar türk xalqlarının islama qədərki mədəniyyətini, məişətini, adət-ənənələrini, ov, məclis, toy-yas mərasimlərini və s. səhnələri, onqonlar və şamanizm kultuna pərəstişi əks etdirən oymalar bu ərazinin köklü sakinlərinin məişəti haqqında

əvəzsiz tarixi məlumat daşıyıcılarıdır.

Urud qəbiristanlığındakı bir sıra qəbir daşlarında onqonlarla bağlı epiqrafika, əsasən, **maralın, öküzün**, yaxud **qoçun** üzərinə qonmuş qanadları geniş açılmış qartal rəmzlərindən ibarətdir. Bu cür onqonlar türk xalqlarının islamdan əvvəlki dövrü üçün əsas sitayiş yerləri idi.

Başqa qrup qəbir daşlarında qarşı-qarşıya (baş-başa) dayanmış **tibet ökülləri (yaklar)**, öküllərin sağ tərəfində bir əlində balta, bir əlində xəncər tutmuş kişi təsviri olan səhnə təsvir olunur.

Məlum olduğu kimi, **tibet öküzü bütün türk xalqlarının ümumi onqonu-sitayiş heyvanı sayılmışdır.**

Qədim türklərin inamına görə ildə bir dəfə bu heyvanı qurban kəsməklə, tayfa gələcək qada-baladan hifz olunardı. Hər evə bu qurbandan müəyyən qədər pay verilərdi ki, qədim inama görə bu pay o evə il boyu ruzi gətirəcəkdə.

Urud qəbiristanlığındakı bəzi qəbir daşlarında əllərini göyə qaldırmış adam-dua edən **şaman təsvirinin həkk olunması**, yazı olmasaydı belə, bu daşların yalnız türk xalqlarına mənsub olmasını göstərən tutarlı dəlidir.

Qəbir daşlarında dəfn olunmuş şəxsin sənətini əks etdirən maraqlı işləmələr də vardır.

Bir qəbir daşında mərhumun (Xan Məhəmməd 983-cü il) zərgər olduğuna işarə edən üzük, boyunbağı, sırğa, biləzik şəkilləri həkk olunmuşdur.

Başqa bir qəbir daşında isə (Aysoltan 992-ci il) hana, həvə, bıçaq, əlində kirgiz tutmuş qadın təsviri mərhumənin **xalçaçı** olduğunu göstərir.

Urud qəbiristanlığındakı qəbir daşlarında mərhumun məişətini, həyat fəaliyyətini əks etdirən zəngin ov səhnələrinin, ov heyvanlarının (maral, ceyran, dağ keçisi, cüyür), ov ləvazimatının (silah, nizə, balta, ox-kaman) təsviri o dövrdə Urudda yaşayan babalarımızın həyat təzi, məişəti haqqında dəyərli məlumat verir.

Qəbir daşlarında həkk olunmuş şer parçaları, dualar, islam dini hədislərindən və Qurani-Kərimdən sitatlar, bu ərazilərdə yaşayanların mənəvi mədəniyyəti haqqında kifayət qədər ətraflı məlumat verir.

Xarakterik haldır ki, bütün qəbir daşlarında mərhumun **yalnız ölüm tarixi qeyd** olunub.

Qəbir daşlarındakı yazılardan nümunələr

I Sənduqə

Allah, Məhəmməd, Əli. Kəndxuda oğlu Əmrusəl ramazan ayı, 883-cü il, ağvan nəsindən.

II Sənduqə

Bu məzarın sahibi mərhum oğlu ibn Muraddır. 963-cü il.

III Sənduqə

Yuxarı hissədə: Allahdan başqa ilahi yoxdur. Məhəmməd Allahın rəsuludur. Əli Allahın köməkçisidir. Məhəmmədqulunun oğlu Əmirəmin gəlini Pəri xan. Taun xəstəliyindən vəfat etmişdir. 909-cu il.

Baş tərəfdə: Allah, Məhəmməd, Əli.

Yan tərəflərində: Məhəmmədə Allahın daima salavatı olsun. İlahi, Məhəmmədə öz mərhəmətinlə daima rəhm et. İlahi, ruhlar içində Məhəmmədin ruhunu uğurlu et. Qəbirlərin içərisində Məhəmmədin qəbrini rahat et. Məhəmmədin əcdadına ehsan vaxtı salavat mərhəmət et. Məhəmmədi və Məhəmmədin qəbrini uğurlu et. Mərhəmətli Allah onlara rəhmət eləsin.

IV Sənduqə (0,93 x 0,27 x 0,25 m.)

Üst tərəfində Allah, Ya Məhəmməd, Ya Əli (Xan Məhəmməd ibn Mənahid) 983-cü il.

V Sənduqə (0,76 x 0,32 x 0,30)

Sağ tərəfində: 986-cı il. Məhdiqar ibn Əmirəm

VI Sənduqə (1,42 x 0,80 x 0,28)

Allah, Məhəmməd, Əli. Nurunun oğlu Kədaxur. Yan tərəflərində III Sənduqədəki mətn təkrar olunur.

VII Sənduqə (0,97 x 0,21 x 0,33)

Sol tərəfində: İmamqulunun oğlu Bəhmən 936-cı il.

VIII Sənduqə (0,85 x 0,35)

Yuxarı hissədə: Allah, Aysoltan, 992-ci il. Sağ tərəfində III Sənduqədəki mətn təkrar olunur.

IX Sənduqə: III sənduqədəki dini mətn yazılmışdır. Daha sonra Məhəmmədqulunun oğlu Vəli bəyin oğlu İbrahim.

Bir cavan nazəninin məskənidir bu məzar,
Eyləmiş nazik tənin xak ilə yeksan ruzigar.
Daşı yazdı Vəli 989. - qeydi vardır.

X Sənduqə

Üst tərəfində: Allah. Kərəm oğlu Mahmud.
Tərəflərində digər sənduqələrdəki dini mətn vardır.

XI Sənduqə (1,35 x 0,41 x 0,32 m.)

Sənduqənin üstündə yazı oxunmur. Tərəflərində digər Sənduqələrdəki dini mətn təkrar olunur.

XII Sənduqə

Nurunun oğlu Şahnəzər. Min yeddinci il. Tərəflərində digər Sənduqələrdəki dini mətn təkrar olunur.

I Qoç heykəlli abidə (1,12 x 0,67 m.)

Qoçun üstünə salınmış örtüyün haşiyəsində:
Di gəl ki, yarı gördüm gözü yaşlı, sözü qanlı
Yoxdu bu dərdimə çarə...

... oğlu İftixar. 986

Sağ tərəfdə: Allah, Məhəmməd, Əli. Ağvan nəslindəndir.

II Qoç heykəlli abidə (1,12 x 0,67 m.)

Bir cavan nazəninin məskənidir bu məzar,
Eyləmiş nazik tənin xak ilə yeksan ruzigar.

986. İmamqulunun oğlu Çələbi

Sol tərəfdə ov səhnəsi təsvir olunmuşdur.

III Qoç heykəlli abidə (1,22 x 0,85 m.)

Sağ tərəfdə: Səfər Qulu 993. Sol tərəfində xalçaçılıqla əlaqədar təsvirlər vardır.

IV Qoç heykəlli abidə

Sağ tərəfdə dini mətn. Üst tərəfdə: Allah, Məhəmməd, Əli.

Sol tərəfdə: Salavat. Dəri xəstəliyindən vəfat etmişdir. İsgəndərin oğlu Fəxr. 1019.

Urud qalası

Qədim Zəngəzurun Urud kəndində Bazar çayın sağ sahilindəki təpəlikdə VI-VII əsrlərdə tikilmiş möhtəşəm bir qala ucalır. Stepanos Orbelian XIII əsrdə Urud qalasını Sünikin məşhur qalaları sırasına daxil etmişdir. Qala 1075-94-cü illərdə Sünikin hökmdarı **I Senikərimə** məxsus idi.

Qalanı 1104-cü ildə **Səlcuq türkləri** ələ keçirmişlər.

Gürcü çarı **Tamaranın** qoşunları Süniki tutarkən 1219-cu ildə Urud qalasını almış və Liparit Orbelianiyə təhvil vermişdir. Bununla da, Sünikdə gürcü mənşəli Orbeliani nəslinin hökmranlığı başlamışdır.

Əmir Teymurun qoşunları 1386-cı ildə Süniki işğal edərək Urud qalasını da zəbt etmiş, qalanın hakimləri Burtelo və Sumbat Orbeliani qardaşlarını əsir alaraq Səmərqəndə aparmışdır.

Qaraqoyunlu hökmdarı **Qara Yusif** 1407-ci ildə Urud qalasını almış və yerli feodal məlik **Bağırı** qalanın hakimi təyin etmişdir (200, 651). Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Qaraqoyunlu feodallarından olan Məlik Bağırın tayfası üç yüz ilə yaxın bir müddətdə Urud qalasının hakimi olmuşlar. Məlikbağırılılar XX əsrin əvvəllərinə kimi

Urud qalasının öndən görünüşü.
Rəssam A. Quliyev. 1987-ci il.

Urudda yaşamış, yüksək dini təhsil görmüş, dini rütbə daşımış, savadlı, sayılıb seçilən bir nəsil kimi tanınmışlar. 1905-ci il erməni-müsəlman davası zamanı Urud kəndindən bir neçə ailə o, cümlədən, Məlikbağırılılar köçüb Bakıya və Orta Asiyaya getmişlər. Vaxtilə, Azərbaycan SSR KP MK-nın birinci katibi işləmiş Kamran Bağırının da həmin nəsiləndən olması ehtimalı müəyyən əsaslardan xali deyildir.

Urud qalası haqqında daha bir qiymətli məlumatı isə tarixçi alim, bu kitabın yazılmasında öz köməyini bizdən əsirgəməyən hörmətli **Hüsaməddin Məmmədov** Türkiyə arxivlərində işləyərkən əldə etmişdir. Həmin sənədi - 1590-cı il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"nin 124-cü səhifəsindən Urud qalası ilə bağlı Sultan fərmanının

çıxarışını Hüsaməddin müəllimə minnətdarlıq hissi ilə oxuculara təqdim edirik: "Bitlis hakimi Şərəf xan ilə Maku sancaqbəyisi Əvəz bəy Sultana məktub göndərüb, bildirdilər ki, Naxçıvan əyanından Əmir Ziyaülmülkün övladlarından olan mövlana Məhəmməd bəd əməlli qızılbaşlardan üz döndərüb, öz adamları ilə gəlib Urud qalasına yerləşmişdir. Urud qalasında olduğu müddət ərzində, qızılbaşlarla dəfələrlə vuruşmuş və onları məhv etmişdir. Qalanın hakimi Urud qalasını zəbt etmək məqsədilə üzərinə hücum etmişdirsə də, döyüşləri udubuz

geri çəkilmişdir. Urud qalasını lazımınca müdafiə etmiş mövlana Məhəmməd sultan üçün də böyük xidmətlər göstərmişdir. Deyilənləri nəzərə alaraq, mövlana Məhəmmədə məxsus və Naxçıvanın Cəhrik, Qıvraq adlı kəndlərindən və Türküt adlı məzrədən ibarət övlad vəqfinin yenə də onun istifadəsində qalması üçün Sultandan xahiş olunmuş, Sultanın cümədüləvvəl ayı 995-ci il tarixində (9-18 aprel 1587-ci il, H. Məmmədov) bu barədə fərmanı (əmr-i-şərif) verilmişdir.

Gürcü mənşəli knyaz **Davit bek** Sünikdə İran hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırarkən **1724-cü ildə Məlik Bağrı** qətlə yetirmiş və Urud qalasını ələ keçirmişdir. Lakin 4 il sonra Osmanlı **türkləri** Süniki, o cümlədən Urud qalasını Davit bekin üsyançı dəstələrindən təmizləmişdir.

Təxminən o vaxtlarda Urud qalasında taun infeksiyası yayılmış və qalanın demək olar ki, bütün sakinləri bu dəhşətli xəstəlikdən vəfat etmişlər. Urud qalasının taundan xilas olunmuş əhalisi öz ev-eşiklərini tərk edərək, qalanın qarşısında əvvəllər bostan sahəsi kimi istifadə etdikləri yerdə indiki Urud kəndini salmışlar.

Urud qalasına yerli camaat həm də "**Babək qalası**" deyirlər. Nəsillərdən-nəsillərə keçən şifahi şəhadətlər böyük Azərbaycan sərkərdəsi Babəkin öz mübarizəsinin son mərhələsində bu qalada məskən salaraq ərəb işğalçılara qarşı vuruşduğunu təsdiq edir. Eləcə də həmin dövrü təsvir edən bir sıra ərəb və fars salnaməçiləri də (Təbəri, Bələzuri) öz əsərlərində **Rud-ər-rud** qalasının adını çəkirlər. Azərbaycanın VII-IX əsrlərdəki tarixini böyük elmi dəqiqliklə şərh edən akademik Ziya Bünyadovun fikrincə, **Babəkin** son döyüşlərindən biri məhz Urud qalasında və onun ətrafındakı dağlarda baş vermişdir (138, 179).

Urud qalası indi uçulub-dağılmış haldadır, qalanın yuxarıdan görünüşü şimal-qərb və cənub-şərqə doğru uzanan yəhər formasındadır. Qala hər üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur. Yalnız cənub-qərb tərəfdən qoşa hasar divarlarının qalıqları görünür. Hasar iri, yonulmamış bazalt daşlarla və gec məhlulla hörülmüşdür. Urud qalasının Bazar çayına baxan divarında çaya doğru gedən yeraltı yolun qalıqları indiyədək saxlanılmaqdadır. Qalanın səthi parçalanmış bazalt daşlardan ibarətdir. Palçıqsız hörülmüş düzbucaq, yaxud dairəvi kiçik həcmli yaşayış evlərinin divarları Urud qalasının cənub-qərb tərəfində böyük bir sahəni tutur. Qalanın cənub-qərbində qoşa kvadrat qüllələrin qalıqları diqqəti cəlb edir.

Qarakilsə, yaxud müqəddəs Qriqori məbədi

Sisyan rayonunun mərkəzində hündür bir təpəlikdə salınmış bu monumental məbəd VI-VII əsrlərdə inşa edilmişdir. Xristianlığın diofizit məzhəbinə biət edən albanların yaratdığı ən gözəl dini abidələrdən sayılan bu məbəd qara, yonulmuş bazalt daşdan tikildiyinə görə Qarakilsə adlandırılmışdır. Maraqlıdır ki, son vaxtlara qədər Sisyan erməniləri də bu məbədə azəri türklərinin dili ilə "Qarakilsə" deyirdilər. Tarixi mənbələrə görə Qarakilsə məbədi xristianlıqdan əvvəl bu bölgədə mövcud olmuş, büt-pərəst məbədinin yerində tikilmişdir.

Kilsənin o vaxtkı **Sünik knyazı Kaozatın** sifarişi və vəsaiti ilə tikildiyi söylənir. Binaının içərisində divarda Kaozatın daş üzərində şəkli həkk olunmuşdur. Kaozatın **dar, badama bənzər qıpçaq gözü adamın diqqətini cəlb edir**. Maraqlıdır ki, Müqəddəs Teodorosun və onun yanında o vaxtkı Sünik yepiskopu Hovsepın şəkillərindəki sifət və göz quruluşu da qıpçaq tiplidir. Bu ya doğrudan da, onların **alban-türk mənşəli** olduğunu, ya da **memarın türk soylu** olduğunu göstərən güclü bir detaldır (188).

Məlumdur ki, o dövrdə **Sünik kilsələri** diofizit alban kilsələri qrupuna daxil idi və iyerarxiya baxımından **Albaniya katalikosluğuna** tabe idi. Buna görə də Qara kilsənin arxitekturasında digər alban məbədlərində və bir çox Bizans kilsələrində işlənən üslub və ornamentlər geniş yer tutur. Qara kilsənin **səkkiz guşə** şəklində tikilməsi və dam örtüyünün **qübbə şəkilli** olması isə, çox güman ki, qədim türklərin **Tibetdən** gətirdikləri tanrıçılıq **kultu** ilə bağlıdır.

Qarakilsə məbədinin cənubdan və qərbdən olmaqla iki qapısı, hər divarda üç pəncərəsi vardır. Yan divarlardakı pəncərələr üçbucaq formasındadır. Məbədin iç divarlarında "İncil"dən çoxlu təsvirlər öz əksini tapmışdır.

Qarakilsə məbədi 1931-ci ildə Sisyanda baş vermiş zəlzələ nəticəsində qismən dağılsa da, sonra bərpa edilmiş və 1961-ci ildən erməni-qriqorian kilsəsi kimi fəaliyyət göstərir (188).

Ağudi qəbirüstü abidəsi

Sisyan rayonunun ən qədim azərbaycanlı kəndlərindən biri olan Ağudi kəndinin çıxacağında, Ağudi - Sisyan yolunun sol kənarında 1400 ilə yaxın tarixi olan nəhəng qəbirüstü abidə indiyədək qalmaqdadır. Bu qəbirüstü abidə ellin mədəniyyətinin ilkin xristianlıq dövrünə transformasiyasının ən unikal nümunələrindən biridir. Abidənin üzərində tarix yazılmasa da, onun VII əsrin əvvəllərində inşa edildiyi ehtimal olunur.

Ağudi abidəsi üç pilləli, daha doğrusu, **üç mərtəbəli** quruluşa malikdir.

Abidənin **birinci mərtəbəsi** geniş meydançanı xatırladır. Bu meydançanın altında iki giriş qapısı olan tağvari kiçik mağara diqqəti cəlb edir. Meydançanın ətrafında kiçik hasara alınmış, uçulub dağılmış qəbir yerlərinin nişanələri son vaxtlara kimi saxlanılmışdı.

İkinci mərtəbə yanlarda dördbucaqlı şəkilli iki sütundan və ortada səkkizbucaqlı şəkilli bir sütundan ibarətdir. Hər iki kənar sütun tağvari hörgü vasitəsilə orta sütunla birləşmişdir. Abidənin **üçüncü mərtəbəsi** gözəl memarlıq quruluşuna malik **üç sütundan** ibarətdir. Belə ehtimal olunur ki, bu üç sütun **Müqəddəs Troitsanın (üç müəzzinin)** ifadəsi kimi dikəldilmişdir (111, 52).

Səlim karvansarası

Elxani hökmdarı **Əbu Səidin** dövründə Zəngəzur silsiləsinin Göyçə yaylasına keçən yerində, **Böyük İpək yolu** üzərində tikilən karvansara o dövr Azərbaycan memarlıq sənətinin şah əsərlərindən biridir. Səlim keçidi deyilən dağ aşırımında tikilən bu karvansaranı tanınmış etnoqraf, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü **Məşədixanım Nemətova** 1961-ci ildə ətraflı tədqiq etmiş, karvansaranın girişindəki və içərisindəki kitabələri oxuyaraq onların elmi-tarixi izahını vermişdir. Məşədixanım müəlliməyə böyük minnətdarlıq hissi ilə Səlim karvansarası barədə ona istinadən aşağıdakıları bildirməyi lazım bilir:

Səlim karvansarası Zəngəzurda Avropa qapısı olan Anadolunu Çin ilə birləşdirən, Araz boyu keçən İpək yolunun üzərində, dəniz səthindən 2410 m hündürlükdə yerləşdirmişdir. Elxani hökmdarı Əbu Səid vaxtında (1316-1335) qeyd olunan yol abadlaşdırılmışdır. Yol üzərində bir sıra karvansara, körpü, xanəqahların kompleksində binalar tikilmişdir.

Çin - Türkünstan - İran - Azərbaycandan keçən İpək yolunun Anadoluya giriş qapısında yerləşən Ərzurumun, Körpü kəndinin və Çoban körpüsünün böyük strateji mövqeyə malik olduğunu göstərən abidələrdən biri də **290 m** uzunluqda 7 aşırımlı **Çoban körpüsüdür**. Körpü Elxani hökmdarı Əbu Səidin vaxtında Əmir Çoban Salduz Noyon tərəfindən Ərzurum - Qars Qarayolunun 58 km-də Mingöl və Həsənqala çaylarının qovuşduğu nöqtədə Araz çayı üzərində tikilmişdir (85, səh. 36).

Əmir Çoban Salduz Noyon tərəfindən Arpa çayın Araza töküldüyü yerdə bir aşırımlı Sal körpüsü tikilmişdir. Körpülər bu gün belə Sal (Salduz) və Çoban adını daşıyır.

Elxanilər vaxtı həmin İpək yolu üzərində karvansara və Xanəqah binaları tikilmişdir.

Həmin xanəqahlardan **Füzuli rayonunun Babı kəndindəki Şeyx Babi Yəqub xanəqahı** (vəf. h. 672-127374 il), **Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndində Yəhya ibn Məhəmməd türbəsi** (vəf. h. 704-1305 il), **Cəbrayıl rayonunun Şıxlar kəndində Şıx Baba** (vəf. XIII-XIV) xanəqahı fəaliyyət göstərmişdir (84, 13-16).

Səlim keçidindəki Səlim adlanan karvansara da Əbu Səid Elxani vaxtında bina olunmuşdur.

Karvansaranın giriş qapısı (1,80x1,13m) üzərində fars dilində daşa (1,87x0,86m) oyularaq, həkk olunmuş kitabədə deyilir: "**Əbu Səid xan Bahadır - dünyanın sultanı, insanların padşahı, ərəblərin və ərəb olmayanların hökmdarı, bütün xalqların çarı - Allah onun hökmranlığını və sultanlığını əbədi etsin - vaxtında bina olundu. Xeyrat sahibi Çuşkyab ibn (oğlu) Ləvənd ibn ...Şah Nur ibn ... 729-cu il tarixdə" h.729-132829 il (152, 58-59).**

Karvansaranın içərisində, şərq divarda bir erməni kitabəsi var. Kitabəni Lazarev institutunun müəllimi Xr.İv.İoannessov oxuyub, rusçaya tərcümə etmişdir (148, 116-118). Onun fikrincə karvansara binası Orbelyan nəslindən Çesar və bir sıra onun qohumları VII Lipartın nəvəsi tərəfindən h.781-882-ci ildə bina olunmuşdur. Onun fikrincə sonra türklər ərəbcə kitabəni əlavə etmiş və ona Səlim adını vermişdir (148, 116).

Karvansaranın həyasızcasına erməniləşdirilib, özəlləşdirilməsini V.M.Arutyuryanın 1984-cü ildə Ermənistanda nəşr etdirdiyi "Səlim" bukletində görürük. Arutyuryan iftixar hissi ilə yazır ki, karvansara orta əsr milli erməni memarlığının görkəmli abidəsidir (120).

Onun fikrincə, ərəb dilli kitabə ilə erməni kitabəsinin mətni eynidir. Karvansaranı 1232-ci ildə knyaz Çesar Orbelyan tikdirmişdir. Əvvəla, kitabə ərəbcə deyil, ərəb qrafikası ilə fars dilində yazılmışdır və karvansara binası tikilən zaman portalda giriş qapısının üzərində tikintiyə hörülmüşdür. Karvansaranın portalındakı memarlıq ünsürləri Araz boyu İpək yolu üzərində mövcud olan xanəqah komplekslərində, türbələrdə ələlxüsus Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndindəki Yəhyə ibn Məhəmməd türbəsinin portalındakı memarlıq ünsürləri və kitabənin xətti ilə eynilik təşkil edir.

Qeyd olunan abidələr və Səlim karvansarası XIII-XIV əsrin birinci yarısında yaşayıb - yaratmış azərbaycanlı memar Əli Məcdəddinin məktəbinin əsərləridir.

Memar Əli Məcdəddinin adı Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndindəki Yəhyə ibn Məhəmməd türbəsinin kitabəsində yazılmışdır (153, 31-32).

Sınıq Karvansara

Zəngəzurda orta əsrlər islam-türk maddi mədəniyyətinin ən əhəmiyyətli nümunələrindən biri Gorus və Sisyan rayonlarının sərhədində, Yan təpədən bir qədər cənub-şərqə, qədim Urud - Şinher yolunun üstündə, Gorus rayonunun Yaycı (1968-ci ildən Qarjis) kəndinin yaxınlığında yerləşən 1319-cu ildə tikilmiş Sınıq Karvansaradır. Bu karvansara (eləcə də Səlim karvansarası) Elxani hökmdarı Əbu Səidin vaxtında tikildiyindən bəzən **Əbu Səid karvansarası** da adlanır. Bu abidəyə "**Sınıq Karvansara**" adı verilməsi isə çox güman ki, binanın "Г" şəkilli planda tikilməsi və onun eyvanının əzəmətli tağlarla qurulması, dəhlizin tunel formasında olması ilə bağlıdır.

Karvansaranın giriş qapısının üstündəki iri daşın üzərindəki ərəb əlifbası ilə fars dilində yazılar və hicri ilə 698-ci il tarixi vardır. Təəssüf ki, bu Karvansara Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiq olunmamışdır.

Karvansara "Г" hərfi şəklində biri-biri ilə birləşmiş birmərtəbəli iki tikilidən ibarətdir. Divarlar çaylaq daşından, əhəng və qum qarışıqlı bərkədici məhlulla hörülmüşdür. Tağların və sütunların yonulmuş bazalt daşdan qurulması diqqəti cəlb edir. Karvansaranın ətrafında çox qədim bir qəbiristanlığın qalıqları vardır. Qəbir daşlarında yazı və ornamentlərin olmaması diqqəti cəlb edir. Bu karvansara da Səlim karvansarası kimi qədim İpək yolunun üzərində tikilmişdir (190).

Ağoqlan monastr kompleksi

Bu monastr VIII-IX əsrə aid erkən xristian memarlıq abidələrindən biri olmaqla bazilika məbəddə tikinti üslubundan inşa edilmiş qədim alban mədəniyyətinə aid qiymətli tarixi abidədir. Ağoqlan monastrı **Laçın** rayonunun **Ağoqlan** çayı yaxınlığındakı eyni adlı kənddə üçnefli bina quruluşunda tikilmiş, sütunlarla 3 hissəyə bölünmüş düzbucaqlı bazilika formasında məbəddə kompleksidir. Məbədin iki sıralanan kvadrat şəkilli 8 dayaq sütunları binanın içərisini üç hissəyə bölür. Mərkəzi hissə kənar hissələrdən iki dəfə böyükdür. Binanın damı silindrik tağbəndlə örtülmüşdür.

Məbədin orta nefi şərq tərəfdən yarım dairəvi formada olan absidalı altarla tamamlanır. Altarın sağ və sol tərəflərində iki kiçik üçbucaqlı formada otaq vardır. Altar divarının yuxarı hissəsində və qərb divarda orta nefi işıqlandırmaq üçün dar, uzunsov pəncərələr düzəldilmişdir. Geniş otaqlar isə iki yarusda düzəldilən ensiz pəncərələr ilə işıqlanır.

Məbədin cənub divarında giriş qapısı, şimal divarında isə çıxış qapısı düzəldilmişdir. Məbədin divarları gəc ilə suvanmış, suvağın üzərində isə dini məzmunlu süjetlərin izləri qalmışdır. Bu möhtəşəm bina yerli bazalt daşından tikilmiş və ətraf təbiətə uyğunlaşdırılmışdır. Məbədin həyətidə müxtəlif təyinatlı təsərrüfat və yaşayış tikililəri olmuşdur. Monastr kompleksi hasara alınmışdır (70, 8-9).

Xotavəng monastr kompleksi

Zəngəzurdakı Alban abidələrindən biri də son dövrlərə qədər əsasən salamat qalmış **Kəlbəcər rayonunun Vəng kəndində**, Tərtər çayın sol sahilində yerləşən bazilika üslubunda inşa edilmiş **Xotavəng kompleksidir**. Bu kompleks orta əsr Qafqaz Albaniyası memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri olmaqla X əsrdən XV əsrə qədər Alban **Xaçın knyazlığının** xristian dini mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Məbədin ətrafında aparılan qazıntı zamanı tapılan keramika məmulatı, abidənin VI-VII əsrlərdə inşa edildiyini söyləməyə imkan verir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, X-XIII əsrlərdə daha da genişlənmiş, kompleks halına salınmış və bir neçə dəfə təmir olunmuşdur.

Alban knyazı **Həsən Cəlalın oğlu Vaxtanqın** hökuməti dövründə monastrın əsas kilsəsi tikilmişdir, bu kilsənin inşası **Vaxtanqın arvadı Arzu xatun** tərəfindən 1214-cü ildə başa çatdırılmışdır. Kilsənin 2 barelyefi vardır. 1-ci barelyefdə Arzu xatunun əri knyaz Vaxtanqın, 2-ci barelyefdə isə onların oğullarının təsviri verilmişdir. Bu kompleks 500 ilə yaxın bir müddətdə Alban yepiskopunun iqamətgahı və Albaniyanın mədəni-maarif mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir (70, 9-10).

Baba Hacı məqbərəsi

Orta əsr Oğuz abidələrinə aid bir məqbərə **Meğri rayonunun Nüvədi kəndi** yaxınlığındadır. Baba-Hacı məqbərəsi **Kamasi** adlanan yaylaq yerində pəlid meşəliyinin geniş talasında yerləşir (64, 75). Məqbərənin hündürlüyü 3,5 metr, çevrəsinin diametri 6 metrdir. Divarları yonulmamış vulkan daşlarından, gəc məhlulla hörülmüşdür, qalınlığı 1,14 metrdir. Baba-Hacı məqbərəsi bayırdan dairəvi, daxildən isə 16 guşəli plandadır. Məqbərənin damındakı fərqli suvaq qalıqları binanın bir neçə dəfə təmir olunduğunu göstərir. Məqbərənin içərisində yan-yana **üç qəbir** vardır. Ortadakı qəbirlərin üzərində qoç heykəli qəbirüstü abidəsi vardır. Məqbərə divarları və qəbirlərin heç birinin üzərində yazı və tarix yoxdur.

Məqbərənin ətrafındakı köhnə qəbiristanlıqdakı ərəb əlifbası ilə yazılmış qəbir daşları buranın müsəlman qəbiristanlığı olduğunu və XV-XVI əsrlərə məxsusluğunu göstərir.

Qəbir daşlarını tədqiq edən professor Məşədxanım Nemətova bu qəbirlərin 1525-1586-cı illərə aid olduğunu qəbirüstü yazıların ərəb əlifbasının süls xətti ilə yazıldığını, daşların üzərində Qurani-Kərimdən surələrin epitaftiya kimi qeyd olunduğunu bildirir (152, 74).

Mığrı qalası

Mığrı qalası haqqında ilk dəfə 1083-cü ildə məlumat verilmişdir. XVIII əsrdə qala tamamilə yenidən bərpa olunmuşdur. Qalanın 6 bürcü (dördü dairəvi, ikisi düz bucaqlı) **Meğri şəhərinin Böyük məhlə deyilən hissəsinin şimalında** dağın təpələri üzərində nal formasında düzülərək, qəsəbəni dövrələmişdir.

Qalanın divarları yonulmamış və hamarlanmamış qranit daşlardan gil palçıqla hörülmüşdür. Qalanın bayırdan hasarı yoxdur, onun ətrafındakı sıldırım qayalı dağlar təbii hasar rolunu oynayır.

Qalanın ön divarları boyunca atəş açmaq üçün çoxlu sayda mazqallar vardır. Öz quruluşu baxımına görə Zəngəzurda analoqu olmayan müdafiə-istehkam xarakterli tikilidir (199, 450).

Oxçu qalası

Oxçu qalası (erməni mənbələrində "Baqaberd") **Qafan rayonunda Oxçu və Kığı çaylarının qovuşan yerində Novruzyurd adlı hündür bir təpəliyin üstündədir**. Bu qala Zəngəzurun iki zirvəsini - Xustub və Gəzbel dağ zirvələrini bir-birindən ayıran hərbi-strateji baxımdan çox əhəmiyyətli bir mövqedə yerləşmişdir (64, 15). Qalanın inşa olunma tarixi VI-VII əsrlərə aid edilir.

Oxçu qalası Zəngəzurdakı beş Babək qalasından biridir. Böyük Azərbaycan sərkərdəsinin son döyüşlərindən birinin bu qalada baş verdiyi söylənir. Qalanın tədqiqi göstərir ki, bu, istehkam xarakterli tikili olmuşdur.

Son vaxtlara kimi Oxçu qalasının **17 bürcü** qalmaqda idi. Ümumiyyətlə, qalanın **26-27 bürcü olduğu güman edilir**. Qalanın iki tərəfi sıldırım, digər iki tərəfi isə ikiqat hasar divarları vasitəsilə ətraf ərazilərdən ayrılır. Oxçu qalası vulkanik yonulmamış daşlarla, əhəng məhsulu vasitəsilə tikilmişdir. Bu qala ilə üzübü Oxçu çayının digər sahilində başqa bir (çox güman ki, keşikçi) qalanın qalıqları vardır (64, 17).

Oxçu qalası uzun illər Sünikin mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qala 1170-ci ildə Səlcuq türkləri tərəfindən alınan zaman dağıdılsa da, sonralar yenidən bərpa olunmuşdur (183).

SÜNİKDƏ XRİSTİANLIĞIN YAYILMASI

Gərək biz tariximizi heç vaxt unutmayaq, onun hər bir səhifəsinə hörmətlə, ehtiramla yanaşaq.

Heydər ƏLİYEV

Dördüncü əsrin əvvəllərində xristianlıq Qafqaza gəlib çıxdı. Təkəllahlılıq artıq bir sıra ölkələrdə qəbul edilir, hakim dinə və güclü ideoloji amilə çevrildi. Qafqazda xristianlıq ilk olaraq Albaniyada özünə kök saldı, yalnız xeyli müddətdən sonra Ərməniyyə və İberiyaya da nüfuz etməyə başladı.

Xristianlıq Albaniyada iki mərhələdə təşəkkül tapdı. Birinci mərhələ **Sirofil** (yəni Suriyapərəst), yaxud apostol mərhələsi, ikinci isə **qrekofil** (yəni yunanpərəst), yaxud Müqəddəs Qriqorinin fəaliyyəti ilə bağlı mərhələ.

Qeyd etmək lazımdır ki, **monofizit** təriqətli (yəni Xristosu bir mahiyyətli-ilahi mahiyyətli qəbul edən) erməni qriqorian məzhəbindən fərqli olaraq, alban xristianları **diofizit** (yəni İsa Məsihin ikili-insan və ilahi mahiyyətli olmasını qəbul edən) məzhəbli idilər və Roma ilə yaxın münasibət saxlayırdılar (146, 217).

Qədim tarixi mənbələrdə Sünikdə xristianlığın Ermənistandan əvvəl yarandığı, 72 müqəddəs apostoldan ikisi - **Faddey** və **Varfolomeyin** missioner fəaliyyəti nəticəsində burada müxtəlif xristian məbədlərinin tikildiyi qeyd edilir.

XIII əsr Sünik salnaməçisi Stepanos Orbelyani yazırdı: "Bunu hər şeydən əvvəl söyləmək lazımdır ki, Ermənistan əhalisindən əvvəl süniklilər xristianlığa inam gətirdilər və müqəddəs Apostol Varfolomey vasitəsilə Müqəddəs Bibliyanın təliminə tabe oldular (211, V fəsil).

Varfolomey İrandan qayıdarkən öz şagirdləri ilə Atrapatkandan keçib, Araz çayını adlayaraq Sisakana gəldi və Ordubad kəndində, Arevik vilayətində, Baqk və Qoxtan mülkündə moizə oxudu, xristian təbliğatı apardı, nəticədə əhali Bibliya təlimini qəbul edərək xristian oldu. Müqəddəs Apostol (elçi) buradan sonra Ermənistanın paytaxtı Dvin şəhərinə getdi" (211, V fəsil). Suriya müəllifi **Zaxari Ritor** 555-ci ildə yazırdı:

"... Aran (Albaniya) diyarının öz dili, dindar və xaç suyuna salınmış xalqı, fars şahının tabeliyində olan hökmdarı vardır. Sisqan (Süni) həmçinin özünəməxsus dili və dindar xalqı olan diyardır, lakin orada büt-pərəstlər də yaşayır" (42, 220). Qaynağın müəllifi müəyyən dərəcədə erməni xristian ənənəsinə meyl göstərmişdir. Birincisi, Aran (Albaniya) Armeniyanın tərkibinə daxil deyildi. İkincisi, VI əsrin ortalarında artıq

müstəqil alban hakimiyyəti ləğv edilmişdi və ölkə Sasani şahlarının təyin etdiyi mərzbanlar tərəfindən idarə olunurdu (94, 38). Üçüncüsü də, Albaniyada bu zaman xaçpərəstlər azlıq təşkil edirdi, əhalinin əsas qismi köhnə dini etiqadlarını saxlayırdı. Qaynağın məlumatına görə Aranın öz dili və xalqı var idi. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, Aranda artıq vahid dili olan xalq yaşayırdı. Bu ərəblər tərəfindən arran dili adlandırılan alban dili idi.

Zaxari Ritorun məlumatına görə Süni (Sisqan) xalqının da özünəməxsus dili, xaçpərəst və bütperəst əhalisi vardı. Süni əhalisi başda hökmdar Vasak olmaqla V əsrin ortalarında xristianlığın yayılmasına müqavimət göstərirdi. Eyni zamanda Vasak hunlarla gizli ittifaqa girmişdi. Hun məskənlərindən biri də Balasakan vilayəti idi. Süni isə Balasakanın təsiri altına düşmüşdü. Süni etnik və dil cəhətdən albanlara yaxın idi.

Qədim türklərin Tibetdəki ibadətgahları olan müqəddəs Kaylisa dağı (Tanrı dağı).

Qaynaqda deyilir ki, X əsrin əvvəlində bu vilayətdə Qor və Qazan qardaşları böyük ordu ilə gəlib məskunlaşdılar (88, 31). Bunlar da türk etnoslarına mənsub idilər. Lakin Moisey Kalankatuklu onların etnik mənsubiyyətini göstərmir. Ancaq onu bildirir ki, Qor və Qazan möcüzələrdən heyrətlənərək xristian dinini qəbul etdilər və hərəsi öz adamları ilə Sününün bir kəndində məskən saldılar. Qaynaq digər xristian mənbələri kimi, türk etnoslarının dili barədə heç bir məlumat vermir. Lakin bu məlumat öz-özlüyündə onu göstərir ki, Süni vilayətində türk etnik birliyi üstünlük təşkil edirdi və eyni mənşəli etnoslar gəlib burada məskunlaşırdılar. Məhz buna görə IX-X əsr ərəb müəllifləri yazırdılar ki, Aran və Sisəcan (Syuni) Xəzər-türk padşahlığına daxildir.

Xristianlığın Apostol mərhələsi Sünikdə (eləcə də Albaniyada) Ərməniyyə və İberiyaya nisbətən daha uğurla həyata keçdi. Bunu müxtəlif səbəblərlə izah edirlər. Fikrimizcə, əsas səbəbi indiyə qədər heç kəs deməyib... Türkün böyük tarixini inamla yazan, cəsarətli axtarışlar aparın və valehedici faktlar ortaya qoyan qırpaq soylu tarixçi-alim, yazıçı Murad Adcıdan savayı.

Murad Adcı özünün "Avropa, türklər və böyük çöl" əsərində yazır:

IV əsrdə Atilla Avropanın o başına qədər gedib çıxdı, Bizansı və Romanı titrətdi. Bu zaman xristianlıq Fələstində, Suriyada, Romada və Yunanıstanda özünün ilk addımlarını atırdı. Xristianlıq İsanı Məsih kimi göstərirdi, vəssalam.

IV əsrə qədər xristianlığın **Göy Tanrısı, İlahi** haqqında bir kəlmə də anlayışı yox idi. Türklərdə isə tanrıçılıq müqəddəs inam kimi mövcud idi və onlar Göy Tanrısının yeganə ulu varlıq, hər şeyin yaradıcısı və hakimi olduğuna inanırdılar. M.Adıcının şəhadətinə görə ilk dəfə Avropada **Səma Allahının adına dua** 312-ci ildə **Türk dilində oxunub** (151, 146). Dörd tərəfli xaç isə xristianlıqda yalnız V əsrin əvvəllərində qəbul edilib. O vaxta qədər isə xristianlıq İsanın edam olunduğu T şəkilli 3 tərəfli kresti qəbul edirdilər. **Dörd tərəfli xaç isə Qədim türklərin, qırpaqların döyüş bayrağında uğur rəmzi idi.** Bu xaç (haça sözüdəndir) dörd tərəfi də biri-birinə bərabər taxta rənz idi. **Qədim türklərdə baş barmaqla şəhadət barmağı birləşdirib alına və sinəyə aparmaq sülh, əminamanlıq rəmzi idi** (151, 147). Erməni və Alban (o cümlədən Syunik) xristianları da eyni ilə **dörd tərəfi də bərabər xaçı qəbul etdilər** və xaç çevirəndə eynən tanrıçı türklər kimi edirdilər.

Xristianlıqda Troitsa - üç ünqum, yəni İsus Xristosun üç mahiyyəti (İsa - Allahdır, İsa - Allahın oğludur, İsa - insandır) deyilən inam var.

Bu inam da türklərin tannıçılıq inamından gəlmədir. Tanrıçılığın əsas müddəası budur: Tanrı əbədidir. O dünyanı yaradandır. O dünyanın özüdür (151, 150).

Albanlar və süniklər diofizit idilər - yəni İsanı həm Allah, həm də Allahın oğlu kimi qəbul edirdilər. **Qədim türklər** də Tanrını həm yaradan, həm də dünyanın özü kimi başa düşürdülər.

Albaniya və Sünik xalqı (prototürklər) məhz bu genetik yaxınlığa görə xristian dinini 4 tərəfi bərabər xaçla qəbul etdilər. Qısa müddət ərzində Sünikdə bir-birindən əzəmətli məbədlər, kilsələr tikilməyə başladı. Bu **məbədlərin** çoxu Roma, Yunan memarlığı üslubunda tikilsə də, hamısında qədim **türklərin damğaları**, işarələri və Türk **rumi əlifbasında yazılar qalmaqdadır.** M.Adcı yazır ki, Ermənistanadakı qədim məbədlərin divarlarında türklərə məxsus 23 işarə və ornament vardır (151, 168). **İrəvanda Matenadaran arxivlərində erməni, bəlkə də alban əlifbası ilə lakin qədim türk dilində yazılmış V-VII əsrlərə məxsus kitablar indi də qırx qıfıl altında saxlanılmaqdadır.**

Sisyanda rayon mərkəzindəki təpənin üstündə VII əsrdə tikilmiş böyük bir məbədgah vardır. Azərbaycanlılar qədim zamanlardan bu məbədgahı Qara kilsə adlandırırlar. Erməni mənbələrinə görə bu məbədi VII əsr Sünik knyazı Koazat (adından və qırpaq gözlərindən görünür ki, erməni deyildir) tikdirmişdir (164, 114). Kilsə yonulmuş qara daşlardan tikilib, memarlıq baxımından Xotavəng və Qandzasar kilsələri ilə bir üslubdadır.

Türklər xristian məbədlərinə kəlisə, kilsə deyirlər. **"Kilsə" sözü qədim Tibetdəki Müqəddəs Kaylisa dağının adı ilə bağlıdır** (151, 167). Tanrıçılıq kultuna pərəstiş edən türklər bu dağın ətkələrinə yaxınlaşıb dua

müvəffəq olan erməni qriqorian kilsəsi alban katolikosluğunun məhv edilməsi və erməni kilsəsinə qatılması, yaxud tamam onun tabeliyinə verilməsi barədə xəlifəyə müraciət etdilər.

Həmin dövrdəki erməni katolikosu İlyanın Xəlifə Əbd ül-Malik ilə yazışması erməni məkrinin, erməni xəyanətinin, erməni hiyləgərliyinin və alçaqlığının bariz nümunəsi kimi bu gün də maraq kəsb edir və necə iyrənc sifətlərə malik bir millətlə qarşı-qarşıya durduğumuzu bütün çıpaqlığı ilə bir daha bizə xatırladır.

Həmin məktublaşmanın bəzi fraqmentlərini bu kitaba daxil etməyi gərəkli sayırıq (Akademik Ziya Bünyadova istinadən (138, 94).

Erməni katolikosu İlyanın Əbd ül-Malik Əmir Mömininə məktubu

"Hökmdar Əbd ül-Malik Əmir Mömininə erməni katalikosu İlyadan:

Qadir Allahın iradəsi ilə bizim tabe ölkəmiz sizə qulluq edir. Biz və Alban kilsəsi bir ilahi İsa dininə etiqad edirik. Partav taxtında oturan indiki Alban katolikosu yunan imperatoru ilə sazişə girib, öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, hamı dini etiqadda ona qoşulsun və onun himayəsini qəbul etsin.

İndi qoy bu sizə məlum olsun, ta bu barədə qərar qəbul edəsiniz, çünki bu bədaşkarlıqda onun bir əyan qadın həmfikri də vardır. Böyük hökmdar, siz öz hakimiyyətinizlə əmr buyurun, onlar Allaha qarşı işlədikləri günah üstündə müstəhəqq olduqları cəzaya çatsınlar".

Erməni katolikosu İlyanın məktubuna Əbd ül-Malik Əmir Mömininin cavabı:

"Ey Allahın xadimi və erməni xalqının katolikosu İlya, sənin səmimi məktubunu oxudum və sənə mərhəmətim olduğuna görə öz sədaqətli bəndəmi çoxlu qoşunla göndərdim. Əmr etdik ki, bizim hökmrənliyimizə qarşı qiyam edən albanlarda sizin dininizə uyğun dəyişiklik edilsin. Bizim hökmü bəndəmiz Partavda, sənin hüsurunda icra edəcəkdir: Nersesi və bədaşkarlıqda onun həmfikri olan qadını bir zəncirə bağlayacaq və elə şahənə mühakimə edəcəkdir ki, onlar bütün qiyamçıların yanında rüsvay olsunlar".

Erməni katolikosu İlyanın Partava gəlməsi; Nersesin cəzalandırılması

Böyük erməni patriarxı Albaniya paytaxtı Partava gəlib, böyük kilsədə oturdu və əmr etdi ki, Nersesi onun hüsuruna gətirsinlər. Lakin Nerses gizlənmişdi və onu tapa bilmirdilər. Onda böyük din xadimi, Alban knyazı Şeroy onun yaxın adamlarını tutub əmr etdi ki, Nersesi gətirsinlər. Sonra onu böyük yığıncığın ortasında İlyanın qarşısına gətirdilər. Lakin bu aciz adam cavab verə bilmədiyi üçün padşahın əmri ilə dəhşətli əzab çəkdi, həmin qadınla bir zəncirə bağlanaraq addım-addım gəzdirildi və onların sürgün edilməsi qərara alındı. Nerses buna dözə bilmədi, 8 gün heç bir şey yemədi və öldü. O, vəsiyyət etdi ki, özünü ayağındakı zəncirlə basdırsınlar. Nerses Şeroya lənət yağdırdı, çünki hakimiyyət üstündə Şeroy və Sprama arasında başlayan çəkişmədə, o (Şeroy), Nerseslə Spramanın məhv olmasına səbəb oldu. Nerses pravoslav məzhəbinin patriarx taxtında 14 il oturdu və 3 il yarım günahkar qaldı (688-704-cü illər).

Bütün bunlardan sonra dini yığıncaq həlim adam Simeonu seçdi və onu Albaniyanın katolikosu etdi. O, ölkədə Nersesin hərc-mərcliyini dayandırdı və yolunu azmış kilsəyə çoxlu həqiqi etiqad qərarı verdi. O, özünün Berdakor adlanan yay iqamətgahında əmr etdi ki, Nersesin bidət dolu bütün kitablarını sandıqlara doldurub Trtu (Tərtər) çayına atsınlar.

Bu əhvalatı IX əsrin başqa (erməni) mənbəyi də təsdiq edir. "Böyük Yegiya öz hikmət və mərdliyi ilə ismaililərin amirapeti (xəlifəsi - Z.B.) Ömərə məktub yazıb ərz etdi ki, "bizim ölkədə bir yepiskop və onun kimi bir qadın (I Varaz Trdatın arvadı Sprama - Z.B.) vardır; bunlar sizin böyük dövlətinizə tabe olmaqdan boyun qaçırıb, oxuduğumuz dualarda sizin adınızı çəkmək məsələsində bizimlə (erməni kilsəsi ilə - Z.B.) bir deyildirlər, əksinə, yunan padşahının adını çəkib ölkəmizi onlara vermək fikrindədirlər. Əgər, təcili surətdə onları aramızdan götürüb məhv etməsəniz, onlar vergi məsələsində və digər işlərdə tez bir zamanda böyük imarətə (Bizansa) tərəf keçərlər".

Sonra amirapet bunu oxudu və böyük patriarxın elçisinə minnətdarlıqla hörmət etdi və xadimlərindən birini göndərüb əmr etdi ki, dərhal həmin Nersesi böyük qadınla birlikdə onun yanına göndərsinlər.

O gəldi, hər ikisini tutub zəncirlə bağladı, dəvələrə mindirib amirapetin yanına apardı.

Az sonra xəlifənin nümayəndələri knyaz Şeroyu və Arranın bir çox knyaz və əyanlarını Suriyaya apardılar.

Ərəb xilafətinin dəstəyi ilə erməni kilsəsi 705-ci ildə Alban kilsəsinə monofizitləşdirdi və özündən asılı vəziyyətə saldı. Alban katolikosluğu Bərdədən Amarasa köçürüldü, əhalinin tədricən qriqorianlaşdırılması prosesi başlandı (106, 16).

Sonralar erməni kilsəsi Alban ruhanilərini tutduqları mövqelərdən sıxışdırıb çıxarmış və ölkədə ərəblərin əlləri çatmayan dağlıq yerlərdə yaşayan albanları qriqorianlaşdırmağa başlamışdı. Erməni ruhaniləri Arran kilsəsinin nüfuzunu yerli əhali arasında tədricən heçə çıxarmış və ərəb hakimlərinin əli ilə albanların bütün

ədəbi abidələrini dağıdıb Alban mədəniyyətini, heç olmazsa, azacıq xatırlada biləcək hər şeyi məhv etmişlər. Bütün bu işlər, təkrar edirik, əvvəlcə xilafətin köməyi ilə, sonralar isə digər istilacıların icazəsi və dəstəyi ilə görülmüşdür.

Xilafətin Bizans imperiyası kimi qüdrətli bir rəqibi var idi və bu rəqibə qalib gəlmək üçün Xəlifə Müaviyyənin erməni naxararlarının və katolikosatının köməyinə ehtiyacı var idi.

Məhz buna görə də VII əsrdə ərəb xilafəti erməni knyazlığına yumşaq, belə demək mümkündürsə, dostcasına münasibət bəsləyirdi (169, 48).

661-ci ildə erməni katolikosu Nersesin iştirakı ilə naxararların yığıncağı çağırıldı və həmin iclasda ermənilər ərəblərin xeyrinə fəaliyyət göstərəcəklərini qərara aldılar (169, 48).

Xəlifə Əbd ül-Malikin fərmanı ilə VII əsrin sonunda Alban (və Sünik) kilsəsi erməni Qriqorian kilsəsindən asılı vəziyyətə düşdü və Alban (eləcə də Sünik) katolikoslarının **təyinatı hüququ** Dvin Qriqorian kilsəsinə verildi.

Bununla da Albaniya çökdü!

Bununla da Qarabağ erməniləşdi!

Bununla da Göyçəyə və Zəngəzura erməni ayağı dəydi!

Bununla da, dədə-baba torpaqlarımızda halala haram qarışdı, xeyir-bərəkət itdi, torpaq qanla, səma ah-nalə ilə doldu, bununla da faciəmiz başladı.

Qriqorianlığın nüfuzunu artırmaq adı ilə xilafətin razılığı əsasında Qərbi Ərməniyyədən indiki Göyçə, Zəngəzur və Qarabağ torpaqlarına ermənilər köçürülməyə başladı. Bu ərazilərdə nəinki kilsədə, hətta məişətdə belə albanca danışmaq yasaq edildi. Alban yazısı unutturuldu. Albanların müsəlmanlığı qəbul etməyən hissəsi qriqorianlaşdıqca erməniləşməyə başladı. Müsəlmanlığı qəbul edən albanlar isə bölgənin digər müsəlmanları ilə yanaşı, səlcuq oğuzlarına qaynayıb-qarışaraq türkləşdilər, daha doğrusu, türklüyün yeni son mərhələsinə qədəm qoydular.

Alban ədəbi abidələrinin yox olmasını heç də bununla əsaslandırmaq olmaz ki, "Alban dili daha dini ibadət dili deyildi" və yaxud "Alban kilsəsi dini cəhətdən erməni kilsəsinə mənsub idi". **Alban dili ərəb istilası dövründə ərəblərin nüfuz dairəsindən kənarda qalan vilayətlərin əhalisinin qriqoriyanlaşdırılması nəticəsində yox olmuşdur; bu hal ermənilərin kütləvi surətdə yuxarıda göstərilən bölgələrə köçürülməsindən sonra baş vermişdi; ərəblərin işğal etdiyi digər vilayətlərdə isə Alban dili X əsrdən sonra yox olmağa başladı.**

Lakin qriqoriyanlaşdırma prosesi albanların kəskin müqavimətinə rast gəldi, buna görə də bu, çox uzun sürdü. XIII əsrdə Gəncədə yaşamış Kirakos Qandzaketsi yazır ki, "...erməni dilini yalnız Alban *"rəislərinin"* əksəriyyəti, yəni zadəganlar bilir və bu dildə danışır dırlar" (26). Deməli, hətta XIII əsrdə Arran əhalisinin hamısı erməni dilini bilmir və öz ana dilində danışır. Bunu S.T.Yeremyan da təsdiq edir və nəticəyə gəlir ki, "Alban ədəbiyyatı" yenə də (!) yaşayırdı".

İ.P.Petruşevski haqlı olaraq göstərir ki, erməni kilsəsi Albaniyada "ölkəni erməniləşdirmək aləti olmuşdur. Onun bu rolu VIII əsrin başlanğıcından etibarən, xüsusilə nəzərə çarpır, yəni o zamandan sonrakı erməni monofizit katolikosu Yegü xalkedonçuluq edən Alban katolikosu Nersesi (Bakuru) ərəb xəlifəsinin köməyi ilə devirmişdi və Albaniyada ruhanilər və knyazların bir hissəsinin, Alban kilsəsinin erməni kilsəsindən müstəqilliyini qorumaq cəhdini əks etdirən xalkedonçuluq (pravoslav, yunanpərəst, gürcüpərəst) monofizitlər tərəfindən yatırılmışdır".

N.Y.Marr da vaxtilə göstərmişdir ki, *Albaniya ərəb xəlifələrinin köməyi ilə "Ermənistanın antixalkedon kilsəsinin əlinə keçmişdir"*. Ruhanilərin başına əl qoyub onları keşişliyə keçirmək hüququ Alban katolikoslarından erməni katolikoslarına keçdi və bundan sonra Arranda xalkedonçuluğa rəğbət bəsləyənlər "qılıncla və əsarətdə məhv edilməli" idi. Tədqiqatçıların bir hissəsi arasında geniş yayılan "erməni Albaniyası", "erməni albanları" kimi adlar elə buradan törəmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, nə Arsax və nə də əhalisi erməniləşdirilmiş albanlardan, hazırda isə ermənilərdən ibarət olan digər vilayət və rayonlar "Heç bir zaman erməni mədəniyyəti mərkəzlərinə mənsub olmamışdır. Erməni kilsəsi heç olmasa Syünikdə Orbəli naxararları dövründə və ondan sonra göstərdiyi mədəni təsiri Arran xalqlarının erməniləşmiş nəsilləri arasında göstərə bilməmişdir.

Beləliklə, erməni kilsəsi "Albaniyanın bütün kilsələrində sülh"ü yalnız yadelli işğalçıların köməyi ilə bərqərar etmişdi, erməni katolikosluğu və naxararlarının mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır, "xaç bayrağı ilə öz yolu üzərində tarixi Aqvaniya və onun bir hissəsi olan Qarabağ (Arsax) xalqlarını" yox edirdi.

N.Vartapetov qeyd etdiyi kimi, erməni kilsəsi "həmişə özü üçün yeni şəraitə bacarıqla uyğunlaşırdı və siyasi vəziyyətdən asılı olaraq, Səfəvilərə, sonra da rus çarına qulluq göstərirdi; necə ki, vaxtilə eynilə həmin qaydada hərəkət edib Bizans imperatorları, İranın Sasani şahları, ərəb xəlifələri, monqollar və digərləri qarşısında baş əymişdi" (138, 100).

Hərdən öz aramızda danışırıq: erməninin yaxşısı da var idi, yaxud "bu erməni o ermənidən yaxşıdır".

XX əsrin əvvəllərinə qədər (yəni 1905-ci il erməni-türk qırğınına qədər) Zəngəzurda və Qarabağda ermənilər azərbaycanlılarla demək olar ki, mehriban yaşayıblar, o dövrün ədəbiyyatında ermənilər haqqında bəzən "**din ayrı qardaş**" deyiminə də rast gəlirik.

Əziz oxucu! Bildinmi haradan gəlir bu deyimlərin kökü!

Bu deyimlərin kökü oradan gəlir ki, Qarabağdakı və Zəngəzurdakı ermənilərin bir hissəsi XIX əsrdə oraya köçürülmüş ermənilər (hay), bir hissəsi isə sonradan erməniləşmiş albanların törəmələridir. Bax bu törəmələrdir "yaxşı" erməni, bax bu törəmələrdir "din ayrı qardaşlar", bax bu ermənilərdir (alban), o ermənidən (haydan) yaxşı!

Erməni tarixini uzun müddət araşdırdıqdan sonra gəldiyim ilk qənaət bu oldu ki, bu **xalq (haylar)** olduqca unikal, heç bir etnosa oxşamayan, heç bir millətlə qohumluğu olmayan, özünə və ətrafındakılara daim bədbəxtlik gətirən **bəduğur bir xalqdır**. Bu xalqın tarixində dinc, rahat bir dövr demək olar ki, yoxdur. Bu **xalqın tarixi** Friqiyadan (Aralıq dənizi sahili) Suriyaya, Suriyadan Kilikiyaya, oradan Van gölü ətrafına, daha sonra Şərqi Anadoluya, Cənubi Qafqaza, Şimali Qafqaza, Fransaya, Livana, Amerikaya zaman-zaman köçün tarixidir.

Bu köç güncixandan günbatana çapıb gedən, atlarının nalından od qopan türkün böyük zəfər köçü deyil, bu köç bir qaraçı köçünü əl açıb dilənməkdən, tanımadığı adamlardan yemək, geymək, yatacaq istəməkdən utanmayan bir sərgərdan həyatını xatırladan köçdür. Bu **xalqın tarixi** əzab verməkdən və əzab çəkməkdən həzz alan **sado-mazaxitliyin**, daim narahatlıq yaradan, əsassız iddialar irəli sürən, layiq olmadığını və haqqı çatmadığını istəyən **ədalətsizliyin tarixidir**.

Bu **xalqın tarixi** avantürüst, cəfəng ideyalarla, sayaqlamaya çatacaq dərəcədə mənasız xəyallarla, olmayan tarix uyduran, olmayan dövlət yaradan və sonra olmayan düşmənlər axtaran, bu xəyallarının əsirinə çevrilərək guya əzab çəkən, azadlığı uğrunda cəngavərlik edən **Don-Kixotluq** tarixidir.

Bu **xalqın tarixi** - yalançılıq, riyakarlıq, xəyanətkarlıq, fahişlik tarixi, keşişlərinin və siyasətçilərinin vampir xisləti sayəsində əli və yaxası qanlı, **bədbəxt olan və bədbəxtlik gətirən insanların tarixidir**.

Gürcülərin atalar sözlünə çevrilmiş bir məsəli var: "**Movida somexi, moytana sxva mexi**". Yəni ki, erməni gəldi, təzə dərd gətirdi. Biz azərbaycanlılarda da belə bir söz var: "**Erməni gəldi - Allah saxlasın!**" Bu kəlamlar, sadəcə, bir günün içərisində, bir adam tərəfindən yaranmayıb. Xalq müdrikliyinin məhsulu olan bu ifadələr, bütün atalar sözləri və zərb-məsəllər kimi, yüz illərin sınağından çıxıb, yüz mizan-tərəzidə çəkilib və yalnız həqiqət olduğuna görə yaşarlılıq hüququ qazanıb. Bu kəlamlar nə Azərbaycan xalqının, nə gürcü xalqının ermənilərə düşmənçiliyindən irəli gəlmir, əksinə, bu deyimlərdə bəlkə də, daha çox təəssüf hissi var, qonşularının mənəvi naqisliyinə acıma duyğusu, qonşusunu da özü kimi xeyirxah və mərd görmək istəyi var ("**Qonşunu iki inəkli istə ki, özün bir inəkli olasan**". Azərbaycan atalar sözü).

Ermənilərin də öz qonşularına münasibəti folklorda - erməni atalar sözlündə öz əksini tapmışdır. Ermənilər deyirlər: - "**Müsəlmanın sonrakı ağı mənim olaydı**". Nə deməkdir bu fikir? Bu deyim müsəlmanların və yəqin ki, daha çox Azərbaycan türklərinin sadələvhlüyünə, ilk əvvəl hər şeyə inanmağına, hər şeyi özünün düz, təmiz, halal arşını ilə ölçməyinə və yalnız sonradan aldandığını, o cümlədən erməni kimi qonşusuna münasibətdə aldandığını bildikdən sonra daha düzgün, daha qəti qərar qəbul etməyinə işarədir.

Müsəlman öz qonşusunu (erməni) iki inəkli görmək istəyir, erməni öz qonşusunun (müsəlmanın) səhv etdikdən sonra belə ağıllı qərar qəbul etməsini istəmir.

Belə bir erməni təmsili də var: "**Bir kasıb kəndlinin ulağı itmişdi. Kəndli ulağının yerini deyənə mükafat verəcəyini vəd edir. Bir canavar ona yaxınlaşıb deyir ki, mən sənin ulağının yerini bilirəm və kəndlini aparıb bir bataqlığın kənarındakı sür-sümüyü ona göstərir: "Sənin ulağın burada batmışdı. Mən onun quyruğundan yapışib dartıb çıxartdım. Sonra isə sənin nə qədər kasıb olduğunu yadıma salıb ulağı yedim. Mən istəmədim ki, sən vəd etdiyən mükafatı mənə verə bilməyəndə utanasan. Axı, sənin ulaqdan başqa heç nəyin yox idi"** (126, 66).

Erməni ağılının, erməni xislətinin, hiyləgərliyinin və qəddarlığının əyani ifadəsini bundan gözəl göstərmək bəlkə də mümkün deyildir.

Hamiya məlumdur ki, **xalçalardan** tutmuş, **xörəklərə** qədər **ermənilər türk-Azərbaycan mədəniyyətini mənimsəyib**, öz adlarına çıxarıblar, ancaq xörəklərin adını belə dəyişməyiblər: **aşa - caş** deyiblər, **dolmaya - dolma**, **şişliyə - şaşlik**, **lüləyə - lülə**, **bozartmaya - bozartma**, **xaşa - xaş**.

Ermənilərin tikili, təsərrüfat və məişət əşyalarının da çoxusu Azərbaycan türkcəsindədir: **tun(tan)-dam**, **eyvan-eyvan**, **otax-otaq**, **tavla-tövlə**, **xot-ot**, **tondir (tundir, tandr)-təndir**, **külxan-külçixardan**, **buxerik-buxarı**, **zmbil-zəmbil**, **çraq-çıraq**, **nafti lamp-neft lampası**, **xsir-həsir**, **mutaka-mütəkkə**, **naxşun-taxt-naxışlı taxt**, **kotuk-kötük**, **dovlat-var-dövlət** və s. (115, 137).

Musiqimiz də beləcə, nağıllarımız, bayatılarımız da eyni ilə hətta erməni "xalq" nağıllarının qəhrəmanları da azərbaycanlılardır, türklərdir: Şah Abbasdı, Allahverdi xan vəziridi, keçəldi, molladı, qazıdı, Əhməddi, Məhəmməddi, Təpəgözdü.

Niyə belədir? Niyə başqa xalqlar öz qonşularından bu qədər "plagiatlıq" etməyiblər, yalnız ermənilərə məxsusdur bu açıq-aşkar oğurluqlar? Cavab çox sadədir: erməninin özününkü yoxdur, qonşuları - türklər isə həddən artıq səxavətlidir, bəlkə də öz sərvətinə qarşı etinasızdır, zənginlikdən doğan biganəliyə mübtəladır.

Bəs erməni xalqı niyə öz mədəniyyətini yaratmır, niyə özgəninkini oğurlamaqdan utanmır?

Əvvəla, öz mədəniyyətini yalnız böyük xalqlar, böyük milli və dövlətçilik tarixi olan xalqlar yaradırlar. Məsələn, **Slavyan mədəniyyəti, anqlo-sakson mədəniyyəti, ərəb, fars, çin, türk mədəniyyəti, Roma-yunan mədəniyyəti** və s.

Qalan xalqlar isə bu böyük xalqların içərisində və onların əhatəsində yaşayaraq onların yaratdıqları maddi və mənəvi sərvətləri qismən özünüküləşdirərək öz dövlətçilik ənənələrinə və milli xüsusiyyətlərinə uyğun bəzi "improvizasiyalar" edirlər.

Lakin ermənilərdə bu da yoxdur. **Ona görə ki, müstəqil dövləti və dövlətçilik ənənəsi olmadığından ermənilərdə milli qürur hissi də inkişaf etməmişdir.**

Erməni kişisi hər millətdən olan qadınla evlənə bilər. Erməni qadını hər millətdən olan kişiylə ələ gedə bilər, nəinki ələ gedə bilər, hətta...

Ermənilərin başqa xalqların mədəniyyətini xəcalət çəkmədən özünüküləşdirmək adətlərinin digər səbəbi də odur ki, bu millət son dərəcə qarışıq qanlı millətdir. Bu barədə görkəmli rus jurnalisti V.Veliçko özünün "Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы" əsərində (1904) yazırdı: В настоящее время, бывшие некогда паствою агванского каталикоса, считаются армянами и, перемешавшись с ними, усвоили их характер. Были у армян и невольные, насильственные скрещивания с другими народами. И персидские полчища, и азербайджанские татары, и турки, и грузины, и горцы, очевидно, не церемонились с женщинами народа, давно утратившего государственность и связанные с ней способности гордой, мужественной самозащиты (127, 66-67).

Fikrimizcə, o qədər dəqiq, o qədər aydın deyilib ki, nəinki şərhə, hətta tərcüməyə belə ehtiyac yoxdur.

Çox istərdim ki, hörmətli oxucularda belə bir təsəvvür yaranmasın ki, mən erməni xalqına nifrət edirəm və bu fikirləri də yalnız nifrətdən yazıram. Tam səmimi etiraf edirəm: erməni xalqına zərrə qədər də nifrətim yoxdur, əksinə, bu xalqa həqiqətən də, yazığım gəlir. Bu xalq min illərdir ki, kiflənmiş kilsə ruhunun və dumanlı-tüstülü, barıt qoxulu siyasət havasının əsiridir.

Kora "korsan", deməyə ehtiyac yoxdur. O özü **bu** vəziyyətini anlayacaq və zaman keçdikcə şəraitə uyğunlaşacaqdır. **Ancaq kor adama "sən kor deyilsən, ətraf zülmətdir", - demək, ona zülm etməkdir.** Belə halda bu yazıq özünü ora-bura vuracaq, lampa axtaracaq, günəşi qarğayacaq, kor olduğuna görə ona kömək etmək istəyən insanları yamanlayacaq, dəli olmaq dərəcəsinə gələcək.

Bax, erməni kilsəsi və erməni siyasətçiləri də təxminən belə bir mövqe tutublar və zaman-zaman erməni xalqının qulağını doldurur, beynini zəhərləyir, məfkurəsini, həyat ritmini harmoniyadan çıxarırlar. Guya ki, erməni xalqı dünyada ən qədim, ən müqəddəs, ən ali xalqdır.

Rəvayətə görə Nuhun gəmisini Ağrı dağda (bəzi mənbələrdə "İşıqlı dağ" da qeyd olunur) dayanıb və Nuh peyğəmbər ilk dəfə buradan torpağa qədəm basıb.

Təsəvvür edin: bu ətrafda türklər, farslar, gürcülər, azərbaycanlılar, kürdlər, şimali Qafqaz xalqları və ermənilər yaşadığı halda, **ermənilərdən savayı**, bu millətlərin heç biri **Nuhdan törəndiklərini** iddia etmirlər. Çünki əvvəla, bu millətlərin hər biri öz soy-köklərini kifayət qədər yaxşı tanıyırlar və onların mifik ataya ehtiyacları yoxdur. İkincisi, bu millətlərin heç birinin peyğəmbərlik ("böyüklük") iddiası yoxdur.

Ancaq qriqoriyan kilsəsi iki min ilə yaxındır ki, erməni xalqına təlqin edir ki, onlar Nuh peyğəmbərdən törəyiblər, hətta Bibliyanın ermənicəsinə də Nuhun övladlarının sırasında Haykın adını əlavə ediblər.

Erməni kilsəsi, erməni tarixçiləri və erməni siyasətçiləri yüz illərdir ki, erməni xalqına mifik "dənizdən-dənizə Ermənistan" barədə moizə oxuyurlar, mifik düşmənlər uydururlar və erməni xalqını müqəddəs müharibəyə çağırırlar.

Bu bədbəxt xalqa indiyədək həqiqəti deyən olmayıb. Və həqiqət də bu xalqın eşitmək istədiyi deyildir.

Həqiqət odur ki, nəinki dənizdən-dənizə "Böyük Ermənistan", heç II Tıqranın dövründəki 30-40 ili nəzərə almasaq, müstəqil "kiçik Ermənistan" da olmayıb. Böyük dövləti olan xalqın bu cür bərhad tarixi olmaz! Böyük dövləti olan xalq ən azı böyük xalq olmalıdır!

Həqiqət odur ki, erməni xalqı iki min ildən çoxdur ki, Bizans, Parfiya, İran, Osmanlı və rus imperiyasının təbələri olublar və indi də Rusiyanın bir muxtar vilayəti kimi yaşamaqdadırlar.

Həqiqət odur ki, əsl erməni xalqı həyatının ən varlı, ən dinc, ən xoşbəxt dövrünü böyük türk və Azərbaycan xalqı ilə dostluq şəraitində olduğu vaxtlarda yaşayıbdır. Və Ermənistan nə qədər ki, Türkiyə və Azərbaycana düşmən mövqedə dayanacaq - erməni xalqı həmişə qıyıq üstündə oturmuş kimi yaşayacaqdır.

Təkrar da olsa, qeyd etmək istəyirəm ki, mənim erməni xalqına nifrətim yoxdur və bu kitab da nifrət yaratmaq məqsədi daşmır. Nifrət - gücsüzlərin silahıdır. Bizə isə nifrət etmək bacarığı deyil, güclü olmaq bacarığı lazımdır. Biz iqtisadi, siyasi, hərbi və mənəvi cəhətdən güclü olmalıyıq, buna borcluyuq, sadəcə olaraq, buna məhkumuq.

Tapdanmış həqiqəti biz dikəltməliyik, haqqın əyilmiş mizan-tərəzisini biz düzəltməliyik.

Qafqazda ədaləti, sülhü, əmin-amanlığı biz təmin etməliyik. Çünki Qafqazın ən güclü və ən böyük xalqı bizik. Azərbaycan (eləcə də erməni) xalqının xoşbəxtliyi bizim qüdrətimizdən asılıdır.

Gec-tez Rusiya da çəkilib gedəcək, İran da. Qafqazda isə biz qalacağıq: Azərbaycanlılar və onun qonşuları!

II HİSSƏ

NİŞANCI ÖZÜMÜZ, HƏDƏF ÖZÜMÜZ

BABƏKİN AYAQ SƏSLƏRİ

Cavanşir və Babək kimi sərkərdələrin qəhrəmanlıqları böyük vətənpərvərlik məktəbinə çevrilmiş, Vətənin bütövlüyü, xalqın birliyinin təcəssümü olmuşdur.

Heydər ƏLİYEV

Zəngəzur bütün tarixi boyu irili-xırdalı müharibələr, mübarizələr, qəhrəmanlıqlar və uğursuzluqlar meydanı olmuşdur.

Zəngəzurun coğrafi mövqeyi və relyef şəraiti buranın təbii istehkama - özü boyda qalaya və müdafiə üçün çox əlverişli bölgəyə çevrilməsini şərtləndirmişdir. Zəngəzurun tarixini ardıcılıqla izləyərkən bu torpaqlarda gedən döyüşlərin əsasən hakimiyyət uğrunda, dini və milli zəmində baş verdiyinin şahidi oluruq. Hakimiyyət uğrunda müharibələr bu torpaqda insanlar məskunlaşandan, yəni eradan əvvəl VII əsrdə sakların və kimmerlərin (qəmərələrin) buraya gəlişindən başlayaraq, XX əsrə qədər davam etmişdir. Zəngəzurdə hökmranlıq etmiş dövlətlərin adlarını əvvəldə xronoloji ardıcılıqla çəkdiyimizdən burada bir daha bu məsələyə qayıtmadan onu qeyd etmək istəyirəm ki, **bu bölgədə uzun illər türk və müsəlman imperiyaları hökmran olmuşdur.**

Zəngəzurdə milli zəmində mübarizələr yalnız son dövrə - bu ərazilərin Rusiyaya ilhaq edilməsindən sonra İrandan və Türkiyədən ermənilərin köçürülüb, Zəngəzurdə yerləşdirilməsi dövrünə təsadüf edir. XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Zəngəzura köçürülən ermənilər həmişə milli azlıqda olmalarına baxmayaraq, Rusiya imperiyasının təhriki və dəstəyi ilə burada yaşayan aborigen əhali - Azərbaycan türklərinə qarşı milli zəmində silahlı çıxışlar etmişlər. Bu çıxışlar çox vaxt şiddətli və uzun sürən qanlı qırğınlarla çevrilmişlər (milli zəmində müharibələr barədə sonrakı fəsillərdə ətraflı məlumat verəcəyik).

Zəngəzurdə dini etiqad, inamla bağlı mübarizələr islamın bu ərazilərə gəlməsi ilə bağlıdır.

Səkkizinci yüz ilin ortalarında Əməvilər sülaləsinin siyasətinə qarşı həm Xilafət sarayında, həm də onlara tabe olan asılı ölkələrdə kəskin mübarizə gedirdi. Xəlifə sülalənin taleyi üçün yaranmış siyasi böhranı və təhlükəni aradan qaldırmaq iqtidarında deyildi. Xilafətə qarşı Azərbaycanda çıxışlar 748-752-ci illərdə geniş vüsət aldı. Üsyanda əhalinin bütün təbəqələri iştirak edirdi və onlara yerli feodal əyanlar başçılıq edirdilər. Bu səbəbsiz deyildi. Ərəblər Azərbaycanda möhkəmləndikcə feodalları dövlət aparatından uzaqlaşdırır, onların torpağını, kəndlilərin üzərindəki hüququnu və digər imtiyazlarını məhdudlaşdırırdı. Ona görə də feodallar Xilafətdən daha çox narazı idilər. Azərbaycanda olan ərəb mənəb sahiblərinin xeyli hissəsi də Əməvilərin siyasətindən razı deyildi. Onlar da üsyançılarla həmrəy idilər.

748-ci ildə Beyləqanda başlanmış üsyan tezliklə digər vilayətləri, xüsusilə Bərdəni və Ərdəbili əhatə etdi (Akademik Z.Bünyadov Xilafətə qarşı bu çıxışları Pavlikianların təsiri ilə əlaqələndirir). Beyləqandakı üsyana yerli hökmdar Vard ibn Səfvan başçılıq edirdi.

On beş aşırımlı Xudafərin körpüsü. VII əsr.

VII əsrdə meydana gəlmiş və tarixdə Pavlikian hərəkatı adı ilə tanınmış antifeodal hərəkatı bütün Zaqafqaziyada, o cümlədən, Zəngəzurdə da geniş yayılmışdı (42, 256). Pavlikian hərəkatı bəzi mənbələrin göstərdiyinə görə Arranda, Beyləqanda o dövrdə gedən antifeodal hərəkatı Pavlikian bidətçi təliminin təsiri altında yaransa da, daha çox milli azadlıq xarakteri daşıyırdı.

M.Kalankatuklu bildirir ki, 830-831-ci illərdən bir az əvvəl balasakanlılar Bercor mahalına və Arsax əyalətinin Ureas, Karnakaş,

Xakari və Tapat kəndlərinə hücum etdilər, lakin Babəkin köməyi ilə Stepannos Ablasad tərəfindən darmadağın edildilər".

İlk monoteist din sayılan iudaizmdən və xristianlıqdan fərqli olaraq islam artıq rəqabət şəraitində yayılırdı.

Təkəllahlılıq və səma kitabını ("Bibliyanı") təbliğ edən xristianlıq Fələstindən və Suriyadan, demək olar ki, heç bir dini rəqabət olmadan yayılmağa başladı.

Yalnız təbliğat, inandırma, müxtəlif möcüzəli görünən səhnələr (illüziyalar) göstərmək yolu ilə xristian apostolları insanları yerdəki (yaxud göydəki) cansız cisimlərə (bütələrə, oda, suya, günəşə, işığa) deyil, dünyanı yaradan, əbədi-əzəli var olan müqəddəs ruha və onun müqəddəs kitabına (kəlamlarına) sitayiş etməyə çağırır və buna nail olurdular.

Ancaq islamın yayılması bir qədər fərqli idi. **Çünki islam dini xristianlıqdan 7 əsr sonra yaranmışdı** və bu vaxta qədər xristianlıq artıq özünə möhkəm kök salmış, özünün ideoloji təbliğat sistemini qurmuş, bir çox dövlətlərdə isə hakim mövqə əldə etmişdi.

İslam xristianlığın güclü olduğu və ümumiyyətlə, yayıldığı ərazilərdə qəbul edilmirdi, ərəblər özləri də buna səy göstərmirdilər. Onlar xristianları və yəhudiləri "əhli əl-kitab", yəni "**kitab əhli**" adlandırırlar, onların dininə hörmətlə yanaşırlar, əsas gücü buddizm, atəşpərəstlik və zərdüştiliklə mübarizəyə yönəldirdilər.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Zəngəzurun əhalisinin bir hissəsi xristianlığın alban qanadını qəbul etsə də, bir hissəsi (xüsusilə Araz boyu, Zəngəzur və Bərgüşad silsiləsi üzrə yerləşən yaşayış məntəqələri) özlərinin əvvəlki dinlərində - atəşpərəstlikdə qalmaqda davam edirdilər. Ərəb xilafətinin işğal etdiyi ərazilərdə möhkəmlənməsi üçün güc faktoru ilə yanaşı, dini zəmində dəstəyə çox güclü ehtiyacı var idi. Buna görə də VII əsrin sonlarından başlayaraq, **xilafət atəşpərəstliyə qarşı müharibəyə** başladı. Atəşpərəstlərin məbədgahları dağıdıldı, özləri kafir və Allahın düşmənləri elan edildi, bu dinə sitayiş edənlər cinsindən, millətindən və yaşından asılı olmayaraq iki yoldan birini seçməli oldular: **ya ölüm, yaxud islamı qəbul edərək müsəlman olmaq.** Belə bir şəraitdə Azərbaycanda - Təbriz və Ərdəbil yaxınlığında **Əbu İmran və Səkrək oğlu Cavidan** öz dinlərinin - **xürrəmiliyin** müdafiəsinə qalxdılar.

Onlar qısa müddət ərzində öz ətraflarına çoxlu tərəfdarlar toplaya bildilər və ərəb xilafətinə qarşı mübarizənin iki müstəqil mərkəzi yarandı. Təəssüf ki, bu iki qəhrəman sərkərdə dil tapıb birləşmək əvəzinə, liderlik üstündə biri-birinə qənim kəsildilər.

Səid Nəfisinin yazdığına görə **Bəzz dağlarında** və ona yaxın ərazilərdə yaşayan xürrəmilərə rəhbərlik etmək üstündə Cavidan və Əbu İmran deyilən iki feodal arasında kəskin mübarizə gedirdi. Onlar yazda və yayda bir-biri ilə vuruşar, qışda, qar yolları bağlayan zaman döyüşü dayandıraraq təsərrüfatları ilə məşğul olurdular (96, 4).

Cavidan Bəzz qalasının sahibi və xürrəmilər icmasının başçısı idi. Onun çoxlu qoyun sürüləri vardı. O, hər il qış vaxtı **Zəncan** bazarında qoyun satardı. Gələcək şagirdi **Babək**lə tanışlığı da belə səfərlərin birində baş verdi. O apardığı iki min qoyunu satıb geri qayıdarkən Babəkgildə gecələməli oldu. Cavidan söhbət zamanı yəqin etdi ki, Babəkin güclü mühakiməsi və idrakı var. **Ona görə də anasının razılığı ilə Babəki Bəzz qalasına apardı.** Babək tezliklə xürrəmilərin təlimini qəbul etdi. Cavidanın yaxın köməkçisi və məsləkdəşi oldu.

Mənbələrin məlumatına görə xürrəmilərin ərəblərə qarşı azadlıq mübarizəsinin 2/3 hissəsini Babəkə qədərki dövr təşkil edir ki, onun da xeyli hissəsinə Cavidan rəhbərlik etmişdi. Xürrəmilər Cavidana Allah qədər inanırdılar və ona sadıq idilər.

816-cı ildə döyüşlərin birində Cavidan Əbu İmranı öldürdü və bundan üç gün sonra aldığı yaradan özü də öldü. Bu zaman Babəkin 18 yaşı vardı. **Cavidanın dul qalmış gənc və gözəl qadını Babəkə vurulmuşdu.** O, ərinin adından uydurduğu saxta vəsiyyətlə xürrəmiləri aldada bildi. Guya, həmin gün öləcəyini əvvəlcədən hiss edən Cavidan vəsiyyət edərək bildirib ki, öləndən sonra onun ruhu Babəkin ruhu ilə birləşəcək. Deməli, Cavidan Babəkin şəxsində yaşayacaqdı. Ona görə də o, Babəki xürrəmilər icmasına rəhbər təyin edir. Hər kəs etiraz edib vəsiyyətə əməl etməsə, böyük günah etmiş olur. Xürrəmilər qadının dediyinə inanıb rəhbərləri Babəkə sadıq qalacağına and içdilər.

Beləliklə, Babək Cavidan mülkünün sahibi və xürrəmilər icmasının rəhbəri oldu.

Əsrlərdən bəri adı qəhrəmanlıq rəmzinə çevrilmiş Babək öz zamanının cəsur sərkərdəsi və görkəmli siyasi xadimi idi.

Xürrəmilərin ərəb xilafətinə qarşı mübarizəsi 61 il davam etmişdir ki, onun da 22 ilinə Babək rəhbərlik etmişdir (816-837). **Xürrəmilər hərəkəti** ərəb xilafətinin bütün tarixi boyu üzvləşdiyi ən dəhşətli, ağır və üzücü müharibə olmuşdur. Bu kitabda xürrəmilik, onun məqsədləri, mahiyyəti, mübarizəsi və süqutunun səbəbləri barədə geniş danışmağı qarşıya məqsəd qoymadığımızdan, yalnız **Babəkin və onun silahdaşlarının Zəngəzurla bağlı mübarizəsi** haqqında tarixi mənbələrə söykənərək mümkün qədər geniş məlumatlar vermək istəyirik.

Bəzz qalası.

İlk əvvəl onu qeyd etmək gərəkdir ki, xürrəmlik hərəkətinə və Babəkə münasibət heç vaxt birmənalı olmamışdır.

Bu regionun o dövrü ilə bağlı yazıya malik xalqlar - ərəblər, farslar, albanlar, ermənilər və gürcülər idilər. **Gürcü və erməni mənbələri** Babək və onun mübarizəsi haqqında demək olar ki, **susurlar.** Ən azı ona görə ki, Babəkin nə millətinin, nə dininin, nə də mübarizə apardığı ərazilərin gürcü və ermənilərə aidiyyəti yoxdur.

Alban mənbələrindən dövrümüzdə gəlib çatan tək-tük kitablarda, xüsusilə Moisey Kalankatuklunun "Alban tarixi" əsərində Babək və xürrəmilər hərəkəti haqqında cüzi, lakin obyektiv məlumatlar var ki, bu da o dövrdəki prosesləri hərtərəfli ümumiləşdirməyə və sonsuz sayda suallara cavab vermək üçün yetərli deyildir.

Babək və onun mübarizəsi haqqında **ərəb və fars mənbələrində olduqca çoxlu, lakin biri-birini inkar edən məlumatlar vardır.** Bu da başa düşüləndir: çünki Babək islam dininə qarşı mübarizə aparmış, ərəblərlə düşmənçilik etmişdir. Konyuktura isə hər zaman və hər yerdə vardır. Buna görə də ərəb və fars mənbələri özlərinin din düşməni Babəkə qarşı nəinki kifayət qədər obyektiv ola bilməmiş, hətta ona nifrətlərini də bəzən gizlətməmişdir.

Bu qeyd olunan səbəblərdən xürrəmi hərəkatı, Babək və onun mübarizəsinin coğrafiyası haqqında yüz faizli dəqiq fikir söyləmək mümkün deyildir. Lakin bu məsələ gün kimi aydındır ki, **Babəkin** və onun mübarizəsinin sıx bağlı olduğu yerlərdən biri və bəlkə də birincisi **Zəngəzur torpağı** olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Xürrəmilər hərəkatı özünün elmi və obyektiv qiymətini akademik Z.Bünyadovun çoxillik zəhmətinin bəhrəsi olan "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" adlı fundamental monoqrafiyasında və bu problemlə əlaqədar məqalələrində, mötəbər elmi konfranslardakı çıxışlarında tapa bilmişdir. Müəllif yüzlərlə mənbələri araşdıraraq mübahisəli məsələləri tarixşünaslıq baxımından və elmi cəhətdən düzgün dəqiqləşdirmişdir.

Yazılı mənbələrə müraciət edək:

Orta əsr mənbələrində bildirildiyi kimi, əvvəlcə Cavidanın, sonra isə iyirmi ildən artıq Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilərin Azərbaycandakı mərkəzi və ya paytaxtı qala şəhəri olan Bəzz idi. Təbəri deyir ki, Bəzz "Babəkin vilayəti və şəhəri idi" (138, 229). Məsudi yazır ki, Babək "Azərbaycan ölkəsində olan Bəzzəyn dağlarında" üsyan qaldırmışdı. Onun əsərində deyilir ki, "Babəkin ölkəsi Bəzzəyn Azərbaycan, Arran və Beyləqandadır", Bəzzəyndə, Arranda, "Babəkin ölkəsində" olan dağdır (138, 225). Yaquta görə "Bəzz - Azərbaycanla Arran arasında bir vilayətdir" (138, 230). Biruni yazır ki, "Bəzz, Babək əl-Xürrəminin ölkəsidir" (138, 230).

Oxçu qalası -Zəngəzurdakı beş Babək qalasından biri.

Adı çəkilən **Bəzzəyn dağları** çox güman ki, Qaradağ silsiləsi, **Zəngəzur silsiləsi** və onun davamı **Bərguşad sıra** dağlarıdır. Çünki Məsudi "Bəzzəyn dağında", - (yəni bir dağda) yazmır, "Bəzzəyn dağlarında" - yazır. Və bu dağlar o dövrün bölgüsü ilə Azərbaycan (Burada Arazın cənub üzü nəzərdə tutulur), Arran (bu Zəngəzurun da daxil olduğu Albaniya dövlətidir) və Beyləqan (bu Bərguşad silsiləsi qurtardıqdan sonra başlanan düzəngahın sərhədidir) bölgələrini əhatə edən dağlar indiki Zəngəzurun ərazisindən kənarında ola bilməz və yoxdur.

Məsudi başqa bir əsərində ("Kitabi Muruğ əz-Zəhəb") Bəzzəyn dağlarının yerini daha da konkret göstərərək yazır: "O Ər-Ran ölkəsində Əl-Bəzzəyn adı ilə məşhur olan dağlarda gizləndi: bu da Babəkin ölkəsidir ki, indiyədək onun adı ilə məşhurdur" (138, 305).

Türkiyədə nəşr olunan, "İslam ensiklopedisi"ndə Babəklə əlaqədar olan səhifədə deyilir: "**Babək kardeşi Abd Allah ilə, dağlık mintakalarda dolaşarkən, nihayet bir köylü tərəfindən tanınaraq, keyfiyyət Aran hakimi Sahl b. Sunbata bildirildi (72, 172).**

Gün kimi aydındır ki, Ər-Rən - Aran ölkəsi Alban dövlətinin digər adıdır və bu dövlətin cənub sərhədi Ər-Ras - Araz çayı ilə hüdudlanırdı. Deməli, Məsudiyə inansaq, onda **Bəzzəyni** Arazın cənubunda Ərdəbil ətrafında deyil, Arazdan şimalda, daha konkret desək, **Qarabağ yaylası və Zəngəzur silsiləsində axtarmaq lazımdır.** Çox güman ki, bu dağlar (Bəzzəyn) Albaniyanın Sünik ucqarında idi. Bu fikrə dəstək olaraq Dinəvəridən sitat götürmək yerinə düşərdi: "O zaman (837-ci ildə) Araz boyunca uzanan torpaqlara Səhl İbn Sunbat sahib idi".

Təbii ki, Səhl İbn Sumbat Sünikin hakimi olaraq Albaniyanın qərb torpaqlarına sahiblik edirdi və Araz boyunca uzanan dağlar Qarabağ yaylası deyil, Zəngəzur silsiləsi olmalıdır. Deməli, **Bəzzəyni Zəngəzur dağlarında axtaranlar müəyyən əsaslardan məhrum deyillər.** Digər faktlara keçməzdən əvvəl qeyd etmək istəyirik ki, Bəzzəyn dağlarının bir yerdə deyil, bir neçə yerdə olması da istisna edilməməlidir. Bu kontekstdə "Bəzzəyn dağları", fikrimizcə, coğrafi anlamdan daha çox hərbi - istehkam mənasında işlədilmişdir.

Qafanda, Meğridə, Zəngilanda, Sisyanda və Ordubadda "Babək qalası" deyilən qalalar vardır. Bu qalaları ya **Xürrəmilər** tikdirmiş, ya da əvvəldən mövcud olan qalalardan **Xürrəmilər** uzun illər istehkam, sığınacaq kimi istifadə etmişlər. Ola bilsin ki, bu qalaların, eləcə də Cənubi Azərbaycanda Qaradağ silsiləsi üzərində yerləşən qalaların hamısı "Babək qalası" adlandırıldığı kimi, həm **Qaradağ silsiləsi**, həm də **Zəngəzur silsiləsi Bəzzəyn dağları adlandırılmışdır.** Başqa sözlə, Babəkin qoşunu olan dağlar Bəzzəyn dağları, buradakı qalalar isə Bəzzəyn qalası, yaxud Babək qalası adlandırılmışdır.

Ancaq Babəkin Bazar çayın hövzəsində, Darvazatəpə dağı ətrafında tutulması, Sünik hakimi Səhl-Sumbatın iqamətgahı olan Şəki qalasına aparılaraq əsir edilməsi bir fakt olaraq təsdiqlənmişdir, hazırda heç bir şübhə doğurmur və müzakirə obyektinə də deyildir.

Əhməd ibn Əsəm əl-Küfi "Kitab əl-Fütuh" əsərində yazır: "Babək Ərməniyyəyə tərəfə qaçdı. Əl-Əfşin ətrafdakı hakim və patriklərə məktublar göndərərək əmr etdi ki, öz vilayətlərində yollara nəzər salıb, heç kəsi buraxmayıb, müayinə edilmək üçün yoldan keçən şəxsləri tutsunlar. Əl-Əfşinin yanına gələn casuslar xəbər

vergilər ki, Babək bir dərədə filan yerdədir. Bu, böyük, içərisi qalın yaşıllığı və ağacları çox olan dərə idi. Dərənin bir ucu Ərməniyyəyə, digəri isə Azərbaycana çıxırdı. Atlı bu dərədən keçə bilməzdi və Babək qalın meşədə bataqlığın içində gizlənmişdi" (138, 315).

Gəlin birlikdə düşünək: Afşinin adamları Babəki böyük, içərisi yaşıllıqla, ağaclarla dolu, bir ucu Ərməniyyəyə, bir ucu Azərbaycana çıxan bir dərədə görürlər.

O dövrün inzibati xəritəsini gözümlərin önünə gətirək: Azərbaycan Araz çayının sağ sahili boyunca Urmiya gölündən Xəzər dənizinə qədər olan bir ərazini əhatə edir. Ərməniyyə isə Van gölü hövzəsi və indiki Türkiyənin Ərzurum vilayətinin şərq hissəsini tuturdu. Deməli, bir ucu Ərməniyyəyə, bir ucu Azərbaycana çıxan dərə (əgər belə bir dərə varsa) yalnız Araz çayının, yaxud Bazar çayın axarı boyunca olmalıdır. "Kitab əl-Fütuh"u oxumaqda davam edək: *"Babək həmin qalın meşədə ərzağı qurtaran vaxta qədər gizləndi. Əl-Əfşinin silahlı adamları isə ətraf yolları kəsdirməkdə idilər. Babəki aclıq təqətdən saldı və o, ətrafları seyr etməyə başladı. Birdən bir çəməndə bir cüt öküzlü kəndli gördü. Babək öz qulamına dedi: "Özünlə bir neçə dinar götürüb, düş bu kəndlinin yanına. Əgər onun çörəyi varsa, al!"*

Kəndlinin bir şəriki də var idi. O, uzaqdan gördü ki, Babəkin adamı kəndlidən çörək alır və düşündü ki, həmin adam çörəyi güclə alır. Şərik gedir pusquda duranların yanına və onlara xəbər verir ki, bəs bizim yanımıza bir silahlı adam gəlib. Pusquda duranlar dəstəsinin başçısı atlanır və hadisə Səhl ibn Sumbatın dağlarında baş verdiyi üçün gedir Səhlin yanına. Səhl və onun adamları atlanıb Babək tərəfə yönəldilər. Səhl ibn Sumbat atdan düşüb Babəkin qarşısında yeri öpüb, dedi: "Ey mənim ağam! Yolun harayadır?" Babək dedi "Ruma!" Səhl ibn Sumbat dedi: "Səni mənim kimi başa düşən heç yerdə tapmazsan. Bizim münasibətlərin xəlifəyə heç bir dəxli yoxdur. Yanıma da heç kəs gəlmir. Sən mənim vəziyyətimdən xəbərdarsan. Bu qışı mənim qalamda keçir, sonra da nə lazım gələcək baxarıq. Axı, mən sənə qulunam!"

Babək Səhlin dediklərinə inanıb onun qalasında qaldı (138, 315).

Qalası tar-mar olmuş, qoşunu dağılmış Babək anası, arvadı, qardaşı və digər yaxınları olmaqla, 20-yə qədər adamlarla xəlvətə, tanınmasın deyər əyin-başını dəyişib, çayqırağı dərə ilə gündüz gizlənərək, yalnız gecələr yol gedir. Babək Ruma gedir. Deməli, cənuba, şimala, şərqə deyil, qərbə - Ruma gedir. Ruma deyəndə indiki Roma şəhərini düşünmək lazım deyil, o dövrdə ərəb və fars mənbələri Rumu Bizans mənasında, Konstantinopol (indiki İstanbul) mənasında, Qərbi Anadolu mənasında başa düşürdülər. **Ruma-qərbə tərəf gedən Babəki Səhl Sumbatın adamları Sisyan, Qafan, Gorus, Meğri, Ordubad ərazilərinin birində, Araza yaxın Bazar çayın axarı boyu dərələrin birində görə bilirdilər.** Çünki bu ərazilər o vaxtkı Sünük knyazlığının torpaqları sayılırdı və Darvazatəpə dağının üstündəki Şəki qalasının hakimi Səhl Sumbatın tabeliyində idi.

Babəkin dövrünü və mübarizəsini qələmə alan müəlliflərin çoxu Afşinlə Xürrəmdinlər arasındakı həlledici döyüşlərin aparıldığı ərazilərdən bəhs edərkən **Kalanrud çayı, Rud-ər-Rud qalası, Davalrud və Darvaz Sadarabsa** kəndlərinin adlarını çəkirlər.

Babəkin sonuncu döyüşünü və Bəzz qalasının süqutunu olduqca geniş və dəqiqliklə qələmə alan Ət-Təbəri "Tarix ər-Rüsül və-l-Mülük" əsərində yazır: *"Afşin səfərə çıxdı və Kalanrud adlı yerə gəlib burada səngər tutdu..."*

Afşin Əbu Səidin iki komandiri olan Zəfər ibn əl-Əla əs-Sədini və əl-Hüseyn ibn Xalid əl-Mədainini bir dəstə atlı və dağlı ilə göndərdi. Onlar gecə Kalanruddan çıxıb getdilər və nəhayət, elə bir dar dərəyə düşdülər ki, bir nəfər atlı güclə keçə bilirdi. Adamların çoxu öz atlarını yedəkləyib bir-birinin ardınca gedirdilər, çünki o (Afşin), onlara əmr etmişdi ki, səhər açılanadək Rud ər-Ruda çatsınlar. Dağlılar sıraya düzülüb, piyada gedirdilər, çünki atlılar oradan keçə bilmirdilər. Onlar dağa dırmaşdı (əmr edildiyi kimi) səhər açılanadək Rud ər-Ruda çatdılar. Bundan sonra o (Zəfər) özü ilə gedən atlılara əmr etdi, yaxınlaşıb atdan düşsünlər və öz paltarlarını çıxartsınlar, buna görə onların hamısı atdan düşüb çayı keçdilər, dağlılar da onlarla birlikdə çayı keçib dağa qalxdılar. Onlar Adinin ailəsini və bəzi oğlanlarını tutub, onlarla birlikdə geri qayıtdılar (138, 222).

Babək və onun mübarizəsi, döyüş yolu haqqında dəyərli tədqiqatlar aparan, ən dolğun və əsaslı məlumatların ortaya çıxarılmasında misilsiz xidmətləri olan mərhum akademik Ziya Bünyadov bir sıra ərəb, fars, ingilis, erməni və s. dilli mənbələri araşdırdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Bəzz qalası Ərdəbil yaxınlığındadır. Kalanrud Bəzzin yaxınlığından axan gur sulu ("Kalanrud" sözünün farscadan tərcüməsi "böyük çay" deməkdir) bir çay, Rud-ər-Rud isə Kalanruddan bir gecəlik yol məsafəsində yerləşən qala və dağdır.

Dünya şöhrətli akademik, nüfuzlu alimin fikirlərinə etiraz etməyə, yaxud bu fikirləri şübhə altına almağa əsasımız və haqqımız yoxdur. Ancaq başqa həqiqətlər də vardır. Bu həqiqət mənim (M.U) doğulub, boya-başa çatdığım, qarış-qarış gəzdirdiyim, hər daşını, hər çıxırını gözüyumulu tanıdığım Urud kəndi və onun ətrafı ilə bağlıdır. Başlayaq Kalanrud çayından; "Kalanrud" sözü farsca böyük çay, gursulu çay, yəni "suyu kalan olan" çay deməkdir. Bəs "Bazarçay" nə deməkdir? "Bazar" qədim türk dilində, elə bol, kalan, böyük, səslə-küylü deməkdir. Bəs onda niyə **"Kalanrud=Bazarçay"** teoremini ortaya qoymayaq? Axı, Kalanrud kimi Bazarçay da Rud-ər-Rud qalasının (və dağının) yanından keçir!

Bəs **Rud-ər-Rud qalası** ilə **Rud-ər-Rud dağı** arasındakı Sədarabsa məntəqəsinin indiki Urud kəndindən 10-12 km aralıda dağın döşündə yerləşən 1918-ci ilə qədər azərbaycanlılar yaşamış Darabas kəndi olduğunu söyləsək, necə olar?

Axı, Darabas kəndi Urud kəndi ilə Urud dağının (Qafan rayonu ərazisində) arasında yerləşir və Urud qədər qədim bir kənddir!

Axı, Qafan rayonunda uca dağ kəndi olan Kurud kəndinin və kəndin yerləşdiyi dağın adı - Urud dağdır və həmin dağın şimal üzündə Sisyanın Darabas, daha aşağıda isə Urud qalası və Urud kəndi yerləşir. İzahat üçün bildirək ki, "Kuh" farsca dağ deməkdir.

"Kurud" toponiminin izahını Q.Qeybullayev və B.Budaqov "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti"ndə belə göstərirlər: Kurud sözü ehtimal ki, fars dilində kuh - "dağ" və Urud toponimindən ibarətdir. "Urud dağı" mənasındadır (46, 309).

Yenə qayıdaq Kalanruddan bir gecə ərzində Rud-ər-Rud qalasına gedənlərin izinə: *"... Onlar gecə Kalanruddan çıxıb getdilər və nəhayət, elə bir dar dərəyə düşdülər ki, bir nəfər atlı güclə keçə bildi. Adamların çoxu öz atlarını yedəkləyib bir-birinin ardınca gedirdilər, çünki Afşin onlara əmr etmişdi ki, səhər açılanadək Rud-ər-Ruda çatsınlar"*.

Bəlkə ərəblər Kalanrud deyəndə Bazarçayın aşağı axarını, onun Həkəriyə qarışan yerini nəzərdə tuturlar. Oradan çay boyu üzü yuxarı - Tatev kəndi ilə Şam kəndi arasındakı məsafəni piyada bir gecəyə ancaq gəlmək olar. Bu hissədə Bazar çayın yatağı dar, qamışlı ("Şam" toponimi də buradandır) bir dərədən keçir. Bu dərənin elə yerləri var ki, doğrudan da, bir adam ancaq keçə bilər.

Qərribəsi budur ki, **Tatev** və **Şam** arasındakı bu dərənin də adı **Gıgı dərəsidir** və bu dərədən dağa qalxıb 2-3 km gedəndən sonra **Urud** qalasına yetişmək olur.

Maraqlı cəhətin biri də budur ki, **Urud dağının** həm **Qafan** üzündəki, həm **Sisyan** üzündəki dərə - **Gıgı dərəsi** adlanır, bu dağın Qafan üzündəki kənd **Kurud**, Sisyan üzündəki kənd və qala isə **Urud** adlanır.

Digər bir maraqlı məsələ də budur ki, həm **Uruddakı**, həm **Qafandakı** (Xusdub), həm **Ordubaddakı** (Biləv kəndi), həm də **Qubadlıdakı** qalaların hamısına el arasında **Babək** qalası deyirlər.

Həmzə Vəli Nüvədilin "Babəkin son taleyi" adlı olduqca orijinal və maraqlı bir kitabı vardır. Həmzə Vəli Bəzz qalasının yeri, Babəkin son döyüşləri, ölümü, Səhl Sunbat və s. haqqında müxtəlif mənbələrə istinad edərək öz xüsusi mülahizələrini irəli sürür. Həmzə müəllimin bütün yazdıqları və dedikləri ilə razılaşmasaq da, bəzi məqamlarda onun məntiqi qarşısında dayanmaq mümkün deyildir.

Həmzə Vəlinin yurd sevrəliyinə, milli təəssübkeşliyinə və qərib ruhuna hörmət və ehtiramımızı bildirərək onun "Babəkin son taleyi" kitabından bir parçanı hörmətlə oxucularımızın diqqətinə çatdırırıq:

Rud-ər-Rud adlı yer haqqında axtarırlarımızın nəticəsi aşağıdakı kimidir; Rud-ər-Rud sözündə "rud" iki dəfə təkrarlanır, bu da ikilik bildirir. Burada Rud-Rud eyni sözün təkrarıdır. Ərəblər "Arras", "Ar-Ran" və s. adlarında "r" səsini təkrarladığı kimi Rud-Rudu da "Rud-ar-Rud" yazmışlar. Əslində isə Rud-Rud iki yerin adını bildirir. Həqiqətdə bu iki yer var. Hər iki Rud biri-digərinə yaxın olan çay olmayıb, biri dağ, digəri qaladır - Urud dağı və Urud qalası. Urud dağında yerləşən eyni adlı Urud qalası Bazarçayın üstündə yerləşmişdir. Bu qala haqqında Z.Bünyadov belə yazır:

"Bazarçay üzərində orta əsr abidələrinə aid bir abidə də var ki, bu da dəniz səviyyəsindən 1,5 km yüksək olan Rud dağı üstündə xarabalığı qalmış Urud qalasıdır. Bu qala da Şahı qalası kimi çay üstündə müdafiə mövqeyinə malik olan möhtəşəm qalalardan biridir. Bu qalanın qalıqlarından arxeoloq R.M.Vahidov təyin edir ki, qala VII-IX əsrlərə məxsusdur".

Buradan məlum olur ki, Arazı keçən ərəblər Həkəri-Bərguşad çaylarının birləşdiyi ərazi ətrafından babəkləri təmizləyərək, Bazarçay boyu hərəkət edərək Dəmirçi-Dundarlı kəndlərinin yaxınlığındakı Babək qalasını ələ keçirmişlər (Xarabalığı qalan bu qalaya yerli sakinlər Babək qalası deyirlər). Qalanı fəth edən ərəblər Bazarçay boyunca irəliləyərək Urud qalası uğrunda döyüş girmişlər. Mənbələrdə Rud-ar-Rud həmin bu qaladır. "U" səsinin artırılması Azərbaycanın dil xüsusiyyətindəndir, məsələn: Rüstəm-Urüstəm, Rus-Urus, Ruqiyyə-Uruqiyyə və s. kimi Rud da Urud kimi deyilir (64, 52).

Bazarçay boyunca xürrəmdinlərlə vuruşan Xilafətin ordusu Urud qalasını da ələ keçirəndən sonra Babəkin sərkərdəsi İsmə əl-Kürdünün əl-Əfşinə verdiyi məlumatların izi ilə Bəzzeynə tərəf irəliləməyə başlayır. Onlar İsmadan Bəzzeynə gedən bütün yolları, hətta balaca keçidləri də öyrənmişdilər. Ona görə də Urud qalasından cənuba tərəf hərəkət edən ərəblər Əfşinin rəhbərliyi altında Gıgı dərəsinə tərəf yüksəklikləri ələ keçirərək babəkləri sıxışdırmağa başladılar. Urud ilə Bəzzeyn arasında olan yol - Uruddan Darabsa kəndinə, Darabsa kəndindən Kuhrud kəndinə, Kuhrud kəndindən Kuhrud çayının axarınca Gıgı dərəsinə və Gıgı kəndinə, Xoş Pürülüyə, nəhayət, Bəzzeynədir (64, 53).

...Xəlifə Möhtəsim ibn Harun ər-Rəşid 221-ci (835) ildə özünün yaxın adamı, Türküstan əmiri Afşini sərkərdə təyin edərək böyük bir hərbi qüvvə ilə Babəkin üstünə göndərdi. İki il davam edən qanlı döyüşlərdən sonra Babək məğlub olaraq Arrana, Səhl ibn Sumbatın yanına qaçdı. Afşin 4 min döyüşçü göndərərək Babəkin təslim edilməsini tələb etdi.

Səhl Babəki qandallayaraq özü şəxsən Afşinə təslim etdi... (A. Bakıxanov, "Gülüstani-İrəm").

Xürrəmdin hərəkəti və Babəkin mübarizəsi bəzi Sovet dövrü mətbuatında, xüsusilə erməni mənbələrində göstəriləni kimi, kortəbii kəndli üsyanı deyildi, adi bir çobanın dünyanı lərzəyə gətirən, İspaniyaya qədər böyük bir ərazini qılıncının kölgəsində saxlayan xilafətə 22 il qan uddurması ağılabatan iş deyildir. Görün xürrəmi hərəkəti ərəb xilafətini nə qədər narahat edirdi ki, Xəlifə Məmun öz vəliəhdi Mötəsimə vəsiyyətnaməsində xürrəmilərlə müharibəyə xüsusi yer ayırırdı:

"Xürrəmilərə gəlincə, onlara qarşı müharibəyə qətiyyətli və rəhmsiz bir adam göndər, ona səbirlə, pul, silah, atlı və piyada qoşunla kömək et. Əgər xürrəmilərlə müharibə uzun çəksə, sən özün öz tərəfdarların və yaxın adamlarınla onların üstünə get!"

Bu vəsiyyətnamədən də görüldüyü kimi, xürrəmilər hərəkəti bir spontan kəndli üsyanı deyil, öz dini və torpağı uğrunda ayağa qalxmış bir xalqın qəhrəmanlıq mübarizəsi idi. Bu ərəb işğalına qarşı Azərbaycanın müharibəsi idi. Həmin müharibədə Azərbaycanla sıx etnik, kulturoloji, mənəvi və iqtisadi birliyə malik olan Albaniya və Sünik vilayəti də odlar yurdunun övladları ilə çiyin-çiyinə vuruşurdular.

Bəlkə də dünyada heç bir xalq öz əqidəsi uğrunda, öz dini uğrunda Azərbaycan xalqı qədər mütəşəkkil, möhtəşəm, qətiyyətli mübarizə aparmayıbdır.

Bəlkə də Azərbaycan xalqından savayı, dünyanın heç bir xalqına dini qılınc gücünə qəbul etdirməyiblər.

Dünyada bir milyarda qədər müsəlman vardır. "Qılınc müsəlman" ifadəsi bir milyard insanın içərisindəki ən mübariz xalqa - bizim xalqımıza aiddir!

Azərbaycan xalqının bu möhtəşəm mübarizəsində Zəngəzur elinin, Zəngəzur azərbaycanlılarının da xüsusi yeri və rolu olmuşdur.

Heç də təsadüfi deyildir ki, Babəkin son döyüşləri Zəngəzurdə - Qafan, Meğri, Sisyan qalalarında olmuşdur. Bəzz qalası süqut edəndən sonra hərbi və siyasi müttəfiq olan Bizansa getməyi qərara alan Babəkin öz yolunu Araz çayı boyunca Sünik ölkəsinin ərazisindən salması da təsadüfi deyildir.

Bir sıra mötəbər tarixi mənbələrdə Babəkin Sünik knyazlığı ilə, Sünik xalqı ilə sıx müttəfiqlik, dostluq və qohumluq əlaqələri barədə təkzibedilməz məlumatlar, faktlar vardır.

Məlum olduğu kimi, Arranda əhalisi xristian olan Sünik, Şəki, Beyləqan, Arsax və digər vilayətlərin ərazisində xürrəmilərin hərəkətləri bir qədər fərqli idi. Görünür, bu vilayətlərə Xürrəmi qoşunu təqribən 820-ci ildə, yəni ərəb canişinləri və vergi yığanların sıxışdırdığı yerli müləklər kömək üçün Babəkə müraciət etməyə məcbur olandan sonra gəlmişdi. Bu zaman, Arrana köçüb burada möhkəm məskən salan bir çox ərəb feodalları Xilafət taxtı üstündə gedən daxili müharibədən və Xilafətin paytaxtından uçarlara gedən yolları geniş əməliyyat nəticəsində kəsmiş olan xürrəmi üsyanının olduqca böyük müvəffəqiyyətlərindən istifadə edərək, ayrılma meylləri göstərməyə başlamışdılar. Xilafətdən ayrılıb mərkəzi hakimiyyətin sərəncamlarına etina etməyən bu feodallar Arran vilayətlərində özbaşınalıq etməyə və özlərinə tabe olan tayfa dəstələri vasitəsilə qonşu xristian knyazlıqlara basqınlar edirdilər.

Belə mütəəlliblər sırasında Sevada ibn Əbd ül-Həmid əl-Cəhhafi də var idi. M.Kalankatuklunun verdiyi məlumatlara görə "həmin (821/2) ildə dağıdıcı tacik (ərəb) Sevada, Ermənistanda Avaranşah ("qarətçi") adı ilə məşhur olan bu adam basqınlar edərək bütün ölkəni qarət etdi, qayıdıb Sünikə getdi və Squk vilayətindəki Şalatu (kəndi) qalasında möhkəmləndi. Sünik nəslinin böyüyü hökmdar Vasak Babanı yanına çağırtdı, "o da gəlib (Sevadanı) əzdi, qaçqın saldı".

Vasak həmin il öldü. Babək onun qızı ilə evləndi və həmin ildən Sünik xürrəmilərin hakimiyyəti altına keçdi. Babəkin qoşunu Sünikdən sonra Beyləqan, Arsax və Uti vilayətlərini tutdu (88, 194).

Qeyd etdiyimiz kimi, beyləqanlılar və ya pavlikianlar Babəkin hökmdarlığına tabe olmadılar, ya da ola bilər, öz üzərlərinə qoyulan bacın ağırlığına tab gətirməyib, 826-cı ildə Babəkin əleyhinə üsyan qaldırdılar. Albaniya knyazı Stepannos Ablasad Babəki Azərbaycandan çağırtdı, o da Beyləqan vilayətinə girib üsyanı yatırtdı. Babəkin qoşunu 827-ci ildə Geqarkuni (Qərbi Sünik) vilayətini tutdu. Həm də 15 min adam qırdı. Lakin beyləqanlılar 830-cu ildən bir az əvvəl, yenidən üsyan qaldırıb, Bercor vilayətinə hücum etdilər. Ureas, Karnakaş, Xakari və Tapat kəndlərini tutdular. Stepannos Ablasad təkrar Babəkə müraciət edib kömək istədi, xürrəmilər də gəlib üsyançıları darmadağın etdilər. 830-831-ci illərdə beyləqanlıların rəhbərləri olan Davon və Şapux Babəkin müttəfiqi knyaz Ablasadı öldürdülər. Beyləqanlılar üçüncü dəfə üsyan qaldırdılar və bir mənbəyin dediyinə görə Qoroz qalasında möhkəmləndilər. Üsyançılar Arranın aşağıdakı vilayətlərini bir il ərzində öz əllərində saxladılar: Yuxarı Vaykunik, Bercor, Sisakan (və Kotak), (Mivs) Xaband, Amaras, Pazkank, Arsaxda Mxank və Utidə Tri vilayətləri (88, 195).

Qoroz qalası üsyan etmiş beyləqanlıların əlində qalmışdı. Babəkin ordusu bu qalanı almaq üçün **Arazdan** keçib **Amaras** vilayətində düşərgə saldı. Qalanın alınmaz olduğunu və üsyançıların qətiyyətini görə Babək, üsyanı yatırmaq üçün əvvəlcə işlətdiyi fənddən fərqli olaraq, üsyançıları təslim olmaq üçün dilə tutmağa başladı. "O, sülhdən danışımağa başlayıb çalışırdı ki, onları öz hakimiyyətinə tabe etsin. Bir çoxları bir müddət üçün tövbə edib ona tabe oldular, lakin sonradan aldadılmış olduğunu görərək yenidən qiyam qaldırdılar".

Babək şəhərin təslim olmasına müvəffəq olmadığından öz paytaxtına qayıtdı, qalanın yanında isə öz sərkərdələrindən **Rostomu** (Rüstəm - müəl:) qoyub "ona əmr etdi ki, qaladakılarla vuruşmasın, onları xoşluqla itaətə cəlb etsin. Lakin Rostom Babəkin tapşırığına fikir verməyib, qalada möhkəm yer tutanlarla müharibə etməyə başladı. O zaman qalanın kişiləri İsanın gücünə pənah gətirərək, xaç və müqəddəslərin qurumuş sümüklərini qabaqlarında tutaraq Babəkin ordusunu məğlubiyyətə uğratdılar" (88, 195).

Görünür, Babək Arran vilayətlərində qan tökülməsini davam etdirmək istəmirdi, çünki o öz arxasını təmin etmək fikrində idi. Məhz buna görə o "sülhdən danışmağa başlamışdı". Yəqin məhz bu zaman Səhl ibn Sumbat və Yesai Əbu Musa ilə Babək arasında əlaqə pozuldu. Nəticədə Babək Arran vilayətlərində öz keçmiş müttəfiqləri içərisindəki dayağını və atlı qoşununun istifadə etdiyi gözəl qışlaqları itirdi. S.T.Yeremyan öz məqalələrindən birində yazır ki, zadəganların Babəkə qarşı münasibətinin dəyişilməsində başlıca rol "Sünik və Arsax kəndlilərinin narazılığı oynamışdır, çünki onlar Babəki ərzaqla və birinci növbədə taxıl ilə təchiz etməli idilər. Kəndlilərin ehtiyatı qurtaranda Babək taxılı feodallardan zorla aldı. Ermənilərdən və erməniləşmiş albanlardan ibarət iri zadəganlar Babəkin hərəkətlərindən qəzəblənərək ona qarşı üsyan qaldırdılar... Babəkin arxasında gedən bu mübarizələr nəticəsində onun qüvvəsi zəiflədi ki, bu da 837-ci ildə ərəblərin onu qəti məğlub etməsinə imkan verdi".

Babək 22 il mübarizə apardı. Bu döyüşlərin çoxu qalalar və istehkamlar, keçilməz sıldırımli dağlar və dərin dar dərələr ölkəsi kimi tanınan Sünikdə - Zəngəzurda getdi. **Qəhrəman sərkərdənin son günləri də Zəngəzurla - Qədim Sisakanın Şəki qalası ilə bağlıdır.**

22 il ərzində o dövrün 10-a yaxın görkəmli sərkərdəsini məğlub edən Babək və onun Bəzz qalası 837-ci il avqustun 26-da süqut etdi. Babəkə doğma divarlar daha kömək etmədi.

Bəlkə də ona görə ki, qalanın o üzündə Babəkin özü qədər qüdrətli bir sərkərdə, damarından Babəkin qanı - türk qanı axan, Babəkin mənsub olduğu böyük türk xalqının oğlu Afşin dayanmışdı.

Afşin Heydər ibn Kavus - islamı qəbul etmiş türk, ərəb xilafətinin ən qüdrətli və yenilməz sərkərdələrindən biri idi. Bəzi tarixi mənbələrə görə Afşin ərəb xilafətinin işğalçılıq siyasətini bəyənməmiş, Babəklə birləşərək xilafətə qarşı çıxmaq və Azərbaycanla Albaniyanı, həmçinin bütün Qafqazı xilafətin təsir dairəsindən çıxararaq öz dövlətini qurmaq fikrində olmuşdur. Buna görə də o, Babəklə müharibəni 2 ildən çox uzatmış, lakin Babəklə razılığa gələ bilməmişdir. Babək Afşinə inanmamışdı!

Səhl Sumbata inanan Babək, qanı bir, əqidəsi bir Türk oğlu Afşinə inanmamışdı!

Təsəvvür edin ki, Babək Afşinlə birləşsəydi, nə olardı!

Təsəvvür edin ki, Şah İsmayıl Xətai Soltan Səlimlə birləşsəydi, nə olardı!

Təsəvvür edin ki, İldırım Bəyazid Əmir Teymurla birləşsəydi, nə olardı!

Təsəvvür edin ki, Azərbaycan xanları bir-biri ilə birləşsəydilər, nə olardı!

Birləşə bilmədik. Bizi birləşməyə qoymadılar. Biri-birimizi tanımadıq. Amma bizi tanıdılar, təklədilər, nişangaha götürdülər.

Gizlənməyi bacarmadıq, əyilə bilmədik - qürurumuz qoymadı.

Beləcə, əyilə bilməməyi səbəbindən 837-ci ilin sentyabrının ilk günlərində Babək Zəngəzur dərələrinin birində Səhl Sumbatla - Şəki qalasının hakimi, Babəkin vaxtilə müttəfiqi olmuş xristian albanla rastlaşdı. Babək tək idi. Babək döyüşmək halında deyildi, ac və yorğun idi. Minlərlə döyüşçüsünü, qardaşını və anasını itirmişdi. Əldən getmiş şəhərini və vətənini qaytarmaq üçün son ümid yeri bildiyi, neçə illərdə ki, çiyin-çiyinə ərəb xilafətinə qarşı vuruşduğu Bizans imperatorunun yanına girdi. Getməkdə məqsədi dincəlmək, qüvvə toplamaq və yenidən mübarizəyə başlamaq idi.

Babək əyilmək, gizlənmək, aman diləmək bacarmırdı. Babək satqınlığı təsəvvürünə belə gətirə bilmirdi. Babək son dərəcə mərd idi və qarşısındakını da mərd bilirdi.

Ona görə də Darvazatəpə dağının ətəyində Səhl Sumbatla rastlaşanda onu kişi hesab elədi, onunla əl verib görüşdü (tarixi mənbələrə görə Sumbat baş əyib, Babəkin əlini öpərək haraya getdiyini soruşmuşdu).

Səhl ibn Sumbat Babəki öz qalasına dəvət etmişdi: "Bu sənin öz qalandır, mən də sən qulun. Bu qışı burada qal, sonra nə edəcəyini qət edərsən".

Beləcə 22 il xilafəti lərzəyə salan böyük sərkərdə adi bir feodalın hiyləsinə aldanaraq, ömrünü bada verdi.

Səhl ibn Sumbat haqqında bir neçə söz demək, fikrimizcə yerinə düşərdi.

Səhl Sumbat haqqında müxtəlif fikirlər dolaşır. Bəzi mənbələrdə onu Sünikin qüdrətli hakimi, "mərd və gözəl knyaz", "əsiləri aslan ağızından xilas edən igid" adlandırırlar (88, 197).

Həqiqətdə isə Səhl Sumbat Sünikin hakimi deyil, onlarla Sünik feodallarından biri və Şəki qalasının hakimi olmuşdur. Səhl Sumbatın xüsusi igidliyi və qəhrəmanlığı da olmamışdır. Düzdür, 820-30-cu illərdə digər Alban feodalları kimi, o da ərəb xilafətinə qarşı mübarizədə Babəklə müttəfiqlik etmişdir. Lakin bu "müttəfiqliyi" bərabər səviyyəli güclərin müttəfiqliyi kimi başa düşmək lazım deyildir. Sadəcə, o zaman bu feodallar öz mövqelərini müəyyən etməli idilər; ya Babəkin tərəfində dayanmalı, ya da ona qarşı çıxmalı idilər. Xürrəmdin hərəkətinin zirvədə olduğu illərdə bir çox Alban knyazları kimi, Səhl Sumbat da Babəkə ərzaq və hərbi dəstəklərlə vaxtaşırı olaraq köməklik edirdi.

Səhl ibn Sumbat indiki Sisyanla (orta əsr mənbələrində Sisakan, Sisavan, yaxud Sisan) Əngələvid (erməni mənbələrində Ankağeqot, "Kitabi-Dədə Qorqud"da - "Əngələyüz") kəndlərinin arasında, Bazar çayın sol sahilində yerləşən Şəki qalasının hakimi idi. Səhl ibn Sumbat yalnız Babəki öz evində əsir edib xilafətə satandan sonra məşhurlaşdı: Xəlifədən fəxri xələt, patriklik tacı və bir milyon dirhəm qızıl pul mükafatı aldı, xərəcədən azad olundu (138, 180).

Səhl Sumbat haqqında yazılan bəzi ədəbiyyatlarda onun erməni olduğu iddia edilsə də, bu fikir əsassızdır.

Düzdür, Səhl xəyanətkardır, Səhl satqındır, qonağını süfrə başında əsir edərək pula satan əclafdır. Ancaq min təəssüflər olsun ki, Səhl ibn Sumbat erməni deyildir. O xristian dinli albandır. Uzun illər Qafqaz Albaniyasına rəhbərlik etmiş Mehranilər nəslindən, Zamirxaqan padşahın törəməsindəndir.

Səhl Babəki Afşinin sərkərdələri Əbu Səidə və Buzbaraya təhvil verərkən Babəkin ona söylədikləri də ibrətamizdir:

"Olmaya sən məni ərəblərə cüzi bir pula satıbsan? Əgər sən pul istəyirdinsə, məndən istəyəydin, mən sənə onlardan çox pul verərdim" (138, 296).

Qərribədir ki, bəzi orta əsr ərəb salnaməçiləri (Əbu-l-Fərəc ibn Əhrun, Məsudi, Əbu Tahir Əl-Məqdisi) Səhl ibn Sumbatı erməni patriki kimi təqdim etsələr də, əksər erməni mənbələri bu barədə susurlar. Hətta Ermənistan SSR-in Ensiklopediyasında (194, 192-194) və "Erməni xalqının tarixi"ndə (143, 113) Babək və Babək üsyanı haqqında kifayət qədər ətraflı məlumat verilsə də, burada Səhl Sumbatın adı belə çəkilmir. Bəs nə yaxşı, ermənilər Səhl Sumbatı özünü küləşdirməyiblər? Yəqin ki, öz əclafı kifayət qədər çox olduğundan Sumbata yiyə çıxmağa ehtiyac duymayıblar. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, Səhl ibn Sumbatı onunla təxminən eyni dövrdə yaşamış, 890-914-cü illərdə Vənənd knyazı olaraq Qars şəhərini özünə iqamətgah etmiş, sonra isə Azərbaycan hökmdarı Əmir Yusif tərəfindən əsir edilərək, edam olunan Smbat Baqratuni ilə qarışdırmaq lazım deyildir.

Bütün satqınlar kimi, Səhl ibn Sumbatın da aqibəti acınacaqlı olmuşdur. Babək kimi dəyanətli müttəfiqi satan bir feodala ərəb xilafəti heç vaxt etibar edə bilməzdi. Babəkin ölümündən sonra, 854-cü ildə Səhl Sumbat xəlifəyə xəyanət etməkdə təqsirləndirilərək sərkərdə Buğa əl-Kəbir tərəfindən həbs edilərək Samirəyə aparıldı və bir daha geriyyə qayıtmadı.

Beləliklə, Babəkin öz əqidəsi, yurdunun və xalqının azadlığı uğrunda tarixi mücadiləsi sona çatdı. Babək məğlub oldusa da, təslim olmadı, öz sərkərdə qürurunu axıra qədər qoruyub saxladı, labüd ölümdən aman istəmədi, hətta Bəzz qalasının süqutundan sonra xəlifə Möhtəsim tərəfindən onun üçün göndərilən əfv fərmanını qəbul etmədi. Atasının həyatını xilas etmək naminə əfv fərmanını qəbul etməsi üçün ona müraciət edən əsirlikdəki böyük oğluna Babəkin cavabı da ibrətamiz bir tarixdir: *"Əgər sən mənim ardımca gəlsəydin, öz sülalənin varisi olardın və vərasəlik sənə keçərdi, bir neçə gün bundan əvvələdək sən mənim oğlum sayılırdın. Lakin indi sən fahişə ananın əxlaqsızlığı mənə aydın oldu! Ola bilər mən bu gündən sonra az yaşayım, lakin mənim üstümdə padşah (məlik) adı vardır və harada olsam, ya da mənim barəmdə harada nə desələr, mən padşah olaraq qalırım. Sən isə elə bir cinsdən əmələ gəlmişsən ki, ondan bir nəfər ləyaqətli (adam) çıxmamışdır və (ucadan hamıya) deyirəm ki, sən mənim oğlum deyilsən, çünki qırx gün alçaq kölə kimi ömür sürməkdənsə, bir gün rəhbər kimi yaşamaq yaxşıdır"* (138, 253).

Babəkin ölümündən 1200 ilə yaxın vaxt keçsə də, onun mərdliyi, igidliyi, cəsarəti, dönməzliyi bu gün də yaşamaqdadır. Babəkin edam səhnəsi ilə bağlı tükürpədicilik hekayət dünyasının bir çox xalqlarının dillərində dolaşmaqdadır: Babək əl-Xürrəmini Mötəsimin yanına gətirəndə, onun qardaşı (tərəfdarı) əl-Məzyər ona dedi: *"Ey Babək! Sən heç kəsin görə bilmədiyi bir iş görmüsən. İndi də heç kəsin dözə bilmədiyinə sən dözməlisən!"* Babək ona belə dedi: *"Sən mənim dözüümümü görərsən ". Elə ki, onu Mötəsimin yanına gətirdilər, Mötəsim əmr etdi Babəkin əllərini və ayaqlarını onun gözünün qabağında kəssinlər. Cəllad da Babəklə məşğul oldu. Əvvəlcə onun sağ əlini kəsdi, qan axanda, Babək bütün üzünü elə qana boyadı ki, üzündə zərrə qədər təmiz yer qalmadı. Mötəsim dedi: "Ondan soruşun nə səbəbə belə etdi?" Babəkdən soruşdular, o da belə cavab verdi: "Xəlifəyə (belə) deyin: "Sən əmr etdin məni şaqqalasınlar, mənim edamım üçün sən vicdanınla cavab verəcəksən. Lakin buna şübhə ola bilməz ki, məndən axan qanı dayandırmağa sən hökmün çatmaz və nə qədər ki, başım kəsilməmişdir, bu qan axacaqdır. Mən qorxuram ki, bütün qanı axıb qurtarsın və üzümün rəngi qaçıb solğunlaşsın, adamlar da belə düşünsün ki, guya mən elə əvvəldən ölümdən qorxmuşam. Məhz buna görə mən belə etdim, yoxsa qanın axdığı üçün etmədim. Mən üzümü qana boyadım ki, üzümün rəngi qaçmış kimi görünməsin". Onda Mötəsim dedi: "Əgər onun gördüyü və bağışlanmasına imkan verməyən işlər olmasaydı, bu faydalı adamı saxlamaq düzgün olardı", odur ki, o, (cəllada) əmr etdi edamı davam etdirsin. Onun əl-qolunu kəsdikdən sonra başını kəsdilər. Sonra Babəkin əllərini, ayaqlarını və başını onun qarnına soxdular və üstünə neft töküüb yandırdılar. Qardaşı ilə də belə etdilər. Lakin onlardan heç biri nə qışqırdı, nə də zərrə qədər ah-nalə etdi"* (138, 255-256).

Afşinin də taleyi qəmli sonluqla tamamlandı. O, xilafətə qarşı Babəklə və digər bir azərbaycanlı üsyançı Məzyərlə gizli ittifaq qurmaq cəhdində ittiham edilərək həbs edildi və 941-ci ilin may ayında zindanda aclıqdan öldü.

İki böyük azərbaycanlı sərkərdənin qəhrəmanlıq salnaməsi beləcə tamamlandı.

Yenə də biri-birimizlə birləşə bilmədik.

Yenə də bizi biri-birimizə qarşı qoydular.

Yenə də öz qılıncımıza doğrandıq.

Afşinin əli ilə Babəki məhv etdilər.

Məzyərin şahidliyi ilə Afşinin axırına çıxdılar.

Babəkin həyatının son dövrü haqqında bilərəkdən ətraflı danışdıq.

O fikirlə ki, qoy oxucularımız Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq səhnəsini bir daha varaqulasınlar; həm yaddaş və qürur üçün, həm də görk üçün.

O fikirlə ki, qoy oxucularımız Babəkin əqidə və azadlıq mübarizəsində qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun tarixi və əhəmiyyəti haqqında ətraflı bilgiyə malik olsunlar.

O fikirlə ki, qoy dost da, düşmən də bilsin ki, Babəkin yurd uğrunda bitməmiş mübarizəsi bu gün də davam edir və bu mübarizənin nəticəsində Babəkin azad görmək istədiyi bütün torpaqlar kimi Zəngəzur da öz istiqlalını əldə edəcəkdir.

Yüz illər keçsə də, Zəngəzurdakı Babək qalaları qəhrəmanlıq simvolu kimi qürurla ucalmaqdadır.

Zəngəzur dağları öz vüqarını saxlamaqdadır.

Zəngəzur dağlarında Babəkin yaralı ruhu sərgərdan-sərgərdan dolaşmaqdadır.

Zəngəzurdakı Babək qalalarının divarları arxasından Babəkin ayaq səsləri eşidilməkdədir.

Əgər o kökdəniksə, biz Babəkin yanında olmalıyıq, qalalarımıza qayıtmalı, Vətənin içində olmalıyıq!

BABƏKDƏN SONRAKI ZƏNGƏZUR

Tariximiz zəngindir, eyni zamanda əzab-əziyyətli tarixdir. Xalqımız əsrlər boyu böyük sınaqlardan, çətinliklərdən keçmiş, ancaq öz mənliliyini, milliliyini, öz dilini itirməmişdir.

Heydər ƏLİYEV

Babəkin əqidə və azadlıq uğrunda qəhrəmanlıqla dolu mübarizəsi qəhrəmanın məğlubluğu və fiziki süqutu ilə nəticələnsə də, Babəkin adı, həyatı və mübarizəsi uzun illər unudulmadı, bir çox nəsillərə örnək oldu və bu gün də yaşamaqdadır. Xürrəmdinlərin islam dininə və ərəb xilafətinə qarşı mübarizəsi müxtəlif baxış nöqtələrindən müxtəlif cür görünə və qiymətləndirilə bilər. Hətta bir müsəlman ölkəsi olduğundan indiki dövrdə də, ölkəmizdə Babəki dünyanın ən mükəmməl dini olan islama qarşı mübarizəsinə görə təqdirəlayiq insanlar da tapıla bilər. Lakin hər bir fəaliyyətə həmin dövrün meyarlarından çıxış edərək qiymət vermək daha düzgündür. Bu baxımdan Babəkin mübarizəsi haqq işi idi; Babək heç kimin ölkəsinə hücum etməmişdi və heç kəsi öz əqidəsindən döndərmək üçün qılıncdan keçirmirdi, əksinə, o öz əqidəsi və öz torpaqları, öz məmləkəti uğrunda mübarizə aparırdı. Babək öz xalqının ərəblərə qarşı ümumi etirazının simvolu idi.

Xürrəmdinlər hərəkatının fəal iştirakçısı olan **Zəngəzur əhalisi üçün Babəkin süqutu çox acınacaqlı oldu**. Məhz Babəkin süqutundan sonra Zəngəzurun (eləcə də bütünlükdə Sünikin və Arsağın) milli-etnik tərkibi və dini zorla dəyişdirilməyə başladı. Bu proses iki istiqamətdə aparılırdı. Zəngəzurdə (və Arsaqda) yaşayan aborigen əhalinin (prototürklərin) hər bir hissəsinin başqa yerlərə (xüsusilə, xilafətə daha da yaxın ərazilərə) köçürülməsi bununla da, inqilabi ruhlu insanların gələcək üsyanlarının qarşısının alınması ərəblərin Babəkdən sonrakı siyasətinin bir istiqaməti idisə, ikinci istiqamət oda və günəşə sitayiş edən insanların, eləcə də onlara qoşulmuş təkəllahlılıq -xristianlığın diofizit məzhəbini (alban kilsəsi) qəbul edən din ayrı qardaşların köhnə əlaqələrini qırmaq və onları yadlaşdırmaq siyasəti idi.

Bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün ərəblər xilafətə loyallıq, bəzi hallarda isə isti münasibət göstərən ermənilərdən və onların ibadət etdikləri qriqorian kilsəsinin xidmətlərindən olduqca səmərəli istifadə etdilər. Minlərlə erməni ailəsi Ərməniyədən (indiki Şərqi Anadolu və Kilikiya ərazilərindən) Sünikə, yəni Göyçə gölü ətrafına və Zəngəzura köçürüldü (143, 110).

Bu proses Arsaqdan da yan keçmədi. **Qədim alban kilsələrinin əksəriyyəti qriqorianlaşdırıldı, bununla yanaşı, yeni qriqorian kilsələri də tikilməyə başladı**. Alban yazısı məhv edildi və qadağan olundu. Kilsədə, dövlət idarəçiliyində və məişətdə albanca danışanlar təqib edildi.

Təkəllahlılıq qəbul etməyənlər qılıncdan keçirildi. Uzun illər ərəblərə və islama qarşı vuruşmuş minlərlə xürrəmdin və onların övladları düşmənin dinini - islamı qəbul etməkdənsə, xristianlığı qəbul etməyə üstünlük verirdilər. Çünki xristianlıq Zəngəzur albanları arasında IV əsrdən başlayaraq yayılmışdı və ərəblər "əhli əl-kitab" olanlara toxunmurdular. **Zəngəzurun qeyri-müsəlman əhalisinin bir hissəsi isə ərəb zülmündən və getdikcə fəallaşmaqda olan erməni qriqorian kilsələrinin təqibindən baş götürərək Bizansa qaçdılar, xristianlığı qəbul edərək orada yaşamağa başladılar.**

Boşalan münbit torpaqlarda və yaşayış üçün əlverişli ərazilərdə isə ermənilərin məskunlaşdırılması davam edirdi. Məskunlaşmanın təxmini mexanizmi belə idi: Alban kilsəsi yaxınlığında, ərəb xilafətinin razılığı və dəstəyi ilə erməni qriqorian kilsəsi tikilir, bu kilsəyə çoxlu imtiyazlar və üstünlüklər verildirdi (38, X fəsil).

Ətrafdakı kəndlər qriqorian kilsəsinə bağlılanır, onların vergisi azaldılır, yaxud bu kəndlər müəyyən müddətə vergidən tamamilə azad olunurdular.

Bu üstünlüklər fonunda isə erməni din xadimləri kənd-kənd gəzərək xristian albanları diofizit məzhəbdən imtina edərək qriqorianlığı qəbul etməyə sövq edirdilər.

Kəndlərin qriqorian kilsəsinin tabeçiliyinə verilməsi və kəndlilərin zorla qriqorianlaşdırılması bir çox yerlərdə etirazlarla və üsyanlarla qarşılaşırdı.

Əvvəl alban kilsəsi kimi nəzərdə tutulan və bir məbədi də bu cür tikilən **Tatev kilsəsi 909-cu ildə erməni-qriqorian kilsəsinə çevrildi**. Dvində yerləşən erməni-qriqorian kilsəsinin baş məbədinin güclü ideoloji və maliyyə, ərəb xilafətinin isə siyasi dəstəyi ilə Tatev kilsəsi qısa müddət ərzində bölgədə böyük güc və nüfuz mərkəzinə çevrildi (143, 137). Yeri gəlməşkən, "**Tatev**" sözü türk mənşəli sözdür. Qədim türklər başqa dinə mənsub olan gəlmə əhalini "tat" adlandırırdılar (Sonradan bu ifadə müsəlman gəlmələrə də aid edilmişdir) (107, 21). Yeri gəlməşkən, qeyd edək ki, "monastr" sözü də qədim türklərdən gəlmədir: "Manas" və "tır" sözlərindən ibarət olub, "Manas" ibadət edən şəxs, "tır" isə cəm, toplum deməkdir.

Xəlifənin xeyir-duası ilə Sünik knyazı Vasak ətrafdakı bütün kəndləri Tatev monastrına bağışladı. Erməni mənbələrində (203, 539) belə kəndlərin sayı 1000-ə yaxın göstərilir, lakin bu rəqəm inandırıcı deyildir, çünki o dövrdə həmin bölgədə bu qədər kəndin olması mümkün deyildi. Çox güman ki, Tatev monastrına 1000-ə yaxın ev, mülk sahibliyi bağışlanıb.

Tatev kilsəsi onun tabeliyinə verilən kəndlərin əhalisinin qriqorianlığı qəbul etməklə yanaşı, kilsəyə müxtəlif adda vergilər verməsi tələbi ilə çıxış edir. Kilsənin bu haqsız və ədalətsiz tələbi Sünikin yerli sakinlərinin güclü etirazına səbəb olur. İlk öncə **Qalacıq** və **Qaladərəsi** (erməni mənbələrində Tsuraberd), **Taməlik**, **Aveldaş** kəndləri üsyan etdilər. Üsyançılar qısa müddət ərzində Tatev kilsəsinin torpaqlarını zəbt edərək, kilsəni ələ keçirdilər. Az sonra Tatev kilsəsinin yaxınlığındakı **Qoroz** qalasını (indiki Gorus) tutdular. Bir neçə il Tatevi və Qorozu öz əllərində saxlayan üsyançı türkləri Sünik hökmdarı Vasak böyük çətinliklə məğlub edərək Qaladərəsi kəndini bünövrəsinə qədər dağıdırdı.

Qaladərəlilərin Tatev kilsəsinə qarşı mübarizəsi əlli ildən artıq davam etmişdir (143, 137).

SƏLCUQDAN BAŞLAYAN YOL

Azərbaycan xalqı aciz deyil, onun qəhrəmanlıqla dolu keçmişi var.

Heydər ƏLİYEV

XI əsr Azərbaycan xalqının tarixində ən mühüm mərhələlərdən biridir. Məhz XI-XII əsrlərdə Qafqaza şimaldan hun və qıpçaqların, cənubdan isə Səlcuq türklərinin axını başladı, daha sonra isə bu türk yürüşü Çingiz xanın və Teymurləngin basqıları ilə davam etdi. **Bu dövr bəlkə də Qafqazın türklə nəfəs aldığı, türk hayqırtısı, türk qüdrəti, türk hökmranlığı ilə dolub-daşdığı bir dövr, Qafqazda nəinki bütün xalqların, eləcə də bütün canlı və cansız aləmin türk ahənginə kökləndiyi bir dövr idi.** Bu dövr min ildən artıq bir zaman kəsiyində Qafqazda yaşayan prototürklərin böyük türk axını (səlcuqlar, qıpçaqlar, tatar-moğollar, hunlar, oğuzlar və s.) ilə qaynayıb qarışaraq müasir Azərbaycan türkü etnosunun formalaşdırıldığı tarixi dövrdür. Zəngəzur əhalisi, əski Zəngəzur türkləri də bu prosesdən kənar qalmamışlar. Səlcuq imperiyasının böyük hökmdarlarından biri **Sultan Alp-Arslan** 1065-ci ildə **Qapan şəhərini** tutaraq Süniki öz hökmranlığı altına aldı. Bu dövrdən sonra Zəngəzurdə uzun illər davam edən türk hökmranlığı başladı (199, 33-36).

Səlcuq imperiyasının banisi Səlcuq islamı qəbul etmiş Orta Asiya türklərindən olmuşdur. O yüz ildən artıq ömür sürmüş və islamın qatı tərəfdarlarından, ardıcıl təbliğatçılarından biri kimi tanınmışdır. Səlcuqların gəlişi ilə Zəngəzurdə islam dininin və adət-ənənələrinin inkişafı yeni bir mərhələyə qədəm qoydu, məscidlər tikilməyə, islamın dini ayinlərinə və qayda-qanuna ardıcıl və ciddi əməl edilməyə başlandı.

Səlcuqlar Zəngəzurdə təxminən 150 il hökmranlıq etdilər. Zəngəzurdə yaşayan xristian dinli məliklərin (albanlar) bir hissəsi öz hakim mövqelərini saxlamaq naminə islamı qəbul etdilər. Bu faktın baş verməsi həm də onunla əlaqədar idi ki, həmin dövrdə Zəngəzurdə alban kilsələri ermənilər tərəfindən artıq qapadılmışdı, qriqorian kilsələri isə o qədər nüfuz qazanmamışdı.

1200-ci ilin əvvəllərində iqtisadi və hərbi qüdrəti ilə Qafqazda yeni bir güc mərkəzi kimi özünü göstərməyə başlayan **Gürcü çarlığı** qonşu Azərbaycan torpaqları hesabına öz sərhədlərini genişləndirməyə çalışırdı.

Gürcü çarı Tamaranın hakimiyyəti illəri (1184-1213) Gürcüstanın ən işıqlı dövrlərindən biridir. Bu zaman gürcü qoşunlarının böyük bir hissəsinə əslən yezidi kürdü olan iki qardaş **Zaxare** və **İvane** sərkərdəlik edirdilər.

1203-cü ildə bu qardaşların başçılıq etdiyi gürcü ordusu Ərmeniyyənin və Azərbaycanın bir çox torpaqlarını, o cümlədən Dərələyəzi, Zəngəzuru və Qarabağı ələ keçirdilər. **Qelakuni, Bjni, İrəvan, Göyçə, Dərələyəz, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq hissəsi (Arsaq) İvane Zəkəriyyənin tabeçiliyinə keçdi.** Gürcü mənşəli bir çox knyaz ailələri (Donianilər, Proşianilər, Orbelianilər və s.) gürcü çarının iradəsini yerlərdə ifadə etmək üçün bu vilayətlərə köçürüldülər (143, 142-143). Zəngəzurda adlı-sanlı knyaz sülaləsi kimi tanınan və bu diyarın tarixində əhəmiyyətli rolu olan Orbelianilər (erməni qaynaqlarında Orbelian) nəslində də bu dövrdə Gürcüstandan köçürülənlərdən idilər. Əslində araşdırmalar sübut edir ki, **Orbelianilər türk mənşədirlər.** Türk tədqiqatçı alimi Fəxrəddin Kırızoğlu "Dədə-Qorqud oğuznamələri" kitabında orbelyanların parfiyalıların arşagünik sülaləsindən - şamsuldin (3 oxlu mənasındadır) xanədanından olduğunu və eradan öncə Türküstandan Qafqaza gələn İç Oğuz elbəylərindən törəndiklərini qeyd edir (74, 5). XIII əsr Sünik salnaməçisi Stepanos Orbelian "Sisakan ölkəsinin tarixi" əsərində öz sülaləsi haqqında belə yazmışdır: "Toqqormanın ikinci oğlu Kartlos (türk sözüdür, "qartal" anlamındadır - M.U) Orta Kür boyunda yerləşib, bir qala qurdu və qalaya Orpet - qartal yurdu adı verdi. Gürcülərin milli adları da - Kartvel - qartal sözündən götürülmədir" (74, 27).

S.Orbelianin şəhadətinə görə e.ə. IV əsrdə Şərqi Türkmənistandan və Çin ətrafında gedən hakimiyyət uğrunda mübarizədə məğlub olmuş bir türk soyu Dəryal (türk sözüdür - Daryal, dar boğaz mənasındadır - M.U) keçidini aşıb, Qafqaza - Kür çayı sahillərinə gələrək burada məskunlaşdı. Təbiətə döyüşkən olan bu tayfa yerli gürcü knyazları ilə ittifaqa girərək onları İran tərəfindən olan quldur basqınlarından qorumağı öhdəsinə götürdü. Əvəzində isə gürcülər Orbet qalasını və onun ətrafındakı əraziləri Çinistandan gəlmiş türklərə bağışladılar. Orbet qalasında məskunlaşan bu tayfanı orbetlilər - orb ellilər adlandırmağa başladılar. Orbetlilər gürcü deyilişində "orbelianilər", ermənicə isə "orbelyanlar" adlanmağa başladı (74, 217).

Orbelyanlar on altı əsr ərzində Gürcüstanda hakim sülalə olmuşlar. Xristianlığın Pravoslav məzhəbini qəbul etmişlər. 1177-ci ildə isə Gürcü çarı III Georgi Baqratiyənə qarşı çıxaraq onu devirməyə cəhd göstərmişlər. Lakin qırpaqlarla birləşən III Georgi orbelianları məğlub edərək demək olar ki, bu böyük sülalənin axırına çıxmışdır. Böyük qardaş İvane Orbelianinin gözləri çıxarılmış, orbelianların bir hissəsi qılncdan keçirilmiş, bir hissəsi Lori qalasında dustaq edilmiş, bir hissəsi isə Gürcüstandan qaçaraq, Şəmsəddin Eldəgizin himayəsinə sığınaraq Gəncə və Qarabağ torpaqlarına - indiki Qafan və Sisyan rayonlarının ərazisinə pənah gətirmişlər.

1236-cı ildə Zəngəzurda gürcülərin cəmi 33 il davam edən hakimiyyətinə son qoyuldu. Qədim Altaydan və cənubi Sibir çöllərindən qopan bir qasırga kimi üzü qərbə bütün torpaqları atlarının dırnaqları altında yoğurub yeni nəhəng bir türk imperiyası yapan **Çingiz xanın süvariləri Zəngəzura daxil oldu.** Gürcü qoşunları dəli küləyin ağzında yelqovan kolu kimi yoxa çıxdı, moğol-tatarların **Zəngəzurda düz yüz il davam edən hakimiyyəti** başladı.

Burada Çingiz xanın və ümumiyyətlə, moğolların mənşəyi barədə izahat vermək yerinə düşərdi.

Moğollar bütün əski türklər kimi **Altay və Tibet** dağlarının ətəklərində **Şərqi Sibir düzlərində məskunlaşmış qədim türk tayfalarından biridir.** Onların rus (və oradan da Qərb) ədəbiyyatında monqol adlandırılması və indiki Monqolustan ərazisində yaşayan xalqla eyniləşdirilməsi tamamilə səhvdir.

Çingiz xanın soy-kökü etibarilə tanrıçı - türk olduğu onun bir nüqtində bəyan edilir, 1196-cı ildə Çingiz xan Tibeti və Qara-Tibetin üç əyalətini özünə tabe etdirdikdən sonra böyük şənlik törəni düzəltmiş, döyüşdə şücaət göstərən sərkərdələrinə mükafatlar vermiş, xalqa xəzinədən bəxşislər paylamışdır. Çingiz xanın salnaməçisi Sanan-Seçenin şəhadətinə görə həmin törəndə xalq qarşısında çıxış edən Çingiz xan demişdir:

- Ən böyük yaradanın - Tenqri Hörmüzdün - mənim atamın buyruğu ilə, yer üzərində 12 ölkəni özümə tabe etdirdim, kiçik hakimlərin özbaşınalığına son qoydum, ehtiyac və zülm içərisində çabalayan xalqları birləşdirdim, etməli olduğum işlərin böyük bir hissəsini yerinə yetirdim. İndi isə mən cismimə və ruhuma dinclik vermək istəyirəm". ("Ümumdünya Tarixi").

Məşhur orta əsr salnaməçisi Rəşid-əddin tatarları və moğolları qohum tayfalar adlandırır və onları köçəri türk xalqlarının sırasına aid edir. Rəşid-əddinə görə oğuz türklərinin əcdadı Oğuzun atası Qara xan Nuh peyğəmbərin bir oğlu, tatar və moğolların babası Dib-Yakuy (Bakuy) isə digər oğludur (27, 76).

XVII əsrdə yaşamış görkəmli özbək-türkmən salnaməçisi Əbdülqazi Bahadır xanın "Şəcəreyi - Tərakimə" - **"Türkmənlərin soy kitabı"** adlı o dövərə qədərki tarixi qaynaqlara və şifahi söyləmələrə əsaslanaraq, yazdığı kitab türk xalqlarının soy-kökünün öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əbdülqaziyə görə Nuh peyğəmbərin üç oğlundan biri Yafəsin törəmələri məhz türkdilli xalqlardır. Yafəsin şəcərası isə belədir.

Yafəs - Türk - Tütək - Amulca xan - Dib Bakuy - Gök xan - Alınca xan.

Alınca xanın iki oğlu olmuşdur:

Tatar və Moğol. İndiki oğuzlar məhz Moğol xanın törəmələridirlər (54, 50-51).

Uzun illər moğolları monqollar kimi təqdim edən Sovet tarixşünaslığı isə bunu bilərəkdən qədim türkün qüdrətini sarsıtmaq məqsədilə etmişdir. Moğollar Qafqaza gələn zaman büt-pərəstliyə sitayiş edirdilər və öz hakimiyyətlərinin təxminən 30-40 ili ərzində onlar tutduqları ərazilərdə büt-pərəstliyi yaymağa çalışdılar. Bu məqsədlə birinci növbədə, hakim din olan islam dinini sıxışdırmağa başladılar. Bizans, gürcü və xüsusilə erməni

kilsəsi islama qarşı təbliğatda moğol hakimlərinin fəal məsləhətçilərinə və köməkçilərinə çevrildilər. Bu proses Zəngəzur türklərinin taleyindən də yan keçmədi. İslamın sıxışdırılmasından istifadə edən ermənilər Tatev kilsəsinin fəaliyyətini gücləndirməyə başladılar.

Elxanilərin dini siyasəti yerli əhali ilə gəlmələrin arasında ziddiyyətin artmasına, son nəticədə, başqa amillərlə yanaşı, ölkənin daxili və xarici siyasətinin gərginləşməsinə gətirib çıxarırdı. Moğol şahzadələri taxt-tac uğrunda apardıqları mübarizələrində bu və ya digər dindən istifadə edir və bu vasitə ilə öz məqsədlərinə nail olmağa çalışırdılar. Məhz bu baxımdan, ciddi addım atan Qazan xan (1295-1304) hakimiyyətə yiyələnmək naminə, uşaqlıqdan itaət etdiyi büt-pərəstlikdən üz döndərərək islamı qəbul etdi və onu yenidən dövlət dini elan etdi (42, 339).

Bu islahat moğol-erməni münasibətlərinə ciddi zərbə vurdu. İslam dini böyük türk ailəsini – moğol-tatar türklərini oğuz türkləri ilə bir daha birləşdirdi, yerli türklərlə gəlmə türklər qaynayıb qovuşaraq, yenidən **Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı ərazilərin tam səlahiyyətli hökmranlarına çevrildilər**. İslamın yüksəlişi ilə 30 ilə qədər bir müddətdə yarım müstəqil knyazlıq kimi mövcud olan Kilikiya erməni çarlığı da süqut etdi (116, 49). Bu knyazlıq tarixdə sonuncu erməni dövləti olmuşdur (təbii ki, 1991-ci ildə yaranmış Ermənistan Respublikası istisna olmaqla).

Sonra Qafqaza Əmir Teymur gəldi. Bu böyük türk sərkərdəsi 1395-ci ildə Süniki tutdu və burada yeni islam türk dövləti yarandı (202, 473).

Öz müstəqilliyini və azadlığını həmişə qoruyub saxlamaq əzmi ilə seçilən Sünik və Albaniya xalqları Əmir Teymur kimi qüdrətli bir cahangirə də müqavimət göstərməyə, vaxtaşırı üsyan qaldırmağa başladılar. **Əmir Teymurun göstərişi ilə Sünikdən və Qarabağdan xeyli insan indiki Əfqanıstan ərazisinə köçürüldü.** "Əfqan tarixi" əsərində deyilir ki, Əğfan tayfası Xəzər dənizi sahilində, Dağıstan yaxınlığındakı Şirvan ölkəsində, yaxud qərbi Babül-Ərbabın (Dərbənd) kənarında yaşayan xəzər və ya alanlardan ibarət bir tayfadır. Əfqan (puşt) tayfasının adını albanlar (ağvanlar) ilə əlaqələndirən digər mənbələr də vardır (95, 23).

Albanların Əmir Teymur tərəfindən indiki Əfqanıstan ərazisinə köçürülməsi faktı Yesai Həsən Cəlalın "Alban ölkəsinin qısa tarixi" əsərində də qeyd olunur. Müəllif Xorasan və Qəndaharda əfqan tayfalarının yaşadığını və onların xristian albanları olduqlarını, Albaniyadan Əmir Teymur tərəfindən bu ərazilərə köçürüldüklərini vurğulayır (104, 21-22).

Zəngəzurun orta əsrlərdə sonrakı taleyi də türklərlə bağlı olmuşdur. **Bu qədim diyar 1410-1468-ci illərdə Qaraqoyunluların, 1468-1502-ci illərdə Ağqoyunluların hakimiyyəti altında olmuşdur.** Bu dövrün yadigarları kimi, Zəngəzurda onlarla qəbiristanlıqlar son dövrlərə qədər qalmaqda idi. Məhz qoç heykəli abidələri, öz bayraqlarında qara (Qaraqoyunlu) və ağ (Ağqoyunlu) qoçları simvol kimi qəbul edən bu türk dövlətlərinin sitayiş və inam simvolu idi. Zəngəzurda üstü ərəb əlifbası ilə türk dilində yazılmış yüzlərlə qoç heykəlli qəbir daşları ulu babalarımızdan bizə qalan çox qiymətli yadigarlar idi, lakin təəssüflər olsun ki, bu abidələri qoruyub saxlaya bilmədik.

Heyif! Min heyif!

... Tarixçilərin şəhadətinə görə Əmir Teymur 1396-cı ilin yazında Dərbəndə qayıtdı, Kürün sahilini boyunca qərbə doğru irəliləməyə başladı.

Ağdama gələrək o, Qarabağda Dərbənddən Bağdada və Həmədandan orta Asiyaya qədər ərazilərdəki hakimiyyətinin idarə olunmasını oğlu Miranşaha həvalə etdi. Özünü isə Sultaniyyədən keçərək Səmərqəndə qayıtdı... (A. Bakıxanov, "Gülüstani-İrəm").

1502-ci ildə Şah İsmayıl Xətai öz qızılbaş qoşunları ilə Zəngəzuru fəth etdi, Zəngəzurun iri şəhər və qalalarında Səfəvi Azərbaycan dövlətinin yerli nümayəndəlikləri təsis edildi.

1512-ci ildə isə **Osmanlı Türkiyəsi** ilə **Səfəvi xanədanı** arasında uzun sürən qanlı müharibə başlandı. İki qardaş xalq, iki din bir, dil bir, soy-kökü bir olan millət biri-birinə düşmən kəsildi. Vətən torpağı dəfələrlə əldən-ələ keçdi. Gah Osmanlı türkü, əcəmi türkünü, gah da əcəmi türkü osmanlı türkünü məğlubiyətə uğratdı. Bu barədə çox kiçik, lakin ibrətəməz bir sənədin surətini - Urud qalası haqqında Sultan fərmanından çıxarışı hörmətli oxucularımızın diqqətinə çatdırmağı gərəkli hesab edirik:

"Bitlis hakimi Şərəf xan ilə Maku sancaqbəyisi Əvəz bəy Sultana məktub göndərərək, bildirdilər ki, Naxçıvan əyanından Əmir Ziyaülmülkün övladlarından olan mövlana Məhəmməd bəd əməlli qızılbaşlardan üz döndərərək, öz adamları ilə gəlib Urud qalasına yerləşmişdir. Urud qalasında olduğu müddət ərzində qızılbaşlarla dəfələrlə vuruşmuş və onları məhv etmişdir. Qalanın hakimi Urud qalasını zəbt etmək məqsədilə üzünə hücum etmişdirsə də, döyüşləri uduzub geri çəkilməmişdir. Urud qalasını lazımcına müdafiə etmiş mövlana Məhəmməd sultan üçün də böyük xidmətlər göstərmişdir. Deyilənləri nəzərə alaraq, mövlana Məhəmmədə məxsus və Naxçıvanın Cəhrik, Qıvraq adlı kəndlərindən və Türküt adlı məzrədən ibarət övlad vəqfinin yenə də onun istifadəsində qalması üçün Sultandan xahiş olunmuş, Sultanın cümadüləvvəl ayı 995-ci il tarixində bu barədə fərmanı (əmr-i-şərif) verilmişdir (89, 51-52).

Nəhayət, Osmanlı Türkiyəsi ilə İran arasında 1639-cu ildə sülh sazişi imzalandı və bu sülh müqaviləsinə görə bir çox Azərbaycan torpaqları kimi, Zəngəzur da İranın hakimiyyəti altına keçdi.

Burada ermənilərin böyük hay-küylə təbliğ etdikləri və milli-azadlıq hərəkatı adlandırdıqları bir üsyan haqqında - 1722-1728-ci illərdə Zəngəzurda baş verən üsyan haqqında danışmaq yerinə düşərdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qafqazı öz nüfuz dairəsində saxlamaq uğrunda Osmanlı və İran dövlətləri arasında uzun illər mübarizə getmişdir. Bu mübarizədə gah bir tərəf, gah da digər tərəf üstünlük qazanmışdır.

1720-ci ilin əvvəllərində I Təhmasibin şahlığı dövründə İran dövləti tənəzzül keçirirdi. Böyük dövlətin zəifliyini gören ermənilər həmişə olduğu kimi, yenə də baş qaldırmışdılar. Tiflis ermənisi David bəy (erməni mənbələrində Davidbek) 1722-ci ildə Kapana gələrək orada hərbiyədirilmiş dəstə yaratdı. İran xanədanının yerli canişinlərini qovan ermənilər 1723-cü ildə Kapanda "müstəqil" erməni knyazlığının yarandığını elan etdilər. David bəy Kapandakı Babək qalasını istehkama çevirərək orada möhkəmləndi (143, 167).

1723-25-ci illərdə İran tərəfindən müqavimət görməyən Davidbek yerli hakimləri özünə tabe etdirərək, Zəngəzurun bir çox məntəqələrini, o cümlədən Urud qalasını ələ keçirir (200, 650-651).

İran ordusunu Cənubi Qafqazdan sıxışdırıb çıxaran Türk qoşunları 1725-ci ildə Zəngəzura daxil olaraq David bəyi Urud qalasından vurub çıxarırlar. 1726-cı ildə isə David bəy Qafandakı iqamətgahından qovularaq Meğri rayonu ərazisindəki Əlidərə qalasına sığınır (143, 168).

Türk ordusunun qarşısında davam gətirə bilməyən David bəy yenidən şah Təhmasibə üz tutaraq onun hakimiyyətini qəbul etdiyini bildirir və müttəfiqlik təklif edir. Lakin bu müttəfiqlik bir nəticə vermir və David bəy 1728-ci ildə xəstəlikdən ölür. Onun başladığı hərəkatı davam etdirən ermənilərin daha bir "milli qəhrəmanı" Mxitar Sparapet isə daha iki il türk qoşunlarına qarşı partizan müharibəsi aparır və 1730-cu ildə öz silahdaşlarının biri tərəfindən öldürülür.

Bu da ermənilərin Zəngəzurda apardıqları "milli-azadlıq hərəkatı"nın tarixi. Gürcüstandan gəlmiş David bek adlı bir erməninin rəhbərliyi ilə kiçik bir ərazidə cəmi 8 il davam edən balaca bir üsyanı ermənilər az qala bütün dünyaya milli-azadlıq hərəkatının simvolu kimi qələmə verirlər: David bek haqqında onlarla əsərlər yazırlar, filmlər çəkirlər, yalançı tarixlər uydururlar.

Ancaq bir tərəfdən də bu erməniləri də qınamalı deyil. Yazıqların başqa sərkərdələri yoxdur, axı! Ayrı azadlıq hərəkatları olmayıb, axı!

Əgər ermənilərin də 22 il böyük bir xilafətə qarşı mərdliklə mübarizə aparan Babəkləri olsa idi, Koroğlu, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm kimi qəhrəmanları olsa idi, onlar da yəqin ki, Tiflisli David bekin 6 illik mübarizəsinə o qədər də önəm verməzdilər.

Sonrakı yüz ilə yaxın bir müddətdə **Zəngəzur ərazisi Naxçıvan bəylərbəyinin tabeliyində oldu**. 1748-ci ildə **Pənahəli xan** Qarabağ xanlığının yaradılmasını elan etdi. Xanlığın hüduddarını genişləndirən Pənahəli xan Bayat 1750-ci ildə Bərguşada qədər uzanan torpaqları - Tatev, Sisyan, Qafan, Meğri, Güney mahallarını Naxçıvan hakimlərindən aldı (42, 536).

...Gündən-günə öz hakimiyyətini gücləndirən Pənah xan Qarabağ əyalətinin Meğri və Güney, Naxçıvan əyalətinin Tatev və Sisyan, Təbriz əyalətinin Zəngəzur və Qafan torpaqlarını öz hakimiyyətinə tabe etdirdi... (A. Bakıxanov, "Gülüstan-İrəm").

MATENADARAN SƏNƏDLƏRİ NƏ DEYİR?

Tariximiz bizim üçün dərs olmalıdır.

Heydər ƏLİYEV

Əgər Bizans və İran imperiyalarının hakimiyyəti dövründə ermənilər Qafqazda az da olsa söz sahibi idilsə, Səlcuq türklərinin Qafqaza gəlişindən sonra bu yerlərdə uzun müddət davam edən türk dövlətlərinin heç birinin dövründə ermənilər ərazi və milli muxtariyyət əldə edə bilmədilər. Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də erməni qriqorian kilsəsi bütün ermənilərin baş məbədi olmaqla yanaşı, həm də onların siyasi idarəetmə mərkəzi, milli ideologiyanı qoruyub saxlayan bir mərkəz rolunu oynadı.

Ermənilərin dövlətçiliyi olmadığından, etnokulturoloji və dini tərəfdaşları olmadığından bu kiçik xalq həmişə özünü təcrid vəziyyətində yaşamış, öz mövcudluğunu qorumaq üçün, ətrafındakılara həmişə düşmən kimi baxmış, kilsəni qalaya çevirərək mifik düşməyə qarşı daim səngər dalında birləşmişlər. Orta əsrlərdə də ermənilər belə bir siyasi-ideoloji tənəzzül dövrü keçirmişlər.

Bu illərdə ermənilərin siyasi və mənəvi həyatları kilsə ilə bağlı olmuşdur. Kilsələr müxtəlif din xadimləri vasitəsilə saraylara yol tapmış, müxtəlif bəxşişlərlə, qulluq göstərmək, donoslar yığmaq, şayiələr yaymaq və s. xidmətlərini təklif etməklə hakimlərin etimadını qazanmağa çalışmış və ədalət naminə demək lazımdır ki, çox zaman da istədiyinə nail olmuşdur.

Elxanilərin hakimiyyəti dövründən başlayaraq, qriqorian kilsələri xəzinəyə müəyyən məbləğdə vəsait ödəməklə və xaqana (hakimə) bəxşişlər verməklə ətrafdakı torpaqları, yaxud bütöv kəndləri almış, yaxud kilsənin ixtiyarına keçirmişlər. Belə torpaqlar vəqf torpaqları adlanırdı. Onların kilsəyə verilməsi ilə bağlı (satılması, yaxud bağışlanması) yüzlərlə şah fərmanları, alqı-satqı sənədləri (qəbalə) vardır. Bu sənədlərin bir

çoxu İrəvanda Matenadaran arxivlərində bu gün də saxlanılmaqdadır. Matenadaranadakı bu tipli sənədlər bütöv bir dövrü - XII-XVIII əsrləri əhatə edir.

Tatev və Vağadi monastr torpaqlarının vergidən azad edilməsi barədə Qaraqoyunlu Cahən şahın 1449-cu il tarixli Fərmanı.

Elxanilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövründə türk-müsəlman şahları öz fərmanları ilə yüzlərlə azərbaycanlı kəndini qriqorian kilsəsinin tabeliyinə vermişlər. O kəndlər də qısa müddət ərzində erməniləşdirilmişdir.

Bir çox vaxtlarda isə varlı ermənilər torpaqları, kəndləri pulla alaraq kilsəyə bağışlamışlar.

İran əsilli erməni alimi A.D.Papazyan Matenadaranadakı sənədlərin bir çoxunu (alqı-satqı vəkalətnamələri, qəbalələr, fərmanlar, şəhadətnamələr və s.) toplamış və nəşr etdirmişdir. Təbii ki, bütün erməni alimləri kimi, A.Papazyan da öz əsərlərində bir çox hallarda elmi həqiqətin, tarixi ədalətin mövqeyindən deyil, erməni-daşnak siyasəti, şovinist millətçi mövqedən çıxış etmişdir. Ancaq necə deyərlər, "həqiqət gün işığı kimidir, nə qədər basdırsalar, yenə də üstə qalır".

Matenadaran sənədlərindəki bir həqiqət budur ki, burada bütün satılan torpaqları ermənilər alırlar; ya kilsə üçün, ya erməni icması üçün, ya da erməni mülükləri üçün alırlar.

Matenadaran sənədlərindəki bir həqiqət də budur ki, şah fərmanları ilə torpaqlar ya ermənilərə bağışlanır, ya da kilsəyə uzun müddətə icarəyə verilir.

Matenadaran sənədlərindəki ən böyük həqiqət isə bu torpaqların azərbaycanlılara məxsus olmasıdır. Bu yerlərin Azərbaycan mənşəli olmasıdır.

Papazyanın aşkara çıxardığı Matenadaran sənədləri içərisindəki 27 qəbalənin 7-si (3-cü, 7-ci, 14-cü, 18-ci, 19-cu, 24-cü və 26-cı sənədlər) Zəngəzurla, Zəngəzur torpaqları ilə bağlıdır.

Həmin sənədlərin qısa məzmununu verməklə, o dövrün Zəngəzuru barəsində, hörmətli oxucularımıza müəyyən əyani məlumat çatdırmaq, fikrimizcə, yerinə düşərdi:

Sənəd 3. Bu sənəd Tatev monastrına mənsub olan Xot, Şinher və Xalidzor kəndlərinin sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi barədə 1400-cü ilə aid qəbalədir.

Qəbalədə qeyd olunur ki, "Azərbaycan ölkəsinin Kapanat və Sisəcan əyalətinin, Naxçıvan tıməninin vicdanlı adamlarının şəhadəti ilə qazı məhkəmə keçirdi və bu məhkəmənin qərarı ilə Urud nahiyəsinin Xot, Şinher və Xalidzor kəndlərinin hüdudları dəqiqləşdirildi".

Bəs kəndlərin hüdudlarını müəyyənləşdirən yerlər necə adlanır? - Təmiz Azərbaycan türkcəsində! Təsəvvür edin ki, bu sənəddə bir dənə də erməni mənşəli yer adı yoxdur: Urud dərəsi, Urud çayı, Zoğallı dərə, Ayı dərəsi, Həmid gölü, Beş təpə, Daşxırman, Dəmirçi təpəsi, Çala, Molla Həsən karvansarası, Gədik, İmranlı qəbiristanlığı, Çaxırçimən, Korçəsmə, Qızıl qaya, Bөрklü qaya, Qara çinqıllı, Uzun qaya, Keçi qayası və s.

Bəs sənədi kim doldurub? - Naxçıvanlı Qəzi oğlu Əhməd, İnayətulla oğlu Rəhmətulla, Uruddan Söhrab (155, 251).

Allah Papazyana rəhmət etsin ki, bu adları dəyişdirmədən olduğu kimi, Azərbaycan türkcəsində də vermişdir.

Sənəd 7. 1450-ci ildə tərtib olunmuşdur. Tatev monastrının baş keşişi (Vardabet) Şimavon Anqexakotski (Əngələvidli - M.U) tərəfindən Svəri, Tandzatap, Taşu və Aqans kəndlərinin Əmir Rüstəmdən, Kosmakot kəndinin Qəzənfər Cahən oğlundan və bir bağın Pirquludan satın alıb Tatev monastrına bağışlaması haqqında bu qəbalənin Seyyid Rumi Məhəmməd, habelə Urud kəndindən Söhrab və Rüstəm adlı şəxslər yazmış, Naxçıvan qazısı Zaməddin imzalayaraq möhürlə təsdiq etmişdir (155, 275).

Bu qəbalə tərtib edildikdən bir neçə il sonra, 1468-ci ildə **Həsən Əli Qaraqoyunlunun** Tatev monastrına vəqf torpaqları ayrılması barədə fərmanı olmuşdur. Həmin fərmana görə, yuxarıda adları çəkilən kəndlərlə yanaşı, **daha on kənd Tatev monastrının tabeçiliyinə verilmişdir.**

Qaraqoyunlu hökmdarı Həsən Əlinin Tatev və Vağadi kilsələri barədə 1468-ci il tarixli Fərmanı.

Sənəd 14. Azərbaycan ölkəsinin Kapanat vilayətinin Urud nahiyəsində yerləşən Tatev monastrına məxsus Tatev, Svəri, Taşu, Ağakəndi, Tanzatap, Xotanan, Xalidzor, Şinher, Xot, Kits, Bordi, Dəstəgerd, Gölyazı, Bnunis, Qarakilsə kəndlərinin və bağ yerlərinin əvvəllər vardapəd Şimavona məxsus olması və onun tərəfindən monastra bağışlanması barədə qəbalə 1508-ci il 8 noyabr tarixdə tərtib edilmiş və Sisəcan qazisi Şükrulla Ənsəri tərəfindən imzalanaraq möhürlə təsdiq edilmişdir (155, 297).

Bu sənəddə düz beş yerdə "**Azərbaycan ölkəsinin Urut-Kapanat nahiyəsi**" ifadəsi işlənmiş, 2 yerdə isə Sisəcanın Azərbaycan ölkəsinin Naxçıvan tıməninə aid olduğu vurğulanmışdır.

Bu sənədi də Zəngəzura aid digər qəbalələr kimi Urudlu Söhrab yazmışdır. Çox güman ki, Söhrab sonradan bu qəbalələrin surətini çıxarıb arxivi qaydaya salan şəxsdir. Çünki qəbalələrin verilmə tarixləri

arasında 150 ilə qədər fərq vardır və təbii ki, bu müddət orta insan ömründən iki dəfə uzun olduğundan Söhrab bu sənədlərin orijinalının tərtibində heç cür iştirak edə bilməzdi.

Sənəd 18. Tatev monastrına məxsus torpaqlar və digər əkin yerləri haqqında qəbalədir. Qəbalədə Azərbaycan ölkəsinin Naxçıvan tüməninin Kapanat və Urut nahiyələrində yerləşən Tatev monastrının torpaqlarının dəqiqləşdirilmiş sərhədləri göstərilmişdir (155, 309).

Qəbalə Bürhanəddin oğlu Nəsir, Urudlu Söhrab və Məhəmməd Kazım tərəfindən yazılmış, vəzir Mirzə Ataulanın möhürü ilə təsdiq edilmişdir.

Sənəddə 9 avqust 1556-cı il (hicri tarixi ilə şəvval ayının 12-si, 964-cü il) tarixi göstərilmişdir.

Sənəd 19. Bu Tatev monastrına məxsus olan kəndlərin vəqf mülkiyyətində olduğunu təsdiq edən 1558-ci il tarixli aktdır. Aktda Sisəcan və Urut nahiyələrinin bir neçə kəndinin ərazisi, əkin yerləri, gəlirləri və gəlirlərinin paylanmasının yoxlanılması nəticələri göstərilmişdir.

Akt hicri tarixi ilə 965-ci ilin şaban ayında (19 may - 16 iyun 1558-ci il) tərtib edilmiş və vəzir Mirzə Ataulanın möhürü ilə təsdiq olunmuşdur. (155, 312).

Sənəd 24. Bu 1576-cı il tarixli qəbalədir. Ermənilərin Zəngəzurdə məskunlaşması və torpaq sahibinə çevrilməsi prosesini əyani surətdə izah edən çox əhəmiyyətli bir tarixi sənəddir. Bu qəbalədən aydın olur ki, əslən Cuğa kəndindən olan, müsəlmanlığı qəbul etmiş Murad bəy adında bir erməni Səfəvi hökmdarı şah

Şah İsmayıl Xətəinin Tatev monastrını bir sıra vergilərdən azad edən 1503-cü il tarixli Fərmanı.

Təhmasibdən Meğri kəndini satın almış, sonra isə II Şah İsmayılın dövründə bu kəndi məhəllələr üzrə kənd sakinlərinə (ermənilərə və azərbaycanlılara) satmışdır. Alqı-satqı Murad bəylə Meğri kəndinin yuxarı məhləsinin sakini kəndxuda Allahqulu Babəqulu oğlu, Meğri kəndinin orta məhlə sakinləri Əlvənd oğlu Qriqor və İsfəndiyar oğlu Axpercan, Meğri kəndinin aşağı məhlə sakinləri keşiş Novşiraz oğlu Zəkəriyyə arasında olmuşdur (155, 325). Göründüyü kimi, Meğri kəndinin bütün ərazisi dörd paya bölünmüş, onun bir payı azərbaycanlıya (kəndxuda Allahqulu Babəqulu oğluna) qalan 3 hissə isə ermənilərə satılmışdır və onların tayfa mülkiyyətinə çevrilmişdir. Diqqət yetirin:

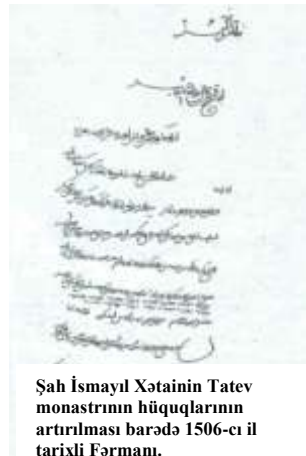
Erməni Murad bəy azərbaycanlılar yaşayan Meğri kəndini Azərbaycanın hökmdarı II Şah Təhmasibdən alır. Müəyyən vaxt ərzində orada ermənilər məskunlaşır və axırda kənd orada yaşayan erməni tayfalar arasında bölüşdürülür. Bu yolla da bütün orta əsrlər boyu ermənilərin Zəngəzurdə (eləcə də Qarabağda) məskunlaşmağı davam edir. Ermənilər hər vəchlə, müxtəlif üsullarla Azərbaycan torpaqlarına yiyələnməyə can atmışlar, təəssüflər olsun ki, çox zaman da istədiklərinə nail olmuşlar.

Sənəd 26. Bu sənəd Sevidən kəndinin otlaq sahəsinin bir hissəsinin Meğri kəndinin icmasına satılması barədə 1587-ci il tarixli qəbalədir. Əvvəlki qəbalədə olduğu kimi, burada da torpağı alanlar hamısı (7 nəfər) milliyətə ermənilərdir. Sənəddə satılan ərazinin sərhədləri (türk adlarıdır) və qiyməti göstərilmişdir. Qəbalə 28 fevral 1587-ci il tarixdə Ordubaddə tərtib edilmişdir (155, 333).

Matenadarandakı şah fərmanları. Matenadaranda saxlanılan orta əsrlərə aid şah fərmanlarını, hökmləri, qərarları, fətvaları, alqı-satqı sənədlərini (qəbalə, vəqfnamə, icranamə), müqavilələrini araşdırarkən bir daha bu qənaətə gəlirsən ki, uzun əsrlər boyu dövlətçiliyi olmayan erməni xalqı öz milli varlıqlarını qoruyub saxladığına görə erməni kilsəsinə və tabeçiliyində yaşadığı türk-müsəlman şahlarına ömür boyu minnətdar olmalıdırlar.

Məlumdur ki, XII əsrdən ta XIX əsrə qədər bütün Qafqaz kimi, Zəngəzur (Sisakan) ölkəsi də türk (istər Osmanlı, istərsə də İran) sultanlarının və şahlarının himayəsində yaşamışdır. Bütün dövrlərdə həm islam dini, həm də türk hakimləri erməni-qriqorian kilsəsinə nəinki dözümlü münasibət göstərmiş, hətta bu kilsəni daima himayə etmişdir.

İstər Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin zamanında, istərsə də Səfəvilər xanədanının hakimiyyəti dövründə erməni kilsə və monastrları nəinki vergidən azad olunmuş, hətta onlara müsəlmanlara verilməyən bir sıra imtiyazlar verilmişdir.

Şah İsmayıl Xətəinin Tatev monastrının hüquqlarının artırılması barədə 1506-cı il tarixli Fərmanı.

Qaraqoyunlu Cahən şahın 1449-cu il tarixli fərmanı ilə **Tatev** və **Vaqədi** monastrları vergilərdən azad edilmiş, onların tabeliyində olan kəndlərin məhsullarından monastra xüsusi pay ayrılması göstərilmiş, monastrların hər hansı fəaliyyətinə qarışmaq **Urut** nahiyəsinin darğa, məlik və kəndxudalarına qəti surətdə qadağan edilmişdir. Qaraqoyunlu Cahən şahın digər bir fərmanı ilə (tarixi oxunmur) **Vaqədi** və **Tatev** monastrlarının vergi immuniteti bir daha təsdiq edilir və Göyçə vilayətinin erməni ruhanilərinin tabeçiliyi **Tatev** monastrına aid olunur (156, 163).

Qaraqoyunlu hökmdarı **Həsən Əlinin** 1468-ci il tarixli fərmanı ilə **Tatev** və **Vaqədi** kilsələri daha bir sıra vergilərdən (mal, ixracat, torpaq rentası), bu kilsələrin vəqf torpaqlarında yaşayan kəndlilər biyar ödəmələrindən

azad olunurlar. Bu fərmanla Əmir Rüstəm adlı bir Sünik knyazı tərəfindən 14 kəndin Tatev kilsəsinə satılması və həmin kəndlərin vəqf torpaqları siyahısına salınması bir daha təsdiq edilir (156, 167).

Şah İsmayıl Xətəinin (Səfəvinin) 1503, 1506, 1510-cu il tarixdə Tatev kilsəsi ilə bağlı üç fərmanı olmuşdur. Həmin fərmanlarda Azərbaycanın padşahı Tatev kilsəsinin vəqf torpaqlarının hüdudlarını dəqiqləşdirir, bu ərazilərin daha da genişləndiyini, əlavə bir neçə kəndin, o cümlədən Göyçə vilayətindəki bir sıra erməni kəndlərinin Tatevin vəqf torpaqlarına aid edilməsini təsdiq edir (156, 173-176).

Sisəcan, Urut və Gığı nahiyyələrindəki kəndlərin Tatev monastrının mülkiyyətinə verilməsi barədə Şah İsmayıl Xətəinin 1510-cu il tarixli Fərmanı.

I Şah İsmayıl Səfəvinin bu fərmanları ilə **Tatev** kilsəsi o dövrdə mövcud olan çoxsaylı vergilərinin (ixracat, avarizat, savari, peşkəş, salami, novruzi və s.) demək olar ki, hamısından **azad edilmişdir**.

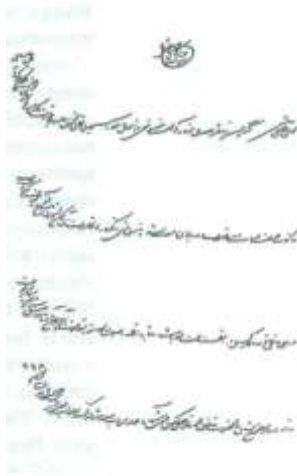
Bu o demək idi ki, Tatev kilsəsinin vəqf torpaqları sayılan 100-dən artıq kəndin bütün gəlirlərinin bölüşdürülməsinə kilsə özü nəzarət edirdi, başqa sözlə, bu ərazilərin hakimi-mütləqi kilsənin baş keşişi idi. Bu fərmanın başqa bir müddəası ilə Arran, Arazbar, Sisəcan, Kapanat və Urut hakimlərinə kilsəyə hər hansı cür təsir göstərmək qəti surətdə qadağan edilirdi.

Şah İsmayılın xələfi I Şah Təhmasibin 1557-ci il və 1562-cı il tarixli fərmanları ilə **Tatev** kilsəsinin tabeliyindəki vəqf torpaqları daha da genişləndi, kilsə bütövlükdə vergi və rüsumlardan azad edildi və ümumiyyətlə, divanın tabeliyindən çıxarıldı (156, 180). Başqa sözlə, Tatev kilsəsi ərazidə müstəqil dini və idarəetmə hüququ əldə etdi.

Bu fərmanlar əslində Zəngəzurdakı qeyri-müsəlman əhalinin yaşadığı bütün torpaqların Səfəvilərin nəzarətindən çıxarılması demək idi. Məhz Səfəvi xanədanının bu cür siyasətinin (əslində siyasətsizliyinin) nəticəsi idi ki, bir çox yerlərdən

ermənilər kütləvi surətdə Tatev kilsəsinin nəzarəti altında olan torpaqlara köçməyə başladılar. Gələn ermənilər əvvəl balaca erməni kəndlərinin ətrafında məskən salaraq, onları böyütdülər, sonra isə yeni erməni kəndləri salmağa başladılar, Gorus rayonu ərazisindəki erməni kəndlərinin çoxu bu dövrdə gəlmə ermənilər tərəfindən salınan kəndlərdir. Bu illərdə Zəngəzurda ermənilərin sayının artması, onların varlanması və nüfuz sahibinə çevrilməsi Tatev kilsəsinin din pərdəsi altında apardığı siyasi fəaliyyətin nəticəsi idi.

Şah babalarının siyasətini davam etdirən II Şah Abbas ermənilərə daha da diqqət və qayğı ilə yanaşmış, Səfəvilər səltənətinin xristian təbəələrinə mehriban münasibətini bir sıra fərman və göstərişləri ilə maddiləşdirmişdir. **Şah Abbasın** 1644-cü il və 1645-ci il tarixli **fərmanları** Səfəvilər dövlətinin ərazisindəki mövcud erməni kilsələrinin təmiri, bərpası və yeni kilsələrin tikilməsi üçün möhkəm hüquqi baza yaratdı. Bu fərmanlarda göstərilirdi ki, yerli müsəlman hakimlər ermənilərin dini ayinlərini yerinə yetirmələrinə, erməni kilsələrinin bərpasına və yeni kilsələrin tikintisinə qətiyyətlə mane olmamalı, əksinə, hər cür köməklik göstərməlidirlər. Şah Abbasın bu fərmanları, Səfəvilər dövlətinin erməni kilsələrini himayə etdiyini və ona daim

Tatev monastrının tabeliyindəki kəndlər barədə I Şah Təhmasibin 1557-ci il tarixli Fərmanı.

yardım göstərəcəyini bir daha təsdiq edirdi. Bu fərmanlardan sonra ermənilər yaşayan bir çox ərazilərdə yeni kilsələr tikilməyə başladı, mövcud kilsələr genişləndirildi, o cümlədən, Tatev kilsəsi demək olar ki, yenidən tikildi və iki dəfədən çox genişləndirildi (157, 342-348).

Şah Abbas özünün 1650-ci il fərmanı ilə erməni kilsələrinə bir sıra özünü idarə və məhkəmə imtiyazları verdi. Bu fərmana görə ermənilərin öz aralarındakı istənilən mübahisələri erməni-qriqorian kilsəsi tərəfindən həll edilə bilərdi. Baş keşişin qərarı əyalət hakiminin qərarı dərəcəsinə hüquqi qüvvəyə malik idi.

Matenadaranın Zəngəzurla bağlı sənədlərinin öyrənilməsi və təhlili onu göstərir ki, orta əsrlərdə ermənilərin bu bölgədə yerləşməsi, möhkəmlənməsi və yayılması Tatev kilsəsinin din pərdəsi altında aparılan ardıcıl siyasi fəaliyyəti və ayrı-ayrı erməni mənəb sahiblərinin adı ilə bağlıdır.

Torpaqlar ilk əvvəl erməni kilsələri tərəfindən, monastrın vəqf torpaqları adı altında satın alınmış, sonra bu alqı-satqı qəbalələri şah fərmanları ilə təsdiq olunmuşdur. Beləliklə, kilsə ətraflarındakı böyük ərazilər bir növ kilsənin xüsusi mülkiyyətinə çevrilmişdir.

Növbəti mərhələdə erməni din xadimləri tez-tez şah dərğahına müraciət edərək, saraya nümayəndələr göndərərək, müxtəlif hədiyyə və bəxşişlər apararaq, kilsə və monastrlara bir sıra iqtisadi və vergi güzəştləri verən fərmanların qəbul edilməsinə nail olmuşlar. Bundan sonra vəqf torpaqlarında yeni erməni kəndləri salınmış, ermənilərin bu kəndlərdə kompakt yaşayışı təmin olunmuşdur.

Üçüncü mərhələdə isə kilsə II Şah Abbasın fərmanları ilə Səfəvi xanədanından bir sıra hüquqi və təşkilati imtiyazlar alaraq erməni icmasının idarəetmə mərkəzinə çevrildi.

ZƏNGƏZUR OSMANLILAR DÖVRÜNDƏ

Əsrlər boyu xalqımız böyük tarixi yol keçibdir. Tariximizin hər səhifəsi bizim üçün əzizdir. Şübhəsiz ki, tariximizin parlaq səhifələri də, qaranlıq səhifələri də var, təntənəli səhifələri də, faciəli səhifələri də var.

Heydər ƏLİYEV

Zəngəzur bütün tarixi boyu qanlı müharibələr, amansız döyüşlər meydanı olmuş, bir əldən başqa ələ keçmişdir. Bu müharibələr zamanı Zəngəzurun bütün əhalisi, xüsusən türk-müsəlman əhalisi görünməmiş məhrumiyyətlərə düçar olmuşdur. Bu müharibələr əsasən dini zəmində olmuş və işğalçılıq xarakteri daşmışdır. Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisinin qanla yazılmış tarix dəftərində Osmanlı-Səfəvi müharibələri, bu müharibələr zamanı törədilmiş qardaş qırğınları, xüsusilə, amansız və kədərli səhifədir. Ən dəhşətli bu idi ki, Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı döyüşlər türk ilə türk arasında, müsəlman ilə müsəlman arasında getmişdir. Evi dağılan da, yurdu talan olan da, nəslə kəsilməyə də, əsir aparılan və doğma torpağından didərgin salınan da Zəngəzurun etnik əhalisi, Azərbaycan türkləri olmuşlar.

XVI əsrin sonlarında Səfəvi dövlətində yaranmış qeyri-sabit vəziyyətdən istifadə edən Osmanlı imperiyası yenidən dağıdıcı müharibəyə başlayaraq, Səfəvilər dövlətinin bir sıra ərazilərini işğal etmişdir. 1578-ci ildə başlayan və bir neçə mərhələdə davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibəsi əsasən Azərbaycan torpaqlarında aparılmışdır. Bu müharibədə ilk hücumə məruz qalan Qərbi Azərbaycan torpaqları olmuşdur. 1578-1586-cı illərdə aparılmış müharibələr nəticəsində Qərbi Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuş Zəngəzur osmanlıların əlinə keçir.

Zəngəzuru ələ keçirmiş osmanlılar bu bölgəni idarə etmək məqsədilə xüsusi hesabat dəftərləri tərtib edirlər. Zəngəzura aid məlumatlar ayrı-ayrı dövrlərdə bu yerlərin inzibati təbəçiliyində olduğu İrəvan, Naxçıvan, həmçinin Urut və İskəndər qalası livaları ilə bağlı dəftərlərdə əks olunmuşdur. Bunlardan biri 1593-cü ildə hazırlanmış "**İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri**", digəri - təxminən 1593-cü ildə hazırlanmış və şərti olaraq "**Urut və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri**" adlandırılan dəftər, üçüncüsü, 1595-ci ildə hazırlanmış "**İrəvan vilayətinin icmal dəftəri**"dir. Bundan əlavə 1603-cü il tarixli "**İrəvan əyalətinin sicil dəftəri**", 1727-ci ildə hazırlanmış "**Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri**" və 1728-ci ildə tərtib olunmuş "**İrəvan əyalətinin icmal dəftəri**"ndə Zəngəzur diyarının inzibati bölgüsü, yaşayış məskənləri, əhalisi, əhalinin məşğuliyyəti və torpaq sahibkarlığı barədə geniş məlumatlar verirlər. Naxçıvan və İrəvan sancaqlarının sicil dəftərləri mərhum akademik Ziya Bünyadov və tarixçi alim Hüsəməddin Məmmədov tərəfindən ətraflı araşdırılmış, tərcümə edilmiş, şərhlər və qeydlərlə çap olunmuşdur.

XVI əsrin sonlarında hazırlanmış "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri"yə və "İrəvan vilayətinin icmal dəftəri"yə görə Zəngəzur torpaqları Naxçıvan qəzasına tabe olan Sisyan, Bazarçayı, İrəvan livasına tabe olan Zar və Zebil nahiyələrinə (32, 156, 324-328, 330-333, 360-365; 33, 259-272, 310-323), təbəçiliyi məlum olmayan Urut və İskəndər qalası livalarına bölünmüşdür. Öz növbəsində Urut livası Urut, Gıği, Muğancıq, Zəngəzur nahiyələrindən (35,113b-128a), İskəndər qalası livasına tabe olan Qapan qəzası isə Kekeberd, Kəhrəmi-əyrinci, Kəhrəmi-saçlı, Masırı, Bağaberd, Mədəni-mis, Gelaberd, Çavundur, Əmləki-xənazır, Mincivan, Bərgüşad, Əcənən və Kəhparə nahiyələrindən ibarət olmuşdur (35,128b - 191b).

Bu dəftərlərin hazırlandığı XVI əsrin sonlarında Naxçıvan qəzasına tabe olan Sisyan nahiyəsində **32 kənd** və **5 məzrə** (vaxtilə yaşayış məskəni olmuş, lakin sonralar əhalisi köçdüyünə görə əkin yeri kimi istifadə olunan yerlər), Bazarçayı nahiyəsində **13 kənd** və **1 məzrə**, Zar nahiyəsində **25 kənd** və **1 məzrə**, Zebil nahiyəsində isə **24 kənd** olmuşdur.

Bunlardan əlavə Zebil nahiyəsində **18 yaylaq** da qeydə alınmışdır (32, 156, 324-328, 330-333, 360-365).

Urut livasına tabe olan nahiyələrdə **104 kənd** və **5 məzrə**, o cümlədən Urut nahiyəsində **33 kənd** və **3 məzrə**, Gıği nahiyəsində **12 kənd**, Muğancıq nahiyəsində **41 kənd** və **1 məzrə**, Zəngəzur nahiyəsində isə **18 kənd** və **1 məzrə** qeydə alınmışdır (35,113b-128a).

İskəndər qalası livasına tabe olan Qapan qəzasının nahiyələrində **385 kənd** və **43 məzrə** olmuşdur. Bunlardan **21 kənd** və **1 məzrə** Kekeberd nahiyəsində, **22 kənd** və **3 məzrə** Kəhrəmi-əyrinci nahiyəsində, **20 kənd** və **13 məzrə** Kəhrəmi-saçlı nahiyəsində, **23 kənd** və **2 məzrə** Masırı nahiyəsində, **28 kənd** Bağaberd nahiyəsində, **4 kənd** və **1 məzrə** Mədəni-mis nahiyəsində, **36 kənd** Əcənən nahiyəsində, **15 kənd** və **2 məzrə** Gelaberd nahiyəsində, **45 kənd** və **10 məzrə** Çavundur nahiyəsində, **14 kənd** və **1 məzrə** nahiyəsində, **6 kənd** Mincivan nahiyəsində, **58 kənd** Bərgüşad nahiyəsində, **93 kənd** və **5 məzrə** Kəhparə nahiyəsində idi (35,128b-191b).

1578-ci ildə osmanlılarla səfəvilər arasında başlamış müharibənin acı nəticələrindən biri də Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Zəngəzur diyarının türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı kəndlərini tərk etmələri olmuşdur. 1590-cı il "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri"yə görə Sisyan, Bazarçayı, Zar və Zebil nahiyələrində qeydə alınmış 94 kənddən yalnız beşinin - ermənilər yaşayan **Tulus (Dulus), Ənkləberd,**

Pirnəqut kəndlərinin, əhalisi qarışıq, yəni türklərdən və ermənilərdən ibarət olan Əxlətiyan kəndinin və türklərin yaşadığı Qarakilsə kəndinin əhalisi öz yerlərini tərk etməmişdilər.

Ermənilərin bu müharibə illərində öz yerlərini tərk etməmələrini təbii qəbul etmək lazımdır, çünki müharibə ərəfəsində osmanlı sultanı III Muradın (1574-1595) 28 aprel 1578-ci (20 səfər 986) ildə verdiyi fərmana əsasən ermənilərə heç bir zərərin vurulmaması xüsusi olaraq tapşırılmışdır. Ələ keçiriləcək torpaqlarda yerli əhali ilə necə rəftar olunması ilə əlaqədar verilmiş bu fərmanda müsəlman və xristian (erməni) əhaliyə fərqli münasibət göstərilməsi ciddi-cəhdlə vurğulanan məqamlardan ən başlıcası idi. Müqayisə edək: müsəlman əhalisi ilə bağlı fərmanda deyilirdi ki, "nizə və qılıncın hədəfi olduqlarına (yəni kişilərin məhv edilmələri ilə bağlı qərar verildiyinə - M.U.) görə onların övladları və zövcələri əsir götürülməli, məmləkət və vilayətləri istila olunmalı...malları qazi qullarımın qəniməti olmalı...". Halbuki elə həmin fərmanda ermənilərlə bağlı olaraq, "...rəyadan xarac-güzar erməni tayfasının isə mallarına ziyan vurmuyasan, canlarına xəsarət yetirməyəsən", deyər yazılmışdır (37). Göründüyü kimi, Azərbaycanın digər diyarları kimi, Zəngəzurun türk-müsəlman əhalisi, onların osmanlılar üçün Səfəvi şahının təbəəsi, qızılbaş (şiə) olmalarına görə osmanlıların daima hədəfində olmuşdular. Məhz ehtimal olunan təqiblərdən qurtulmaq üçün Zəngəzurun türk-müsəlman əhalisi yeganə çıxış yolu kimi öz yerlərini tərk etməkdə görmüş və buna görə də Zəngəzurun nahiyələrinin təsviri hazırlanarkən, bu diyarın azərbaycanlı kəndləri heç kimin yaşamadığı yerlər kimi qeydə alınmışdılar.

Əgər Zəngəzur nahiyələrinin 94 kəndindən yalnız dördündə ermənilərin yaşadığını nəzərə alsaq, XVI əsrdə bu diyarın əhalisinin demək olar ki, əksəriyyəti türk-müsəlman əhalisindən ibarət olmuş, ermənilər isə XVII əsrin ortalarından etibarən bu yerlərə kütləvi şəkildə köç etməyə və yayılmağa başlamışlar. Söylədiklərimizi belə bir fakt da təsdiq edir: 1593-cü ildə dörd kənddə qeydə alınmış ermənilər, 1727-ci ildə tərtib olunmuş "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"nə görə artıq Zəngəzurun 18 kəndində yaşayırdılar. Adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz kəndlərlə yanaşı, 1727-ci ildə ermənilər Zəngəzurun daha 14 kəndinə - Uz, Qızılca, Talibabad, Ərikli, Pul, Qalacıq, Ortagir, Benis, Dəsdgird, Şəki, Kivas, Şələt, Sənkər və Berdi kəndlərinə yerləşmişdilər (8, 253-287). Daha bir misal. XVI əsrin sonlarında Qapan qəzasına tabe olan Bərgüşad nahiyəsində ermənilər yaşamadığı halda, 1727-ci ildə Gəncə-Qarabağ əyalətinin tərkibində olan bu nahiyəyə artıq 52 erməni ailəsi köçüb yerləşmişdir (31, 489-530). Fikrimizcə, burada yerləşmiş ermənilər yerli əhali deyil, vaxtilə I şah Abbasın İrənin iç əyalətlərinə köçürdüyü ermənilərin təkrar geri qayıtmalarına icazə verildikən, onlar öz yerlərinə, yəni Şərqi Anadolu ilə həmsərhəd olan nahiyələrə deyil, Naxçıvan və Zəngəzur nahiyələrinə yerləşmiş ermənilər olmuşlar. Aydınlik üçün onu da qeyd etmək lazımdır ki, o dövrün hadisələrini şərh edən erməni tarixçilərinin çıxır-bağırına rəğmən I Şah Abbas Anadolu, Qars, Naxçıvan və qismən Zəngəzur ərazilərindən yalnız erməniləri deyil, orada yaşayan bütün əhalini İrənin içərilərinə köçürmüşdür. Belə köçürülmə siyasəti o dövrün müharibələrində döyüş taktikası kimi həyata keçirilirdi. Belə ki, hücum edən Osmanlı əsgərləri tutduqları ərazini bomboş görüb, orda möhkəmlənməyin ərzaq, qida, yem təminatının mümkünsüzlüyünü görərək geri qayıdırdılar. Məhz I Şah Abbas torpaqları Osmanlı işğalına verməməkdən ötrü bu ərazilərdəki əhalini Ərdəbil ətrafına köçürmüş, yaşayış evlərini, bağları və əkin sahələrini yandırmışdır. Bir balaca ictimai-siyasi sakitlik yaranan kimi Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisi yenidən öz yerlərinə qayıtmışlar.

1595-ci il tarixli "İrəvan vilayətinin icmal dəftəri" Zəngəzur diyarında osmanlıların tətbiq etdiyi torpaq sahibliyi və torpaq sahiblərinin etnik mənsubiyyəti haqqında geniş məlumat verir. Osmanlı torpaq sahibliyi ilə bağlı qaydalara görə dövlətin maliyyə idarəsi hər bir kəndi, həmçinin vaxtilə yaşayış məskəni olmuş və sonradan heç kimin yaşamamasına baxmayaraq, əkin yerləri əkinçilik üçün istifadə olunan kəndləri (məzrələri) gəlir mənbəsi kimi icmal dəftərlərinə salmışdır. İllik gəlirin həcmindən asılı olaraq, torpaq sahibliyi, **xas**, **timar** və **zeamət** kimi bölünmüşdülər. İllik gəliri 3 mindən 20 min ağçaya qədər olan gəlir mənbəsi timar, 20 mindən 100 minə qədər olan gəlir mənbəsi isə zeamət adlanırdı. Əgər illik gəlir 100 min ağçadan artıq olurdusa, bu torpaq sahibliyinə xas deyilir və əsasən sultan və onun ailə üzvlərinə, bəylərbəylərə, sancaqbəylərinə və yüksək vəzifəli və rütbəli şəxslərə verildirdi. Nəzərdən keçirdiyimiz 1595-ci il tarixli "İrəvan vilayətinin icmal dəftəri"nə görə, **Sisyan nahiyəsində 12 zeamət və 32 timar, Bazarçayı nahiyəsində 13 timar, Zar və Zebil nahiyələrində isə, 5 zeamət və 46 timar mövcud olmuşdur** (33, 259-272, 310-323).

Adını yuxarıda qeyd etdiyimiz icmal dəftərinə görə, zeamətlərə və timarlara adətən bir və ya bir neçə kəndin gəliri aid edilmişdir. Bundan əlavə, bir neçə torpaq sahibi bir və ya bir neçə kəndin gəlirini bölüşdürürdülər. Beləliklə də, Zəngəzurun osmanlı dövrü tarixində bir kəndin idarə edilməsində bir neçə torpaq sahibinin iştirak etdiyinin şahidi oluruq. Heç şübhəsiz ki, bu keçici xarakter daşımış və sırf osmanlılar dövrü ilə əlaqədar olmuşdur. Lakin bizim üçün daha maraqlısı, Zəngəzur diyarının kəndlərinin torpaq sahiblərinin hamısının türk-müsəlman əhalisindən ibarət olmalarıdır (bax: Əlavə 2).

1728-ci ildə tərtib olunmuş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"nə görə isə, Zəngəzur diyarının kəndlərinin torpaq sahibliyində ciddi dəyişikliklər baş vermiş və onların hamısı sultan xaslarına aid edilmişdilər (29, 120-124, 150-152).

Şübhəsiz ki, Osmanlı idarəçiliyi dövründə də, Zəngəzurun yerli hakimləri müsəlmanlar olmuş, ərazinin həm azərbaycanlı, həm də qeyri-azərbaycanlı kəndlərinin idarə edilməsi bu hakimlər tərəfindən həyata

keçirilmişdir. Zəngəzur diyarının yerli idarəçiliyinin hansı illərdə kimlərə tapşırıldığı barədə mənbələrdə geniş məlumatlar olmasa da, bəzi faktlar bu məsələyə də aydınlıq gətirir. Məsələn, Səfəvilər dövlətinin tarixi ilə bağlı əvəzsiz mənbə olan İskəndər bəy Münşinin (Türkman) "**Tarixi-ələm-arayi - Abbasi**" əsərində 1628-ci ilə aid hadisələrdən bəhs edərkən, müəllif Səfəvi əmirləri arasında **Naxçıvan tıməninə tabe olan Qapan ölkəsinin hakimi kimi türkəmən camaatının Ördəklilə oymağından olmuş Həsən sultanın, Bərgüşad hakimi kimi isə, Maqsud sultanın adlarını qeyd etmişdir** (28, 762).

XVIII əsrin 20-ci illərinə, yəni osmanlı dövrünə aid həmin məsələ ilə bağlı məlumatlar, İstanbuldakı Başbakanlık Osmanlı Arxivində saxlanılan və 1730-cu ildə tərtib olunmuş "Sancaq tevcih dəftəri"ndə də vardır. Bu dəftərin məlumatlarına görə Qapan sancaqbəyisi vəzifəsinə 14 oktyabr 1724-cü (hicri 25 məhərrəm 1137-ci) ildə Bayəzid sancaqbəyisi Mahmud paşanın təqdimatı ilə osmanlıların Naxçıvan uğrunda apardıqları döyüşlərdə şücaət göstərmiş **əylisli Musaxan oğlu Əhməd bəy** təyin olunmuşdur.

1727-ci ilin iyun ayının sonlarında (zülqəddə 1139-cu hicri ilində) Təbriz sərəsgəri Əli paşanın təqdimatı ilə **Qapan sancağı Qoca Əli paşa** adlı bir şəxsə maaş kimi əvvəlcə arpalıq, 19 mart 1729-cu (hicri 18 şaban 1141-ci) ildə isə, yurdluq şəklində **verilmişdir**. 1730-cu ildə Əli paşanın vəfatından sonra, 5 mart 1730-cu (hicri 15 şaban 1142-ci) ildə Təbriz sərəsgəri Mustafa paşa **Qapan sancağının** idarəsini **İrəvan valisi İbrahim paşaya** tapşırılmışdır.

XVIII əsrin 20-30-cu illərində İrəvan livasına tabe olan Zarzebil bölgəsi İrəvan livasının dəftəri tərtib olunana qədər, yəni müvəqqəti olaraq sancaq kimi qəbul edilmiş və 1724-cü ilin noyabr ayının sonlarında (hicri rəbiüləvvəl 1137-ci il). **Maraş alaybəyisi Zülqədər oğlu Seyid Mustafa Zarzəbil sancağının sancaqbəyisi vəzifəsinə təyin olunmuşdur**. Lakin 2 yanvar 1725-ci (hicri 16 rəbiülaxır 1138-ci) ildə İrəvan valisi Rəcəb paşa və baş dəftərdar İbrahim əfəndinin birgə qərarı ilə Zarzebil sancaqlıqdan çıxarılaraq, nahiyyə statusuna keçirilmiş və buradan əldə olunan gəlirin hamısının İrəvan qalası qarnizonunun əsgərlərinin maaşı kimi müəyyən edilmişdir (36, 113-114).

III HİSSƏ

KAZAK SÜNGÜSÜNDƏ ERMƏNİ RƏQSI

RUS EKSPANSİYASI VƏ ERMƏNİ XƏYANƏTİ

1813 və 1828-ci illərdə imzalanmış Gülistan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycanı, onun tarixi torpaqlarını parçaladı, xalqımızı iki yerə böldü.

Heydər ƏLİYEV

Öz dövlətini XIV əsrin sonlarında quran çar Rusiyası yarandığı gündən işğalçı, imperiyapərəst mövqedə olmuşdur. İvan Qroznının ekspansionist siyasəti ondan sonrakı rus çarları, xüsusilə, I Pyotr tərəfindən daha geniş miqyasda davam etdirilmişdir (135, 27).

Əgər İvan Qroznı Kazanı və Həştərxanı tutmaqla burada yaşayan türkdilli xalqları - tatarları və qismən qazaxları rus təbəələrinə çevirmişdisə, I Pyotr bu işi daha da genişləndirərək, Ukrayna çöllərində, Kırmda və Şimali Qafqazda yaşayan türkdilli və müsəlman xalqları öz əsarəti altına almaq siyasəti yürütmüşdür. I Pyotrun dövründə (1682-1726) Çar Rusiyası bir tərəfdən öz sərhədlərini qərbə və şimala doğru genişləndirmək istiqamətində müharibə aparırdısa, digər tərəfdən isə isti dənizlərə çıxış bərəsində düşünürdü.

Şərqdən-Qərbə uzanan Böyük İpək yolu üzərində yerləşən əsas məntəqələrə sahib olmaq, Qafqaz, Orta Asiya kimi böyük xammal ehtiyatına və Rusiyada olmayan isti iqlimə malik əraziləri ələ keçirmək, daha sonra isə İran və Hindistan kimi qədim və varlı ölkələri öz təsir dairəsinə salmaq Çar Rusiyasının strateji planlarına daxil olan məsələlərdən idi. Bu planı həyata keçirmək üçün Rusiyaya müttəfiqlər, xüsusilə, bu ərazilərdə yaşayan əhali arasında tərəfkeşlər lazım idi.

Qafqazda belə "müttəfiq" rolunu bu bölgənin xristian əhalisi - gürcülər və xüsusilə, ermənilər lazımınca oynaya bilərdilər. Rusiyanın cənub siyasətində ermənilərin rolu kifayət qədər yüksək olmuşdur. Rusiya işğal etdiyi şimal ölkələrində (Finlandiya, Polşa, İsveç və s.) mərkəzi rayonlarda yaşayan rusları köçürüb məskunlaşdırırsa, cənubda belə xristian buferi vəzifəsini ermənilər icra edirdilər (135, 27).

Ermənilər Rusiyaya lap qədimlərdən sədaqət göstərirdilər. Lakin bu sədaqət Böyük Pyotrun çarlığı dövründə daha çox iranlılara qarşı ümumi qüvvələrlə vuruşmaq üçün ruslarla birləşən vaxt üzə çıxdı.

Şərqdə öz ticarətini genişləndirmək istəyən Pyotr erməniləri nəzərindən qaçırma bilməzdi. O, **həm Rusiyanın xeyri üçün, həm də ermənilərin şəxsi güzaranı üçün onları özünə cəlb etməyə çalışırdı**. Böyük rus islahatçısı kimi tanınan I Pyotr İranda olarkən ermənilərin ona olan sədaqətini görüb minnətdarlıq göstərmək üçün bir dəstə erməni hərbi igidliklərinə və mühüm xidmətlərinə görə əlahəzrətin fərmanı ilə təltif etmiş, onlara əlavə hüquqlar və üstünlüklər vermişdi.

O, faydalı həmvətəndaşlar kimi erməniləri Rusiyaya dəvət etmiş və bir dindəş kimi onları himayə edəcəyinə və qoruyacağına inandırmışdı. Bu münasibətin ifadəsi olaraq **rus çarı İrandan** o dövrdə ümumi hörmət və etibar sahibi olan bir çox erməni ailəsini, o cümlədən **Lazarevlər ailəsini də Rusiyaya dəvət etmiş**, onlara Rusiya vətəndaşlığı və bəzi imtiyazlar verərək erməni-rus münasibətlərinin formalaşması üçün bu insanlardan lazımınca istifadə etmişdir (78, 8).

Rus publisisti S. N. Qlinka rus çarının erməni ailələrinə münasibətini belə təsvir edirdi:

*Bu ailə rus hökumətinin qədim Ermənistan övladlarına diqqətinin canlı nümunəsidir. Rus silahının Ermənistan vilayətinə gətirilməsindən xeyli əvvəl, yəni, bütöv yüz il ərzində Lazarevlər ailəsi qismən qədim paytaxt Moskva şəhərinin daxilində, sonra isə Sank-Peterburqda ermənilərə müəyyən qədər sahə əldə etmişdi. Onlar Asiyalı adı ilə Avropa təhsilini birləşdirmişdi. Hər iki paytaxtda və başqa yerlərdə erməni kilsələri tikmişdilər. Onların xeyli xərc və çoxlu əmək sərf olunan və banilərinin səyi ilə ümumi mənafeyə kömək etməyə yönəldilən mətbəələri var idi. Nəhayət, **onlar Asiya və rus tələbələrini özlərinin mühitinə qəbul edən Şərq dilləri institutununun nizamnaməsindən** görmək olar. Bütün bunlar yerləşən küçə Lazarevlərin adı şərafinə "Erməni döngəsi" adlanırdı. Beləliklə də, Ermənistan obrazı Rusiyada artıq çoxdan yaranmışdı, Rusiya isə öz içərisindən ona dostluq əlini uzadırdı (78, 9).*

Ruslar Kırımı işğal edən kimi (1783) bu torpaqlarda 500 ildən artıq müddətdə yaşayan Kırım türklərini Osmanlı Türkiyəsinə qovdular, onların yerinə Türkiyə ərazisində yaşayan yunanları və erməniləri köçürməyə başladılar. Köçürülən xristianlara Kırmda xüsusi şərait yaradıldı, məhsuldar torpaqlar paylandı, onlar bir neçə illiyə bütün vergilərdən azad olundular. Beləliklə, ermənilərin Kırmda koloniya halında məskunlaşmasının əsası qoyuldu (135, 28).

XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya Şimali Qafqaza doğru öz nüfuz dairəsini genişləndirməyə başladı.

Çar Rusiyası özünün gələcək işğalçılıq planlarına dəstək olmaq üçün Şimali Qafqazda - Kizlyar, Mozdok şəhərlərində, habelə Həştərxanda erməni koloniyaları yaradılmasına xeyir-dua verdi. İrandan və Türkiyədən ermənilər köçürülərək bu şəhərlərdə məskunlaşdırıldı. Ekspansionist siyasətin davamı kimi, çar Rusiyasının

böyük siyasi və maddi dəstəyi ilə 1778-ci ildə Rostov yaxınlığında təzə bir erməni şəhəri -Yeni Naxçıvan salındı (132, 45).

Şəhərin **Yeni Naxçıvan (Nor-Naxçıvan)** adlandırılması da məkrli siyasət güdüdü; bir tərəfdən ermənilərin guya "öz qədim şəhərləri"ndən müsəlmanlar tərəfindən qovulması və digər tərəfdən Rusiyanın öz "xristian qardaşlarını" himayə edərək onlara yaşamaq üçün yer və dəstək verməsi diqqət mərkəzinə gətirilirdi.

Tarixi ədalət naminə, onu da qeyd etməliyik ki, Rusiyanın bu "xristian humanistliyi" Qafqazda yaşayan müsəlman xalqlarının məhrumiyəti, əzabı və fiziki məhvi hesabına başa gəlirdi. **XIX əsrdə 1,2 milyon çərkəz və abxaz öz dədə-baba yurdlarından ruslar tərəfindən deportasiya edilərək Osmanlı Türkiyəsinə qovuldular. Bu insanların təxminən 1/3-ü deportasiya nəticəsində yollarda həlak oldu** (135, 30).

Çarizmin öz cənub siyasətində ermənilərlə iş birliyi qurmaq marağı Cənubi Qafqazda, İranda və Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilərə yeni bir ideya verdi; ermənilərin köhnə xəstəliyi - "dənizdən-dənizə Ermənistan" yaratmaq paranoyası yenidən baş qaldırdı. Erməni kilsəsi və erməni iş adamları Rusiyanın xristian himayəsindən istifadə edərək Anadolu, İran və Qafqaz torpaqları hesabına Ermənistan dövləti yaradılması ideyasını həyata keçirmək məqsədilə XVIII əsrin ortalarından başlayaraq ardıcıl fəaliyyətə keçdilər. Bu fəaliyyətlə təkcə Qafqazda, yaxud İranda yaşayan ermənilər deyil, eləcə də dünyanın hər yerinə səpələnmiş erməni koloniyaları aktiv surətdə məşğul olurdular (143, 171).

Tarix boyu özgə torpaqlarında gözü olan ermənilərin "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq ideyaları "xristian himayəçiliyi" pərdəsi altında müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Rusiyanın da mənafeyinə uyğun gəlirdi. Hindistanı və Yaxın Şərqi işğal etmək arzusunda olan Rusiya imperiyasına Türkiyə, İran və Azərbaycan sərhədləri kəsiyində etibarlı dayaq lazım idi ki, əlverişli şərait yetişən kimi həmin etibarlı ərazidən hərbi meydança kimi istifadə edə bilsin.

İndiki Ermənistanda və ona bitişik ərazilərdə olduqca seyrək və pərakəndə halında yaşayan ermənilərin öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq arzusuna təkən verən amillərdən ən başlıcası XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında uzun sürən müharibələr olmuşdur, **səfəvi hökmdarları Türkiyə ilə mübarizədə** bir sıra Avropa ölkələrinin köməyinə arxalanmaq üçün xristian agentlərdən - **erməni tacirləri və din xadimlərindən istifadə etmişlər.**

Ermənilərin xəyanətkar mövqe tutacağını irəlicədən hiss edən Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas Türkiyə ilə sərhəd bölgələrdə yaşayan bəzi erməni ailələrini imperiyanın içrilərinə köçürmüşdür. Bu hadisə barədə rus və erməni müəllifləri böyük hay-küylə bəhs etsələr də, əslində, Şah Abbas köçürülən ailələrə hər cür təminatlar yaratmışdı.

"Böyük Pyotrun erməni xalqı ilə münasibətləri" adlı qatı ermənipərəst və qərəzli bir əsərin müəllifi Q.A. Ezov Şah Abbas dövründən bəhs edərək yazırdı: "O, (Şah Abbas - M.U) müsəlmanlığı qəbul etmiş gürcü Əmir Günə xana üç gün ərzində erməniləri Şiraza, Xorasana, Xəzərsahili vilayətlərə sürgün etməyi əmr etdi (177 bül. I, səh.4)".

Müəllif XVII əsrin I rübündə Səfəvi - Osmanlı müharibələri zamanı Şah Abbasın Naxçıvan və Qarabağ bölgəsindən İranın içrilərinə köçürdüyü əhalini daha çox erməni əhalisi kimi qələmə verməyə çalışmış və öz fikrini əsaslandırmaq üçün Arakel Təbrizlinin məlumatlarına üstünlük vermişdir (177 bül. I, səh. 4).

Erməni xadimlərinin məlumatlarına əsaslanan müəllif I Şah Abbas haqqında nə qədər hədyanlar yağdırsa da, (177, bül. I, səh. 5-6) fakt budur ki, 1605-ci ildə I Şah Abbasın fərmanı ilə şahlığın ərazisində pərakəndə yaşayan ermənilərin yığcam halda yaşamaları üçün İsfahana yaxın ərazidə Yeni Culfa şəhəri salınmış, ermənilər üçün kilsə və monastr inşa edilmiş, onların xarici ticarətlə məşğul olmaları üçün geniş imtiyazlar verilmişdir. Hətta I Şah Abbas bu tikililər üçün xəzinədən pul ayırmış və bu işi mükafatlandırmışdır (125, 21).

Əsl həqiqət budur ki, Şah Abbas tərəfindən Ərdəbil və İsfahan ətrafına köçürülən əhalinin böyük əksəriyyəti Qarabağın və Zəngəzurun sonradan şiəliyi qəbul etmiş azərbaycanlı əhalisi idi. Səfəvi xanədanı bu insanların Osmanlı türkiyəsinin tərəfini saxlayacağından ehtiyat edərək onları imperiyanın içərisinə, daha çox nəzarət olunan ərazilərə köçürmüşdür.

Erməni tacirləri Səfəvilər dövlətinin xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində xüsusi rol oynayırdılar. Şahlığın ərazisində olan erməni kilsələrinə xüsusi güzəştlər verilmişdi. Onlar vergiləri yerli hakimlərə deyil, birbaşa şah xəzinəsinə verirdilər (161, 181).

Erməni tacirləri varlandıqca erməni kilsələrinin var-dövləti aşır-daşır, nəticədə onların dövlət yaratmaq üçün iştahaları daha da güclənirdi. Bu işi həyata keçirmək üçün erməni kilsəsi gizli olaraq Avropa ölkələrində özünə himayəçi axtarırdı. "1678-ci ildə Eçmiədzində (Üçmüədzin kilsəsi) keçirilmiş gizli yığıncaq Avropaya 3 dünyəvi və 3 din xadimindən ibarət nümayəndə heyəti göndərməyi qərara alır. Onların məqsədi erməniləri İran zülmündən azad etmək idi... Yolda nümayəndələrdən Yakov öldüyü üçün onlar geri qayıdılar, yalnız Yakovun oğlu Ori erməni tacirləri ilə birgə Venetsiyaya gəlir. Üç ay orada qaldıqdan sonra Fransaya.... Oradan isə Reyn knyazı Platin Vilhelimin yanına gələrək vətəninin himayə və azad edilməsi məqsədilə orada 4 il hərbi qulluq edir (177 bül. I, səh. 20-21).

20 il Avropanı gəzib dolaşan İsrail Ori... Fransanın yüksək dairələri ilə əlaqəyə girərək, ermənilərin himayə edilməsi məsələsini qaldırır, lakin soyuq münasibətlə qarşılaşır.

1699-cu il aprelin 4-də Eçmiədzinə (Üçmüədzin), oradan isə Qanzasara gələn Ori şura çağıraraq Avropanın nəhəng, qüdrətli bir hökmdarının yanından gəldiyini söyləsə də, əsas məqsədini açıqlamır, həmin hökmdarın xristianlar üçün kilsə, xəstəxana və digər zəruri müəssisələr tikdirməyə köməklik göstərəcəyini bildirir (177 bül. III, səh. 22). Bu məlumatdan bəlli olur ki, Ori hakimiyyət dairələrindən çəkindişi üçün bütün bu işləri gizli görmüşdür.

Qanzasarda müvəffəqiyyət qazana bilməyən Ori məliklərin məsləhəti ilə aprelin 9-da Zəngəzura gedir, indiki Sisyan rayonunun Əngələvid kəndində Məlik Safrazın yanında məlikləri yığaraq knyazın məktubunu öz şəxsi izah və əlavələri ilə onlara oxuyur. Elə burada da məliklərin knyaza cavab məktubu yazılır. Məliklər məktubda öz sevinc və təşəkkürlərini bildirərək, köləlik və təcridəndən çıxmaq üçün yenidən ümidləndiklərini və Orini özlərinin rəisi, vardapet Minası isə ona köməkçi təyin etdiklərini bildirirlər. Məktubun sonunda Zəngəzur məlikləri yazırdılar:

"Bizim hər şeyimiz - pulumuz, əmlakımız, silah daşımağa qadir adamlarımız var. Yalnız ölkəmizə rəhbərlik edəniniz yoxdur. Allahdan çox arzu edirik ki, bu arzumuz da yerinə yetirilsin. Sizin gəlişiniz naminə əmlakımızla, qanımızla və canımızla sizə xidmət etməyə hazırıq" (177 bül. II, səh. 22-23).

Bundan başqa, məliklər özləri tərəfindən inanılmış şəxslərdən ibarət nümayəndə heyətini Roma papasının və Pyotrun yanına göndərmişdilər.

Avropaya tələsən Ori Bavariya knyazının yanına gələrək öz xahişlərini ona çatdırır. Knyaz xəstə olduğundan Ori 6 ay orada gözləməli olur. Knyaz sağaldıqdan sonra Rusiya çarına məktub yazaraq onu da bu işdə iştiraka çağırır. O, həmin məktubu və məliklərə yazdığı cavab məktubunu Oriyə verərək ermənilərin müsəlmanların zülmündən azad olunmasına kömək etməyə hazır olduğunu bildirir. Lakin əlavə edir ki, **"Moskva çarının (I Pyotr) iştirakı olmadan bu işin müvəffəqiyyətlə başa çatması mümkün deyil** (177 bül. II, səh. 24).

Avropanın real köməklik göstərməyəcəyinə əmin olan İsrail Ori bu işdə yalnız Rusiyaya arxalanmaq qənaətinə gəlir. Ona görə ki, həm məkan, həm də Yaxın Şərqlə maraqlı dairəsi baxımından onlara ən əlverişli dövlət məhz Rusiya idi. Rus çarlarının xarakterini öyrənən ermənilər yəqin etmişdilər ki, **hədiyyə adı altında rüşvət** verməklə onları öz tərəflərinə çəkə və nəticədə öz istəklərinə nail ola bilərlər. Bu zaman İranla Rusiya arasında ticarət əlaqələri əsasən erməni tacirləri vasitəsilə həyata keçirilirdiyindən əlverişli məqam yetişmişdi. Q. Ezovun yazdığına görə: "İsrail Ori 1701-ci il oktyabrın 28-də arximandrit vardaped Minasla birgə Bavariya knyazının elçisi kimi Pyotrun qəbuluna gəlir. Onlar erməni məlikləri adından çara aşağıdakı **hədiyyələri gətirmişdilər:**

- **qırmızı məxmərlə örtülmüş, qızıl məftillə tikilmiş, kənarları qızıl və gümüşlə haşiyələnmiş türk yəhəri;**

- **qızılı türk çulu;**

- **qızıla çəkilmiş gümüş türk yüyəni;**

- **misdən düzəldilmiş, qızıla çəkilmiş iki türk üzəngisi;**

- **tiyəsi poladdan, qırmızı dəstəklə, qızıla çəkilmiş gümüş qablı türk qılıncı və s.** (177 bül. IV, səh. 30-31).

İsrail Orinin və vardaped Minasın çara gözqamaşdıran əntiq türk mallarını hədiyyə gətirmələri xalis erməni bəcliyi idi. Onlar Pyotrun isti boğazlara çıxmaq və İstanbulu ələ keçirmək üçün nə dərəcədə alışıb-yandığını bilirdilər. Bu hədiyyələrlə onlar bu yangını daha da qızışdırıb alovlandırmaq istəyirdilər. Erməni siyasətçiləri də məhz bu məqsədi həyata keçirmək sahəsində fəallıq göstərməyə başladılar. Həmin dövrdə İsrail Ori və onun katibi Minas Tıqranyans faydasız olaraq Avropanı xeyli gəzib dolaşdılar, öz siyasi mənafeələrini təmin etmək üçün müxtəlif dövrlərə üz tutdular. Lakin başlıca çıxış yollarının yalnız Rusiyada olduğunu dərk edərək 1701-ci ildə Moskvaya qayıtdılar" (144, 201).

XVIII əsrdən başlayaraq, Rusiyanın xarici siyasətində Qafqaz mühüm rol oynamağa başladı. Rusiya bu dövrdən etibarən cənubda öz strateji mövqelərini möhkəmləndirməyə, Orta Asiyaya və Yaxın Şərqlə gedən ticarət yolunu tutmağa çalışırdı. "I Pyotr ilk dəfə olaraq dərk etmişdi ki, Rusiya Avropa və Asiyanın qonşuluğunda yerləşir, o bunun əhəmiyyətini dərk edərək bütün qüvvəsini İsveçlə müharibəni uğurla qurtarmağa sərf edərək Rusiyanı Avropa dövlətləri sistemində çıxarmağa çalışır və həmçinin də Rusiyanın Şərqlə münasibətini diqqət mərkəzində saxlayırdı ki, özünün oraya olan gələcək planlarını həyata keçirə bilsin. Çin, Hindistan, Xivə, Buxara, İran və Türkiyə məsələsi I Pyotru bütün ömrü boyu düşündürmüşdü" (177 bül. I, səh. 1-2).

Erməni tacirləri, din xadimləri Rusiya hakimiyyət dairələri ilə yaxınlıqdan ilk növbədə öz milli mənafeələri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Buna görə də tarixi sənədlərdə, məktublarda Qafqaz, onun xalqları, iqtisadiyyatı, yolları, becərilən məhsullar və s. məlumatlarla yanaşı, xüsusilə müxtəlif regionlarda məskunlaşmış ermənilərin sayını çoxaldaraq, guya məhz xristian olması səbəbindən müsəlmanlar tərəfindən incidilməsi barədə

uydurma məlumatlar yazırdılar. Təsadüfi deyildir ki, "Pyotr Şərq səfərinin planını hazırlayarkən məhz erməni xadimlərindən, tacirlərindən geniş istifadə etməyi nəzərdə tutmuşdu" (144, 22-49).

Buna görə də hələ XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən ermənilər Rusiya imperatorunun rəğbətini qazanmış və özlərini daima diqqət mərkəzində saxlamağa çalışmışdılar.

İsrael Ori 1701-ci ilin iyul ayında Pyotra üç məktubla müraciət etmişdi. İyulun 14-də göndərdiyi məktubda rus imperatoruna ermənilərin ümumi vəziyyəti barədə məlumat verərək, Pyotra onun işğalçılıq yürüşlərində ermənilərin yaxından kömək göstərəcəklərini vəd etmiş, hətta müsəlmanların Qafqazda yerləşən hərbi qüvvələri barədə məlumatlar verməklə yanaşı, göstərirdi ki, məktubda yazılanlardan əlavə, sizinlə görüşməyi və bəzi məsələləri şifahi şəkildə çatdırmağı özümə borc bilirəm (177 bül. IV, səh. 27).

İsrael Orinin rus çarına yazdığı birinci məktubdan aydın olur ki, həmin dövrdə ermənilər Qafqazın ruslar tərəfindən işğalına çalışır, onları bu addımı atmağa təhrik edirlər. Erməni başbilənləri Qafqaz işğal olunduqdan sonra öz vəziyyətlərinin xeyli yaxşılaşacağına, hətta arzuladıqları Ermənistan dövlətini quracaqlarına böyük ümid bəsləyirdilər. Müəllifin həmin sənədlərə verdiyi şərhərdə də məhz bu nöqtəyi-nəzər əks olunmuşdur.

Həmin il iyul ayının 22-də yazılmış ikinci məktubda isə Ori başda olmaqla digər erməni siyasətçiləri rus qoşunlarının Qafqaz yürüşünün bütün hərəkət yollarını qabaqcadan düşünmüş, hətta konkret plan belə tərtib etmişdilər. Məktubda göstərilir ki, Qafqazda yaşayan erməni icması rus qoşunlarının gəlişini səbirsizliklə gözləyir. Ori bu icmanın fikrini ifadə edərək yazırdı ki, Qafqaz rus qoşunları tərəfindən işğal olunduqdan və hərbi yürüş başa çatdıqdan sonra əlahəzrət və onun qoşunu məhz rusların köməyi sayəsində yaradılacaq erməni krallığında qışlaya bilərlər (177 bül. IV, səh. 28).

Ori üçüncü məktubunda rus imperatorunu və onun əhatəsindəki əyanları şirnikləndirmək məqsədilə qeyd edirdi ki, Qafqaz zəngin sərvət mənbəyidir. Burada sizin əyanlar da var-dövlət sahibi olacaq, dövlət üçün xeyli varidat yığacaq, qoşunun ərzaq ehtiyatı tam ödəniləcəkdir. Məktubda rus çarına çoxlu qoşun götürmək məsləhət görülmürdü. Orinin fikrincə, Qafqazı işğal etmək və *"erməniləri müsəlman zülmündən qurtarmaq üçün cəmi 10-20 min nəfərlik hərbi qüvvə kifayət edər. Əgər rus qoşunları kafirlərin torpağına daxil olsa, on gün ərzində 100 min nəfərdən çox erməni silahlısı sizin hakimiyyətiniz altına keçərək ümumi düşməyə qarşı birgə vuruşacaqdır"* (177 bül. IV, səh. 28).

Bundan əlavə, məktubda çarın diqqətinə çatdırılırdı ki, əgər əlahəzrət imperator ermənilərin bu təklifini qəbul edərsə,... onda ermənilər rus qoşunlarını təhlükəsiz yollarla aparmağı öz öhdəsinə götürəcəkdir.

Erməni xadimlərinin Pyotra göndərdiyi məktublardan bəlli olur ki, onlar başlıca məqsədlərinə çatmaq üçün xristian - müsəlman qarşuduması ideyasını irəli sürürlər və Rusiyadan xeyli uzaqda yerləşən kənar vilayətlərdə xristianların müsəlmanlar tərəfindən güclü zülmə məruz qaldığını göstərməklə gələcək strateji planlarının həyata keçirilməsi üçün müəyyən zəmin hazırlamışlar.

Orinin təqdim etdiyi plana əsasən əvvəlcə 10 minlik rus qoşunu dəniz yolu ilə gəlib quruya çıxmalı, sonra isə Şamaxını tutmalı idi. Məktubu şərh edən Q. Ezov yazır: *"Şamaxıya daxil olan 10 min nəfərlik qoşun sonra 4 alaya bölünməli, 1-cisi Gəncə, 2-cisi Lori, 3-cüsü Qafan, 4-cüsü isə Naxçıvan üzərinə getməli və Naxçıvanda erməni mülklərinin hərbi hissələri ilə birləşməli idilər. Erməni mülklərinin çara yazdığı kimi, burada dövlət gerbi və bayrağını qəbul edib böyük nifrətlə düşmən üzərinə gedəcəklər* (177 bül. IV, səh. 30-39)".

Daha sonra Ori həmin məktubda yazır ki,... *İrəvan alındıqdan sonra qoşunlar varlı və böyük şəhər olan Təbrizə yürüş etsin... Bu şəhər alındıqdan sonra ordunu dörd bir tərəfə boşlayın ki, ətrafdakı varlı kəndləri soyub-talasın. Mənim fikrimcə, kazaklar bu yürüşə gedəcəklər, çünki orada onlar Stepan Razin kimi çoxlu var dövlət əldə edəcəklər* (177 bül. IV, səh. 30-39)".

Göründüyü kimi, Pyotr Şərq siyasətinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində ermənilərin böyük rolu olmuşdur. Rus müəllifi Solovyovun fikrincə ermənilərin Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri barədə Rusiya imperatoruna verdiyi lazımi məlumatlar bütövlükdə gələcəkdə I Pyotr Şərq siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi (166, 718).

Bundan başqa, Ori məktublarında Cənubi Qafqazın işğalından sonra İran ərazisinə keçməyi Pyotra tövsiyə edir, buranın var-dövlət içərisində olduğunu göstərməklə onu şirnikləndirməyə çalışır və ən əvvəl Azərbaycanın qədim və zəngin şəhəri olan Təbrizi işğal etməyi vacib sayırdı. Erməni intiriqantı bu fikri əsaslandırmaq üçün vaxtilə Stepan Razinin İrana yürüşünün bəzi məqamlarını şişirdərək rus imperatorunun kazakları səfərbər edib yenidən bu ərazilərə göndərməsi üçün zəmin hazırlayırdı.

İ. Ori 1703-cü il 15 noyabr tarixdə Qolovinə və çara göndərmiş olduğu məktubunda yenidən Rusiya imperatorunun diqqətini İrəvanın işğalına yönəltmək məqsədilə bu ərazinin hətta xəritəsini də tərtib etmişdir. O, çara yazırdı: "Bu xəritədən aydın görünür ki, bütün dövlət ərazisində İrəvan qalasından başqa qala yoxdur. Buranı aldıqdan sonra İstanbula və Anadoluya yol açılır. Bundan əlavə Ori yürüş zamanı Anadolu ərazisində yaşayan ermənilərin və gürcülərin də Rusiyaya kömək edəcəyini bildirirdi. Rusiyanın mənafeyinə xidmət etmək üçün Pyotrda ona polkovnik rütbəsinin verilməsini də xahiş etmişdir" (177 bül. IV, səh 37-38).

Göründüyü kimi, Ori yenidən öz məktubunda Rusiyanı təkcə Cənubi Qafqaz üzərinə hücum deyil, həm də o dövrdə Yaxın Şərqin güclü dövlətlərindən hesab olunan Osmanlı imperiyasının da işğalına təhrik edirdi. O,

Rusiyanın digər dövlətlər, ilk növbədə, ermənilərin maraq dairəsinə daxil olan dövlətlər hesabına öz ərazisini genişləndirmək siyasətini təqdir edirdi. Lakin bu siyasətin həyata keçirilməsində Rusiyaya kömək lazım idi. Məhz bu səbəbdən, Orinin rus imperatoruna və Rusiyanın hökumət dairələrindəki digər şəxslərə yazdığı məktublarında ermənilərin Rusiyaya yaxından kömək göstərmək arzusunda olduqları dəfələrlə xatırlanırdı.

Rusiya imperatoru Orinin xahişini yerinə yetirərək ona polkovnik rütbəsi, daha sonra isə 1707-ci ildə səfir səlahiyyəti verib 50 nəfərlik nümayəndə heyətinin başçısı kimi İrana göndərmişdi. Həm də onun Rusiya təbəəsi kimi Moskvadan Həştərxana və Şamaxıya qədər gəmi ilə ticarətlə məşğul olması, eyni zamanda **gizli bir agent kimi** məlumatlar toplayıb çar sarayına verməsi barədə **fərman** da imzalanmışdır. Lakin, qeyd edək ki, bu fərman 1707-ci il fevralın 1-də imzalanırsa da, (177 bül. IV, səh) əslində Ori belə bir missiyanı çoxdan öz üzərinə götürmüşdü.

İrana yola düşən Oriyə orada vəziyyəti öyrənmək, xristian əhalisi arasında təbliğat aparmaq, müdafiə qalaları, ölkənin yolları haqqında məlumat toplamaq tapşırılmışdı. Şübhə oymamaq üçün İsrail Orini Şah Hüseynə Roma papasının nümayəndəsi kimi təqdim etmək qərarına alınmışdı. 1709-cu ildə o, İsfahana gəlir və 1711-ci ildə Həştərxana qayıdarkən orada ölür (177 bül. IV,V, səh. XLII-LX). **Sonrakı dövrdə onun işini köməkçisi varda pet Minas və katalikos Yesai davam etdirmişdilər.**

Erməni din və ictimai xadimlərinin Cənubi Qafqazı işğal etmək sahəsində apardıqları ardıcıl, məqsədyönlü təhrikçilik siyasəti, nəhayət, öz "bəhrəsini" verməyə başladı.

İsveçlə müharibə qurtaran kimi Pyotr böyük bir enerji ilə çarlığının sonuncu böyük işinə - İran yürüşünə hazırlaşmağa başladı və 1721-ci ilin axırlarında A.Volinskiyə Qafqaz müharibəsinə hazırlaşmaq haqda xüsusi göstəriş verdi. **Bu müharibənin başlanması üçün bəhanə Volinskinin Pyotra göndərdiyi donoslar - yəni Davud bəylə Qazıqumuk hakimi Surxayın Şamaxıda törətdiyi hadisələr olmuşdu** (177 bül. V, səh. LII).

Rusiya imperatoru bu bəhanəni əsas tutaraq, Xəzər dənizinin qərb və cənub sahillərini ələ keçirməyə tələsirdi. Hacı Davud Türkiyəyə himayə haqqında müraciət etdiyi üçün Pyotr həmin vilayətlərin Türkiyənin təsiri altına düşəcəyindən ehtiyat edirdi. Türkiyənin regionda nüfuzunun güclənməsi Rusiyanın Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirməsi üçün başlıca maneə olardı.

Ermənilər varda pet Minasın da iştirak etdiyi Pyotrın Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünü eşidib daha fəal səfərbərlik keçirməyə başladılar. Həmin ərəfədə Qanzasar katalikosu Yesai Pyotra müraciət edərək yazır ki, erməni mülklərinin rəhbərlik etdiyi 12 min nəfərə yaxın hərbi birləşməsi Gəncə yaxınlığında gürcü qüvvələri ilə birləşərək rus çarının Şamaxıya gəlişini gözləyirlər (177 bül.V, səh. LIV-LV).

Əslində 12 min rəqəmi olduqca şişirdilmiş bir saydır, çünki o dövrdə Qarabağda yaşayan erməni mülklərinin tabeliyində, ümumiyyətlə, bu qədər erməni yox idi. Mülklərin əhalisi haqda ilk tutarlı statistik məlumat Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi ilə bağlı 1823-cü ildə keçirilən kameral sayımda verilmişdir. Həmin sayım üzrə bütün Qarabağ əyalətində 18563 ailə qeydə alınmışdı, onlardan beş erməni məliyinə yalnız 1559 ailə və ya bütün ailələrin 8,4%-i düşürdü (43, 263).

XVIII əsrin əvvəlləri üçün Azərbaycanın Qərbi Avropa ilə ticarətində vasitəçilik edən erməni tacirlərini çıxmaq şərtilə ermənilərin Azərbaycanda kompakt halında yaşadığını dövrün heç bir mənbəsi təsdiq etmir. Azərbaycanda yaşayan bütün xristian əhali çox zaman erməni əhalisi kimi qələmə verilmişdir.

Rusiya - İran müharibəsi nəticəsində 1723-cü il sentyabrın 12-də bağlanmış müqaviləyə əsasən Gilan, Mazandaran, Astrabad əyalətləri, Bakı və Dərbənd şəhərləri Rusiyanın tabeliyinə keçmişdi. 1724-cü il noyabrın 10-da Pyotr həmin ərazilərdə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi üçün yer ayrılması haqqında fərman vermişdi. Fərmanda Bakını tutduqdan sonra general-leytenant rütbəsi almış Matyuşkinə tapşırırdı ki:

"...ruslar tərəfindən işğal olunan İran əyalətlərində - Gilan, Mazandaran, Bakı, Dərbənd və başqa əyalətlərdə ermənilərin yerləşdirilməsinə çalışmaq lazımdır. Onlara mehribanlıq göstərmək, mühafizələrini yaxşı təşkil etmək, boşalmış evləri, münbit torpaqları onlara vermək lazımdır. Şübhələndiyiniz müsəlmanları dərhal bu yerlərdən çıxarmalı və orada xristianlar yerləşdirilməlidir. ... Erməniləri hər vasitə ilə dəvət etməyə çalışın, müsəlmanların isə mümkün qədər sayını azaldın. Lakin bunu elə edin ki, onlar heç nə başa düşməsinlər.

Pyotrın verdiyi bu fərmandan aydın olur ki, o yalnız Rusiyanın mənafeyi naminə ermənilərə belə diqqət göstərir və himayədarlıq edirdi. Xəzərsahili əyalətlərdə, xüsusilə müsəlmanlar yaşayan regionlarda ermənilərin məskunlaşmasına razılıq verməsi onun gələcəkdə həyata keçirmək üçün nəzərdə tutduğu Şərqi siyasətinin tərkib hissəsi idi.

Rusiya hökumət dairələri erməniləri Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Xəzəratrafi vilayətlərə köçürərkən bu regionda təkə xristian dayaq mərkəzləri yaradılması məqsədi güdmür, həm də onlardan Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə istifadə etməyi nəzərdə tuturdu. Elə buna görə də Pyotrın ölümündən sonra işğal olunmuş Xəzərsahili vilayətləri idarə edən və ordunun baş komandanı təyin olunan general V.V.Dolqorukovun 1727-ci il sərəncamına əsasən **ermənilərə silah** paylanmışdı (118, XCI-XCII).

II Yekaterinanın hakimiyyətə gəlməsi ilə ermənilərə olan münasibət daha da istiləşdi. Erməni başbilənlərinin uzun illər boyu məqsədyönlü şəkildə apardıqları iş öz səmərəsini verirdi.

Böyük Pyotr tərəfindən həyata keçirilməyən ideya onun davamçısı və varisi II Yekaterina dövründə yenidən canlanmışdı. Pyotrdan nümunə götürən II Yekaterina Türkiyə ilə müharibə zamanı (1768-1774-cü illər müharibəsi nəzərdə tutulur - müəllif). Türkiyənin tabeliyində olan bütün xristian əhalisinə manifestlə müraciət etmişdi. Manifestdə bütün xristianlara məsləhət görülürdü ki, əvvəlki müstəqilliklərini bərpa etmək və zülməndən azad olmaq istəyirlərsə, hazırkı əlverişli şəraitdən istifadə etsinlər (177 böl. XII, səh. LXXXVII).

II Yekaterina dövründə imperator sarayında xüsusi mənəb və hörmət sahibi olan knyaz **Patyomkinin** Rusiyada yaşayan ermənilərin arxiyepiskopu **İosif Arqutinski Dolqorukov**, onun mülkü müşaviri **Lazarev** (əslində Hovhannes Lazaryan idi - M.U) və Ararat elçisi adını daşıyan mayor **Stepan Davidov** kimi ermənilərlə xüsusilə yaxşı münasibətdə və dostluq əlaqəsində olması ermənilərin çar sarayına təsir imkanlarını genişləndirirdi.

Bu dövrdə erməni dövləti yaratmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxanlardan biri də arxiyepiskop İosif Arqutinski Dolqoruki (əsl adı Hovsep Arqutyanyan - müəlliflər) olmuşdur. Familiyasını ruslaşdırarkən daha bir davranmış, özünü Arqıştilərin xələfi kimi qələmə vermişdir.

Rusiyada olduğu dövrdə **Arqutinski** çarıçanın və knyaz Patyomkinin diqqətini cəlb edə bilmişdi. O, Gürcüstanın təcəllik danışıqlarında (1783-cü il Georgiyevsk danışıqları nəzərdə tutulur - M.U.) iştirak edir və rus qoşunlarının tərkibində Tiflisə gəlir. ...O, başlıca diqqətini Tiflis əhalisinin əsas hissəsini təşkil edən ermənilərə verərək, ordunun ərzaqla təmin edilməsində və bir sıra danışıqlarda iştirak etmişdir (177 böl. XII, səh. XCV).

Arqutinski 1777-ci ildə Türkiyəyə qarşı fəaliyyət göstərən orduya çağırılması, 1796-cı ildə isə rus qoşunlarının İrana yürüşündə iştirak etməsi, yerli şəraitə bələd olması, yerli əhalinin dilini və s. xüsusiyyətlərini bildiyi üçün baş komandanın danışıqlarında aparıcı rol oynaması, ordunun ərzaqla təmin edilməsində, düşmən qüvvələrinin hərəkəti və yeri ilə bağlı məlumatların əldə olunmasında, Şuşa, Şəki və Şamaxı xanlarını Rusiyaya qarşı düşmənçilikdən çəkəndirməkdə öz təsirini göstərməsi, onların Rusiya himayəsinə girməyə yollar aramağa vadar etməsi və s. xidmətləri müqabilində **II Yekaterina tərəfindən** bahalı manto, brilliant xaçlı klobuk (rahib papağı) və bəhə qaşlı üzüklə **mükafatlandırılması** faktı da erməni din xadimlərinin Rusiyanın Qafqaza gəlişində necə böyük canfəşanlıq göstərdiklərini sübut edir (177 böl. XII, səh. XCV-XCVII).

Göründüyü kimi, ermənilər Azərbaycan torpaqlarında öz dövlətlərini qurmaq üçün hər cür vasitələrə əl ataraq saray əyanlarının etimadını qazanmağa çalışırdılar. Hökumətin müxtəlif strukturlarında, xüsusən də hərbi sahədə öz nümayəndələrini yerləşdirməyə nail olurdular.

Qafqazşünas **V.Veliçko** Arqutinski haqqında yazırdı: "Arqutinski Rusiya hökumət dairələrində böyük nüfuza malik idi. Qısa müddət ərzində öz səxavəti, alicənablığı, sədaqəti ilə Rusiyanın nüfuzlu şəxslərinin dərin rəğbətinə nail olmuşdu" (127, 77). Buradan aydın görünür ki, erməni intriqantı qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün xeyli vəsait sərf etmiş, məhz bu vəsait hesabına da ruslar arasında özünə müəyyən nüfuz qazanmışdı.

Rusiya ərazisində ermənilər üçün şəhər salınması və ona Azərbaycanın qədim şəhəri Naxçıvanın adının verilməsi heç də təsadüfi deyildi. I Pyotrun ermənilərlə bağlı siyasətini davam etdirən Rusiya hakimiyyəti Yeni Naxçıvan şəhərini saldırmaqla gələcəkdə Qafqaz yaxınlığında məskunlaşan erməni sakinlərindən öz işğalçılıq məqsədləri üçün istifadə etməyi nəzərdə tuturdular.

Nor-Naxçıvan şəhərinin inşasına başlanan kimi Krimdən və **Türkiyənin** müxtəlif regionlarından ermənilərin kütləvi şəkildə buraya köçürülməsi başlandı. Qısa müddət ərzində **15 min nəfər erməni bu şəhərdə yerləşdirilmiş**, hər köçən ailəyə ev tikmək üçün pulsuz taxta-şalban və digər tikinti materialları verilmişdi. Bundan əlavə, bu şəhərdə yaşayan ermənilərə 10 il müddətinə qaytarmaq şərti ilə toxum, bir çox avadanlıq, kənd təsərrüfatı alətləri də verilmişdi" (127, 78).

Göründüyü kimi, gələcək məqsədləri üçün ermənilərdən istifadə etməyi nəzərdə tutan Rusiya hökuməti heç bir tərəddüdə yol vermədən erməniləri öz ərazisində məskunlaşdırır, onlar üçün lazımi şəraitin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Belə ki, Rusiya - Türkiyə müharibəsi zamanı (1787-1791) rus qoşunlarının keçdiyi ərazilərdə erməni qüvvələrindən istifadə edilmiş, işğalçılıq planları məhz ermənilərin mənafeyinə uyğun həyata keçirilmişdi. Bu ərazilər - ermənilərin təhlükəsizliyi qayğısına qalındığı üçün müharibə zonasında yaşayan ermənilər təhlükəsiz yerlərə köçürülmüş və onların Rusiyada məskunlaşması təmin edilmişdi.

Knyaz Patyomkin İosif Arqutinskiyə mülklərlə əlaqə yaratmaq üçün vasitəçi seçmiş və mülklərin arzularını həyata keçirəcəyinə söz vermişdi. Məhz Arqutinskiyə məsləhəti ilə **Qarabağ mülkləri** gizləncə yığıncə keçirərək **İbrahim xanın** hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması, Rusiyanın nəzarəti altında Qaradağda **müstəqil erməni vilayətləri** yaradılması, onun idarəsinin isə daha hörmətli mülklərdən birinə tapşırılması üçün general-paraucik **Patyomkinə** müraciət qəbul etmiş və bu məqsədlə **ona bəxşis adı altında xeyli miqdarda pul göndərmişlər** (177 böl. XVIII, səh.XCIX-C). Patyomkin isə 1783-cü il mayın 19-da II Yekaterinaya müraciətlə yazmışdı ki, sizin mənim vasitəmlə erməni mülklərinə vəd etdiyiniz **Asiyada xristian dövləti** bərqərar olunacaqdır. Bu məqsədlə Həştərxanda ərzaq ehtiyatı da hazırlanmışdır. Ancaq Krim və Kubandakı bütün işlər başa çatana kimi, yəni 1784-cü ilin yayına kimi bu işlər təxirə salınmışdır (177 böl. XVIII, səh.CI).

1796-cı ildə Dərbəndi ələ keçirən Rus qoşunları bir neçə istiqamətdə Zaqafqaziyaya hərəkətə başladılar. 1801-ci ildə Gürcüstan Rusiyanın tabeliyini qəbul etdi.

Təəssüf ki, o dövrdə kifayət qədər güclü olan Azərbaycan xanlıqları birləşmədilər, "mənəmlik" iddiası yurdu yağıya qurban etdi. Bir də çox təəssüf ki, "mənəm-mənəm" deyən xanlardan yalnız ikisi - **Gəncə xanı Cavad xan və İrəvan xanı Hüseynqulu xan və onun qardaşı Həsən xan axıra qədər ruslara müqavimət göstərdilər, mərdliklə vuruşdular. Gürcü əsilli rus generalı Sisianovla Cavad xanın məktublaşması bu baxımdan çox ibrətamizdir** (42, 571; 572).

Gəncədə yaşayan ermənilər bu dəfə də xəyanətkar mövqə tutdular. Onlar erməni əsilli rus zabiti Lazerevə məktub yazaraq bütün Gəncə ermənilərinin rusların yolunu səbirsizliklə gözlədiklərini bildirdilər və hər cür casusluq fəaliyyətləri ilə rus qoşunlarının hücumuna yardımçı oldular (42, 573).

1805-ci ildə Gəncə yaxınlığında **Kürəkçay** müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə görə **Qarabağ xanlığının Rusiyanın tabeçiliyinə keçməsi** ilə əlaqədar olaraq, xanlığın qərb hüdudlarını təşkil edən **Zəngəzurun böyük** bir hissəsi (yalnız Meğri rayonu istisna olmaqla, çünki Meğri rayonu Naxçıvan xanlığının tərkibində idi) 1805-ci ildə Rusiyanın tabeliyinə verildi.

1806-cı ildən başlayaraq, Rusiya-İran müharibəsi yenidən qızıxdı. Rus generalı P.Kotlyarevskinin qoşunları İran şahzadəsi Abbas-Mirzəni bir neçə cinahda məğlub edərək **Şəki, Şirvan və Talış xanlıqlarını tutdu**, 1813-cü il yanvarın 1-də **Lənkəran qalası süqut etdi**.

1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində Rusiya və İran arasında ikinci sülh müqaviləsi – Azərbaycanın iki imperiya arasında bölünməsinin əsasını qoyan, tarixə **Gülüstan müqaviləsi** kimi daxil olan sənəd imzalandı.

Lakin yenə də sülh olmadı. İran İngiltərənin təhriki ilə 1826-cı ildə müharibəni yenidən qızıqdırdı, Gəncəni, Lənkəranı, Şirvanın bir hissəsini, Qarabağı tutaraq Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Elə həmin ilin yayında kömək alan rus qoşunları həlledici hücumla keçərək İran qoşunlarını geriyyə oturdular. Ən qanlı döyüşlər isə İrəvan xanlığı ərazisində gedirdi. **İrəvan sərdarı Məmmədqulu xan və onun qardaşı Həsən xan qəhrəmanlıqla müqavimət göstərirdilər**.

Lakin İrəvanda, xüsusilə Eçmiədzində yaşayan ermənilər xəyanətkar mövqə tutaraq rusların xeyrinə casusluq etməyə, yol və keçidləri onlara göstərməyə, İrəvan qalasının daxilindəki hərbi sirri öyrənilib çuğullamağa, eləcə də qala müdafiəçiləri arasında ruh düşkünlüyü yaratmağa başladılar (132, 95). 1827-ci il martın 13-də rus qoşunları Eçmiədzinə daxil oldular. General Paskeviçin komandanlıq etdiyi çar ordusunun hissələrini Eçmiədzin başda **arxipast Nerses** olmaqla, şadyanılıqla qarşıladı, onların ayaqları altında qurban kəsildi.

"Yaşasın Ermənistanın hökmdarı və padşahı I Nikolay!" şüarları səsləndi (78, 10).

Paskeviçin qoşunları iyunun 26-da Naxçıvanı tutdular, iyulun 7-də isə Abbasabad qalası süqut etdi. Bundan sonra Paskeviç Sərdarabad qapısını mühasirəyə aldı. İrəvan sərdarı **Hüseynqulu xanın** müdafiə etdiyi **Sərdarabad qalası** 6 ay müqavimət göstərsə də, rus toplarının və erməni xəyanətinin qarşısında davam gətirməyərək 1827-ci il sentyabrın 20-də süqut etdi, oktyabrın 1-də isə **İrəvan qalası xaç yürüşünün sonuncu qurbanlığı oldu**.

Rus ordusunun bu qalibiyyətli yürüşündə xüsusi xidmətlərinə görə **Eçmiədzin arxiepiskopu Nerses "Müqəddəs Aleksandr Nevski" ordeni ilə təltif olundu** (78, 16). Ordeni keşişə təqdim edərkən general Paskeviçin ona dediyi sözlər erməni kilsəsinin və xristian həmrəyliyinin təsdiqi kimi səslənmişdir: *"Nerses həzrətləri, erməni arxiepiskopu! Lap çoxdan bəri və bir çox hallarda siz Rusiyaya, xüsusilə də, iranlılarla indiki müharibədə özünüzdən çox gözəl sədaqətinizi göstərmisiniz"* (78, 16).

ERMƏNİLƏRİN QAFQAZA KÖÇÜRÜLMƏSİ.

Tarix heç nəyi silmir.

Heydər ƏLİYEV

1828-ci il fevral ayının 10-da Türkmənçay müqaviləsi bağlandı, Rusiya və İran arasındakı yeni sərhədlər müəyyənləşdi, Azərbaycan torpaqlarının Arazdan şimalda yerləşən əraziləri Rusiya imperiyasına qatıldı.

Rusiya ilə Türkiyə arasında 1829-cu ildə Adriopol sülh müqaviləsi imzalandı. Rusiya Türkiyənin şərqindəki ərazilərə sahib oldu. Bununla da Rusiyanın Qafqazın işğalına yönəlmiş yüz ildən artıq davam edən işğalçılıq siyasəti imperiyanın yeni torpaqlar əldə etməsi ilə tamamlandı. Ancaq, çox təəssüflər olsun ki, Rusiyanın Qafqaz xalqlarına pisliliyi onların torpaqlarını qəsb etməklə tamamlanmadı.

Bir var - başqasının gül-çiçək bitirən məhsuldar torpağını alasan, ona şərik çıxasan, yaxud tamamilə mənimsəyəsən, - bu hələ dərdin yarısıdır. **Bir də var**, - qəsb etdiyin barlı-bərəkətli torpağı şoranlaşdırasan, gül-çiçək bitirən torpaqları şumladıb, orada çayır əkəsən, qaratikan basdırasan, qanqal toxumu səpəsən. Məhz ruslar İrandan və Türkiyədən erməniləri köçürüb Qafqaza gətirməklə bu torpaqlara qanqal toxumu, bu xalqların

arasına isə nifaq toxumu səpdilər. Bu siyasət Rusiya imperiyasının "parçala və hökm sür" ideyasının təzahürü, xalqları parçalamaqla, onları qarşı-qarşıya qoymaqla əyalətlərdə idarəçiliyi asanlaşdırmaq, ekspansionist dövlətin nüfuzunu qoruyub-saxlamaq siyasəti idi. Məhz ermənilər bu siyasət üçün çar Rusiyasına çox lazım idilər. İndinin özündə də, Qafqaz xalqları ermənilərin səmimiyyətinə inanmırlar, ermənilərin də Qafqazda yaşayan heç bir xalqla, istər müsəlman, istərsə də xristianlarla mehriban münasibəti yoxdur. Çünki ermənilər Qafqaza gələndən, fitnə-fəsad salmaqla, qırğın törətməklə, terror etməklə, yerli əhalinin rahatlığını əlindən alıblar.

Onlar həmişə gah Azərbaycana, gah Gürcüstana torpaq iddiası irəli sürüblər. Gah Şimali Qafqazı, gah da Krımı erməni torpaqları elan etmək fikrində olublar. İndi də bu iddialar davam etməkdədir.

Rusiya imperiyasına isə sərhəddə belə xristian əhalisinin olması əlverişli idi.

Lakin Qafqazın rus ekspansiyası başa çatanda burada yaşayan ermənilərin sayı olduqca az idi.

Buna görə də Qafqazda parçalayıcı faktor kimi, ermənilərin çoxalması lazım idi.

Bu ideya uzun əsrlər boyu öz dövlətçiliyini itirmiş erməni siyasətçilərinə Qafqazda erməni dövləti yaratmaq üçün müəyyən ümidlər verirdi. Ona görə də erməni zabitləri, din və siyasət xadimləri Qafqazın işğalında Rusiya dövlətinə hər cür yardımlar göstərmişdilər. Heç təsadüfi deyildir ki, Rusiya-İran müharibəsində çar qoşunlarının tərkibində erməni əsilli zabitlər - Lazarev, Arqutinski, Melikyan, Hamazyan, Korqanyan və s. çox fəal şəkildə iştirak etmişlər.

Bu da təsadüfi deyildir ki, İrandan ermənilərin Qafqaza köçürülməsinə rəhbərlik etmək erməni əsilli çar zabiti İvan Lazarevə tapşırılmışdı (78, 18).

Rusiya və İran arasında bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsinin 15-ci bəndinə uyğun olaraq, müqavilə bağlandıqdan 15 gün sonra İranın Xoy, Salmas, Marağa, Ərdəbil, Təbriz və s. xanlıqlarından ermənilər Azərbaycan torpaqlarına, əsasən **Naxçıvan**, **İrəvan** və **Qarabağ** xanlıqlarının ərazilərinə köçürülməyə başladılar. Təkcə 1828-ci il ərzində İrandan Azərbaycan xanlıqlarına 35566 nəfər erməni köçürülmüşdür (132, 160).

Əgər köçürülməyə qədər İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində **25151 nəfər erməni** yaşayırdısa, köçürülmənin ikinci ilində bu rəqəm 82377-yə qədər yüksəldi. 1830-cu ildə isə artıq **100000 nəfər erməni** Türkiyənin, Van, Bitlis, Muş, Ərdahan, Qars, Ərzurum Bəyazıt vilayətlərindən **Gəncə**, **İrəvan** və **Qarabağ xanlıqlarının** ərazilərinə köçürüldü.

Bu köçürülmələrin nəticəsində Qafqazda ermənilərin sayı 10 dəfədən artıq yüksəldi. **1831-ci ildə Qafqazda yaşayan 161 min ermənidən 125 mini 1828-31-ci illər İrandan və Türkiyədən köçürülənlər idi.**

İrandan və Türkiyədən ermənilərin axını XIX əsrin sonuna qədər davam etdi, bu axın 1853-1856, 1877-1878-ci illərdə və 1894, 1896-cı ildə daha da gücləndi. Əgər 1831-ci ildə Qafqazda cəmi 161 min erməni var idisə, 1897-ci ildə artıq Qafqazda **1148673 nəfər** erməni yaşayırdı (132, 160).

Rus tədqiqatçısı N.İ.Şavrov 1911-ci ildə nəşr etdirdiyi "Zaqafqaziyada rus işinə yeni təhlükə" adlı kitabında yazırdı: "1826-1828-ci illər müharibəsindən sonrakı iki ildə, 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40 min İran ermənisi, 84600 Türkiyə ermənisi köçürülmüşdür və onlar erməni millətinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirilmişdir. İndi Qafqazda yaşayan 1.300 min ermənidən bir milyonu yerli deyildir, bizim tərəfimizdən bu yerlərə gətirilməlidir" (174, 59).

...1805-ci ilin 15 mayında Rusiya ordusunun baş komandanı Qarabağlı İbrahim xan ilə görüşərək Müqavilə imzaladular. Həmin müqaviləyə görə Qarabağ xanlığı ildə 10 min qızıl onluq xərac verməklə Rusiyanın təbəçiliyini qəbul etdi. 500 rus soldatı Şuşa qalasında yerləşdirildi... (A. Bakıxanov, "Gülüstani-İrəm").

Köçürülən ermənilərin məskunlaşması, yeni ərazilərdə kök salması və icmaya çevrilməsi üçün istər Rusiya çar hökuməti, istərsə də erməni kilsəsi tərəfindən lazımi şərait yaradılırdı. Bütün **köçürülmə xərcləri Rusiya tərəfindən ödənilir**, köçürülən ermənilərə ən münbit, bərəkətli və suvarılan torpaqlar ayrılır, onlar 6 il müddətinə bütün **vergilərdən azad olunurdular**. Kənd əhalisinə **pulsuz** toxum, mal-qoyun, kənd təsərrüfatı alətləri verilir. Sənətkarlar və tacirlər isə əsasən şəhərlərdə yerləşdirilir, işlə təmin olunur, onlara özəl fəaliyyətlərini qurmaq üçün **faizsiz kreditlər** verilirdi.

İrandan və Türkiyədən gələn ermənilər əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya-İran müharibəsi zamanı dağıdılmış müsəlman kəndlərində yerləşdirilirdilər. Belə kəndlərin sayı 500-dən çox idi (69, 255).

Bəzi hallarda isə gəlmə ermənilər yerli ermənilərin yaşadığı balaca kəndlərdə yerləşdirilərək əlavə evlər tikməklə həmin kəndlərin böyüdülməsini və bölgədə nüfuzlu yaşayış məntəqələrinə çevrilməsini təmin edirdilər.

Üçüncü halda isə ermənilərin məskunlaşması yeni yaşayış məntəqələrinin salınması ilə müşahidə olunurdu.

Qarabağ xanlığına köçürülən ermənilərin bir hissəsi Zəngəzurda məskunlaşdı.

Rusiyanın İrandakı səfiri tanınmış yazıçı-publisist A.Qriboyedov İrandan Azərbaycana köçürülən ermənilər haqqında belə yazırdı: "Köçürülən ermənilərin çox hissəsi müsəlman mülkədarların torpaqlarında yerləşdirilir ki, bu da müsəlmanların haqlı narazılığına səbəb olur. Müsəlmanlar qorxurlar ki, ermənilər bu

torpaqlarda möhkəmləndikdən sonra onların özlərini çıxardacaqlar". Təəssüf ki, Qriboyedovun bu sözləri sonradan həqiqətə çevrildi (124, 32).

Zəngəzurun Sisyan və Meğri rayonlarında əsasən İrandan, Qafan və Gorus rayonlarında isə Türkiyədən gəlmiş ermənilər yerləşdirildilər.

...Sisianovun öldürülməsindən sonra Qarabağlı İbrahim xan farslarla dostluğunu bərpa edərək onların köməkliyi ilə Rusiyanın təbəəliyindən çıxmağa çalışdı.

Onun oğlu Əbülfət xan öz qoşunu ilə Kafan tərəfdən Şuşanın altına gəldi.

Mayor Lisaneviç 1221-ci (1806) il iyunun 2-də gecə yarısı Şuşa qalasının yaxınlığında düşərgə salmış İbrahim xanı və onun arvadını (şəkili Səlim xanın bacısı), oğlunu, qızını, çoxlu sayda tərəfdarlarını və xidmətçilərini öldürdü.

General-mayor Mehdiqulu ağa atasının yerinə Qarabağ xanı təyin edildi.

Əbülfət xan Ataulla xan Şahsevənlinin köməkliyi ilə Cəbrayüllü tayfasını və digər qarabağlıları başına yığaraq dağlara çəkildi. Lakin Cəfərqulu ağa rus qoşunları ilə birlikdə onları təqib edərək Kafan yaxınlığında darmadağın etdi... (A. Bakıxanov, "Gülüستانی-İrəm").

Zəngəzura köçürülən ermənilər **Sisyan rayonunda** Əlili, Şəki, Əngələvid, Bələk, Şağat, Təzəkənd, Uz, İlizin, Ağkənd, Məzrə, Qarakilsə kəndlərində yerləşdirildi (164, 89). Bu kəndlərdən Şağat istisna olmaqla, hamısı azərbaycanlı kəndləri idi. Sonralar bu kəndlərin taleyi çox acınacaqlı oldu. 1905-ci ildə ermənilərin xəyanətkar hücumlarına məruz qalan bu qarışıq kəndlərin azərbaycanlı əhalisinin hamısı 1918-ci ildə deportasiya olundu. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yalnız Şəki kəndinin camaatı öz dədə-baba yurdlarına qayıda bildilər. Qalan kəndlər isə tamamilə erməniləşdilər, sonralar isə bu kəndlərin hamısının adları dəyişdirildi: **Əlili - Salvard, Təzəkənd - Tasik, İlizin - Lçen, Ağkənd - Aşotavan, Qarakilsə -Hatsavan adlandırıldı.**

Qafan rayonuna köçürülən ermənilərin bir hissəsi azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə (Kilsəkənd, Maqauz, Baydax, Sirkətas, Zeyvə, Aşağı Dortnu, Bıx), bir hissəsi erməni kəndlərinə (Aqarak, Ağvani, Aşağı Hand, Aracazor, Arsevanik, Lernazor, Bağaburc, Sevakar və s.), bir hissəsi isə Qafan və Qacaran qəsəbələrində yerləşdirilmişlər. Qafan rayonunun ermənilər köçürülən azərbaycanlı kəndlərinin də son taleyi Sisyan rayonundakı kimi olmuşdur. Bu kəndlərin azərbaycanlı əhalisi 1905 və 1918-ci ildə soyqırıma və deportasiyaya məruz qalmış, kəndlərin adları isə aşağıdakı kimi erməniləşdirilmişdir:

Kilsəkənd - Sraşen, Maqauz - Kaxnut, Gitqum - Geğanum, Zeyvə - Davit bek, Aşağı Dortnu - Antraşad, Sirkətas - Xıdrants, Axtaxana - Xiataq.

İrandan və Türkiyədən köçürülən ermənilər **Meğri rayonunun** Meğri qəsəbəsinə, azərbaycanlılar yaşayan Astazur və Vahravar kəndlərinə, ermənilər yaşayan Qarçevan, Quris, Qudemins kəndlərinə köçürülmüşlər. XX əsrin əvvəllərində **Astazur kəndi** (1935-ci ildə adı dəyişdirilib Şvanidzor qoyulmuşdur), 30-cu illərdə isə **Varhavar kəndi** tamamilə erməniləşdirilmişdir.

...Qızılbaşlar gəlib Araz çayından keçdikləri zaman (15 iyun 1826) çayda çimən bir neçə qazağı öldürdülər. Qarabağlıların məsləhət və məşvərəti ilə, oradan Gorusdakı batalyonun üzərinə yeridilər. Batalyona da hökm olunmuşdu ki, durmadan və ləngimədən Qalaya (Şuşaya) hərəkət etsinlər. Gorunzur yaxınlığında qızılbaş qoşununa rast gəldilər. Orada müharibə oldu. Soldatlara macal vermədilər. Bəzisini iti qılıncdan keçirdilər, bəzisini də əsirlik kəməndinə saldılar.

...Polkovnik Nazimkanı və mayor Kovalenskini, sair zabit və əsir edilən soldatlarla Fətəli şahın hüzuruna göndərdilər... (Mirzə Camal Qarabağlı, "Qarabağ tarixi").

Gorus rayonuna köçürülən ermənilər köhnə Gorusda (azərbaycanlılar və ermənilər qarışıq yaşamışlar), azərbaycanlı kəndləri olan Xanazax, Yayıcı, Xonzavar, Mağ və Şahverdilər kəndlərinə köçürülmüşlər. Sonralar bu kəndlərdən Xanazax kəndi məhv edilmiş, qalan kəndlər isə erməniləşdirilmişdir. **Yaycı kəndi Qarjis, Qaladərəsi - Qalidzor, Şahverdilər - Başaracur adlandırılmış, Mağ kəndi isə Yerisatum erməni kəndi ilə birləşdirilmişdir.**

Bu qədər ermənilərin köçürülüb gətirilməsinə baxmayaraq, XIX əsrin sonlarına qədər bölgədə erməni azərbaycanlı nisbəti yenə də azərbaycanlıların xeyrinə olmuşdur.

1886-cı ildəki statistik məlumatlara görə Zəngəzurdakı 326 kənddən yalnız 81-i erməni kəndi olmuşdur.

1908-ci ildə Yelizavetpol quberniyası üzrə əhalinin siyahıya alınması sənədlərində Zəngəzur qəzasının əhalisi 294753 nəfər olduğu göstərilir. Bunlardan 197066 nəfəri (67%) müsəlman, 97204 nəfəri (32,9%) erməni-qriqorian, 483 nəfəri (0,1%) isə digər dinə mənsub insanlar olmuşlar (160).

İrəvan quberniyasının İrəvan, Eçmiədzin, Yeni Bəyazid, Aleksandropol qəzalarındakı, Gəncə quberniyasının Zəngəzur və Qazax-Dilican qəzalarındakı 2310 yaşayış məntəqəsindən 2000-i azərbaycanlılara mənsub olmuşdur (206, 162).

1986-cı ildəki məlumata görə Ermənistandakı erməni kəndlərinin 70%-dən çoxu 1828-ci ildən sonra salınmış, yaxud bərpa edilmiş kəndlərdir.

ZƏNGƏZURDA ERMƏNİ-TÜRK QIRĞINLARI (1905-1906 və 1918-1920-ci illər)

Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb, məhv edilmişdir.

Heydər ƏLİYEV

Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənməsi, köhnəlmiş Osmanlı və İran imperiyalarının tənəzzülü XIX əsrin sonlarında ermənilərin separatçılıq meyillərinin daha da güclənməsinə səbəb oldu. Mifik "Böyük Ermənistan" ideyasından bir an da olsun əl çəkməyən avantürist erməni siyasətçiləri Şərqi Anadolu və Qafqaz torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq planlarını reallaşdırmaq məqsədilə siyasi təşkilatlar yaratmağa başladılar.

Təxminən bu dövrlərdə bir sıra Avropa ölkələrinin və Rusiyanın ideoloji silah kimi işləyib hazırladığı "**erməni məsələsi**" deyilən bir siyasi avantürə ortaya çıxdı. Guya ki, Türkiyə ərazisində yaşayan ermənilərin hüquqi təminatlarının yaradılması məqsədi daşıyan "erməni məsələsi" əslində Osmanlı imperiyasını dağıtmaq üçün düşünülmüşdü. Türk tədqiqatçısı və tarixçisi İsmət Binark yazırdı: "**Erməni məsələsi**" "**Şərqi məsələsi**"nin tərkib hissəsi olaraq XIX əsrin ikinci yarısında ortaya atılmış və 13 iyun 1878-ci il tarixli Berlin konfransında rəsmiləşmişdir. ...Bu konfransın qətnaməsi, əslində, osmanlı Türkiyəsini içəridən dağıtmaq məqsədi güdüdü (73, 6;7).

1885-ci ildə İstanbulda "**Armenakan**" adlı inqilabçı-separatist təmayüllü erməni partiyası yaradıldı. Onun ardınca eyni məqsədə xidmət etmək üçün 1887-ci ildə Cenevrədə "**Qnçak**", 1890-cı ildə isə Tiflisdə "**Daşnaksütun**" partiyaları fəaliyyətə başladı.

Hər üç erməni partiyasının nizamnamə və proqram sənədlərində ali məqsəd olaraq "Böyük Ermənistan" dövlətini qurmaq məsələsi qarşıya qoyulmuş, bu məqsədə çatmaq üçün isə bütün vasitələrdən, o cümlədən, inqilab, silahlı üsyan və terror üsullarından istifadə etməyin mümkünlüyü qeyd olunmuşdu (135, 48; 49).

Həmin partiyaların proqramları indiyədək arxivlərdə qalır, "Daşnaksütun" partiyası isə hələ də fəaliyyət göstərməkdədir. Min təəssüf olsun ki, mələk donu geymiş qərb dünyası indinin-indisində belə həmin partiyaları terrorçu elan etmir, həmin qeyri-humanist ideyaların daşıyıcıları olan bugünkü terrorçu erməni qüvvələri "görmür", nə Əfqanıstan dağlarındakı kaha və mağaralarda mikroskopla terrorçu axtaranlar, nə də Çeçenistan meşələrində "mücahid" ovuna çıxanlar on beş ilə yaxın bir müddətdə Azərbaycanda 20 min dinc əhalini qətlə yetirən, 1 milyon adamı soyqırma və deportasiyaya məruz qoyan, faktla sübuta yetirilmiş 40-a yaxın terror əməliyyatı həyata keçirmiş və Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal etmiş Ermənistan respublikasını terrorçu dövlət kimi tanımaq istəmirlər.

Ancaq ötən 100-150 ilin acı təcrübəsi göstərmişdir ki, dünyada ermənilər qədər separatçı, dağıdıcı və məkrli niyyətlərə xidmət edən ikinci bir ictimai-siyasi qüvvə yoxdur.

Yenə də tarixə qayıdaq və milli faciələrimizin xronologiyasına Zəngəzur torpaqlarının acınacaqlı taleyinin nümunəsində bir daha nəzər salaq.

Türkiyədə XIX əsrin sonlarında ermənilərin separatçılıq meyillərinin artmasına baxmayaraq, Osmanlı dövləti bu ideyanın genişlənməsinə imkan vermədi. Türkiyədə erməni dövlətini yaratmaq ideyasının baş tutmayacağını dərk edən erməni siyasətçiləri çar Rusiyasının xristian təəssübkeşliyinə arxalanaraq bu separatçı, şovinst ideyanı Qafqaza transformasiya etdilər.

21 fevral 1914-cü il. Türkiyə. Qarsda və Ərdahanda erməni quldur birləşmələri 30000 insanı - etnik türkləri öldürmüşlər. Onlar körpələri analarının əlindən alıb tonqala atırdılar. İnsanlar qətlə yetirilməzdən əvvəl onlara vəhşicəsinə işgəncə verirdilər. Bu qətlərin bilavasitə təşkilatçılarından biri kölgəyə çəkilən "Hnçak" erməni terror təşkilatının ideoloqu, Türkiyə parlamentinin deputatı Stepan Ter-Danielyan olmuşdur. (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya).

XX əsrin əvvəllərində "**Daşnaksütun**" partiyası öz terrorçu şəbəkəsini genişləndirməyə və fəaliyyətini gücləndirməyə başladı. Ermənilər açıq-aydın başa düşürdülər ki, istənilən halda ermənilərin azlıq təşkil etdiyi bir bölgədə erməni dövləti yaratmaq mümkün olmayacaqdır (135, 51). 1828-ci ildən sonra Qafqaza İrandan, Türkiyədən, Suriyadan, Livandan bir milyona qədər erməni köçürülüb gətirilməsinə baxmayaraq (174, 64), Qafqazda erməni-azərbaycanlı nisbəti 1:10-a nisbətində idi.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında, Tiflis quberniyasının Lori-Pəmbək qəzasında mövcud olan 2310 yaşayış məntəqəsindən 2000-i azərbaycanlılara məxsus idi (206, 162).

1897-ci ildə əhalinin siyahıya alınması üzrə məlumatlardan bəlli olur ki, o zaman Zəngəzurda **137871** nəfər yaşamışdır. Bunlardan **63622** nəfəri (46,1%) erməni, **71206** nəfəri (51,6%) azərbaycanlılar, **1807** nəfəri (1,3%) kürdlər, **1236** nəfəri (0,8%) isə digər millətlərdən olmuşdur (160).

S.Zelinskinin tədqiqatlarına görə 1886-cı ildə Zəngəzurdakı Xəzinə torpaqlarına aid olan 161 kəndin 64-ü azərbaycanlı (tatar), 49-u erməni, 47-si isə kürd kəndi olmuşdur.

Bu kəndlərdə 38712 müsəlman, 30850 nəfər isə erməni yaşamışdır (139, 31). Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək ki, bu əsərində S.Zelinski ya bilərəkdən, ya da ermənilər tərəfindən ona təhrif olunmuş məlumatlar təqdim edildiyindən bir çox azərbaycanlı kəndini kürd kəndi kimi qeyd etmişdir (Alpout, Bayandur, Vaqazin, Binəyeri, Hoçaz, Cağazür, Qarabəyli, Çaykənd, Gödəklər, Xələc, Sarıyataq və s.).

Gülüstan və Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra İran ərazisindən ermənilərlə yanaşı, xeyli sayda kürd mənşəli əhali də köçüb Zəngəzurdə məskunlaşmışdı. Lakin, kürdlərlə bağlı statistik məlumatlar ziddiyyətlidir (76, 144), çünki bu məlumatlar XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində "Şərq siyasəti" nə xidmət edərək toplanmış və yayılmışdır.

17 may 1915-ci il. Van. Türkiyə. Erməni terror və quldur birləşmələri Türkiyənin qədim Van şəhərini yandırmışlar. Dinc əhali arasında çoxlu tələfat olmuşdur. C. və K. Makkartilərin tədqiqatına görə, XX əsrin əvvəllərində törədilən qanlı hadisələr zamanı 2,5 milyon müsəlman öldürülmüşdür. (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya).

Bir an da olsun, "Böyük Ermənistan" paranoyasından əl çəkmək istəməyən ermənilər öz məqsədlərinə çatmaq üçün, dünya tarixində misli görünməmiş məkrli bir niyyəti - yerli aborigen əhalini, yəni Azərbaycan türklərini kütləvi surətdə məhv etməklə və yaşadıkları yurdlarından qovub çıxarmaqla həmin ərazidə ermənilərin sayca üstünlüyünə nail olmaq və beləliklə, "milli çoxluğun" dövlətini yaratmaq ideyasını reallaşdırmağa başladılar.

"Daşnaksütun" partiyası siyasi təbliğat, təşkilatlanma və hərbi hazırlıq işlərini görüb qurtardıqdan sonra, 1905-ci ilin əvvəllərində milli qırğına zəmin yaradan terror və təxribatlara rəvac verdi.

Ermənilər **1905-ci il** fevralın ilk günlərindən başlayaraq, Bakıda qırğın törətməyə başladılar, çox keçmədən İrəvanda iğtişələr kütləvi xarakter aldı, Naxçıvan və Zəngəzur erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına məruz qaldı. Erməni quldur dəstələri kəndləri dağıdır, yandırır, günahsız insanları qılıncdan keçirirdilər. Şəhərdə, kənddə yerli əhali-azərbaycanlılar ata-baba yurdunu tərk etməyə, qaçqınlıq yolunu tutmağa başladı. İrəvandan göndərilən bir xəbərdə deyilirdi: *"Hər tərəfdən qəbiristanlığa cənəzələr gətirilir. Çoxu müsəlmandır. Ölənlər və yaralananların sayı artmaqdadır. Bütün günü atəş səsləri eşidilməkdədir. Bir tatarın evinə bomba atıblar, 24 nəfər ölüb və yaralanıb. Təpəbaşı məhəlləsində tatarların evlərini bombalayıblar, çoxlu adam tələf olub. Zəngi dərəsində də öldürülənlər çoxdur. Azərbaycanlılar küçəyə çıxmaqdan qorxurlar. Çoxları şəhəri tərk edib"* (69, 289).

1905-ci il mayın 22-də Daşnaksütun partiyasının Qafqaz Komitəsi adından verilmiş bir əmr daşnakların seçdikləri yolun mənzərəsini çox aşkar göstərir. Əmrdə deyilir ki, erməninin silahını əlindən almağa, evində axtarış aparmağa, onu həbs etməyə cəhd göstərən hər kəs amansızlıqla öldürüləcək. Bu fikrə düşən hər kəs qoy Bakı qubernatoru Nakaşidzenin, Yelizavetpol qubernatorunun müavini Andreyevin, qəza rəisləri Boquslavskinin, Şmerlinqin, Naşşanskinin, Pavlovun taleyinin nə ilə başa çatdığını xatırlasın... (69, 285).

1905-ci il. Zəngəzur. Azərbaycan. Erməni quldur birləşmələri şəhərin dinc əhalisinə qanlı divan tutmuşlar. Onlarca adam öldürülmüşdür.

Şahidlərin dediklərinə görə, erməni cəlladlar təsəvvürolunmaz atürpədici edam üsulları tətbiq etmişlər. Məsələn, adamları əl-ayaqlarından nəhəng ağacların əyilmiş budaqlarına bağlayırdılar. Sonra kəndiri kəsərək budaqları buraxırdılar... Erməni quldurlar sakinləri yalnız ona görə öldürürdülər ki, onlar islam dininə etiqad edirdilər. (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya).

Daşnak partiyası orduya rəhbərlik etmək üçün 7 nəfərdən ibarət Baş Hərbi Şura yaratmışdı. Şuranın nəzdində 35 nəfərdən ibarət baş qərargah fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın Qafqazın müxtəlif şəhərlərində, Rusiya ərazisində, Avropada komitələri, qrupları, mətbu orqanları da "erməni məsələsi"nin həlli, "dənizdən-dənizə Ermənistan" yaratmaq, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda olan köyləri dağıdıb Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvəni birləşdirmək kimi alçaq xeyalları reallaşdırmağa başlamışdılar.

1905-1906-cı illərdə ermənilər təkcə İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında 200-dən çox müsəlman kəndini dağıdıb yerlə yeksan etmiş, əhalisini soyqırımına məruz qoymuşdular. Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman kəndi dağıdılmış, əhalisi qılıncdan keçirilmiş və didərgin salınmışdı. Təkcə İrəvan quberniyasında 1905-1906-cı illərdə on min nəfərdən çox azərbaycanlı soyqırımının qurbanı olmuşdu (69, 288).

Cəmi bir ayda (1906-cı ilin avqustu) daşnak mauzerçiləri Zəngəzur mahalında Şəki, Qarakilsə, Ağdü, Urud, Qatar, Xələc, İncəvar, Karxana, Yeməzli, Daşnov, Çöllü, Lök, Saldaşlı, Mollalar, Oxçu-Şəbədin, Atqız, Pirdovdan, Zürül, Fərcan, Sənanlı, Cullan və s. kəndləri dağıdıb yandırdılar, silahsız əhalini soyqırıma məruz qoydular.

Ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illərdəki erməni-müsəlman davasında İrəvan və Yelizavetpol quberniyasında 200-dən artıq kəndi ermənilər yerlə yeksan etmiş və əhalisini soyqırıma məruz qoymuşdular. "Daşnaksütun" partiyasının liderləri "erməni məsələsi"ni həll etmək, "Böyük Ermənistan" xülyasını reallaşdırmaq üçün bütün

yerli təşkilatlara göstəriş göndərərək tələb etmişdilər ki, İrəvan, Gəncə, Qarabağ mahallarında olan bütün türk kəndlərini viran qoysunlar, bu kəndləri yerli əhalidən, yəni azərbaycanlılardan birdəfəlik təmizləsinlər (69, 290).

1 yanvar 1906-cı il. Papravənd. Azərbaycan. Erməni quldur birləşmələri azərbaycanlıların Papravənd kəndinə basqın etmişlər. Sakinlər ciddi cəhdlə müqavimət göstərsələr də, kənd işğal olunmuşdur. Kişilərin başlarını kəsir, hamilə qadınların isə qarnını qılıncla yarar və hələ dünyaya gəlməmiş uşaqların ... başlarını vururdular. Qırğına erməni quldur Andronik rəhbərlik edirdi. (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1905-1907-ci illərdə Zəngəzurda ermənilər tərəfindən törədilən soyqırım siyasətindən ən çox Qafanın azərbaycanlı əhalisi əziyyət çəkmişdir. Bölgənin ən böyük və azəri türklərinin daha çox sayda yaşadığı Qafan rayonu həm tarixi, həm də strateji baxımdan Zəngəzurda xüsusi çəkiyə malik olduğundan ermənilər daha qüvvətli zərbəni vurmaq üçün məhz bu bölgəni hədəf götürmüşdülər. Digər tərəfdən, o dövrdə Qafan artıq bir sənaye mərkəzi kimi formalaşmış, fəhlələrin, xüsusilə daşnak millətçiliyi ideyası ilə siyasiləşmiş erməni fəhlələrinin inqilabçı-dağıdıcı yönümlü dərnəklərin fəaliyyət göstərdiyi iri dağ-mədən şəhəri kimi tanınmışdı.

Çar Rusiyası isə inqilabi əhval-ruhiyyəli insanların dağıdıcı enerjisini milli zəmində mübarizə və qırğınlar törədilməsinə yönəltmək, bununla da hökumətə qarşı olan etirazların yönünü dəyişmək, insanları sinfi mübarizədən ayırmaq, onların başını qatmaq, son nəticədə isə hər iki millətdən olanları yenə özündən asılı vəziyyətdə saxlamaq üçün "Daşnaksütun" partiyasının terrorçu-separatçı planlarını aşkarda olmasa da, dəstəkləyir, dolayısı ilə, milli zəmində qarşıdurma yaradılmasına və qırğınlar törədilməsinə rəvac verirdi.

Ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş vermiş erməni-müsəlman qırğınlarının şahidi olmuş, xalqımıza qarşı törədilən bu qırğınlar barədə ilk mənbələrdən müfəssəl məlumatlar toplamış böyük ədibimiz, Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Məmməd Səid Ordubadi 1911-ci ildə çap etdirdiyi "**Qanlı sənələr**" kitabında o dövrün həqiqi, real mənzərəsini vermiş, xalqımızın düçar olduğu müsibətləri böyük ürək ağrısı ilə təsvir etmiş, bütöv bir xalqa qarşı yönəlmiş erməni terrorunun məqsəd və nəticələrini çox böyük bir dəqiqliklə göstərmişdir.

Zəngəzurun Qafan bölgəsində, xüsusilə, bölgənin ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən olan Oxçu və Şabadın kəndlərində ermənilər tərəfindən xüsusi qəddarlıqla törədilmiş soyqırım aksiyasını kiçik detallarına qədər dəqiqliklə, o dövrün rəsmi məlumatlarına və həmin hadisələrin canlı şahidlərinin ifadələrinə əsaslanaraq tarixə köçürmüş böyük yazıçıya sayğı və ehtiramlarımızı bildirərək bu kitabda M.S. Ordubadinin "**Qanlı sənələr**" əsərindən müəyyən parçalar verməyi gərəkli hesab edirik.

M.S.Ordubadinin "Qanlı illər" kitabından

Oxucu-Şəbadək vuruşları, yaxud hərbi meydanı

1906-cı il avqust ayının 9-da dörd islam köyünün camaatı öz kənd təsərrüfat işləri ilə məşğul olduqları vaxt dağların təpəsində istehkamlar qurmaqla məşğul olan əsgərləri görürlər, ancaq onların erməni olduqlarını bilmirlər. Camaat arasında cürbəcür fikirlər yarandığından məsələni öyrənmək üçün bir neçə yerə adamlar göndərilir. Nümayəndələr qaraltının qarşısında yüksək təpələr başına hərbi bayraqlar sancıldığını görüb "hökumət qoşunudur" - deyib ehtiyatsız halda yollarına davam edirlər. Bir güllə məsafəsinə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz ermənilərin qabaq qurğularından üstlərinə atəş açılır. Atəş əsnasında istehkam quranların erməni olduğunu bilib hər kəs öz evinə qaçır, ən köhnə üsuldan olan silahlarıyla silahlanıb düşməni qarşılamağa çıxırlar.

Ermənilər isə ən müasir silahlarla silahlandıqlarından, bir də müsəlmanlar, əsasən meşəlikdə əkinçiliklə məşğul olduğundan, kəndi yaxşı mühafizəyə qadir deyildilər. Buna görə də ən əhəmiyyətli mövqeləri düşmən tutur. Az-çox kənddə hazır olan kişi tayfalarını isə qadınların nalə və fəryadı çaşbaş qoyurdu. Digər tərəfdən, heyvan bağırtısından başqa bir səs eşitməyən balalar, xırda cocuqlar müharibənin ən şiddətli vaxtında düşmən mövqelərindən çalınan şeypurların ürək parçalayan sədasından validələrinin məməsindən dartınıb beşiklərdən qiyamət gününü xatırladan bir səda ilə aləmi doldururdular. Yağmur kimi hər iki tərəfdən açılan güllələrin şırıltısından, hərbi musiqinin canalan sədasından köylərin cocuqları və heyvanatı bir-birinə dəymişdi, sanki bu zavallı göylərdə İsrail şeypuru çalınmış kimi insanlar bir-birinə qarışmışdılar.

Erməni mauzerlərindən çıxan atəşlərin şaqqıltısı, müsəlman könüllülərinin ayaq üstü erməni səngərlərinə qışqıra-qışqıra hücum etmək sədaları Oxçu-Şəbadək dağlar silsiləsinə əks edərək yüksək qayaların zirvələrindən gurultudan başqa bir səda eşidilməzdi. Bu halda ümumerməni səngərlərindən aramsız atəş açılırdı. Bundan əlavə, müsəlmanlar tərəfindən açılan güllələrin hədəfə dəymədiyindən ermənilər cürətli halda ara-sıra qurğularından xuruc halına girişməkdə idilər. Müsəlman könüllüləri isə ermənilərin şiddətli atəşinin təsirinə baxmayaraq, hər halda irəliyə yürüş etməkdə idilər.

İslamların bu igidlik və mətanətini görünəcə erməni səngərlərindən bir neçə cəhənnəm makinası buraxılıb dörd köyün müsəlmanlarını son dərəcə sarsıtsalar da, əsgərə komanda edən möhtərəm kəslərin nəsihətləri, ruh

verən təşviqatı sayəsində islam əsgərlərinin ara-sıra ziyan dəymiş mənəvi qüvvələri gücləndirilib anbaan düşmən qarşısına irəli aparılırdı. Böyük və dəhşətli hadisə əsnasında müsəlmanlar ətraf köylərə kömək üçün adamlar göndərsələr də, bütün keçidlər erməni əlində olduğundan bir nəfər də olsa, kömək üçün hərəkət edə bilməmişdir. O səbəbdəndir ki, Oxçu islamları tək tənha dörd gün tam müqavimətlə müharibə etdikdən sonra ermənilər məğlub olub o ətrafda yerləşən Gicəlan adlı erməni köyünə çəkilib istehkam qurmaqla hərbə girişdilər. Müsəlmanlar ermənilərin qaçdıqlarını duyub təqib halında Gicəlan kəndində qanlı bir müharibə başlanır. Bir gün axşama qədər qalan müharibədə ermənilər məğlub edilib hərə meydanı - Gicəlan kəndi dağıdılır.

Oxçunun aqibəti, yaxud islamların məğlubiyyəti *1906-cı il, 14 avqust*

1906-cı il 13 avqustda xitam bulmuş Gicəlan müharibəsində ermənilər çox pis vəziyyətə düşmüşdülər. Erməni komandanları müharibənin ikinci günü, yəni həmin ayın 11-də təhlükəni görüncə, Qatarda buraxılmış ehtiyat əsgərlərini hərə meydanına apararaq, bunlardan əlavə ətraf erməni köylərinə adamlar göndərib imkan olduğu qədər könüllü əsgər tələb etməkdə idilər. Buna görə ayın on dördündə adları aşağıda qeyd edilmiş köylərdən ermənilərə kömək gəlməkdə idi: Ləyc, Təşqin, Vəng, Karlur, Meğri, Əsədazur, Qırçıvan, Əkərək, Bəhrvar, Ucanabus, Qurasən, hamısı beşinci sahədən Gəbürc, Çəmən, Bux köylərindən. Üçüncü sahədən - Oxadüz, Raxdaxana, Noraşen, Xotanan, Üsərəng, Sahadur, Çin, Mələk, Çit köylərindən. Ermənilərin bu toplu qüvvəsi ayın on dördündə Panuslu, Girdəkan və bir də Gicəlan köyünün ətrafında mövqə tutaraq gecəyənə Oxçu-Şəbadək dağlarını işğal edirlər. Dörd gün ərzində baş verən döyüşlərdə son dərəcədə yorğun düşən islam könüllüləri Molla Həsən Əfəndinin evinə yığılıb hərbi, yaxud hərə başlamamış geri çəkilməni müzakirəyə qoydular. Camaat tərəfindən bir çox nitqlər söyləndi. Hətta övrət tayfalarından pərdə dalında oturmuş olduqları halda bir çox yangılı sözlər deyilirdi. Bir çox adamlar hərə üstünlük verib, bir çoxu müharibəsiz geri çəkilməni məsləhət sanırdılar. Ən axırda kəndlərin imamı olan şəhidi-səid Molla Həsən Əfəndi əsasına söykənərək nitq söylədi. Biz isə həmin nitqi islahən tariximizin üslubuna müvafiq bir dilə çevirdik.

- Camaat! Dörd tərəfimizdə vəqə olan yüksək qayalara on dörd gecəlik nurlu ayın ən sevimli, ən dilruba ziyası sərilmişdir.

Bu ziyaların qarşısında meşələrimizin ağacları kimi titrək və hərəkətdə olan qaraltıların hamısı ermənilərin müdafiə təpəsinə sancılmış hərbi bayraqlarıdır. Diqqət ilə baxınız!

Ətrafımızdan çəkilmiş, evlərimizi nişana da almış o hasara bənzəyən qaraltı erməni dəstələri və Hayıstan vəhşiləridir ki, sabah bu vaxtda bizim evlərimizə od vuracaqlar. Oğlanlarım, müharibəni tərək etsək də, hərə girişsək də, yenə fəlakətimiz dəqiqədir. Bizim övrətlərimizin, cocuqlarımızın barəsində ermənilərin qəlbində zərrə qədər də mərhəmət yoxdur, zənnindəyəm. Bu gecə köylərin mühafizəsinə diqqət ediniz. Sabah olcaq ermənilər hücum edəcəklər. Siz isə hücumu qadir deyilsiniz, ancaq müdafiə halında qalarsınız. Son dərəcəyə qədər çalışınız, məğlubiyyəti hiss edincə hamınız birdən qaçmıyasınız. Zira o halda düşmən sizi təqib edər. Bir çox tələfat verər. Əlbəttə, qaçış zamanı işə yarayan və bacarıqlı cavanlardan bir dəstə dümdar (quyruq) buraxaraq arxadan ailələrinizi götürüb meşəyə - dağ ətəklərinə pənah apararsınız.

Molla Həsən Əfəndinin müraciəti bu yerə yetişəndə camaat arasından və övrətlər içindən yanıqlı bir fəğan naləsi ucaldı. Yenə Molla Əfəndi sözüne davam etdi:

- Camaat! Ağlamaq, övrətlər ilə səs-səsə verib növhə və zarı başlamaq heç bir fayda verməz. Ancaq kişinin mənəvi qüvvəsini tükədirib düşmənin qabağına əli-qolu qurumuş birsüzlük içində qoyar. İndi götürünüz silahlarınızı, nəzərdən keçiriniz! - deyib sözə fatihə çəkib yenə Quran oxumaqla məşğul oldu.

Bu sözlərdən sonra camaat tufənglərini sayıb bir neçə berdanka tufəng və kifayət qədər olmayan bir neçə yüz də patron qalmışdı. Yerdə qalan tufənglərin çoxu dörd gün fasiləsiz davam edən atışmada sıradan çıxmışdı. Tədarükün tükəndiyini görən camaatın mənəvi qüvvələri bütünlüklə xarab olur, övladının əlindən tutan Pürdavud kəndinin yuxarı səmtində qiblə ilə qarşı olan Saqqarsuya daşınırlar. Saqqarsuyun ətrafında daşların arxasını sığınacaq edirlər. Ağlaşma səsi daşların təpəsindən ermənilərin sığınacaqlarında - səngərlərində əks-səda verirdi. Molla Həsən Əfəndi də öz ailəsilə Saqqarsuya çəkilir. Kəndlərin içində qalan ancaq dünya malına həris olanlar, bir də qaçmağa halı olmayan və sahibləri evdə olmayıb, yaxud qocalıqdan gözləri işıqdan məhrum qadın tayfaları idilər ki, sübh olacaq hamısı qətl olunub, kənd içində bir-birinin üstünə tökülmüşdülər.

Ağrılı Saqqarsu hadisələri

Saqqarsuda sığınaq etmiş müsəlman camaatının başı üstündən sübh çağı bir dəstə "ya Əli, ya Əli" fəryadlarıyla müsəlmanlara sarı gəldiyindən avam və çəmən müsəlmanlar "bu gələn qoşun islam qoşunudur" deyə güman edib ağlaya-ağlaya onların qarşısına çıxırlar. Gələn dəstə isə ermənilər imiş, müsəlmanları qırıb kəsməyə başlayırlar. Bu vaxtda dörd islam köylərində də qırğın baş verdiyindən Saqqarsuyun başına qədər

fəryad, nalə sədasının müsibətli şəkildə əks etdiyini qaçıb Ordubada gəlmiş kənd əhli olduğu kimi nağıl edirdi. Saqqarsuda sığınaq etmiş camaat qırılıb, qaçıb qurtardıqdan sonra Molla Həsən Əfəndinin başında, yanında bir çox övrət Quran əlində ermənilərin qabağına çıxıb, Quran xatiri üçün rəhm istəyib aqlasalar da, Quran, bəlkə İncili mübarəki də tanımayan qansızlar hamısını vəhşiliklə öldürürlər. Molla Həsən Əfəndinin yanından götürülmüş bir neçə müqəddəs kitabları və Quranları odlayıb məşəl kimi süngülər ucuna taxılmaq kimi bədayinliklər də ermənilərdən alçaq bir surətdə əncama yetmişdi. Sağ qalan islam və islamələr qarlar içində, xəstə-xəstə yolunu itirmiş qoyun sürüsü kimi bir çox dolandıqdan sonra çır-çıplaq Ordubada və mahal köylərinə pənah aparmışdılar. Ordubad camaatı isə son dərəcə qonaqpərvər olduqlarından, xüsusən başları belə müsibət çəkmiş bu adamlara xüsusi qayğı göstərdilər.

Oxçu fəlakət qurbanlarının Ordubad şəhərindəki halları

Oxçu-Şəbadək fəlakət qurbanlarının Ordubad şəhərinə ağılaya-ağılaya pənah gətirməsi şəhər camaatına çox qəmli təsir göstərdi. Camaatın istirahəti üçün məxsusi yerlər, məkanlar ayrılıb, müsibət qurbanlarının qalması üçün otaqlar verildi. Ən əvvəl yaralılar üçün cərrah və dəva hazır edib, müalicəsinə başlandı. Onlara imkan daxilində əmanət olaraq evlərdən ev əşyaları da verilib, gündən-günə rahatlanmış bir halda təbdil edilirdilər. Bunlardan sonra, onların adından hökumətə bir gündə yüzə qədər ərizə və teleqraflar göndərildi. Xudavəndi-ələmin qüdrətindən sərvəti və dövləti bol olan bu kiçik şəhərdə bir günün içində onların əsas ehtiyaclarına əncam verilib, ancaq sonra dağlarda qalan camaatın halına yetişmək, şəhərə gətirmək və yaralıları dağda bağlayıb huşa gətirəndən sonra şəhərə endirmək, önlənləri dəfn etmək kimi müxtəlif işlər üçün təşəbbüslər görülür, şəhər və mahal camaatından mükəmməl bir dəstə təşkil edilib cərrahi işlər üçün kafir miqdarınca götürüb, azuqə və yaralı daşımaq üçün minik heyvanları hazır edib, önlənləri dəfn üçün kəfən və sair ləvazimat və bir neçə çadır tədarük edib 1906-cı il avqust ayının 16-da axşam zamanı dəstələr olduğu yerlərindən məqsədləri istiqamətində hərəkət edirlər.

Ordubadlıların Qapan dərəsinə əvvəlinci səfərləri

Bu dəstə 1906-cı il avqustun 17-də gündüz saat dörd radələrində Saqqarsuya yetişib, əvvəlcədən miniklər və bir dəstə mühafizəçiyə göndərilmiş çadırları qurulmuş və isidilmiş görünəcə dəstələr razılıq ilə bir neçə dəqiqə istirahətdən sonra, daha aram tutmayaraq ətrafı dolanıb o yaxınlıqda baş vermiş ümumi qətlə mülhizə etməyə başladılar. Bu vaxt axşama saat yarım qalmışdı. Hər tərəfə baxırdın qar ilə yağış bərabərlikdə yağıb, hər tərəfdən yeyin bir hal ilə bir-birinə toxunan küləklər çadırların mıxlarını yerdən qaldıraraq insanların üzünə çırpırdı. Get-gedə şiddətlə yağın sulu qarı peydərpey əsən küləklər, tufəng saçması kimi, adamın üzünə çırpırdı.

O elə şiddətli bir hal əmələ gətirmişdi ki, nə oturmaq, nə də bir yerə getmək mümkün deyildi. Qapan dərəsinin şiddətli küləkləri Şəbadək dağlarının zirvələrində toplar kimi guruldayıb hər saatda qarşımızda qardan yüksək təpələr ucaldırdı. Yarım saat içində hava dörd-beş rəngə düşürdü. Ordubaddan uca dağa qədər yaralıların sayı-hesabı yoxdusa da, yaraları bağlandıqdan sonra şəhərə göndərilirdi.

Havanın pisliliyinə baxmayaraq, bir neçə bələdçi götürüb ətrafı öyrənmək üçün əzm edildi. Saqqarsuyun ətrafında bir qan çalası göründüyündən o tərəfə gedildi. Soyuğun şiddətindən qanın üzünü buz bağlamışdı. Bununla belə daşın bir tərəfindən damcı-damcı qan sızırırdı. Bu halı gördükdə camaatı böyük bir təəccüb və heyrət içində buraxırdı. Daşın arasında 62 nəfər övrət və uşaq cənazəsi bir-biri üstə qalaq-qalaq tökülmüşdü.

Ayın 18-də sübh namazından sonra camaatın sığınaq etdiyi meşəyə girdik. Bir az getdikdən sonra 25 yaşlarında bir övrət, bir də cavan oğlan cənazəsi göründü. Bələdçinin rəvayətindən, zövcə və mövcəsi imiş ki, bir yerdə doğranmışlar. Buradan keçərək Molla Həsən Əfəndinin şəhadətəgahına yaxınlaşdıq. Bədəni, canamazı və s. müqəddəs əşyaları yandırılmışdı. Həsən Əfəndinin qətl yerindən bir az şimala qarşı bir palaz parçası görüldü de, camaatı büsbütün aqlatdı. Zira, palazı kənar etdikdə 15 nəfər üzvlərində çiçək, yəni abilə əlaməti sönməmiş körpə cocuqların kəsilmiş başları və bir para bir-birinə qarışmış bədənlər göründü. Küləyin şiddətindən yüksək təpələrdə olan qarlar yığılıb cənazələrin üstə tökülmüşdü. Amma, yenə bədənlərində son nəfəsi olan qətl olmuş bacıların qətrələnən məzlum qanlarından qarlar uzaqdan bahar lalələri kimi qızarıb, insanı özünə cəlb edirdi. Bunları dəfn etmək üçün daş-torpaq mümkün olmadığından, meşənin yarpaqları və budaqları ilə dəfn edildilər. Sığınaqdan aşağı tərəfə gedib Pürdavud kəndinə daxil olduq. Ən əvvəl İmam Rza həzrətlərinin möhtərəm qardaşı Sultan Davud həzrətlərinin ziyarəti üçün rövzəsinə tərəf yollandıq. Rövzədən yalnız bir quru günbəzdən başqa heç nə qalmayıb. Bütün əşyası yandırılmışdı. Bələdçinin rəvayətinə görə, Quranları bir-bir odlayıb pəncərələrdən eşiyə atırmışlar. Avropaya mədəniyyət dərsi vermək iddiasında olan ermənilər burada bir sıra təəssüblər də izhar etmişdilər. Belə ki, İstanbuldan 1901-ci ildə Molla Həsən Əfəndiyə hədiyyə göndərilmiş bir nüsxə, dünya məşhurlarının təsviri ki, var imiş, Həsən Əfəndi rövzəyə vəqf etmiş idi.

Ermənilər məhz o nüsxədə həzrəti-Məhəmməd Əleyhüssəlam və həzrəti-Ömər rəziyüllah xatiri üçün həməni nüsxəni də yandırmışdılar. Müxtəsər, ziyarətdən sonra soyuğun şiddətindən Pürdavudda tab gətirə

bilməyib Oxçu kəndinə keçdik. Üzümə açılan bu qəmli mənzərədən nə qədər yazılsa, yenə də qurtarmaz, zənnindəyəm.

Oxçu kəndini gəzdikdən sonra Şəbadək, Atqız köylərinə keçdik. Tələfatın çoxu Atqız kəndindədir. Camaatını dəfn etmək meşə yarpaqları ilə mümkün oldu.

Nədənsə ermənilərdən bizə qarşı bir əziyyət edilmədi. Mal zərəri bir milyon qədərindədir. Bu kəndlərin müharibəsi 1906-cı il 9 avqustda başlanıb, 15 avqustda başa çatmışdır.

Müsəlmanların tələfatı 200-ə qədərdir. Nüfuz dəftərləri olmadığından tələfat dürüst təyin edilmədi. İyun ayının əvvəlindən başlamış avqust ayının axırına qədər Zəngəzurda bu kəndlər dağıdılmışdır ki, hamısı və burada olan hadisələr haqqında, yeri düşdükcə məlumat verilmişdir.

Xələc, Karxana, Qatar, İncəvar, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Oxçu, Şəbadək, Atqız, Pürdavud, Zurul, Güman, İylli, Sənalı, MİNƏNƏVUR, Fərcan, Qalaboynu, Əcəbli, Buğacıq - bunların hamısı islam köyləridir ki, ermənilər tərəfindən talan edilmişdir.

Amerika türksünasları Castin və Karolin Makkartilər "Türklər və ermənilər" kitabında erməni-azərbaycan münasibətlərində çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətini xarakterizə edərək yazırlar ki, 1828 və 1854-cü illərdə ruslar iki dəfə Şərqi Anadoluya hücum etmiş, hər iki dəfə yerli ermənilər onların tərəfini saxlamışdır. Hər iki halda ruslar çıxıb getməli olanda özləri ilə yüz min erməni tərəfdarını Qafqaza gətirmiş, onları qovulmuş müsəlmanların evlərində yerləşdirmişlər. Əlbəttə, gətirilən bu rəqəmlər dəqiq olmaya bilər və əlavə tədqiqat aparmaq lazımdır, lakin biz dəqiq bilirik ki, 1828-ci ildən 1920-ci ilədək təxminən 600 min erməni rus imperiyasının ərazisinə köçürülmüşdür, 2 milyon müsəlman isə Rusiyadan getmişdir...

"Tarixi həqiqət budur ki, Rus imperiyasının sərhədlərinin genişləndirilməsi Qafqazda və Şərqi Anadoluda yaşayan xalqların ənənəvi nisbətini alt-üst etmişdir. Sizi əmin edirəm ki, dediklərimin hamısı həqiqətdir, qısa da olsa, bu insan əzabları haqqında tarixdir, belə əhvalatların çoxunda olduğu kimi, burada da nə qəhrəman var, nə cəllad, yalnız qurbanlar vardır, insan qurbanları, onların türk və ya erməni olduqlarının məsələnin mahiyyətinə dəxli yoxdur".

1905-ci il erməni-müsəlman davası bu strategiyanın ilk taktiki addımı idi. Məqsəd, fikrimcə, buradakı müsəlmanlara ermənilərin də mövcudluğunu bildirmək, loru dildə desək, müsəlmanın yumurtasının bərkliyini-boşluğunu dişlərinə vurub yoxlamaq idi. Rusların bu siyasətini ölməz C.Cabbarlının "Atan kazaklardır" ifadəsindən gözəl heç nə ilə səciyyələndirmək olmaz. Doğrudan da, iki əsrə yaxındır ki, Qafqazda atan kazaklardır. Ermənilər isə həmişə kazak topuna güllə qoyan olmuşlar.

O vaxt Qarabağda və Zəngəzurda atılan toplar uzağa getmədi, çünki əsl toplar Mancuriyada və Port-Arturda atılırdı. Bu da tələyin bir istehzası idi ki, Uzaq Şərqdə atılan topları Rus artilleriyasının Allahı, türk oğlu general Əliağa Şıxlinski "danışdırırdı".

1905-ci ildə Sisyan rayonunda milli zəmində qırğın olsa da, erməni daşnakları və onların himayədarları istədiklərinə yetmədilər. Camaat öz dədə-baba yurdlarını tərk etmədilər, erməni quldur dəstələrinə layiqli müqavimət göstərdilər. Daşnak Styopanın (Stepan Stepanyan) Gorusdan və Qarabağdan başına topladığı quldur dəstəsi Sisyanda yerli azərbaycanlıların güclü müqavimətinə rast gəldi. 2 aylıq atışma Ağdü kəndində el qəhrəmanı Eyvaz tərəfindən daşnak Styopanın başının kəsilməsi ilə nəticələndi. Daşnak quldurları darmadağın edildi (89, 284).

1905-ci il hadisələrinin canlı şahidi, el ağsaqqalı Əbdülmanaf Hacıyev "Mənim qeydlərim" adlı xatirələrində bu hadisələri belə təsvir edirdi:

"1905-ci ildə daşnakların başçısı Stepan Sisyan rayonunda ermənilər ilə müsəlmanlar arasında qırğın saldı. Stepan öz ordusunu cəmləşdirib Ağdü kəndinin üzərinə hücum etdi. Vağədi və Urud kəndlərinin şimal tərəfindəki Laçın qayanın üstünə toplaşan bir dəstə erməni oradan Vağədi və Urud kəndlərini atəşə tutdular ki, bu kəndlərdən Ağdüyə köməyə gədən olmasın. Ağdü kəndini yandırdılar, kəndin tüstüsü qonşu kəndləri də bürüdü. Həmin gün axşama qədər Ağdü kəndində ermənilərlə əlbəyaxa döyüş getdi. Axşamçağı Stepanı öldürdülər. Stepan öləndən sonra onun qoşunu məğlub olub qaçmağa başladı. Stepanın qoşunu Ağdü kəndindən çıxarılsa da, bir neçə ay kəndin əhalisinə dinclik vermədilər. Kəndin cənub tərəfində, Bazar çayın o tayında Anabat deyilən yerdə toplaşan Stepanın tör-töküntüləri kəndi daimi atəş altında saxlamışdılar. Nəhayət, 6-7 aydan sonra çar hökumətinin hərbi hissəsi gəlib asayışı bərpa etdi".

1905-06-cı illərdə ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətlər və deportasiya cəhdləri o dövrün tanınmış ziyalısı Mir Möhsün Nəvvabın (1833-1918) "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" kitabında şahid ifadələrinə və faktlara əsaslanaraq olduqca əyani şəkildə təsvir olunmuşdur. Həmin əsərdən Zəngəzurla bağlı iki hadisəni bu kitabda verməyi məqsədə müvafiq hesab edirik.

Sisyan kəndinin əhvalatı

Ermənilər böyük və qüvvətli dəstə yaradaraq müsəlmanların yaşadıkları Sisyan kəndinə hücum etdilər. Kənd sakinlərinin silahları və patronları az olduğuna görə döyüş onlar üçün ağır keçdi. Erməni quldurları kənd

əhalisindən 20 nəfərini öldürdü, xeyli insan isə yaralandı. Müsəlmanlar az olsa da, bu şəhidlərin əvəzini çıxdılar. Bir neçə saat atışmadan sonra ermənilər geri qayıtdılar. Həmin günün səhəri Sisyan kəndinin əhalisindən bir neçə nəfər Qalaya gələrək imkanları daxilində tüfəng və patronlar alıb kəndə gətirdilər. Bununla yanaşı, onlar Sisyan kəndinin ətrafında yerləşən müsəlman kəndlərinə, o cümlədən kürd tayfasına müraciət edib kömək istədilər. Sisyan ətraf kəndlərdən kömək gəldikdən sonra ermənilər yaşayan Darabas kəndinə hücum etdilər. Onlar kəndi hər tərəfdən mühasirəyə alaraq kəndin içinə doldular. Kənd əhalisindən olan kişiləri qətlə yetirdilər. Müsəlmanlar kənddə olan övrət-uşaqlarla işləri olmayıb onları döyüş meydanından kənara çıxarırdılar. Müsəlman igidləri Darabas kəndində öz əməliyyatlarını başa çatdırdıqdan sonra geri qayıtdılar. Səhəri gün isə Lori kəndinin üstünə yeridilər. Bu kənddə də ermənilərə qüvvətli zərbələr endirərək böyük qənimətlə Sisyan qayıtdılar (87, 94).

Vağadü davası (1323-cü il, zilhiccə ayı)

Erməni tayfası yenə də toplaşaraq müsəlman kəndlərinə hücum etmək üçün bir dəstə yaradır. Yaxşı silahlanmış bu erməni dəstəsi Stepan Stepanyans adlı bir qımdatın rəhbərliyi altında atlanaraq Vağadü müsəlman kəndinə hücum etdilər. Vağadü kəndi Sisyan mahalında yerləşirdi. Orada yaşayanların hamısı müsəlman idi. Erməni dəstəsi kəndi mühasirəyə alırlar. Qabaqcadan hazırlıq görərək silah və patron tədarük etmiş və gizli yerlərdə səngərlər düzəltdirmiş Vağadü kəndinin əhalisi tez bir zamanda silahlanaraq səngərlərə, damların, daşların dibində müdafiə üçün hazırlanmış mövqelərə girərək erməniləri hər tərəfdən atəşə tutmağa başladılar. Birinci atışmada müsəlman igidləri əlli nəfərdən çox erməni vurub yıxdılar. İkinci atışmada isə ölən ermənilərin sayı yetmişdən çox idi. Üçüncü dəfə onlar "Ya Allah", "Ya Əli, səndən mədəd" deyib daha şiddətli atəş açmağa başladılar və yüz nəfərəcən erməni öldürüldü. Ermənilərə rəhbərlik edən Stepan Stepanyans adlı qımdat karıxıb bilmirdi ki, nə etsin. Bu zaman müsəlmanların atəşindən üç güllə ona dəyib yerə sərdi. Ermənilər öz başçılarının yerə yığılaraq çabaladığını görən kimi qaçmağa başladılar. Müsəlmanların təqib etdiyi ermənilərin bir hissəsi Stepanyans vurulan yerə gəldilər. Gördülər ki, hələ ölməyib. O, əlindəki tüfəngi götürüb daşa çırpdı ki, müsəlmanlara qismət olmasın. Tüfəngin qundağı sınsa da, özü salamat qaldı. Sonra da əli titrəy-titrəyə qoynundan bir dəstə əskinas çıxarıb dişi ilə parça-parça etdikdən sonra yığılıb öldü. İrəli gəlib gördülər ki, həmin əskinaslar yüz manatlıq pullar imiş. Təxmin etdilər ki, onun üstündə bir neçə min manat pul var imiş. Belində də bir onaçılan qəribə tapança var idi. Deyilənə görə, onun qoltuğundan bir kağız da çıxıb. O kağızda bu sözlər yazılıbmış: "Qafqaz ermənilərinin qubernatoru Stepanyans".

Xülasə, ermənilər öz yaralılarını da götürüb getdilər. Bu vuruşmada ermənilər tərəfdən 400 nəfərin öldürüldüyü təxmin edildi (87, 95).

Türkün əlindən qan tez yuyulur. Türk əlini qanlı görməyəndə düşməni olduğunu unudur. Buna görə də türk dədələri düşməninə "əlimi qana batırma", "qanını üstümə tökmə", - deyiblər.

1905-ci il bitdi. Yenə Zəngəzurda qurd quzu ilə otlamağa başladı. Əslində isə qurd quzu ilə otlama deyildi. Qurd quzu ilə otlayanda ona çaqqal da ulayır, it də hürür.

Qurd isə "quzu" ilə otlayırdı. Qurd quzu ilə otlaya-otlaya 1918-ci il gəlib çıxdı. Quzu maskaları atıldı, qoyun dəriləri soyunuldu, arxalarında əli çomaqlı çobanlar dayanmış qudurmuş itlər sürü ilə hücumə keçdilər.

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra sanki dünya çalxalanırdı, aləm bir-birinə qarışmışdı. Türkiyə ilə Rusiya, İngiltərə və Balkan dövlətləri arasındakı müharibədən istifadə edən türk təbəələri-satqıncılıqda və xəyanətkarlıqda tayı-bərabəri olmayan ermənilər içəridən Türkiyəyə müharibə elan etdilər. Xəstə "Böyük Ermənistan" ideyası yenidən baş qaldırdı. Ermənilərin kompakt yaşadıkları Qars, Ərdəhan, Sarıqamış, Samsun bölgələrində erməni separatizmi baş qaldırdı, terror, talançılıq, bu rayonlarda yaşayan türklərin deportasiyası başlandı (89, 286).

... Göyün üzü bulud idi. İlanın ulduzdan xəbəri yox idi, sağa-sola şütüyərək zəhər püsürdü...

... Buludlar çəkilirdi. Türkün ulduzu yenidən doğurdu. Ay-ulduzlu bayraq yavaş-yavaş üfəqdən boylanırdı.

... Bir zərbə ilə ilanın zəhərli başı quyruğundan ayrılmışdı. Kəsik baş götürüb qaçırdı. Aydan ulduzdan qaçırdı. Yumulmayan gözləri ilə ulduza, aya baxmaq qara ilanın məhvi demək idi.

... İlanı yarıdan kəsib atdıqda, baş salamatdırsa, qalan yarısı yenidən bərpa olunur. Baş kəsilmişdi, bir də başının qulağı. Ay-ulduzdan baş götürüb qaçanlar Qafqaza - yeni bir qan ocağı törətməyə çapırdılar.

Rusiyanın Qafqaza gəlişindən üzü bu yana keçən dövrün araşdırılması göstərir ki, Qafqazda istər çar, istər Sovet, istərsə də postsovet dönməndə Rusiya həmişə ermənipərəst mövqeyini qoruyub, saxlamışdır. Hələ 1828-ci ilin fevral ayının 10-da bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycanı iki yerə bölən çar Rusiyası Azərbaycan torpaqlarında erməni vilayəti yaratmağı ermənilərə vəd vermiş və bu vədinə də əməl etmişdir. Həmin il martın 20-də çar I Nikolay erməni vilayəti yaradılması barədə fərman verib. Həmin fərmanda göstərilirdi ki, İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları

bundan sonra erməni vilayəti adlandırılacaqdır. Erməni vilayəti İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə, bir də Ordubad dairəsinə bölünmüşdü.

İşopenin məlumatına görə İrəvan vilayətində 1111 yaşayış məntəqəsi olmuşdur ki, bu məntəqələrin 90%-dən çoxu azərbaycanlılara məxsus olmuşdur. "Erməni vilayəti"ndə 81749 müsəlman və 25131 erməni yaşamışdır, başqa sözlə müsəlmanlar ermənilərdən 3 dəfədən çox üstün sayda olmuşlar. 1840-cı ildə "erməni vilayəti" ləğv edilmiş, onun yerində İrəvan quberniyası təşkil olunmuşdur (175, 510).

Lakin ermənilərin 16 əsrdən bəri davam edən dövlət yaratmaq uğrunda ardıcıl səyləri bir an da olsa səngiməmiş, nisbətən əlverişli tarixi şərait yarandıqda isə daha da yüksəlmişdir. Qafqazda Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında yaranmış hakimiyyətsizlik, siyasi, hərbi qarışıqlıq erməniləri qərbi Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmağa daha da həvəsləndirmişdi. I Dünya müharibəsi zamanı rus-türk müharibəsində Türkiyə təbəələri olan ermənilər öz dövlətlərinə xain çıxmış, açıq və gizli şəkildə Rusiyanın tərəfinə keçərək, Türkiyəyə arxadan zərbə vurmağa cəhd göstərmiş, Türkiyənin Şərqi Anadoluda, xüsusilə, **Ərzurum, Van, Bitlis, Xarput, Diyarbəkir, Sivas** vilayətlərində **"Qərbi Ermənistan"** dövləti yaratmağa cəhd göstərmiş, bu məqsədə çatmaq üçün milli zəmində qırğınlar törətmişlər. Onların bu planları Osmanlı dövləti tərəfindən puça çıxarılmış, sərhəd bölgələrində yerləşən ermənilərin köçürülməsi barədə Türkiyə hökuməti qərar vermişdir. **Deportasiya nəticəsində Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilərin bir çoxu, o cümlədən də 10 minə yaxın silahlı keçmiş hərbi qulluqçular Qafqaza gələrək əsasən Qərbi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdılar.**

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və ondan sonrakı dövrdə Qafqazda və Şərqi Anadoluda milli münasibətlərin gərginləşməsi şübhəsiz ki, Rusiyanın bu bölgəyə müdaxiləsi nəticəsində daha da kəskinləşmişdir. **Ümumiyyətlə, 1827-1927-ci illər ərzində Türkiyədən və İrandan 600 minə yaxın erməni Rusiyaya, Rusiya ərazisindən isə 2 milyon müsəlman Türkiyə ərazisinə köçürülmüşdür.**

Tanınmış Amerika şərqşünası Castin Makkarti yazırdı: "Tarixi həqiqət bundan ibarətdir ki, Rusiya imperiyasının öz sərhədlərini genişləndirməsi Qafqazda və Şərqi Anadoluda yaşayan xalqların ənənəvi nisbətini pozmuşdur. Rəqəmlərin dili ilə desək, daha çox əziyyət çəkənlər Krım və Qafqaz müsəlmanları olmuşlar. Əgər hər hansı bir xalq genosidə məruz qalmışdırsa, bu Krım tatarlarıdır. Onların I Yekaterina tərəfindən başlamış genosidi Stalin dövrünə qədər davam etmiş və Stalin tərəfindən bu xalq kütləvi deportasiyaya məruz qalmışdır (112, 205). Görkəmli şərqşünasın bu doğru fikirlərinə Zəngəzur azərbaycanlılarının ağır taleyini əlavə etmək yerinə düşərdi.

Erməni millətinin milli və siyasi varlığının daşıyıcısı rolunda çıxış edən **Qriqorian kilsəsi** bu dəfə də olduqca fəal siyasi mövqedə dayanmışdır. Hələ Birinci Dünya müharibəsi başlayarkən bütün ermənilərin katalikosu V Gevorq Qafqaz canişini **Vorontsov-Daşkova** müraciət edərək "erməni məsələsinin" həlli üçün əlverişli şərait yarandığını bildirmiş və bu işdə "məzlum erməni xalqına" köməklik göstərilməsini xahiş etmişdir. Erməni kilsəsi bu istiqamətdə öz siyasi fəaliyyətini daha da genişləndirmiş, V Gevorq 1914-cü ilin dekabrın 20-də Rus çarı **II Nikolayla** görüşərək erməni dövlətinin yaradılmasında onlara kömək etmək barəsində imperatora müraciət etmişdir. II Nikolayın katalikosa cavabı da ermənilərə münasibətdə rus xanədanının mövqeyini müəyyənlədirmək üçün xarakterikdir: *"Zati-müqəddəsləri, Sizi əmin edirəm ki, Siz nə arzu edirsinizsə, yerinə yetiriləcək, erməni xalqını yaxşı gələcək gözləyir"* (119, 345).

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq ideyalarının həyata keçməsi üçün siyasi məsələləri əsasən kilsə həll edirdisə, bu məqsədə çatmaq yolunda təşkilati və hərbi işləri isə erməni siyasi partiyaları və müxtəlif ictimai cəmiyyətlər yerinə yetirirdi. Beləliklə, həm kilsə, həm də "Armenakan," "Qnçaq", "Daşnaksütun" kimi partiyalar və müxtəlif "maarifçi", "xeyriyyəçi" və s. adı altında fəaliyyət göstərən erməni ictimai təşkilatları bir cəbhədə birləşərək Azərbaycan torpaqlarında nə vasitə ilə olursa-olsun, erməni dövləti yaratmaq kimi mürtəce bir fikri reallaşdırmağa başladılar.

Hər hansı ərazidə, hər hansı bir millətin dövlətinin yaranması üçün əsas şərtlərdən biri həmin etnosun o bölgədə mütləq üstünlük təşkil etməsidir. Lakin ermənilər Qərbi Azərbaycanın bütün bölgələrində azərbaycanlılara nisbətən bir neçə dəfə az idilər. Buna görə də daşnak partiyasının qan içən liderləri, eləcə də, bolşevik qişafəli cəllad Stepan Şaumyan azərbaycanlıları bir etnos kimi soyqırırma məruz qoyaraq məhv etmək və nəticədə ermənilərin süni surətdə Azərbaycan torpaqlarında milli çoxluğa nail olmasını təmin etmək, Bakı da daxil olmaqla Xəzərdən Qara dənizə qədər Erməni dövləti yaratmaq planının qanlı səhifələrini yazmağa başladılar.

11 may 1916-cı il. Malazagird. Türkiyə. Erməni quldurlar Türkiyənin Malazagird şəhərində 20000 adamı vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər. Hətta südəməz körpələr də işgəncələrə məruz qalmışlar. Sonra onları tonqala almışlar. (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya).

Statistik məlumatlar göstərir ki, XIX əsrdə Azərbaycanın başqa bölgələrinə nisbətən ermənilər Zəngəzurda daha kompakt halda məskunlaşmışdılar. **1886-cı ildə Zəngəzurda 326 kənddən 154-ü azərbaycanlı (45,7%), 91-i kürd (27,8%) 81-i erməni (24,7%) kəndi idi. 1897-ci ildə Zəngəzurda əhalinin 53,3 faizini azərbaycanlılar, 46,3 faizini isə ermənilər təşkil edirdi.**

1914-cü ildə aparılan siyahıyaalmada isə ermənilər müəyyən qədər saxtakarlıq etməyə nail olmuş, ermənilərin sayını 81604 nəfər (52%), azərbaycanlıların sayını isə 73156 nəfər (47,1%) göstərmişlər (159). Lakin bu "çoxluq" ermənilərə "etnoqrafik hüquq"larını təyin etmək üçün o qədər də əsas yaratmırdı. Buna görə də ermənilər 1917-ci ilin payızından başlayaraq bütün Azərbaycan torpaqlarında qanlı qırğınlar törətməyə başladılar. 1917-ci ilin axırında artıq Qərbi Azərbaycanda 109 azərbaycanlı kəndi dağıdılmışdır.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırım və etnik təmizləmə əməliyyatı 1918-20-ci illərdə Zəngəzurda xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. **Zəngəzurun mövcud olduğu bütün tarix ərzində 1918-20-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş qanlı qırğınlar öz qəddarlığı ilə bəlkə də anoloqu olmayan faciələrdəndir.** Qərribə də olsa, ermənilər bu milli qırğını törədərkən azərbaycanlıları günahlandırmış, onların guya ki, ermənilərin yollarını, su xətlərini və s. kommunikasiyaları bağlamaq cəhdlərinə cavab olaraq ermənilər tərəfindən hərbi qüvvə tətbiq edilməsi barədə cəfəng bəraətlər söyləmişlər. Bu fikir Azərbaycan xalqının ən qəddar düşmənlərindən sayılan polkovnik **Pirumov** və **komissar Dro** tərəfindən 1918-ci ilin martında Transqafqaz komissarlığının səymində aparılan müzakirə zamanı söylənmişdir (71, 40). *(Maraqlı burasıdır ki, 1988-1989-cu illərdə də ermənilər anoloji bəyanatlarla çıxış edərək dünya ictimaiyyətini inandırmağa çalışmışlar ki, guya Azərbaycan Ermənistanı iqtisadi blokadaya salmışdır).*

1918-20-ci illərdə Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınların əsas səbəbkarlarından biri erməni generalı Andronik **Ozanyan-tayqulaq Andronik** olmuşdur. 1918-ci ilin əvvəllərində 10 min nəfərlik hərbi bir dəstə ilə Türkiyədən Qafqaza keçən Andronik İrəvan, Naxçıvan, Dərələyəz mahallarında bir sıra qırğın və talanlar törədərək **1918-ci ilin mayında Zəngəzura** daxil olmuş, avqust ayının sonlarına qədər **Sisyan rayonunda** azərbaycanlılara qarşı xüsusi bir qəddarlıqla soyqırım və etnik təmizləmə əməliyyatı həyata keçirmişdir. Həmin dövr ərzində Sisyan rayonunda olan bütün azərbaycanlı kəndləri dağıdılmış, azərbaycanlı əhalinin təxminən 30%-i öldürülmüş, qalan əhali isə qaçqın vəziyyətinə düşərək, bir hissəsi **Naxçıvana**, bir hissəsi isə quberniyanın **Şuşa** və **Cəbrayıl** qəzalarına pənah aparmışdır.

19 dekabr 1917-ci il. "Qanlı Andronik" in bəyanatı yayılmışdır. Bəyanatda deyilir. "Əgər mən Ermənistanın oğlu bilirsinizsə, ...türkləri və azərbaycanlıları, kürdləri və yəhudiləri qırmaq üçün günü sabah Ərzuruma yollanuram və heç kim mənə dayandıra bilməz". (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya).

Naxçıvan və Dərələyəzdə qanlı qırğınlar törədən Andronik Ərikli dağına aşaraq 1918-ci ilin yayında Sisyanın qərbində yerləşən azərbaycanlı kəndlərini -**Comərdli, Ərəfsə, Murxuz, Şıxlar, Dəstəgird, Şələk, Pulkənd, Şəki, Qarakilsə, Almalıq, Ağyol, Armudlu, Arıqlı, Sofulu, Qıvraq, Əlişar, Zabahadur, Məliklər, Püsək, Şükər kəndlərini dağıdıb yandırdı** (Azərbaycan qəzeti, 13.11.18).

Nizamsız şəkildə müqavimət göstərən kənd əhalisi hərbi təlim görmüş, döyüşlərdən çıxmış, toplu-tüfəngli ordunun qabağında heç bir şey edə bilmədi, qırılan qırıldı, qalanlar isə birtəhər Ərikli dağına aşıb Naxçıvana, Şahbuza, Culfaya, Ordubada pənah apardılar.

Azərbaycan milli torpaqşünaslıq və ekologiya elmlərinin banisi, Milli Akademiyamızın yaradıcılarından biri, görkəmli ictimai-siyasi xadim **akademik Həsən Əlirza oğlu Əliyev** bu qanlı qırğınların canlı şahidi kimi ömrünün son günlərinə qədər həmin hadisələri xatırlayır, comərdlilərin qeyri-bərabər döyüşdə düşməne qarşı necə fədakarlıqla döyüşməsinə, kəndlərinin dağıdılıb yandırılmasını, bir əmisinin atın tərkinə aldığı 10 yaşlı oğlunun arxadan atılan erməni gülləsindən ölməsini, digər əmisinin isə arvadı və südəmə körpə qızı ilə kəndin kənarındakı bir mağarada gizlənməsini, ermənilərin mağaraya hücumu zamanı isə son patrona kimi atışdığını, axırda daşnakların mağaraya girərək əmisinin başını kəsdiyini, əmisi arvadını və südəmə uşağı isə süngü ilə min bir əzab verərək öldürdüklerini, Comərdli camaatının çoxlu itkilər verdikdən sonra dağlarla qaçaraq, Naxçıvana pənah aparmasını yana-yana, erməni daşnaklarına qarşı sonsuz bir nifrət hissi ilə danışdı (47, 43).

O dövrdə Zəngəzurun qəza rəisi Məlik Namazəliyev ADR-in daxili işlər nazirinə vurduğu teleqramda göstərirdi:

"Sisyan mahalının birinci inzibati sahəsinin bütün müsəlman kəndləri, 2-ci sahənin kəndlərinin böyük əksəriyyəti, 3-cü, 4-cü və 5-ci sahələrin kəndlərinin xeyli hissəsi tamamilə dağıdılmışdır. Bir çox kənd ermənilər tərəfindən tamamilə yerlə-yeksan edilmiş və 50000 müsəlman qaçqını Cəbrayıl qəzasında sığınacaq tapmışdır.

Şahidlərin ifadəsinə və rəsmi sənədlərə əsasən Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Bu kəndlərdə 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülmüş, 794 qadın, 1060 kişi, 426 uşaq yaralanmışdır. Bütün qəza üzrə 10068 nəfər müsəlman öldürülmüş və şikəst edilmişdir.

Zəngəzur qəzasında 100-dən artıq kəndin dağıdılması, yüz minlərlə mal-qaranın oğurlanması, bağların, tarlaların məhv edilməsi müsəlman qəzasının iqtisadi vəziyyətini dilənçi kökünə salmış, 50000-dən çox qaçqın Azərbaycanın kəndlərinə pənah gətirmişlər. Sadə hesablamalara görə qəzanın azərbaycanlılarına bir milyard manatdan artıq zərər vurulmuşdur (3, 129).

1918-ci ildə Sisyan rayonunda ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri 9 noyabr 1918-ci il tarixli nömrəsində **"Qruziya" qəzeti** qəza rəisi Məlik Namazəliyevin raportuna əsasən aşağıdakı şəkildə şərh etmişdir.

1. Kürdlər kəndi dağıdılmış, 150000 manat zərər vurulmuşdur.

2. Ərəmis (Çox güman ki, İrmis kəndidir - M.U) dağıdılmış 6 nəfər öldürülmüş, 180000 manat zərər vurulmuşdur.
3. Bəhrili kəndi dağıdılmış, 9 nəfər öldürülmüş, 100000 manat zərər vurulmuşdur.
4. Dulus kəndi dağıdılmış, 90000 min manat zərər vurulmuşdur.
5. Qara kilsə yanvar ayında (1918) dağıdılmışdır, 165 nəfər öldürülmüş, 300000 min manat zərər vurulmuşdur.
6. Pulkənd kəndi həmin dövrdə dağıdılmışdır, 19 nəfər öldürülmüş, 160000 min manat zərər vurulmuşdur.
7. Arıklı kəndi həmin ilin aprel ayında dağıdılmışdır, 25 nəfər öldürülmüş, 128000 manat zərər vurulmuşdur.
8. Dəstəgirt kəndi həmin ilin aprel ayında dağıdılmışdır.
9. Şıxlar kəndi həmin ilin iyun ayında dağıdılmışdır, 95 nəfər öldürülmüş, 500000 manat zərər vurulmuşdur.
10. Zabazadur kəndi həmin dövrdə dağıdılmışdır, 90000 manat zərər vurulmuşdur.
11. Şəki kəndi avqust ayında dağıdılmışdır, 95 nəfər öldürülmüş, 16 milyon manat zərər vurulmuşdur.
12. Yaqublu kəndi həmin il avqust ayında dağıdılmışdır, 28 nəfər öldürülmüş, 6 milyon manat zərər vurulmuşdur.
13. Qızılcıq kəndi həmin ilin avqust ayında dağıdılmışdır, 27 nəfər öldürülmüş, 5 milyon manat zərər vurulmuşdur.
14. Vağudi kəndi həmin ilin avqust ayında dağıdılmış, 96 nəfər öldürülmüş, 5 milyon manat zərər vurulmuşdur.
15. Sisyan kəndi həmin ilin sentyabrında dağıdılmış, 60 adam öldürülmüş, 800000 manat zərər vurulmuşdur".

Bu sənəddə adı çəkilən 1918-ci ildə Qara kilsədə mövcud olan 58 azərbaycanlı kəndindən yalnız 15-də 625 nəfər öldürülmüş, 51390000 manat zərər vurulmuşdur. Əlavə etsək ki, 1918-ci ilin axırına qədər Sisyanda bir dənə də olsun azərbaycanlı kəndi salamat qalmamışdı, onda bu bölgədə azərbaycanlılara qarşı genosidin mənzərəsi aydın olar (89, 298).

Başqa bir tarixi sənəd Andronikin və yerli ermənilərin 1918-ci ildə Sisyanda törətdikləri talan və qırğınları belə əks etdirir.

Andranikin rəisliyi ilə ermənilərin azərbaycanlı kəndlərini dağıtdıqları haqqında

RAPORT

Urud, Darabas, Ağudi, Vağudi kəndləri dağıdılmış, Arıklı, Şükər, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılcıq, Qarakilsənin müsəlman hissəsi, İrmis, Pəhlili, Kürdlər, Xotanan, Sisyan, Zabazadur kəndləri yandırılmış və qaçmağa macal tapmayan 500 nəfər kişi, qadın və uşaq öldürülmüşdür. Əsir düşmüş qoca erməninin dediyinə görə Andranik o kəndləri Zəngəzur ermənilərinin xahişi ilə dağıtmışdır.

22 sentyabr 1918-ci il.

Zəngəzurun qəza rəisi,

Məlik Namazəliyev (3, iş 65).

Daşnaklar tərəfindən milli hissləri qıcıqlandırılan, müxtəlif ekstremist və revanşist çağırışlarla beyini dumanlandırılan Zəngəzurun yerli erməni əhalisi də qonşu azərbaycanlı kəndlərinə aramsız hücumlar təşkil edir, kənd əhalisinin yaşına və cinsinə məhəl qoymadan qılıncdan keçirir, kəndləri yandırır, mal-qoyunu, ev əşyalarını daşıyıb aparırdılar. Yerli ermənilər tərəfindən **Qarakilsə kəndində bir gecədə 300 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş, meyitlər** yandırılmışdır (Azərbaycan kommunisti jurnalı 1990, 7).

Erməni silahlı qüvvələrinə daha çox müqavimət göstərən **Ağdü** və **Vağədi** kəndlərinin azərbaycanlılarının aqibəti son dərəcəli faciəli olmuşdur. 1918-ci ilin avqust ayında ermənilər bir neçə günlük mühasirədən sonra top atəşlərinin köməyi ilə əvvəl Ağdü kəndinə, sonra isə Vağədiyə daxil olmuşlar. Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəvqəladə istintaq komissiyasının üzvü **Mixaylovun** 1919-cu ildə tərtib etdiyi məruzəsində (2, iş 971) göstərilir ki, **Andranikin** quldur dəstələri **Vağədi** kəndində 400 müsəlmanı məscidə doldurmuş, əvvəl məscidin içərisinə qaz bombası atmış, sonra isə binaya od vuraraq həmin insanları diri-diri yandırmışdır. Həmin kənddə yaşayan **Qədimə Tahir** qızını xəncərlə doğramış, onun döşünü kəsərək, südümər uşağının ağzına tıxayıb uşağı da öldürmüşlər. Daşnaklar Vağədi kəndində **15 gözəl gənc qızı** seçərək, erməni əsgərlərinə paylamış, əsgərlər tərəfindən ən alçaldıcı təhqirlərə və işgəncələrə məruz qalan qızlar fiziki və psixi mərhumiyyətlərə dözməyərək intihar etmişlər. Həmin kənddə yaşayan **Nisə Əmən qızı**, **Əcəb Nuhbala qızı**, **Sona Cəfər qızı** və **Şahnulə Cəlal qızı** zorlanaraq öldürülmüşlər.

Vağədi kəndinin yaxınlığındakı Baharlı kəndində Gülməstə Qasım qızının döşləri kəsilmiş, onun kürəklərinə mıxla at nalı vurulmuşdur.

Ermənilər Ağdü kəndində azərbaycanlılardan xristianlığı qəbul etməyi tələb etmiş, onların tələbini qəbul etməyən kəndlilərin **hamısını qılıncdan keçirərək** öldürmüşlər. Həmin kənddə **Qulaməli Şəkər oğlunun** diridiri hər iki dabanını kəsmiş, sonra isə onu yeriməyə məcbur etmişlər. Həmin şəxs bütün qanı axıb qurtarana kimi nizə və süngülərlə deşilərək öldürülmüşdür.

Sisyan rayonunun **Şəki kəndində** körpə uşaqları nişangah kimi düzüb gülləbaran etmiş, xəncər və avtomat süngüləri ilə onları iki yerə şaqqalamış, qadınların döşlərini kəsmiş, onları əllərindən və ayaqlarından döşəməyə mismarlamışlar (2, iş 791).

Sisyan rayonunda misli görünməmiş qəddarlıqlar törətdikdən sonra Andronik öz quldur dəstəsi ilə Üçtəpəni keçərək Gorusa daxil olmuş, **Gorusu özünə iqamətgah etmişdir**. 1918-ci ilin avqustun sonu, sentyabrın əvvəllərində Andronik bu vaxtlar "**Qarabağ respublikası**" adlanan (15) oyuncaq qurumla birləşmək üçün Şuşaya girmək üçün 3 dəfə cəhd göstərmişdir. Lakin Osmanlı hərbi hissələri Androniki qabaqlamış, ondan əvvəl **Şuşaya** daxil olaraq Şuşa şəhərinin müdafiəsini lazımınca təşkil edə bilməmişdir (16). Andronik və yerli erməni quldurlarının başçısı Şahnəzərov Zabıx-Qaladərəsi istiqamətində hücum etsələr də, Şuşaya daxil ola bilmədilər. Laçınlı **Sultan bəyin** başçılıq etdiyi, əsasən Hacısamli əhalisindən təşkil olunmuş azərbaycanlılar və kürdlər Andronikin dəstəsinə sarsıdıcı zərbə vuraraq onu yenidən geriyyə - Gorusa qayıtmağa məcbur etmişlər (17).

Təəssüflər olsun ki, o dövr Türkiyə ətrafında və Qafqazda yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət türk qoşunlarının tezliklə Azərbaycandan çəkilib getməsinə səbəb olmuşdur (1, iş 53). 1918-ci ilin payızında Osmanlı qoşunları çəkilib getdikdən sonra Andronikin Gorusda məskunlaşmış quldur dəstəsi Sisyanı həyata keçirdiyi soyqırım və etnik təmizləmə əməliyyatını Gorusda və Meğridə də keçirməyə başlamışdır (3, iş 65). 1918-ci ilin noyabr-dekabr ayında Andronikin dəstəsi Zəngəzur qəzasındakı yerli ermənilərlə birlikdə azərbaycanlı kəndləri olan **Kilid, Lehvaz, Tey, Buğakar, Aşağı Vərtənəzur, Yuxarı Vərtənəzur, Öldərə, Nüvədi, Tuğut, Mülk, Gül, Bənövşəpuş, Tağamir** kəndlərini dağıtmış, bu kəndlərin sakinlərinin çoxusu həlak olmuş, bir hissəsi Arazı keçərək İrana qaçmış, Arazı keçə bilməyənlər isə çay boyu səpələnərək didərgin vəziyyətinə düşmüşdür (18).

Gorusda möhkəmlənən Andronik Ozanyan "**Zəngəzur qubernatorluğu**" yaratdığı, Gorusu qubernatorluğun paytaxtı, özünü isə qubernator elan edərək, ərazidə yaşayan erməni və müsəlman əhalisinə yalançı barışıq təklifi ilə müraciət etmişdir (71, 47).

14 dekabr 1918-ci il. Zəngəzur. Azərbaycan. Gəncə qubernatorunun 1918-ci il 14 dekabr tarixli 70 nömrəli teleqramında deyilir ki, cəllad Andronik başda olmaqla erməni quldurlar "Kalandərəsi yaxınlığındakı müsəlman kəndlərinə basqın etmiş, müsəlmanları qırılmışlar və vəhşiliklər törətmişlər". Tədqiqatçılar da təsdiqləyirlər: "A.Mikoyanın təhriki ilə məhz tayqulaq Andronikin və Hamazaspın daşnak quldur dəstələri Maku və Xoydan başlayaraq, Zəngəzurdan keçib, Qarabağa quldurcasına basqın etmiş, dinc azərbaycanlı əhalini qırılmışlar". (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya).

Andronik Ozanyanın Zəngəzurdə törətdikləri bir çox tarixi və rəsmi sənədlərdə, xatirələrdə müxtəlif bədii ədəbiyyat nümunələrində öz əksini tapmışdır. Fikrimizcə, həmin dövrün ab-havası, o dövrdəki ictimai-siyasi vəziyyət, tarixi reallıqlar, müxtəlif siyasi qüvvələrin fəaliyyəti və s. məsələlər ən dolğun şəkildə tanınmış Azərbaycan romançısı, Sisyan rayonunun Şəki kəndində doğulmuş Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" romanında çox böyük tarixi dəqiqliklə, yüksək bədii peşəkarlıqla öz əksini tapmışdır. Həmin romandan bir parçanı burada verməklə Andronikin Zəngəzurdakı fəaliyyətinə yazıçının prizmasından işıq salmağı gərəklidir hesab edirik.

Əyyub ABBASOV

Zəngəzur (romandan parça)

...İki mərtəbəli evin qabağında böyük bir izdiham vardı. Öz aralarında kədərli-kədərli danışan, cırcındalı adamlar nə isə bir xəbər gözləyirdilər. Bir xeyli keçəndən sonra 58-60 yaşlarında, orta boylu, enli kürəkli, başı-bığı çallaşmış, rus generalı paltarında bir adam içəridən balkona çıxdı. Onu görəni kimi hamı:

- Andronik paşa! Andronik paşa! - deyərək əl çaltdı. Andronik əlini qaldıraraq onların sakit olmalarına işarə etdi. Hamı sakit olub, gözlərini ona dikdi. Andronik dedi:

- Qaxdaqlar! Elindən, kəndindən ayrı düşmüş ermənilər! Mən sizin dərdinizi bilirəm. Yaşamağa eviniz, əkməyə torpağınız, yeməyə çörəyiniz yoxdur. Siz onları Ərdəhanda, Qarsda, Sarıqamışda qoydunuz. Burada isə sizin dərdinizə ağlayan, qeydinizə qalan yoxdur. İndi məndən kömək istəməyə gəlmisiniz. Mən əlimdən gələni edəcəyəm. Mən sizi bu hala salan türklərdən, Türkiyədən intiqam ala bilmədimisə, Qafqazda, bax, bu Zəngəzurdə alacağam. Gözləyin, o günü gözləyin! İndi evinizə gedin!

"Bəs haçan? Biz, axı, dolana bilmirik!" deyən səslər ucaldı.

Andronik onların suallarına, dediklərinə fikir verməyib, içəri girdi.

Adamlar bir-birinin üzünə baxdı. Aralıqda yavaşdan və ucadan danışmalar getdi: "Zəngəzurda kimdən intiqam alacaq? O, bizə nə kömək edəcəyini demədi. Əşi, bəri gəlin. Andronik paşadan da bir şey çıxmaz..."

Adamlar pərişan halda dağılışıb, getdikləri zaman Karoyla keşiş Mesrop gəldilər. Üzündən-gözlərindən ac və kədərli olduqları duyulan qaçqınlara etina etmədən, pilləkənlə yuxarı qalxdılar. İçəri girmək istədilər, lakin qapının yanında duran soldat onları qoymadı. Karo soldata tərs-tərs baxdı. Əsgər onun sərt baxışlarına əhəmiyyət verməyib, amiranə tərzdə:

- Burda durmayın, qayıdın geri! - dedi.

Karo:

- Biz hökumət adamıyıq, - dedi.

- Hökumət? Burada hökumət Andronik paşadır. Mən sizi tanımıram. Geriyə dön!

Karo əsəbiləşdi. Böyük bir ixtiyar sahibi, komissar olduğunu bildirmək üçün qışqırdı:

- Çəkil o yana, tülkü!

Əsgər əlini tapançaya atan Karoya acı cavab verib, süngünün ucunu ona tərəf tuşladı. Onların hay-küyünə Andronik içəridən çıxdı. Əsgər tufəngi aşağı salıb, rəsmi-təzimdə durdu.

Andronik soruşdu:

- Bu nə səs-küydür?

Karo:

- Bu əsgər bizi yanınıza buraxmır, - dedi.

Andronik onları başdan-ayağa süzüb soruşdu:

- Kimsiniz? Nə istəyirsiniz?

- Kim olduğumuzu sizə bildirmək üçün yanınıza gəlmişik! - deyərək Karo qürurla cavab verdi.

Andronik əsgərə:

- Burax gəlsinlər, - deyib içəri getdi.

- Karoyla Mesrop da onun dalınca otağa girdilər. Hər üçü oturdu.

- Siz burada möhkəm qayda-qanun yaratmışınız ki, cənab general... - deyərək Karo güldü.

Andronik onun sözlərində və gülüşlərindəki kinayəni duyaraq, dərhal cavab verdi:

- Qayda-qanunsuz bir ölkədə onu yaratmaq lazımdır.

Keşiş yerindən söz atdı:

- Bu doğrudur, biz onu istəyirik!

Andronik bir də onlara diqqətlə baxıb dedi:

- Zahirən sizin keşiş, onun isə hərbi bir adam olduğu görünür. Lakin, əslində, kim olduğunuzu bilmirəm...

Məqsədinizi söyləyin.

- General Andronik!

Andronik Karonun sözünü kəsərək:

- Siz mənim adımları hardan bilirsiniz? - dedi:

- Heç bir şey hökumətdən gizli qala bilməz! - deyərək Karo özünü qürurla çəkdi. - Biz hökumətimiz adından sizinlə danışmağa gəlmişik, cənab general!

Andronik gülümsünərək:

- O hansı hökumətdir? - dedi.

- Ermənistan milli hökuməti.

- Bəlkə siz Tiflis hökuməti demək istəyirsiniz? O ki, oyunaqdır, hökumət deyil!

- Məncə, hərbi adamlar siyasətdə daha gözüaçıq olmalıdırlar. İndi Tiflis hökuməti yoxdur. Zaqafqaziyada üç hökumət var: menşevik, müsəvat və erməni hökumətləri. Siz erməni olduğunuz üçün Ermənistan hökumətinə tabe olmalısınız. Haralı olduğunuzu, nə fəaliyyət göstərdiyinizi və haradan gəlib bura çıxdığınızı öyrənmişik. Sizin də, bizim də məqsədiniz bir olmalıdır. Mən onu demək istəyirəm ki, siz başınıza topladığınız hərbi dəstəni erməni milli qoşununa qatmalısınız. Özünüzsə, bir zabit kimi, erməni ordusunda xidmət etməlisiniz. Siz...

Andronik onun sözünü kəsərək:

- Mən sadə zabit deyiləm, cənab, generalam! - dedi.

- Məsələ adda deyil, sizə paşa da deyirlər. Halbuki, bu türk hərbi adı da erməni olduğunuz üçün sizə yaraşmır. Nə isə, bizim Zəngəzurda topladığımız qoşun hissəsinin iqamətgahı bu Gorus olacaqdır. Elə eləmək lazımdır ki, əsgərlər arasında toqquşma olmasın. Mən sizin barənizdə Yerevana məlumat verəcəyəm. Bəlkə, özünüz də ora gedib, hökumət üzvlərilə görüşməli oldunuz. Erməni hökuməti hər bir ermənini hesaba alır, qeydinə qalır. Sizin kimi bir generalın...

Andronik yenə onun sözünü kəsib istehza ilə gülə-gülə dedi:

- Mən sizin hökumət olduğunuza, hər bir erməninin qeydinə qaldığınıza inanmıram. - Andronik bir qədər səsinə qaldırdı: - Bu evin qabağındakı izdihamı gördünüzü? Onlar yersiz, torpaqsız, ac erməni qaçqınlarıdır. Nə üçün sizin "erməni hökuməti" onlara sahib durmur? Yer vermir, çörək vermir?

Keşiş, Karonun üzünə baxıb, başını tərpətdi. Karo bir qədər pərt halda cavab verdi:

- Siz, cənab general, bir prokuror kimi bizi ittiham edirsiniz!..

- Bu mənim öz millətimi sevdiyimdəndir. Öz millətimi! Uzun illər boyu onun yolunda canımdan keçmişəm. Türklər qərbi Ermənistan şəhərlərini, kəndlərini dağıdanda az qala göz yaşı tökmüşəm.

- Doğrudur, doğrudur! - deyə keşiş onun sözünü təsdiq elədi. - O qaçqınların halına mən də yanıbmışam, amma sözümlü eşidən olmayıb.

Karo, öz vəzifəsini unudub, yumşaqılıq göstərən keşişə gözünü ağartdı. Mesrop səsinə kəsdi. Karo dedi:

- Bizim davamız hələlik türklərlə yox, bolşeviklərlədir. Məqsədimiz isə, böyük Ermənistan yaratmaqdır. Dənizdən dənizə uzanan bir Ermənistan! Buna nə deyirsiniz, cənab? Sizin bolşeviklərə və biz daşnaklara münasibətinizi bilmək istəyirəm.

- Mən nə bolşevikəm, nə daşnak. Böyük Ermənistan yaratmaq fikrinə düşməyiniz də, çırtanın özünü dəvə boyda sanması kimi gülünc bir şeydir. Erməni milləti yaşamaq istəyirsə, arxasını böyük və qüvvətli dövlətlərə söykəməlidir. O da Britaniya dövlətidir!

- Xeyr, biz ayrı yaşayacağıq. Rusiya imperatorluğunun devrilməsindən istifadə edib, müstəqil yaşayacağıq.

- Yaşayın, baxaq! Hünərinizi göstərin.

- Erməni millətinin taleyi, gələcəyi həll olunduğu, müstəqil bir dövlət kimi özünü dünyaya tanımaq istədiyi bir dövrdə, heç bir erməni oğlunun öz yaxasını kənara çəkməyə ixtiyarı yoxdur!

- O sözləri burada deməkdənsə, gedin Ermənistanı işğal etmək istəyən türk ordusunun qarşısını alın!

- Bəs siz?

- Mənim öz fikrim və yolum var.

- Çox yaxşı! - deyə Karo ayağa qalxdı. Mesrop da yerindən durdu. - Hər halda Ermənistan hökuməti sizin özbaşına hərəkət etməyinizə razı olmayacaq!

- Mən uşaq deyiləm, nə edəcəyimi özüm bilirəm! - deyə Andronik sərt cavab verdi. - Gedə bilirsiniz!

Karoyla keşiş pərt halda otaqdan çıxdılar.

Karo kağız, qələm götürüb məktub yazmağa başladı:

"Yerevan.

Cənab Milli şura sədrinə.

Bu məktubumla sizin nəzərinizə iki mühüm məsələni çatdırmaq istəyirəm. Birincisi: bolşeviklərin, hər yerdə olduğu kimi, burda da əleyhimizə getmələrinə, açıqdan-açığa bizə qarşı mübarizə etmələrinə baxmayaraq, əsgər yığımaqda davam edirəm. Kəndlilər milli qoşun hissələrinin əhəmiyyətini başa düşmədiklərindən, daha doğrusu; kommunistlərin təbliğatlarına uyduqlarından hərbi xidmətdən boyun qaçırlar. Zor işlətməyə, onlara hədə-qorxu gəlməyə məcbur oluram. Topladığım və toplayacağım əsgərlərin silahını, geyimini və yeməyini haradan alacağım haqqında sizdən sərəncam gözləyirəm. İkincisi: bu yaxınlarda Gorusa Andronik Uzunyan adlı bir general gəlmişdir. Özünü Zəngəzurun hakimi adlandıran bu adamın, deyilənlərə görə, iki minə yaxın piyada və süvari əsgəri, bir qədər tüfəngi və üç topu vardır, mən onunla görüşüb danışdım. Ermənistan hökumətinə tabe olmaq istəmir. Heç bir firqəyə mənsub olmayan bu generalın bolşeviklərlə də arası yoxdur.

Cənab sədrin bu general haqqında geniş təsəvvürü olmaq üçün məlumatı bir qədər ətraflı yazmağı özümə borc bilirəm.

Andronik Türkiyədə anadan olmuşdur. Türkiyə ordusunda zabit rütbəsində xidmət etmişdir. Eyni zamanda ingilislərin xəfiyyəsi kimi türklərin əleyhinə gizli təbliğat aparmağa başlamışdır. Türklər onu həbs etmişlər, lakin həbsdən qaçıb gizlənmişdir. Cahan müharibəsi başlandıqdan sonra fəaliyyətini daha da artıraraq, özünü bir millətçi kimi qələmə vermişdir. Başına bir dəstə erməni toplayıb, türklərə qarşı çıxışlar etmiş, iğtişaşlar törətmişdir. Türklər 1915-ci ildə erməniləri qırıb məhv etdikləri zaman, bu adam öz dəstəsilə çar ordusunun tərəfinə keçmiş və türklərə qarşı vuruşmuşdur. Generallıq rütbəsini də bu zaman almışdır. Çar orduları Qafqaz cəbhəsindən geri çəkildiyi zaman, Andronik də geri çəkilmişdir. Rusiya fəhlə-kəndli inqilabına mənfi əlaqə bəslədiyindən, daha doğrusu, qorxduğundan, Rusiyaya getməyib, üzünü İrana çevirmişdir. İrana getməklə bir məqsədi də ingilislərlə birləşmək olmuşdur. Lakin Türklər Xoy və Salmas tərəfində onun yolunu kəsdiyindən, istiqamətini dəyişdirmiş, Arazdan keçib Naxçıvana gəlməyə məcbur olmuşdur. Nehrəm kəndində əsgərlər üçün ərzaq, atlar üçün yem tələb etmişdir. Əsgərlərini, onun tələbini yerinə yetirməyən əhalinin üstünə silah qaldırılmışdır. Hər iki tərəfdən ölənlər və yaralanan olmuşdur. Türklərin Şaxtaxtıya gəldiyini və tezliklə Naxçıvana çatacaqlarını bilib, dəstəsini Nehrəmdən geri çəkmişdir. Culfadan, Aza və Dəstə kəndlərindən keçib, Meğriyə, oradan da Gorusa gəlmişdir. Neçə vaxtdır ki, Gorusu özünə iqamətgah edib, nüfuzunu ətraf kəndlərə yaymağa başlamışdır. Bir diktator kimi kəndlərdən ərzaq, ot, saman, arpa yığır; onsuz da, yoxsul yaşayan əhalini soyur. Kəndlilər buna etiraz edirlər. Andronikin Gorusa gəldiyini eşidib, bilən qərbi Ermənistan

qaçqınları onun yanına gedib torpaq və çörək istəmişlər. Andronik onların arzusunu yerinə yetirməyi vəd etmişdir. İngilislərə və amerikalara arxalanan, onların köməyinə ümid bəsləyən Andronik ermənilərə millətçilik və başqa xalqlara qarşı ittiham hissi aşılamaqda bizim məqsəd və ideyamıza yaxındır. Lakin Ermənistan hökumətinə tabe olmamaqla bizim üçün zərərli, bəlkə də təhlükəlidir.

Onunla necə rəftar edəcəyim haqqında cənab sədrdən sərəncam gözləyirəm.

Hörmətlə,

Karo Hamparsumyan.

Əngələvid,
20 iyun 1918-ci il".

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1918-20-ci illərdə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanda baş verən hadisələr Rusiya və Türkiyə ilə yanaşı, Amerika, Almaniya, Fransa və İngiltərə kimi dövlətlərin də nəzarəti altında idi. O vaxt Zaqafqaziyadakı İngilis missiyasının başçısı **general Tomson** tərəfindən Zəngəzurdə qırğını dayandırmaq sülh və milli barışıq əldə etmək üçün **mayor Hibbonun** başçılığı ilə 1918-ci ilin 2 dekabrında **İngilis-Fransız missiyası** Şuşaya, sonra isə Gorusa gəldi (3, v 44). Təəssüflər olsun ki, sonrakı hadisələr göstərir ki, bu İngilis-Fransız missiyası bölgədəki problemlərə birtərəfli yanaşmış, daha çox **ermənipərəst mövqedən** çıxış etmişdir.

General Tomsonun fikrinə görə, Yevlaxdan Həkəri çayına qədər olan ərazilər Azərbaycan hökumətinin, Həkəri çayından qərbdəki bütün Zəngəzur ərazisi Andronikin idarəçiliyinə verilməli idi (3, v 46). Missiyanın gedişindən sonra Andronikin viranedicilə hücumləri nəinki səngimədi, əksinə, 1918-ci ilin sonlarından başlayaraq, daha da gücləndi. Zəngəzur qəzasının reisi **Məlik Namazəliyev** Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasına göndərdiyi 1919-cu il 10 yanvar tarixli teleqramında yazırdı: *"General Tomsonun əmrinə əsasən müsəlmanlar və ermənilər arasında hər hansı düşmənçilik hərəkətlərini dayandırmaq və normal həyatı bərpa etmək qərara alındı, bu barədə əhaliyə elan edildi. Ermənilər verdikləri vədə xilaf çıxaraq, Andronikin dəstəsi başda olmaqla otuzdan artıq müsəlman kəndinin əmlakını talan etmiş və yandırmışlar. Burada bir çox dövlətlərin nümayəndə heyətinin gözü qabağında müsəlmanlar belə bir vəhşiliklə məhv edilirlər və bu cəzasız qalır. Ermənilər bütün bu cinayətləri Andronikin dəstəsinin və Türkiyədən gələn qaçqınların adına çıxırırlar. Xahiş edirəm, əhalinin istəyini nəzərə alıb, Andronikin dəstəsinin Zəngəzurun hüdüdlərindən qovulmasına yardım edəsiniz, normal həyatın bərpası üçün müqəssirlərin qarşısını alınız"* (71, 108-109).

1919-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq, ermənilərin Zəngəzurdəki fəaliyyəti daha məqsədyönlü şəkildə almağa, Zəngəzurun Ermənistanla birləşdirilməsi yönündə inkişaf etməyə başladı. Daşnak hərbi dəstələrinə, yerli quldurlara, erməni icmalarının rəhbərlərinə hərbi, maddi və siyasi dəstək gücləndirildi. İrəvandan buraya müxtəlif məramlı emissarların axını artdı, **Andronikin dəstəsinə pul, ərzaq və silah-sursat yardımı gücləndirildi**. Avstriya əsirliyindən geriye dönməyə əslən Zəngəzurdən olan yüzdən artıq erməni əsgəri və qonşu qəzalardan toplanmış 400 silahlı əsgər Zəngəzura göndərilərək Andronikin dəstəsinə qatıldı.

O zamankı ağ qvardiyaçıların komandanları general **Biçeraxov** və **Denikinlə Andronikin** müttəfiqliyi barədə məlumatlar da maraqlıdır (71, 110). Andronik general Biçeraxova 1918-ci il 10 dekabr tarixli məktubunda yazırdı: *"Zəngəzur erməni milli şurasının üzvləri A.Şirinyan, N.Osipov Bakıdan gəlmiş və 1 milyon manat gətirmişdilər ki, bu barədə bizdə iltizam qoymuşlar. Adları göstərilən şura üzvləri mənə məlumat vermişdir ki, bu pulu general Baqratuninin vəsatəti ilə Siz vermişsiniz. Mənim dəstəmi və bədbəxt qaçqınları unutmadığınız üçün sizə dərin və səmimi minnətdarlığımı bildirirəm"* (71, 111).

Ermənilər hərtərəfli siyasi, iqtisadi, maddi, hərbi dəstəyə və müxtəlif beynəlxalq səviyyəli əlaqələrə malik olduqları halda Zəngəzur müsəlmanlarının ümidi uzaq Bakıdakı Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinə, Türkiyə ordusuna və bir də göydəki Allaha idi. **Türkiyə ordusu** beynəlxalq siyasi qüvvələrin təsiri altında 1918-ci ilin sonunda çəkilib getmiş, **Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti** bir tərəfdən daşnakların, bir tərəfdən bolşeviklərin, bir tərəfdən isə rus, ingilis, iran hərbi-siyasi qüvvələrinin açıq və gizli hücumlarına qarşı mübarizə aparmaqda idi, ölkə kasıb, xəzinə boş, ordu silahsız vəziyyətdə idi. Belə bir tarixi şərait Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisini **Allahın və taleyin ümidinə** arxasız və köməksiz qoymuşdur.

Şuşadan keçərək Bakıya getmək və **Stepan Şaumyanla** birləşmək niyyəti baş tutmadıqdan sonra Zəngəzurdə azərbaycanlılara divan tutan, **Andronik** əldə edilmiş razılığa əsasən 1919-cu ilin martında 1300 nəfər piyadadan, 500 atlı və artilleriyadan ibarət dəstəsi ilə Yevlaxa getmiş, orada dəmir yolu ilə İrəvana yola düşmüşdür (71, 123). Ordusunu Eçmiədzin kilsəsinə təhvil verən Andronik Zaqafqaziyanı tərk edərək Fransaya getmişdir.

Lakin Andronikin Zəngəzurdən çıxıb getməsindən sonra da bu bölgədə hərbi-siyasi vəziyyət olduqca mürəkkəb və bölgə azərbaycanlıları üçün acınacaqlı olaraq qalmaqda idi. Andronikdən sonra bölgədəki erməni hərbi qüvvələrinə komandanlıq etməyə başlayan **daşnak polkovniki Dro**, onun köməkçisi Bakıda 1918-ci il mart qırğınlarının törədilməsinin ən qəddar iştirakçılarından olan **general Qazarov** və erməni könüllü hissələrinin təşkilatçısı **Dəli Qəzər** adlı bir yerli quldur, o cümlədən Sibirdən sürgündən qaçıb gəlmiş **Yapon**

ləqəbli erməni banditi Zəngəzurdə yenidən qırğınlar törətməyə, xüsusilə, Qafan bölgəsinin azərbaycanlı kəndlərinə dağıdıcı hücumlar etməyə başladılar (13, v 25). Qarabağın general qubernatoru **Xosrov bəy Sultanovun** ADR-in Daxili İşlər nazirliyinə göndərdiyi 1919-cu il 23 sentyabr və 2 oktyabr tarixli məlumatlarında deyilirdi: *Xozabürt erməniləri Müsəlmanlar kəndinin sakinlərini atəşə tutmuş, Şixauz, Tsav, Kilsəkənd, Şişkərt erməniləri sentyabrın 7-də Şüküratar yaylağındakı azərbaycanlı elatlardan 2 nəfəri öldürərək 2500 baş mal-heyvanı ələ keçirmişlər, Muğanlı kəndində yaşayan ermənilər Davudlu müsəlman kəndini yandırmağa cəhd göstərmişlər, Zeyvə erməniləri Zor müsəlman kəndinə basqın etmişlər* (71, 195).

"Azərbaycan" qəzeti "**Zəngəzur müsəlmanlarının halı**" başlıqlı məqaləsində yazırdı ki, *Türkiyə hərbi hissələrinin bölgəni tərk etmələrindən keçən müddət ərzində bu mahalın 110 müsəlman kəndi dağıdılmış, onlardan 70-ə qədərini əhalisi tamamilə qırılmış, sağ qalaraq qaçqın salınanların isə 85%-i ölümə məhkumdur* (19).

3 dekabr 1919-cu il Zəngəzur. Azərbaycan. Deputat Mirzəsədiq Axundzadəyə teleqramdan: "Zəngəzurdə qanlı hadisələr təkrarən başlanmışdır. Ermənilər Caylı və Oxçu kəndlərində 900 müsəlmanı öldürmüşlər. Adamlarla dolu olan məscid bombalarla dağıdılmışdır. 400 qadın və uşağı tikə-tikə etmişlər. (**Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya**).

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ADR hökuməti Zəngəzur azərbaycanlılarını tamamilə məhv edilməkdən xilas etmək üçün 1919-cu ilin oktyabrında general mayor C.Şıxlınskinin komandanlığı altında Zəngəzura kiçik bir hərbi dəstə göndərmişdir. Azərbaycan ordusunun dəstələri Gorus yaxınlığındakı Dığ, Abdallar, Xoznavar və Xanavak kəndlərində ermənilərlə döyüşə girmiş, böyük hərbi qüvvəyə malik erməni silahlı qüvvələrini geri oturmağa bilmişdir (71, 196-198).

1918-ci il - 1919-cu ilin axırları. Arxiv materiallarına, habelə tarixçilərin yazdıqlarına və şahidlərin ifadələrinə saxlandığı mətbuatın məlumatlarına görə, "Daşnaksütyun" terror təşkilatının göstərişini yerinə yetirən erməni quldur birləşmələri tərəfindən məhv edilmişdir:

İqdir və Eçmiədzin qəzalarında - 60 kənd və bütün kişi əhali;

Göyçə - 22 kənd və 22000 adam;

Bayazid - 84 kənd və 15000 ailə;

İrəvan quberniyası - bütün kəndlər;

Sürməli mahalı - 96 kənd;

Zəngəzur mahalı - 115 kənd və 10000 azərbaycanlı, o cümlədən 4472 qadın və uşaq. (**Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya**).

Bu dövrdə Zəngəzurdakı bir çox erməni icmaları Azərbaycan hakimiyyətini tanımaq qərarına gəlmişlər. Lakin təəssüflər olsun ki, nəqliyyat, ərzaq, hərbi və canlı qüvvə təminatının olmaması səbəbindən, həmçinin beynəlxalq missiyaların Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin hərbi əməliyyatları dayandırmaq, sülh sazişi imzalamaq təklifinə uyğun olaraq Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi dəstələri Gorusa daxil ola bilməmiş və yenidən Şuşaya qayıtmışdır (71, 199).

Amerika missiyasının vasitəçiliyi ilə 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycanla Ermənistan arasında hərbi əməliyyatları dayandırmaq, kommunikasiyaları açmaq, bütün mübahisələri danışıqlar yolu ilə həll etmək barədə **Saziş** imzalandı (12, v 9). Sazişə uyğun olaraq Azərbaycan tezliklə öz hərbi hissələrini Zəngəzurdan çıxartdı. Bundan istifadə edən Ermənistan 1919-cu il noyabrın 26-da Zəngəzur və Dərələyəz üzərinə hərbi hücumla başladılar. Zəngəzurdə erməni silahlı qüvvələri yerli quldur dəstələri ilə birləşərək **Qafan bölgəsinin Oxçu, Şabadin, Pirdavdan, Atqız, Gıgı kəndlərinin əhalisinə qarşı çox qəddar hərbi əməliyyatlara başladılar** (3, v190).

Ermənilər danışıq aparmaq və sülh yaratmaq adı altında **Oxçu, Şabadin, Pirdavadan, Atqız** kəndlərinin nümayəndələrini **erməni Panis** kəndinə dəvət edirlər. Onları həmin kənddə xəyanətkarcasına həbs edərək, öz icmalarına zorla məktub yazdırıb azərbaycanlıları silahı yerə qoymağa və erməni hökumətini tanımağa məcbur etmişlər.

Noyabrın 19-da danışıq adı ilə **Oxçu** kəndinə gələn erməni icmasının başçısı **Hamzaspi oxçulular düz-çörəklə qarşılamis** və barışığa hazır olduqlarını bildirmişlər. Ermənilər isə növbəti dəfə xəyanətkarlıq edərək hökumətə sədaqət andı içmək adı altında kənd camaatını karvansaranın həyətinə doldurmuş, sonra isə **pusquda durmuş 200 erməni** qəfildən hücum edərək, əliyalın və köməksiz kənd adamlarını - **qocaları, qadınları və uşaqları ağılagəlməz bir qəddarlıqla qılıncdan keçirmiş, yaralıları süngüləyərək qətlə yetirmişlər.**

Bu qəddarlıqdan ağılı itirmiş və namusa boğulmuş **Pakizə** adlı bir yerli sakin ermənilərin əlinə keçməsin deyərək ailəsindəki və qohumlarındakı qadın və qızları güllələmişdir.

Ermənilər Şərabanı adlı bir qadının gözü qarşısında onun 2 azyaşlı uşağını guruhagurla yanan təndirə atmışlar. Balalarını xilas etmək üçün həmin qadın da oraya tullanmış və uşaqları ilə birlikdə yanmışdır (6, iş 101).

Qatar kəndində ermənilər kəndin hörmətli ağsaqqalı Məşədi Qələmdər Məşədi Qulu oğlunun üzərinə kerosin töküb kəndin ortasında diri-diri yandırmış, həmin kəndin sakini Kərbəlayı Allahverdi Hüseynəli oğlunun əl-ayağını bağlayaraq erməni zabitinin ayağı altında qurban kəsmişlər.

Bu əməliyyatlar zamanı Oxçu, Pirdavdan, Şabadın və Atqız kəndinin **1200 nəfər** əhalisindən **cəmi 216 nəfəri** dağları aşaraq Ordubada gəlmiş və orada məskunlaşmışlar. Kənd əhalisinin **167 nəfəri** Ordubada çatanadək dağlarda soyuqdan donaraq ölmüş və itkin düşmüş, qalanları isə ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir (6, iş 101).

Oxçu dərəsi kəndlərini dağıdandan sonra ermənilər noyabrın 26-da **Əliquluuşağı kəndinə**, noyabrın 28-də **Zeyvə kəndinə**, dekabrın 1-də və 2-də isə bir ilə qədər mühasirədə saxladıkları **Gıgı dərəsinin Şəhərcik, Buğacıq, Mollah, Sofulu kəndlərinə** hücum edərək, həmin kəndləri dağıtmış, əhalini qırıb-çataraq kənddən çıxarmışlar.

Erməni silahlı qüvvələri 1919-cu ilin dekabrında və 1920-ci ilin əvvəllərində Zəngəzur qəzasının azərbaycanlılar qalmış sonuncu kəndlərinə - **Hacılar, Zabıxçay, Muradlı dəyirmanı, Mirzə Cəlil, Abdallar və Əliqulu** kəndlərinə basqın etdilər (4, v 14). 1920-ci il yanvarın sonuna qədər ermənilər Zəngəzurun daha 50 kəndindən azərbaycanlıları qovub çıxartdılar (12, iş 200).

Ermənilərin məqsədi Naxçıvanla Şuşa arasındakı böyük bir ərazidə bir nəfər də olsun azərbaycanlı qoymamaq, bu bölgədə ermənilərin milli çoxluq olduğunu **Paris konfransında** bəyan etmək və bölgəni Ermənistana birləşdirmək üçün hüquqi əsas yaratmaq idi. Ermənilərin Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərinə son hücumları nəticəsində 1920-ci ilin martın ikinci yarısında **Əliyanlı, Müsəlmanlar, Muradxanlı və Qaraimanlı** kəndləri, martın 31-də isə **Qubadlı və Dondarlı** kəndləri daşnaklar tərəfindən tutulmuşdu (5, v 15). Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin Zəngəzuru xilas etmək üçün 1920-ci ilin aprelin əvvəllərindən başlayaraq, **polkovnik Qacarın** rəhbərliyi altında apardığı uğurlu əməliyyatlar ermənilərin geriyyə oturdulması və bölgənin bir neçə kəndinin azad edilməsi ilə nəticələndi. Aprelin ortalarından başlayaraq, erməni hərbi birləşmələri Zəngəzurda geriyyə sıxışdırılmağa başladı (5, v 16). Aprelin ikinci yarısından başlayaraq, Zəngəzurda proseslərin gedişinə nəzarət ADR hökuməti tərəfindən tam bərpa olunsada, təəssüflər olsun ki, aprelin 27-də demokratik respublikanın süqut etməsi, bölgədə yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə olunmasına, itirilmiş ərazilərin geri qaytarılmasına imkan vermədi.

Доклад

Члена Азербайджанской чрезвычайной следственной комиссии Михайлова по обследованию им мусульманских селений Джеванширского, Шушинского, Джебраильского и Зангезурского уездов Гянджинской губернии, пострадавших от погромов и других насильственных действий со стороны армян.

Зангезурский уезд

Этот уезд и до настоящего времени находится в исключительно тяжелых условиях, в смысле непрерывно учиняемых армянами насилий над мусульманами.

Расположенный в высокогорной местности этот уезд совершенно отрезан со стороны Шушинского уезда и почти от Джебраильского. Пользуясь тем, что мусульманские селения единично находятся среди селений армянских, армяне, обычно, воспользовавшись этим обстоятельством и чувствуя свою силу большинства, сразу заняли господствующее положение. Состояние мусульман уезда по сравнению с другими провинциями Азербайджана ухудшилось еще тем, что помимо вооруженных банд армянских сельчан в этом уезде находилась хорошо организованная значительная воинская часть армянских солдат под предводительством генерала Андроника. Этот последний, имея таким образом в своих руках значительную боевую силу солдат и вооруженных армян-сельчан, вторгнувшись в пределы Азербайджана и очевидно имея директивы Правительства Армянской Республики, предъявили мусульманскому населению требование или подчиниться власти армян, или очистить территорию уезда, стремясь включить таковую в состав Армянской Республики. Мусульмане уезда, отрезанные в своих селениях от всего мира, не имея ниоткуда защиты и помощи и в редких селениях слабо вооруженные, тем не менее не пожелали подчиниться требованиям армян. Последние проявили чудовищную жестокость. Стремясь к расширению территории своей Республики, они не щадили мусульман, даже и в том случае, если последние в поисках убежища добровольно покидали свои родные очаги армяне все-таки сжигали, разрушали селения до основания, зверски убивали жителей, угоняли скот, увозили имущество мусульман и распахивали их земельные участки. В настоящее время только мусульманские селения Охчинского ущелья продолжают мужественную защиту своих родных очагов.

Совершенно уничтожены мусульманские селения всего 1-го полицейского участка Сисианского магала, большая часть 2-го участка, значительные -3-го, 4-го и 5-го участков. Некоторые селения бук-

важно сравнены с землей, а последняя даже распахивается армянами, и до 50000 мусульманских беженцев расселились в 4-м участке и в Джебраильском уезде.

По показаниям свидетелей и официальным документам разрушены и уничтожены в уезде 115 следующих селений: 1) Агуды, 2) Дарабась, 3) Дулусь, 4) Куртлар, 5) Шеки, 6) Урут, 7) Вагуды, 8) Ирмис, 9) Бахрилу, 10) Кизильдсик, 11) Даракенд, 12) Каракилиса, 13) Мелюклу, 14) Дортны, 15) Довруз, 16) Карадыга, 17) Охтар, 18) Чобанлу, 19) Кадаюлу, 20) Чуллу, 21) Шабадин, 22) Алмалух, 23) Чанахчи, 24) Джибилу, 25) Агкенд, 26) Турапханлу, 27) Гулуд, 28) Бекдаш, 29) Инжевар, 30) Сизнак, 31) Карачиман, 32) Катар, 33) Сейдлар, 34) Халадс, 35) Дашнов, 36) Байдаг, 37) Норашеник, 38) Дсидсумлу, 39) Гягялу, 40) Гомарат, 41) Дарзили, 42) Казанши, 43) Шаюплу, 44) Тагамир, 45) Тей, 46) Аткис, 47) Шарикан, 48) Долутлу, 49) Авганлу, 50) Танзавер, 51) Мадс, 52) Ходсаган 1-е, 53) Эмизлу, 54) Букагар, 55) Мульк, 56) Банавшапюш, 57) Вартаназур 1-е, 58) Вартаназур 2-е, 59) Легваз, 60) Алидара, 61) Марзигить, 62) Тугуть, 63) Пушанлу, 64) Разидара, 65) Мамед Исмаил, 66) Гумань-Даданлу, 67) Татаркенд, 68) Келу-Кишлаг, 69) Замлар, 70) Аскерлар, 71) Карагел, 72) Чухур-Юрт, 73) Надсафляр, 74) Каракелу, 75) Шаифлу, 76) Гягелу 1-е, 77) Гягелу 2-е, 78) Бурунлу, 79) Бурдсалилар, 80) Гюнь-Гишлагь, 81) Дсанбар, 82) Хирдакишлар, 83) Туафшалу, 84) Ширикан, 85) Газанши, 86) Каралар, 87) Гемаран, 88) Хотанан, 89) Охтарлу, 90) Худаярлу, 91) Шакарлу, 92) Кличлу, 93) Тарналу, 94) Ньюады, 95) Тугун, 96) Богарлу, 97) Саналу, 98) Сафи-Юрт, 99) Кюргилу, 100) Чатарист, 101) Привейслу, 102) Мешади-Исмаиллар, 103) Бурджалар-Дарзили, 104) Субуклу, 105) Мазмазак, 106) Тазыкурдалы, 107) Фарадсан, 108) Суараси, 109) Байрамушаги, 110) Кокнакенд, 111) Кюшлаг, 112) Забух, 113) Байландур, 114) Багирбеклу, 115) Керавис-Абдалляр.

Вот перечень основных более или менее значительных селений уезда частично или совершенно разрушенных, сожженных армянами, затем уничтожено еще до 10 селений-отсельков, не имеющих самостоятельных названий и состоявших от 2 до 5 дымов, население которых проживало во временных подземных помещениях.

Перечисленные выше селения сожжены, имущество жителей увезено, скот угнан, а территории заняты армянами, и до настоящего времени мусульмане не имеют туда доступа.

В таком кратком докладе нет возможности перечислить по каждому селению случаи отдельных преступлений, совершенных армянами над мусульманами, невероятных жестокостей, зверских убийств и истязаний, равно как и количество жертв по каждому селению, все это достаточно подробно изложено в деле обследования уезда и в приложенных к нему актах и документах. Здесь же будут приведены только наиболее жестокие случаи, учиненные армянами над мирным мусульманским населением.

По всем перечисленным селениям убито мужчин 3257, женщин - 2276 и детей - 2196, ранено мужчин - 1060, женщин - 794 и детей - 485, итого во всем уезде убито и искалечено мусульманского населения обоюго пола 10068 человек. Однако этот ужасный мартиролог армянских зверств едва ли отвечает действительности, и цифра эта должна быть значительно увеличена, так как при том ужасном хаосе, который охватил уезд и при паническом бегстве мусульман многие жертвы остались невыясненными.

По показаниями свидетелей установлены следующие случаи зверства, совершенные армянами. Так: 1) В селении Багуды 15 самых красивых девушек, розданных солдатам-армянам отряда, не вынеся горя бесчестья, умерли также и от физических страданий; 2) В том же селении, когда 400 мусульман в поисках убежища во время разгрома селения собрались в мечети, армяне, забаррикадировав выходы мечети, бросали вначале в окна ее ручные бомбы и затем сожгли мечеть со всеми людьми; 3) В том же селении мусульманка Кадама Таир гызы была зарезана кинжалом, ей срезали грудь и всунули таковую в рот ее же зарезанного грудного ребенка; 4) В том же селении, убив Йолчия Ших Гусейн оглу, армяне отрезали ему половой член и всунули его в рот убитого; 5) В том же селении были изнасилованы до смерти молоденькие девушки Нисса Аман гызы, Аджаб Нухбали гызы, Сона Джафар гызы и Шахнули Джалал гызы; 6) Около того же селения была убита Гюльмаста Касум гызы, у нее срезаны груди и в спинной хребет вбита подкова; 7) В селении Ньюада армяне закололи штыками столетнего старца Асад бека Мелик Аббасова, лежавшего без движения в постели; 8) В том же селении на улицах армяне пашками и кинжалами отрубали головы бежавшим женщинам и детям; 9) В селении Шеки по улицам лежали трупы женщин, с отрезанными грудями и пополам разрубленные трупы маленьких детей; 10) В селении Ирмишлы во время разгрома армяне поднимали на штыки грудных младенцев, были найдены разрубленные на куски трупы убитых; 11) В селении Агуди армяне требовали от мусульман принятия христианства, отрезали груди женщин и всовывали их в рот младенцам; 12) В селении Агуди армяне отрубили конечности ног сивому Гулам-Апию Шакар оглу и затем уколами штыков и плетью заставили его идти на ногах пока он не умер от потери крови; 13) В том же селении были изнасилованы и затем убиты все красивые девушки; 14) В селении Чуллу армяне зарезали кинжалами 9 больных, лежавших в постели; 15) В селении Багирбеклу армяне собрали в один дом 7 мужчин и женщину и

заживо сожгли их вместе с домом; 16) В селении Мусульманлар трупы были настолько изуродованы и обезображены, что невозможно было узнать их принадлежность - без рук, без ног, без голов; 17) В селении Катар почетный старик Мешади Каландар Мешади Кули оглу был убит, облит керосином и сожжен; 18) В том же селении армяне связали по рукам и ногам Кербалая Аллахверди Гусейн Али оглу и перерезали ему горло; 19) В селении Вартаназур 1-е особенно много было перерезано кинжалами женщин и детей; 20) В селении Рахман Эфенди Новобоязетского уезда Эриванской губернии старику Ибрагиму Гадси Гусейн оглу сивому выкололи глаза и труп его сожгли.

Вот краткий и далеко не полный перечень зверств, учиненных армянами в мусульманских уездах. Случаи зверских убийств, истязаний, насилий женщин настолько многочисленны, что в настоящем докладе их не перечислить, свидетели утверждают, что такие преступления происходили почти в каждом разгромленном селении.

Подавляющее количество мусульманских селений разгромлено и сожжено при вторжении в пределы уезда генерала армянских войск Андроника, и по удостоверению многих свидетелей погромы происходили видимо под общим его руководством, от его имени предъявлялись требования покорности. События происходили в конце лета и осенью 1918 года.

Среди нападавших армян и руководителей армянскими бандами, как видно из показаний свидетелей и официальных документов, мусульмане опознали очень много лиц, их сотни, и они будут показаны в свое время в отдельных следственных производствах, здесь же приводятся нижеперечисленные лица с полными именами и фамилиями, наиболее часто упоминаемые свидетелями виновные, руководившие непосредственно нападениями.

А именно: жители гор. Герюсы - Николай Осипов, Симон Мирумов, из сел. Дарабась - Шамир Шахназаров, из сел. Мигры - Давид Аршак, Матвесов Вачианцы, жит. сел. Ковар - Амазасп, из сел. Гялюрь - Агабек Мелик Оганджанов, из сел. Астазурь - прапорщик Агабек Мудуси Латваканов, того же селения - Николай Барсамов, беглый каторжник, армянин под кличкой "Японь", Остазурский священник Терь-Давидь, жит. сел. Дарабась - Давид и Каспар Кешишевы, из сел. Ахлатиан - Оваким Геворков и Ягуб Арустамов, жит. сел. Каладси - Иван Мартиросов, Манучар Погосов, Агало Огандсанов, из сел. Дулусь - Непогос Каприелов, Саркисдсань Тевосов, из сел. Дарабась - Степан Погосов, Александр Кукиев, из сел. Сиркатась - Мисроп Куниев, Ефрем Рустамов, из сел. Курись - Лалазарь и Гарибь Гарибева, из сел. Савакар - Хуба Давидов, Давид Мнацаканов, Манучар Тюниев, из сел. Арчазурь - Костант Асриев, из сел. Хотанан - офицер Ованес Тер-Петросов, Хачатур Давидов, священник сел. Ахтахана - Терь-Григор Тер-Минасов, инженер Сумбат Мелик Степанов, проживающие в г. Герюсах бывшие полицейские пристава - Исаак Бушинцев, Сератиков, из сел. Мугандсик - Дадаш и Хачатур Осипов, из сел. Гюльгюмь - Теви Мнацаканов, бывший старшина Угурчальского сельского общества Николай Петросов, из сел. Быхь - Самсонь Мелик-Парсаданов, из сел. Акarak - Иван Казаров, Айрапет Степанов, Ефрем Агаханов, Аршак Симонов, из сел. Арчазур - Сумбат Мелик-Степанов и из сел. Ковар - Агало Погосов.

Разгром свыше ста мусульманских селений Зангезурского уезда, угон нескольких десятков тысяч крупного рогатого скота, нескольких сот тысяч баранов, уничтожение садов, полей - все это в корне подорвало экономическое положение мусульман уезда, образовав до 50000 нищих, бежавших в разные селения Азербайджана, и причинило по самым скромным подсчетам около миллиарда рублей убытков (2, в82, 95).

Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistan SSR-ə bağışlanması

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra... Zəngəzur mahalı Ermənistana verilibdir. Baxmayaraq ki, bu qədim Azərbaycan torpağıdır. Bu da Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvanın ərazisini bir-birindən ərazicə ayırıbdır...

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü nəinki indiki dövrdə, gələcək nəsillər üçün də qoruyub saxlamalıyıq.

Heydər ƏLİYEV

1920-ci ilin aprel ayının 28-də Azərbaycanda Demokratik Azərbaycan Cümhuriyyəti süqut etdi, XI Qızıl Ordunun süngüləri üzərində Sovet hökuməti quruldu və bolşeviklər əvvəl Bakıda, sonra isə tədriclə respublikanın digər bölgələrində hakimiyyəti ələ keçirdilər. Azərbaycanda Sovet hökuməti quruldu və hər şey dəyişdi, milli siyasət sinfi siyasətlə əvəzləndi. Hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklər, ilk növbədə ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumaq istədilər, sinfi mübarizəyə, müxtəlif təbəqədən olan azərbaycanlılar arasındakı münasibətlərin aydınlaşdırılmasına başladılar.

O dövrdə Azərbaycanın ən çox diqqət tələb edən bölgələri - Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan bir qədər unuduldu. Daha doğrusu, bu bölgələrə olan münasibət və bu ərazilərin taleyi Sovet Rusiyasının siyasəti ilə

tənzimlənməyə başladı. **Sovet Rusiyası adından** Qafqazda Leninin "Zaqafqaziyanın fatehi" adlandırdığı **Serqo Orconikidze çıxış edirdi**. Rusiyanın mövqeyi isə aşkarda tərəfsiz və obyektiv görünə də, əslində ermənipərəst bir mövqe, çar Rusiyasının Qafqaz siyasətinin davamı idi.

Məlum olduğu kimi, Sovet hökuməti Azərbaycanda Ermənistandan əvvəl qurulmuşdur. Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulması ərafəsində S.Orconikidze Sovet Rusiyasının adından belə bir bəyanatla çıxış edirdi ki, **"yalnız Sovet hakimiyyəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edə bilər"** (71, 265).

Zəngəzur azərbaycanlılarının Sovet hakimiyyətinə bəslədikləri ümidlər özünü doğrultmadı. Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonrakı ilk aylarda Zəngəzurla bağlı bir neçə bəyanat verilsə də, həmin bəyanatlar sırf deklarativ xarakter daşıyırdı və o bəyanatların arxasında heç bir əməli tədbir və hərbi güc dayanmırdı.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gorusda Zəngəzur qəza komitəsi yaradıldı və komitənin sədri azərbaycanlı **Şirvani**, onun müavini isə milliyyətə erməni olan Qaragözov təyin edildilər (9, v 2). Ancaq təəssüf ki, Zəngəzura Sovet hakimiyyəti tərəfindən nə maddi, nə hərbi, nə də siyasi ideoloji cəhətdən heç bir yardım göstərilmirdi.

AK(b)P II qurultayında Zəngəzurdan seçilmiş nümayəndə, milliyyətə erməni olan Tatyana öz məruzəsində iki il davam edən milli qırğın nəticəsində bölgənin 200 müsəlman kəndinin tamamilə dağıldığını bildirmiş, Zəngəzura maddi və hərbi baxımdan köməklik göstərilməsi barədə məsələ qaldırmışdı. O, çıxışında belə bir faktı vurğulamışdı ki, *Sovet hakimiyyətinin qurulmasından keçən 4-5 ay müddətində Zəngəzur əməkçiləri nə bir qəpik maaş, kəndlilər isə nə bir funt kerosin belə almamışlar* (21).

Şura hökumətinin Zəngəzura lazımı diqqət yetirməməsi, digər bir erməni kommunist - Zəngəzur fəvqəladə komissarının müavini **A.Qaragözov** tərəfindən də söylənilmişdir. A.Qaragözov 1920-ci ildə yazdığı **"Zəngəzur - Qarabağ məsələsinə dair"** adlı məqaləsində *Qarabağın və Zəngəzurun iqtisadi-nəqliyyat və ərazi baxımından İrəvandan çox Bakı ilə bağlılığını qeyd etmiş, bu ərazilərin Azərbaycanda qalmasının məqsəduyğun olduğunu göstərmiş, eyni zamanda Zəngəzura və Qarabağa Azərbaycan hökuməti tərəfindən lazımı diqqət yetirilməməsini qeyd etmişdir* (21).

Bunu da söyləmək yerinə düşərdi ki, o vaxtkı Azərbaycan kommunist hökuməti öz fəaliyyətində və qəbul etdiyi qərarlarda sərbəst deyildi və bütün addımlarını **Moskva** ilə razılaşaraq atırdı. Moskvanın isə siyasəti dəyişməz olaraq qalırdı. Moskvaya **Zəngəzurun** və **Qarabağın** tarixən kimin torpağı olması o qədər də maraqlı deyildi. **Moskvaya** Ermənistanda Sovet hökumətini qurmaq maraqlı idi. **Moskvaya Zəngəzur və Qarabağ əhalisinin** dərd içərisində, ac-yalavac, ölümlə üz-üzə yaşaması maraqlı deyildi, **Moskva** üçün **Zəngəzurdə** sabitlik yaradılması maraqlı deyildi, **Moskva** üçün **Azərbaycanı** və **Ermənistanı** bir sapla barmağına bağlayıb, hər iki milləti, hər iki ölkəni özündən asılı etmək, özünün hər iki ölkənin hakim mütləqi olduğunu bu xalqlara hər an xatırlatmaq maraqlı idi. Buna görə də Sovet Rusiyası Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonrakı 7 ay ərzində Zəngəzuru, Qarabağ və Naxçıvanı hər bəhanə ilə Azərbaycana qaytarmağın zəruriliyini qeyd edirdisə (71, 265), artıq Ermənistanda 1920-ci il noyabrın 29-da Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Sovet rəhbərliyi başqa bir tezislə *"yalnız Sovet hakimiyyəti Zəngəzuru Ermənistanla birləşdirə bilər və Qarabağa muxtariyyət hüququ verə bilər"* tezisi ilə çıxış etməyə başladı.

Əgər Ermənistanda Sovet hökuməti qurulana qədər Stalin *"Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz"* tezisi ilə çıxış edirdisə, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan cəmi iki gün sonra həmin **Stalin** dekabrın 1-də Bakı Sovetində keçirilən iclasda **N.Nərimanovu** Zəngəzurun Sovet Ermənistanına verilməsi barədə bəyanatla çıxış etməyə məcbur etmişdir.

Tarixə **Nərimanov bəyanatı** ilə daxil olmuş bu sənəd AK(b)P MK siyasi və təşkilat bürolarının 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən iclasında qəbul edilmiş və bəyanatın oxunması N.Nərimanova həvalə edilmişdir (20). Həmin iclasda müzakirə olunan məsələlərdən biri də Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin elan olunmasına münasibət bildirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Həmin məsələ ilə əlaqədar qəbul olunmuş qərar *"Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı biri-biri ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır, bu iki ölkə arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir, Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanla verilir, Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir"* kimi, Azərbaycan üçün zərərli müddəalar göstərilmişdi (8, v 51).

Həmin qərar əsasında hazırlanmış N.Nərimanovun bəyanatında isə *"bundan belə də heç bir ərazi məsələləri əsrlərdən bəri qonşu olan iki xalqın - ermənilərin və müsəlmanların bir-birinin qanını tökmək üçün səbəb ola bilməz, Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ərazisidir, Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir, Zəngəzurun hüduqlarında bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır, Sovet Azərbaycanının qoşunları buradan çıxarılır"* kimi müddəalar öz əksini tapmışdır. Bu bəyanat Sovet Rusiyasının Azərbaycanda təmsilçiləri olan İ.Stalin (141, 14) və S. Orconikidze tərəfindən sevinclə qarşılanmış və "yüksək" qiymətləndirilmişdir. İ.Stalin **"Nərimanovun bəyanatını"** tamamilə bəyəndiyini bildirmiş və onun Ermənistanla müsəlman dünyası arasındakı çox əsrlik düşmənçilik və qanlı müharibələri birdəfəlik aradan qaldırmaqla güney Qafqaz və bütün Şərqi xalqlarının tarixində yeni səhifə açdığını qeyd etmişdir.

Q.Orconikidze bu bəyanatı "bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt" kimi qiymətləndirmiş və hətta torpaqları əlindən alınmış Azərbaycana *"Zəngəzur məhsulsuz dağlardır, taxılı yox, suyu yox, Naxçıvan bataqlıq və malyariyadan başqa bir şey deyildir, Qarabağda da heç nə yoxdur, sanki Sovet Azərbaycanı artıq yükədən xilas olur"* - deyərək (170, 140) minnət də qoymuşdur.

Düzdür, **N.Nərimanov** sonradan Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurla bağlı qərara etiraz etmiş, Leninə müxtəlif müraciət və teleqramlar göndərərək Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına müəyyən cəhdlər göstərmişdir, lakin necə deyərlər artıq qatar getmişdi, artıq Azərbaycanın ixtiyarı özündə deyil, Moskvada idi. Artıq Azərbaycanın taleyini özü deyil, Moskva həll edirdi.

O zaman regionda aparılan siyasət Azərbaycanın əleyhinə idi.

O zaman Sovet Rusiyasının Xarici İşlər komissarının müavini milliyyətə erməni olan Qaraxan, Sovet Azərbaycanının Ermənistandakı fəvqəladə nümayəndəsi isə erməni Dövlətov idi.

Bütün bunlarla yanaşı, təəssüflə olsa da, qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın hökuməti də Zəngəzur və Qarabağ, bu torpaqların qorunması və əldə edilməsi üçün lazım olan fəaliyyəti ya həyata keçirə bilməmiş, ya da həyata keçirmək istəməmişdir. Dağlıq Zəngəzurdə məskən salaraq möhkəmlənən və vaxtaşırı öz təxribatçı fəaliyyətini davam etdirən, Azərbaycan kəndlərinə quldur basqınları edən, Gorusda və Qubadlıda yerləşən qəza sularını təhlükə altında saxlayan daşnak **Njdenin** silahlı qüvvələri, onun **Tevan** və **Tarxan** kimi əlaltıları Sovet İrəvanından daimi olaraq hərbi yardım, maddi və siyasi-ideoloji təminat aldıkları halda, Azərbaycan hökuməti Birinci Dünya müharibəsindən bu yana Zəngəzuru erməni basqınlarından qoruyub saxlayan Zəngəzur azərbaycanlılarını tamamilə məhv olmaqdan xilas edən, Andronik kimi təhlükəli bir canını **Zabıx dərəsində** darmadağın edərək qaçmağa məcbur edən, Zəngəzur müsəlmanları arasında böyük güc və nüfuz sahibi olan Sultanov qardaşlarının - **Xosrov bəyin** və **Sultan bəyin** imkanlarından nəinki istifadə etmədi, hətta öz yurdunu və millətini sevən bu iki qəhrəman qardaşa qarşı inamsızlıq nümayiş etdirərək onları və onların tərəfdarlarını özündən incik saldı, **Zəngəzuru müdafiəsiz qoydu.**

Sultanovlara münasibətdə bakılı kommunistlərlə İrəvandakıların fikirləri üst-üstə düşürdü. Hələ 1920-ci il mayın 12-də daşnak Ermənistanının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Şura hökumətinə Xosrov bəy Sultanovla bağlı göndərdiyi notada *"erməni qırğınlarının təşkilatçısı Sultanov qırmızı lent taxaraq yenə də hakimiyyətdədir"*, - yazırdı (7, v 3).

Xosrov bəy üçüncü hansı hakimiyyətin olmasının o qədər də fərqi yox idi. O, **Qarabağın general-qubernatoru** olanda da (ADR hökuməti zamanı), **Şuşa inqilab komitəsi sədri** olanda da eyni şövqlə, eyni məsuliyyətlə, eyni cəsarətlə öz mübarizəsini davam etdirirdi. **Xosrov bəyin** mübarizəsi yurd uğrunda, torpaq uğrunda, Vətənin bütövlüyü uğrunda mübarizə idi - buna görə də müqəddəs mübarizə idi. **Xosrov bəy** düşməni tanıyırdı - Azərbaycan torpağına göz dikən, onu parçalayan yadelli idi **Xosrov bəyin** düşməni. **Xosrov bəy** üçün fərqi yox idi - bu düşmən daşnak şapqası qoymuşdur, yoxsa kommunist şlyapası. O qardaşı **Sultan bəylə** birlikdə özünün müqəddəs mübarizəsini aparırdı - mərdi-mərdanə, düşmənin gözünün içinə dik baxa-baxa.

Sultanov qardaşlarının mahalda hörməti böyük idi. Azərbaycan türkləri də, kürdlər də bu qardaşların mərdliyinə inanırdılar. Hər an onlara arxa, kömək olmağa hazır idilər. Hələ **Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyətin zamanı Xosrov bəy Sultanov Gorusa girmək, Zəngəzurun yuxarı hissələrinin daşnaklardan təmizlənməsi üçün icazə istəmişdisə də, ona nə icazə, nə də lazımi köməklik verilməmişdi.** Nəhayət, belə imkanı 1920-ci ilin martında əldə edən X.Sultanov Novruz bayramı qabağı ermənilərin Şuşada qaldırdığı qiyamı müvəffəqiyyətlə dəf etdi, Qarabağdakı bütün daşnak təmayüllü qüvvələri zərərsizləşdirdi, erməni əməkçiləri ilə vətəndaş sülhünün əldə olunmasını təmin etdi. Qardaşı Sultan bəy Sultanovla birlikdə Zəngəzurun azad edilməsi planını işləyib hazırlayan Xosrov bəy lazımi əsgəri qüvvə toplayıb silahlandırdı. Təəssüf ki, böyük bir tarixi missiyanı həyata keçirməyə ona zaman imkan vermədi. Aprelin sonlarına planlaşdırılmış **azadlıq əməliyyatını həyata keçirmək** nə Sultanov qardaşlarına, nə də, ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqına **qismət olmadı.** Bakıda hakimiyyət çevrilişi baş verdi, X.Sultanovu general-qubernator edən milli hökumət çökdü...

Gələn hökumət isə milli deyildi. Gəlmə idi. Gətirilmə idi. Milliyyə qarşı idi. Bu hökumətə milli birlik deyil, milli qarşıdurma gərək idi. Bu hökumət dovşana qaç deyirdi, taziya tut. Amma özünə lazım olanda bu hökumət dovşanı araba ilə tutmağı da bacarırdı. Bu hökumət atını atdan düşürdü. Ömrü-billah atı olmayanı ata mindirirdi. At belində gəzmiş piyada qoyurdu, at beli görməyeni atlı edirdi. Bu hökumətin naşı çaparı da kor atı minib köndələnə çapırdı. Millət və dövlət, vətən və xalq yaddan çıxmışdı. Bu hökumət üçün bir millət var idi - varı olmayan. Bu hökumət üçün bir düşmən var idi - varı olan.

Milli mübarizəni sinfi mübarizə əvəz etmişdi. Torpağı və hakimiyyəti millətin əlindən alıb, zümrənin əlinə vermişdilər. Bəlkə də, doğrudan da, Şura hökumətinin ilk illərində bu hökumət üçün fərqi yox idi - Zəngəzur azərbaycanlı kəndlisinin olacaq, yoxsa erməni kəndlisinin. Moskvadakı Şura hökuməti üçün bu məsələ sözün həqiqi mənasında, o qədər də önəmli deyildi. Ancaq Bakıdakı Şura hökuməti üçün gərək önəmli

olaydı. Necə ki, İrəvandakı Şura hökuməti yarandığı gündən Zəngəzur məsələsinə önəm verirdi və bu məsələni Ermənistanın həyati vacib məsələsi sayırdı.

Erməni bolşevikləri hətta Sovet Rusiyasının qarşısında şərt də qoymuşdular: - Naxçıvanı, Zəngəzuru və Qarabağı Azərbaycandan alıb Ermənistana birləşdirdiyi təqdirdə biz Ermənistan Şura hökumətini yarandığını elan edəcəyik. Erməni kommunistləri milli məsələdə bizim kommunistləri qabaqladılar.

Erməni kommunistləri daşnak qoşununun komandiri, Zəngəzur azərbaycanlılarının qaniçəni general Dronu Ermənistanın mənafeləri naminə, ermənilərin mövqelərini Zəngəzurdə möhkəmlətmək üçün, Zəngəzur torpaqlarında erməni hakimiyyəti qurmaq üçün erməni Sovet qoşunlarının bölgədəki komandanı vəzifəsinə təyin etdikləri halda, azərbaycanlı kommunistlər Moskva və Ermənistan tərəfindən ortaya atılmış **Qırmızı Kürdüstan avantürasını** əlində bayraq edərək, Xosrov bəy Sultanovu millətçilikdə təqsirləndirib həbs etdirdilər, Sultan bəy Sultanovu isə qaçaq saldılar (71, 276).

Sultanovlar Azərbaycan hökuməti ilə döyüşəsi deyildilər. Sultanovların davası ermənilər ilə idi, millət davası, yurd davası, haqq davası idi. Sultanovlar hökumət davası etmirdilər. Şaiələrə rəğmən, Sultanovlara qırmızı Kürdüstan gərək deyildi. Sultanovlara, ümumiyyətlə, qırmızı gərək deyildi. Əslində o vaxtkı Zəngəzurun kürd əhalisi (kürdlər Zəngəzura XVII əsrdə gəlmiş və indiki Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının bir neçə kəndində məskunlaşmışdılar. müəl:) dövlət qurmaq iqtidarında və halında deyildilər.

Zəngəzur kürdünü dövlət qurmaqdan çox, əmin-amanlıq şəraitində mal-qoyununu otarıb, tarlasını şumlayıb, əkinini əkmək və birtəhər külfətini dolandırmaq düşündürürdü.

İkinci bir tərəfdən, kürdlərin Azərbaycandan ayrılmasının nə siyasi-ideoloji, nə də tarixi-coğrafi əsası yox idi. **Daşnak Andronik** və onun qaniçən davamçıları Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, **kürdləri də qanına qəltan etmişdi**. Digər tərəfdən hələ Anadoluda kürdlərlə ermənilər arasında milli-etnik və dini zəmində başlamış dərin düşmənçilik unudulmamışdı. Eyni zamanda müsəlman kürdlərin öz dindaşlarından ayrılıb xaçpərəst ermənilərə sığınmağı da ağılasığan deyildi.

Hər halda ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarını göz-bəbəyi kimi qoruyan **Sultanov qardaşlarına qarşı tarixi ədalətsizlik olmuşdur** və təəssüf ki, bu igid qardaşların xidmətləri indiyədək öz qiymətini almamışdır.

Zəngəzurun Ermənistana bağışlanmasında başqa bir diqqət çəkən məqam isə Azərbaycan Sovet hökumətinin rəhbərliyində N.Nərimanov istisna olmaqla milli və vətənpərvər ruhlu azərbaycanlıların, demək olar ki, olmaması idi.

N.Nərimanov o illərdə V.İ.Leninə yana-yana yazırdı: "Həmişə **Denikini** müdafiə edən **Ermənistan** müstəqillik qazanır və əlavə olaraq da Azərbaycan torpaqlarını alır. Zaqaqəziyə respublikaları arasında hamıdan əvvəl özünü Sovet Rusiyasının ağışuna atan Azərbaycan isə həm müstəqilliyini, həm də ərazisini itirir. **Azərbaycanın** indiki vəziyyəti elədir ki, **Mirzəyanlar** heç bir maneəsiz onun taleyini həll edirlər" (11, v 42). Taleyi Mirzəyanlardan asılı olan Azərbaycanın aqibəti bundan da pis ola bilərdi. Yaxşı ki, bu millətin o vaxt **Nəriman Nərimanov**, 1940-cı illərdə **Mircəfər Bağırov**, 1969-82 və 1993-cü ildən sonrakı dövrlərdə **Heydər Əliyev** kimi oğulları olub.

1920-21-ci illərin mürəkkəb siyasi tarixini araşdırdıqda N.Nərimanovun Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasında nə qədər cəhdlər göstərdiyi, mübarizə apardığı və uğursuzluğa düşər olduğu bütün gərginliyi və ağırları ilə göz önündə canlanır. N.Nərimanovun bu mübarizəsi hava şəraitini düzgün hesablamadan dənizə çıxmış, cəsur dənizçinin çevrilmiş qayığını və özünü xilas etmək cəhdləri idi. Nərimanovun digər bir səhvi isə, fikrimizcə, Moskvaya, Leninə arxalandığı, güvəndiyi qədər, öz xalqına arxalanmaması idi. Bəlkə də **N.Nərimanov, Ə.Qarayev və M.Hüseynovla** birlikdə AK(b)P-MK-nın 1920-ci il 30 noyabr tarixli büro iclasında **Q.Orconikidze, S.Ter-Danielyan, Y.Stasova, Q.Kaminski** və başqalarına **Zəngəzurun Ermənistana** verilməsi barədə qərar qəbul etməyə mane ola bilsəydi və bir gün sonra tarixə bədnam "**Nərimanov bəyanatı**" kimi daxil olmuş çıxışı etməsəydi, Zəngəzuru bağışlamaqla yanaşı, **Ermənistana iki yüz milyon manatlıq kredit ayırmasa idi**, əksinə, Azərbaycan ordusunu, yaxud milisini Sultan bəy Sultanovun köməyinə göndərsə idi, Zəngəzur könüllülərinə **silah və patron yardımı etsə idi**, referendum keçirilməsi, yaxud başqa bir siyasi manevr edə bilsə idi, indi hər şey tamamilə başqa cür ola bilərdi. **Lakin Nərimanov aldı və gecikdi.**

Erməni kommunistləri isə gecikmədilər. Azərbaycanı parçalamaq və bizim torpaqlarımızın hesabına yaratdıqları dövlətlərinin ərazilərini daha da genişləndirmək məqsədilə daşnakların başladıkları, lakin müvəffəq ola bilmədikləri işğal başa çatdırdılar.

1921-ci il iyulun 20-də Ermənistan SSR Xalq Komissarları Soveti respublikanın ərazi bölgüsünü 9 qəzadan ibarət olmaqla təsdiq etdi. Doqquzuncu qəza indiki Sisyan, Qafan, Gorus rayonları və Meğri rayonunun bir hissəsinin ərazisindən ibarət olan Zəngəzur qəzası elan olundu (165, 62).

Zəngəzurun böyük bir hissəsini ələ keçirən Ermənistan 1921-ci ilin yayına qədər bu ərazilərdə özünün yerli hakimiyyət orqanlarını yaratdı. Sisyan, Gorus və Qafan rayonlarından qaçqın düşmüş azərbaycanlıların geriyyə qaytarılması barədə rəsmi razılaşma olmasına baxmayaraq, Ermənistan hökuməti qaçqınların öz dədə-

baba yurdlarına qaytarılması məsələsini hər vasitə ilə əngəlləməyə çalışırdı. Bu məqsədlə Ermənistan İnqilab komitəsi 1921-ci ildə qaçqınlar haqqında qərar qəbul etdi. Həmin qərarla Ermənistan hökuməti ərzaq, nəqliyyat və yer məsələləri həll olunana qədər Ermənistana qaçqın axınının dayandırılmasını məqsədəuyğun sayır, sərhəd məntəqələrinə isə geriyyə qayıdan azərbaycanlı qaçqınları Ermənistan SSR ərazilərinə buraxmamağı tapşırırdı (10, v 11).

Təbii ki, bu qərar Azərbaycan türklərinin min illərcə yaşadıkları dədə-baba yurdlarına qayıtmasının qarşısını almaq üçün idi. Yoxsa geriyyə qayıdan azərbaycanlı qaçqın Ermənistan hökumətindən nə nəqliyyat istəmirdi, nə ərzaq, nə də ki, əlavə torpaqlar. Öz kəndinə qayıdıb, öz dağılmış ev-əşiyini bərpa edən azərbaycanlı sakinlər öz torpaqlarını əkib, öz çörəklərini daşdan da olsa çıxaracaq idilər. Qaçqın məsələsi ilə bağlı erməni siyasətinin ikiüzlülüyü özünü həm də onda göstərirdi ki, azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarına buraxmayan hökumət Konstantinopola, Misirə, Bolqarıstana və Rumıniyaya müraciət edərək orada yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazilərinə köçürülməsini təklif edirdilər.

Məhz bu deportasiya siyasətinin nəticəsidir ki, 1918-20-ci illərdə Zəngəzurdan qovulmuş **60 mindən artıq azərbaycanlının** 1926-cı ildə **yalnız 5 mini qayıdıb**, öz əvvəlki kəndlərində məskunlaşmışdı. Beləliklə, ermənilərin uzun illər düşündüyü və ardıcıl həyata keçirdiyi soyqırım və deportasiya siyasətinin nəticəsində azərbaycanlıların qədim torpaqlarından olan **Zəngəzur** demək olar ki, 1930-cu illərə qədər **türksüzləşdirildi**.

Zəngəzurun Ermənistana verilməsi prosesi təəssüflər olsun ki, sonrakı illərdə də davam etdirildi. **1927-ci ildə Zaqafqaziya MİK Rəyasət heyətinin qərarı ilə** Azərbaycanın Mehri-Cəbrayıl qəzasının **27 kəndi**, Zəngəzur - Kürdüstan qəzasının isə **10 min desyatından** çox yaylaq ərazisi **Ermənistana** peşkəş edildi. 1929-cu il fevralın 18-də isə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin **M.Sxakayanın** sədrliyi, Azərbaycan nümayəndələrindən isə **D.Bünyadzadə, M.Bağirov** və **S.Yaqubovun** iştirakı ilə keçirilən iclasının qərarı ilə Zəngilan rayonunun daha 3 kəndi - **Nüvədi, Ernəzir** və **Tuğut** kəndləri **Ermənistana verilməklə Zəngəzurdə** daha bir erməni rayonu - Meğri rayonu təsis edildi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu 3 kəndin Ermənistan SSR-yə verilməsi barədə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarı yalnız 40 ildən sonra - 1969-cu il mayın 7-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti tərəfindən təsdiq olunmuşdur (71, 296). Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistana bağışlanması ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozuldu, Naxçıvan kimi mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan bir bölgə respublikadan aralı düşdü, Türkiyə kimi tarixi və strateji partnyorla Azərbaycanın əlaqəsi xeyli zəiflədi. Zəngəzura tədriclə qayıdaraq öz ata-baba yurdlarında məskunlaşan azərbaycanlıların da Ermənistan SSR-nin digər bölgələrində yaşayan azərbaycanlılar kimi Azərbaycan Respublikası ilə iqtisadi, mədəni, mənəvi, elmi və s. əlaqələri son dərəcə zəiflədi və bu insanların öz yurdlarında məskunlaşması və inkişafı prosesinə çox ciddi zərbələr vurdu.

IV HİSSƏ

ÖLMƏYƏ VƏTƏN YAXŞI

QAYIDIŞ

Beləliklə, XX əsrdə müxtəlif dövrlərdə 2 milyona yaxın soydaşımız öz tarixi vətənlərindən köçürülmüş, etnik təmizləmə siyasətinin qurbanına çevrilərək öldürülmüş və didərgin salınmışdır.

Heydər ƏLİYEV

Zəngəzur Ermənistanına verildikdən sonra bir il ərzində Zəngəzurdakı əksər yaşayış məntəqələrində sovet hökumətinin yerli strukturları formalaşmağa başladı. Zəngəzurdə beş ilə yaxın bir müddətdə azərbaycanlıların qətlinə fərman vermiş, qanını tökmüş, sonradan Sovet ordusunun qırmızı şapkasını geymiş Dronun və Njdenin quldur dəstələri də tədriclə çəkilib getdilər. 1922-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq, Zəngəzurdə, eləcə də Ermənistan SSR-lə, Azərbaycan SSR-nin sərhədlərində əmin-amanlıq, sakitlik bərpa olunmağa və dinc həyat yavaş-yavaş öz axarına düşməyə başlamışdı. Bu sakitlikdən istifadə edən Zəngəzurun didərgin düşmüş azərbaycanlıları Ermənistan hökuməti tərəfindən göstərilən hər cür müqavimətə və maneçiliyə, qoyulan bəzi qadağalara baxmayaraq, tədriclə, hissə-hissə, yüz əzab-əziyyətlə öz doğma yer-yurdlarına dönməyə başladılar.

Zəngəzur azərbaycanlılarının öz ata-baba yurdlarından deportasiyası, qaçqın düşmələri nə qədər çətin və ağrılı bir proses idisə, onların geriye dönüşü də o qədər çətin və mürəkkəb, o qədər də ağrılı bir proses idi. Geriyə qayıdanlar üçün dövlət tərəfindən heç bir təminat və yardım yox idi. **Qaçqınların geriye dönməsi prosesi pərakəndə şəkildə, nə Azərbaycan hökuməti tərəfindən, nə də Ermənistan hökuməti tərəfindən heç bir nəqliyyat vasitəsi, maddi köməklik, siyasi dəstək almadan həyata keçirilirdi.** İnsanlar ailə-ailə, tayfa-tayfa, nəsil-nəsil hərə özünün imkanı daxilində əldə etdiyi nəqliyyat vasitəsinə (bu nəqliyyat vasitəsi adətən ailələrin malik olduğu - at, öküz, inək, ulaq kimi ev heyvanlarından ibarət idi) özlərinin az-çox qoruyub saxlaya bildikləri yataq, geyim və məişət əşyalarını yükləyərək Vətənə doğru gəlirdilər.

Vətəndə, əlbəttə ki, onları imarətlər, rahat, dinc həyat gözləmədi. Döndükləri Vətəndə onları heç kəs gül-çiçəklə qarşılamırdı. Ancaq bu çətinliklərə, bu ağırlıqlara baxmayaraq, Azərbaycan türkü öz elinə, obasına, yurduna qayıdırdı. "Qürbət cənnət olsa da, yenə Vətən yaxşıdır" - deyən bir xalq üçün Azərbaycanın şərqə heç də qürbət deyil. Azərbaycanın şərqə də Vətəndir. Ancaq həmin o proseslərin tarixi xronologiyasına gəldikdə, həmin o prosesləri 1948-52-ci illərin deportasiyalarından sonrakı proseslərlə, yəni o vaxt deportasiya olunmuş soydaşlarımızın yenidən imkan tapdıqca, fürsət əldə etdikcə Qərbi Azərbaycandakı ocaqlarına dönməsi prosesi ilə müqayisə etdikdə bir daha əmin olursan ki, **dünyada bizim xalqımız qədər yurda, Vətən torpağına bağlı olan ikinci bir xalq yoxdur.**

Son dövrün hadisələri, Qərbi Azərbaycandan 1988-ci ildə 200 minə yaxın azərbaycanlının deportasiya olunması və sonradan onların sırasına Qarabağ ətrafından qoşulmuş soydaşlarımızın qaçqınlıq və köçkünlük vəziyyətində olması və belə bir vəziyyətdə demək olar ki, heç bir kəsin Azərbaycanı tərk edib Rusiyaya, Ukraynaya, Türkiyəyə və s. başqa ölkələrə getməməsi də onu göstərir ki, bizim xalq qədər öz yurd-yuvasına, torpağına və doğulduğu kəndə, böyüdüüyü, yaşadığı elə-yurda bağlı olan bəlkə də ikinci bir xalq yoxdur.

Müqayisə etmək istəməzdik, ancaq yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, 1988-89-cu illərdə Bakıdan Ermənistanına evini dəyişib gedən ermənilərin bəlkə də heç 20%-i Ermənistanda, yəni ermənilər üçün bir mərkəz rolunu oynayan, ermənilər üçün bir vətən və dövlət anlamını ortaya gətirən respublikada yaşamadılar. Oradakı həyatın, iqlim şəraitinin çətinliyinə dözməyərək daha yaxşı həyat arzusu ilə Rusiyaya, xüsusilə Şimali Qafqaza, eləcə də Avropa, Amerika ölkələrinə mühacirət etdilər. Buna rəğmən bir milyondan artıq Azərbaycan qaçqını Azərbaycanın çöllüklərini, səhralarını, çadır şəhərciyi şəraitində yaşamalarını da qürbət cənnət yerlərindən üstün tutdular. Bu da bizim xalqın bəlkə də ən yüksək, ən diqqətəlayiq milli-etnik xüsusiyyətlərindən biridir.

Məhz yurda, elə bağlılıq, Vətən sevgisi 1922-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan türkünün, Qərbi Azərbaycanın bütün tərk olunmuş torpaqlarına, eləcə də Zəngəzur torpaqlarına qayıtmasında mühüm rol oynadı.

Azərbaycanlılar öz torpaqlarına, Zəngəzurdakı kəndlərinə qayıtdıqda bir sıra çətinliklərlə, problemlərlə üzləşdilər. Onların ilk üzləşdikləri çətinlik ondan ibarət idi ki, kəndlərdəki evlərinin əksəriyyəti yandırılmış, dağıdılmış, talan edilmişdi. Bağlar tar-mar olunmuş, meyvə ağacları kəsilib yandırılmış, qurudulmuşdu.

Bununla yanaşı, az-çox salamat qalmış evlər də, əsasən dağ kəndlərindən köçüb daha yaxşı şəraitdə yaşamaq arzusunda olan ermənilər tərəfindən tutulmuşdu. Həmin erməniləri kənddən çıxarmaq bir problem idi. Həmin ermənilərlə birgə həyat, yaşayış tərzini qurub, yəni düşməni ilə bir kənddə, bir obada məskunlaşmaq başqa bir problem idi. Dağıdılmış, evini-eşiyini təzədən tikmək və heç bir maddi vəsait olmadan tikmək, dövlət tərəfindən, o cümlədən Azərbaycan hökuməti tərəfindən heç bir yardım görmədən bu şəraitdə məskunlaşmaq, doğrudan da, çox çətin, çox ağır bir problem idi. Məhz bu ağırlıq, bu çətinlik səbəbindən Zəngəzurdan deportasiya olunmuş, 1918-ci ildə Zəngəzurdan dədə-baba torpaqlarından qaçqın düşmüş

insanların böyük əksəriyyəti, təxminən 4/5 hissəsi geriye dönmədi. Müqayisə edək ki, əgər 1918-ci ildə Zəngəzurda 50 mindən çox azərbaycanlı yaşayırdısa, 1926-cı ildə aparılmış əhalinin siyahıya alınması göstərdi ki, Zəngəzurda yaşayan azərbaycanlıların sayı heç beş minə də çatmır (154).

Deməli, didərgin salınmış azərbaycanlıların heç 1/10 hissəsi də 1926-cı ildə hələ geriye dönməmişdi. Onu da deyək ki, bu 50 min insandan təxminən 30 mini 1918-ci illərdəki qanlı qırğınlar zamanı həlak oldu. Bu kütləvi insan qırğınının səbəbi bir tərəfdən erməni gülləsi, daşnak süngüsü idisə, digər tərəfdən dağda, daşda don vurma, eləcə də qaçqınlıq dövründə aran Zəngəzurunda və Qarabağ, Cəbrayıl bölgəsində tüğyan edən taun idi ki, onun nəticəsində bir sıra insanlar elə ailə-ailə, kənd-kənd məhv olub getdilər.

Geriye dönan insanların iradəsinə, onların yurd sevrəliyinə, vətənə bağlılığına qibtə etməmək mümkün deyildir. Bu insanlar, tədriclə təxminən 1930-cu ilə qədər geriye qayıtdılar, nəinki öz evlərini tikdilər, bərpa etdilər, onlar öz kəndlərində Sovet hökuməti qurdular, Sovet hökumətinin strukturlarını yaratdılar, həmin strukturlarda təmsil olundular. Qısa müddət ərzində ermənilər istəməsələr də belə, ibtidai məktəblər, 7 illik məktəblər şəklində məktəblər açmağa başladılar və 1930-cu illərdə kolxoz quruculuğuna başladılar.

Bir daha qeyd edirik ki, bu insanların kənddə məskunlaşması bir sıra problemlərlə bağlı idi. Bir tərəfdən ermənilərin həmin kəndləri tutması, bunun nəticəsində bir sıra kəndlərdə, məsələn: Sisyan rayonunun **Vağədi, Şam, Darabas, Dəstəgird, Şəki, Qarakilsə** kəndlərində ermənilər artıq azərbaycanlılarla qarışıq şəkildə yaşamağa başlamışdı. Çünki 1918-20-ci illərdə bu azərbaycanlı kəndlərinə gəlib doluşmuş erməniləri sonradan kənddən çıxarmaq mümkün olmadı.

Amma buna baxmayaraq, məsələn: Urud kəndində məskunlaşan erməniləri Urud camaatı müxtəlif vasitələrlə kənddən çıxarda bildilər (89, 301).

Haşiyə:

1921-ci ildə Sovet hökumətinin bu yerlərə gəlib çıxması ilə əlaqədar ermənilərin "əvvəlcədən icazə verilmiş" azgınlığına son qoyulur və kənd camaatı yavaş-yavaş öz dədə-baba yurdlarına qayıdılar. Yurddakı evlərin isə bir qismi sökülüb-yandırılmış, bir qismi isə vaxtilə İrandan köçürülərək Sisyanın dağ kəndlərində (İlizin, Lor, Lernaşen) məskunlaşan ermənilər tərəfindən zəbt olunmuşdu.

Zor işlətmək mümkün deyildi, arada Sovet hökuməti var idi, qalırdı məsləhətləşib çıxış yolu tapmaq.

Dinsizin öhdəsindən imansız gəlir.

O ilin yazı çox yağınmış keçmişdi. Gurşad yağışların seli **Urudun ətrafındakı dikdirlərdən-İlan qayasından, Ağ yastandan, Vəli qayasından, Şirvan əkəndən daş-qaya ilə yanaşı, bolluca ilan-çəyən də gətirib kəndə doldurmuşdu.**

Urudlu cavanlar torbaların içərisinə qurbağa, siçan bağlayıb ilan qaynaşan daşlıqlara qoyurdular. Kisəyə girən ilanları tutub vaxtaşırı ermənilər yaşayan həyətlərə buraxır, onların mal-qoyununu, atlarını ilana çaldırırdılar. Qorxuya düşən erməniləri də özləri "sakitləşdirirdilər" ki, hər iki-üç ildən bir Urudda belə ilanlıq olur, hər dəfə də 10-15 adam, 100-150 baş mal-davar ilan çalmadan ölür və buna görə də bu kənddə mal-heyvan saxlamağın lüzumu yoxdur.

Allahın istəyi ilə həmin ilin yayında Baldırğanlı bulağın altındakı çınqıllıqda qara ilanların sürüsü (kürsəyi) peyda oldu. Görənlərin şəhadətinə görə 500-ə yaxın ilan bir-birinə sarmaşib dəhşətli fişiltı salaraq bir-birini al-qana bulamışdı. Urudlular bu fürsətdən də istifadə edərək erməniləri aldatdılar ki, ilanlar bir neçə günə kəndə hücum çəkəcəklər. Ermənilər isə ilanların "kəndə hücumunu" gözləməyib öz kəndlərinə çəkildilər, Urudda bircə nəfər də olsun erməni qalmadı.

Elə kəndlər oldu ki, oranın camaatı ya qayıdıb gəlmədi, ya da qayıdıb gələn insanlar həmin kəndi təzədən bərpa etmək imkanına malik olmadıqlarından digər kəndlərə köçüb yaşamağa başladılar. Məsələn: **Sisyan rayonundakı Baharlı və Dərəkənd kəndlərinin Sisyan rayonundakı camaatının bir hissəsi Vağədi kəndində, bir hissəsi isə Ağdü kəndində yerləşdi.**

İlizin, Bəhluli, İrmis kəndlərinin, o cümlədən Şam kəndinin camaatının bir hissəsi Urud kəndində, bir hissəsi Vağədi və Ağdü kəndlərində yerləşdilər. Bu illərdə Sisyan rayonunun azərbaycanlı kəndləri olan **Bozkənd Ağudi kəndinə, Püsək, Qıvraq, Əlişar kəndləri isə Sofulu kəndinə birləşdirildi.**

1918-ci ilə qədər azərbaycanlı kəndləri olmuş **Qafan rayonunun** Aralıq, Axtaxana, Baydaq, Qatar, Oxçu, Paşakənd, Pirdavdan kəndləri Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ermənilər tərəfindən zəbt edilmiş, sonradan dağıdılmış, yaxud erməni kəndinə çevrilmişdir. **Gorus rayonunun** Şamsız kəndi Şirnuxu kəndi ilə birləşdirilmiş, azərbaycanlılar yaşayan Mac və Şahverdilər kəndləri isə erməni kəndləri olan Yerisatum və Başaracur kəndlərinə birləşdirilərək ləğv edilmişdir. 30-cu illərdə **Meğri rayonunun** Bənövşəpuşt kəndi dağıdılmış, Varhavar, Əmrakar, Düzqışlaq kəndləri ləğv edilmiş, kolxozların iriləşdirilməsi adı altında isə Eynəzur kəndi Nüvədi kəndinə, Tuğut kəndi Şivanidzor (erməni kəndi), Tağamir kəndi isə Liçk (erməni kəndi) kəndinə qatılmış, Tey kəndi Lehvaz kəndinə birləşdirilmişdir. Beləliklə, bu məskunlaşma prosesi ağırlı bir proses olsa da, davam edirdi.

Yeni həyat, yeni əngəllər ermənilər tərəfindən qoyulan bütün qadağalara, göstərilən təzyiqlərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, çox qoçaq və istedadlı bir camaat olan Zəngəzur camaatı özünə güzəran yarada bildi.

Təzədən əvvəl kahalara, qazmalara sığınan insanlar artıq 1930-40-cı illərin birinci yarısında qara damlar tikərək, kürsülü, təndirli evlərdə məskunlaşmağa başladılar.

Yavaş-yavaş mal-qoyun alıb, saxlayıb, artırmağa başladılar.

Ata-babalarından qalmış köhnə əkin yerlərini əkməyə, taxıllarını biçməyə başladılar.

Bir sözlə, Zəngəzurdə həyat yenidən öz əvvəlki axarı ilə deyil başqa bir axarla olsa da, davam etməyə başladı.

Təəssüflər olsun ki, Zəngəzur türkünün həyatı 1922-ci ildən sonra, öz dədə-baba torpaqlarında yenidən məskunlaşandan sonrakı bütün dövrlər 1988-ci ilə kimi daim artan təzyiqlər altında, daim artan problemlər altında, ermənilər tərəfindən daim törədilən əngəllər və narahatlıqlar altında keçmişdir. Ermənilər hər vəchlə çalışırdılar ki, Qərbi Azərbaycan torpaqlarından - hansı ki, onun yerində artıq Sovet Ermənistanı deyilən bir respublika yaratmışdılar - Azərbaycan türklərini hansı vasitə ilə olursa-olsun, çıxarsınlar.

Təkcə bir faktı söyləmək kifayətdir ki, 1931-1988-ci illər arasında Ermənistan SSR-də 61 azərbaycanlı kəndi erməni kəndlərinə birləşdirilmiş, yaxud ləğv edilmiş, 104 kənd isə tamamilə erməniləşdirilmişdir.

İlk kollektivləşmə dövrü başlayanda Zəngəzurdə, Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi az-çox diribaş olan, az-çox qoçaq olan, öz sözünü deyə bilən, öz mübarizəsini apara bilən **azərbaycanlıları kulaq, qolçomaq adı ilə kütləvi şəkildə tutdular, həbs etdilər, güllələdilər, sürgünə göndərdilər.**

Zəngəzurdan bir çox ailələr həmin proseslər zamanı Orta Asiyaya, Qazaxıstana, Sibirə, Şimali Qafqaza sürgün olundular və bir daha geriyyə dönmədilər. Əslində cəmiyyəti 10-12 il öncə qaçqınlıqdan dönmüş, bütün varidatını, bütün mal-heyvanı, əmlakını itirmiş insanlar necə qolçomaq ola bilərdilər, necə kulaq ola bilərdilər? Bu insanlar ola bilər ki, ancaq öz ailəsini minimum səviyyədə dolandırmaq üçün müəyyən nəqliyyat heyvanına - ata, ulağa, müəyyən sayda qaramala və qoyuna sahib idilər. Erməni siyasəti artıq Sovet hakimiyyəti pərdəsi altında öz fəaliyyətini göstərməkdə idi.

Kulaq, kollektivləşmə söhbəti qurtardıqdan sonra **1937-38-ci illərin repressiya dövrü gəldi.** Əgər kollektivləşmə dövründə kulaq, qolçomaq adı ilə Zəngəzurun qoçaq, mərd, vurub-tutan kişilərini tərks etmək siyasəti qarşıya qoyulmuşdusa, repressiya dövründə **isə düşünən beyinləri, az-çox savadı, biliyi olan azərbaycanlıları "xalq düşməni" adı ilə məhv etməyə başladılar.**

1918-ci ilə qədər Zəngəzurdə yaşayan azərbaycanlıların dini və dünyəvi təhsil almaları üçün kifayət qədər şərait var idi. 1875-ci ildə Zəngəzurdə 491 məscid və 21 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1879-cu ildəki məlumatlara görə Zəngəzurdə 92 şagirdin dini təhsil aldığı 6 ruhani məktəbi fəaliyyət göstərirdi (142, 37; 39).

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci il hadisələrindən sonra Zəngəzurdəki bütün məscidlər, vandalcasına yandırılıb, dağıdılmış, məhv edilmiş və sonradan da ateizmi, Allahsızlığı özünə ideologiya kimi qəbul edən Sovet hakimiyyəti, xüsusilə Ermənistanda, təbii ki, həmin məscidləri, həmin ibadətqah yerlərini bərpa etməyə imkan verməmişdir.

Buna baxmayaraq, Zəngəzur azərbaycanlıları öz dinini, öz inamını, əqidəsini həmişə qoruyub saxlamışdılar və 1938-ci ilə qədər Zəngəzurdəki azərbaycanlılar arasında kifayət qədər dini təhsil görmüş, mədrəsələrdə oxumuş, ali ruhani məktəblərində təhsil almış insanlar var idi. Demək olar onların hamısını bir nəfər kimi məhv etdilər, onların hamısını bir nəfər kimi xalq düşməni elan edərək tutdular, mühakimə etdilər, onlara iş kəsdilər və bu insanların da çox böyük əksəriyyəti geriyyə qayıtmadı.

Təkcə Sisyan rayonunun timsalında demək olar ki, həmin illərdə Urud kəndinin ən böyük ziyalı alimlərindən biri Mirzə Hüseyinin çox nadir kitablarla zəngin kitabxanası məhv edildi, Bazar çayına töküldü. Nə səbəbə ki, bu kitablar ərəb əlifbası ilə yazılmışdı. Həmin kənddə çox savadlı və ali ruhani təhsil görmüş Cəbrayıl Gəncəliyev heç bir səbəb gətirilmədən, sadəcə, evində ərəb əlifbası ilə yazılmış kitablar olduğuna görə tutuldu, sürgün olundu və bir daha geriyyə dönmədi. Zəngəzur azərbaycanlılarının başına gətirmiş belə müsibətlərə aid misalları onlarca göstərmək olar.

Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, Zəngəzur azərbaycanlıları Zəngəzurdə Sovet hakimiyyəti dövründə yaşadıkları 70 ilə yaxın müddətdə hər gün, hər an, hər zaman, daima artan təzyiqlərə məruz qalıblar. Açıq və gizli şəkildə təhqirlərə məruz qalıblar, siyasi, hüquqi, maddi, mənəvi ayrı-seçkiliklərlə üzləşiblər.

...Sisyan rayonunun Comərdli kənd sakini, ÜK(b)P-nin üzvü Qurbanov Cəlal Azərbaycana köçməklə əlaqədar kolxozçuların yığıncağından sonra həmkəndlilərinə demişdir:

"...Çoxunuz bilmirsiniz ki, Azərbaycanda necə istilər olur. 1918-1919-cu illərdə biz - azərbaycanlılar Ermənistandan Naxçıvana qaçdıq. Onda bizim ailəmiz 14 nəfər idi, ancaq iki ildən sonra cəmi 3 nəfər sağ qaldıq. Digər 11 nəfər isə istidən və xəstəlikdən qırıldılar. Bu hələ Naxçıvanda belə idi, Mingəçevir isə daha pisdir. Çox, xeyli çox itkilərimiz olacaqdır"... (Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Qriqoryanın Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırova göndərdiyi 013745 №-li 3 may 1948-ci il tarixli arayışdan).

Otuzuncu illərin represiyası qurtardıqdan sonra İkinci Dünya müharibəsi başlandı. İkinci Dünya müharibəsində təbii ki, o dövürkü SSR-nin bütün vətəndaşları əziyyət çəkildilər, itkilər verdilər, məhrumiyyətlərlə üzləşdilər. Zəngəzur azərbaycanlıları da bu sıradan istisna deyildilər. Nəinki istisna deyildilər, hətta müharibədə onlar ikiqat əziyyət çəkildilər.

Bir tərəfdən müharibənin gətirdiyi sərt qayda-qanunlar, müharibə dövrünün ağır şəraiti, ikinci tərəfdən də ermənilərin bu ayrı-seçkiliyi bir daha qabarıq şəkildə azərbaycanlılara qarşı münasibətdə özünü göstərdi. Belə ki, Zəngəzurdə yaşayan azərbaycanlılar o dövrdə ermənilərdən bir neçə dəfə az olmalarına baxmayaraq, Zəngəzurdən müharibəyə çağırılan azərbaycanlılarla ermənilərin sayındakı nisbət ümumi əhalinin sayındakı nisbətdən xeyli fərqli idi. Belə ki, azərbaycanlıları yaşı az və ya çox olmasından asılı olmayaraq hərbi xidmətə cəlb edirdilər. Azərbaycanlılar arasından səhhəti, sağlamlıq vəziyyəti yoxlanılmadan, bəzən yaxşı görməyən, yaxşı eşitməyən, daxili orqanlarında patologiyalar olan insanları da hərbi xidmətə cəlb etmişdilər və demək olar ki, onların çoxu geri dönmədi.

Zəngəzurun elə bir kəndi yoxdur ki, o kənddən 30-50 və daha çox insan Sovet - Alman müharibəsinə çağırılmasın. Çağırılanların da tən yarısı müharibə bölgələrindən, döyüş meydanlarından geriyyə qayıtmadı. Qayıdanların bir hissəsi yaralı qayıtdı, bir hissəsi xəstə qayıtdı, əsir düşüb faşist Almaniyaşının müxtəlif əsir düşərgələrinin müsibətini görüb qayıdanlar da var idi.

Müharibədən sonrakı illər də Zəngəzur azərbaycanlıları üçün hər mənada ağır oldu. Həm dağıdılmış təsərrüfatı becərmək tələb olunurdu, həm yaraları sağalmayan insanların müalicəsi lazım idi, həm də ataları müharibədən qayıtmamış yetim uşaqları böyütmək lazım idi (82, 174).

...Azərbaycanlıların yeni yaşayış yerinə köçmək istəmədikləri barədə bizim tərəfimizdən çoxlu faktlar əldə edilmişdir. Belə ki, onlar qəbiristanlığa gedərək əzizlərinin qəbirlərini ziyarət edirlər, ağlayıb Allaha yalvarırlar ki, onları doğma yurdlarından köçürməsinlər. Kolxozçuların tarla işlərinə çıxmamaları, meyvə bağlarını doğramaları, yaşayış evlərini və yardımçı tikililəri dağıtmaları haqqında faktlar da qeyd edilmişdir...
(Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Qriqoryanın Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağrova göndərdiyi 013745 №-li 3 may 1948-ci il tarixli arayışdan).

GİZLİ DEPORTASIYA, MƏNƏVİ GENOSİD

Təəssüflər olsun ki, biz tarixin cürbəcür mərhələlərində belə hadisələri lazımi qədər təhlil edə bilməmişik və xalqımıza edilən bu ədalətsizliklərə qarşı öz səsimizi lazımi qədər qaldırmamışıq. Məhz bunların nəticəsində də 1988-ci ildə Ermənistan Azərbaycana artıq açıq təcavüz edibdir. O dövrdə Ermənistan ərazisində qalmış azərbaycanlılar qısa bir müddətdə Ermənistandan zorla çıxarıldılar.

Heydər ƏLİYEV

Təxminən 1950-ci illərin ortalarından başlayaraq, Zəngəzurdə azərbaycanlılara qarşı deportasiya və mənəvi genosid siyasətinin növbəti dalğası başladı. O vaxtlar dağ kəndlərinin iqtisadiyyatını qaldırmaq, dağ kolxozlarının səmərəliliyini artırmaq məqsədilə kolxozların birləşməsi siyasəti həyata keçirildi. Təbii ki, bu siyasət ucdantutma aparılmalı deyildi. Müəyyən regionun təbii iqlim şəraiti, iqtisadi vəziyyəti, insanların məskunlaşma dərəcəsi, sosial statusu və s. amillər nəzərə alınaraq kolxozların birləşdirilməsi həyata keçirilməli idi. Lakin o vaxtkı SSRİ hökumətinin müvafiq qərarından bir bəhanə kimi istifadə edən Ermənistan hökuməti bu qərarı da Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı, o cümlədən Zəngəzurun dağ kəndlərində yaşayan azərbaycanlılara qarşı bir repressiya aləti kimi istifadə etdi.

Bir çox azərbaycanlı kəndləri həmin siyasət nəticəsində dağıdıldı, boşaldıldı, başqa kolxozlarla birləşdirildi, bir çox kolxozlar isə heç bir əsası olmadan erməni kolxozlarına birləşdirildi və birləşmə aparılarkən, adətən, kolxozların inkişaf səviyyəsindən, onların böyük, kiçikliyindən asılı olmayaraq, bir qayda olaraq, azərbaycanlı kəndinin kolxozu erməni kolxozuna birləşdirildi və kolxozun bütün əmlakı erməni kolxozuna verilir. Bunun nəticəsində də Azərbaycan kəndlərinin bir hissəsi boşaldıldı, kolxozlar dağıdıldı və erməni kolxozuna, erməni kəndinə birləşən kolxozların da, təbii ki, rəhbər kadrları ya işsizlik səbəbindən respublikanı tərk edərək Azərbaycana gəldi, yaxud da özünə başqa sahədə iş tapmaq məcburiyyətində qaldı.

Beləliklə, 30 ilə yaxın bir müddətdə Zəngəzurdə kolxoz təsərrüfatının rəhbər kadrları kimi yetişmiş azərbaycanlılara qarşı belə bir repressiya tədbiri görməklə kəndin və kolxozun rəhbəri statusuna yüksəlmiş insanlardan da, bir növ Zəngəzur erməniləri xilas oldular. Eldə-obada ağsaqqal, sözü keçən şəxs kimi tanınmış, ekstremal situasiyalarda camaatı birləşdirmək qabiliyyətində olan adamlar, tədriclə Vətəndən kənarlaşdırıldılar.

Onu da deyək ki, birləşdirilən kolxozların içərisində bəziləri sonradan apardıqları mübarizə nəticəsində ayrıldılar, həm kolxoz kimi, həm kənd kimi öz müstəqilliklərini saxlaya bildilər. Məsələn, Sisyan rayonunun Urud kolxozunu qeyd edə bilərik. Belə ki, 1960-cı ildə Urud kolxozu qonşu Vağədi kolxozuna, Sovetlik də Vağədi Sovetliyinə birləşdirildi. Urud camaatının apardıdığı ardıcıl mübarizə nəticəsində 1962-ci ildə

Urud kolxozu Vağədi kolxozundan ayrıldı. Lakin kolxoz ayrılsa da, kənd sovetliyi ayrılmadı. Kənd sovetliyi ermənilərlə qarışıq olan Vağədi kəndində qaldı ki, Sovet sədri də uzun illər bir qayda olaraq, ermənilərdən ibarət idi.

...Sisyan rayonunun Urut kənd sakini, ÜK(b)P üzvü Salman İskəndərov öz yoldaşları ilə söhbətində bildirmişdir:

- Bir Sovet vətəndaşı kimi, o, Sovet İttifaqının istənilən yerində yaşamaq hüququna malikdir. Heç bir vəchlə öz evini, mülkünü və Vətəninə atıb getməyəcəkdir. Stalin Konstitusiyasına görə, heç kəs onu zorla başqa yerə köçməyə məcbur edə bilməz. Kolxozun mühasibi Fərzəliyev Qüvvət də eyni ruhda çıxış edərək bildirmişdir ki, o, Azərbaycana köçüb getməyəcəkdir və bu barədə yoldaş Stalinə məktub yazmışdır... (Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Qriqoryanın Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırova göndərdiyi 013745 №-li 3 may 1948-ci il tarixli arayışdan).

Kolxozların birləşdirilməsi nəticəsində Qafan rayonunun dağ kəndləri daha çox itkiyə məruz qaldı. 1950-ci illərdən başlayaraq, Qafan rayonundakı bir sıra azərbaycanlı kəndləri bir sovxozda birləşdirilmək adı altında ləğv edilərək, sıradan çıxarıldı. Belə ki, Açağu kəndi Şəhərcik kolxozuna, Aşağı Gədəkli kəndi Sünük sovxozuna, Acıbac və Baharlı kəndləri Gıği sovxozuna Bəkdaş kəndi Gədəkli kəndinə, Qovuşud kəndi Kürdükan kəndinə birləşdirildi. Bu kəndlərin bütün əmlakı, bütün təsərrüfatı kollektivləşmə dövründə yarıxoş-yarızır alınmış kolxozlara verilmiş mal-heyvanı bütövlükdə alınaraq birləşdirdikləri erməni kolxozuna verildi və kənd camaatı da məcburiyyət qarşısında həmin kolxozda, həmin kənddə gedib işləməli, yaxud köçüb həmin kənddə yaşamaq oldu. Kolxozun rəhbər kadrları kimi yetişmiş insanlar isə (kolxoz sədri, mühasib, briqadirlər, ferma müdirləri) artıq həmin statusda erməni kolxozunda işə qəbul edilmədilər. Ona görə də bu kadrlar rayonun ərazisini tərk edərək, Azərbaycana pənah gətirməli oldular.

Zəngəzurda yaşayan azərbaycanlılara qarşı aparılan repressiyalar, xüsusilə, 1965-ci ildən sonra daha fəal, daha aktiv, daha ardıcıl və daha planlı bir şəkildə alındı. Bunun da səbəbi çox güman ki, 1965-ci il aprelin 24-də Yerevanda keçirilmiş, guya ki, Türkiyədə ermənilərə qarşı törədilmiş soyqırımın 50 illik yubileyi və o 50 illikdən sonrakı yaranan əhval-ruhiyyə idi ki, həmin əhval-ruhiyyə də xüsusilə, Xuruşşovun dövründəki ab-havanın, milli, dini zəmində olan münasibətlərə loyallığın nəticəsində özünü fəal surətdə göstərməyə başladı və 1965-ci ildən başlayaraq, azərbaycanlılara qarşı mənfi münasibət zaman-zaman davam etdi, müxtəlif şəkillərdə özünü göstərdi.

Təxminən bu illərdən sonra demək olar ki, o vaxta qədər az-çox rayon rəhbərliyində təmsil olunan azərbaycanlı kadrlar da sıxışdırılaraq, tamamilə sıradan çıxarıldılar. Hələ 1965-1970-ci illərə qədər rayonlarda bir neçə rəhbər vəzifədə azərbaycanlılardan ibarət kadrlar işləyirdilərsə, 65-ci ildən başlayaraq, həmin kadrlar da yavaş-yavaş "ixtisarə düşdü". Yalnız gözdən pərdə asmaq üçün rayonun katiblərindən birini, adətən əlində heç bir səlahiyyət olmayan 3-cü katibi azərbaycanlıdan ibarət seçirdilər (67, 51). Bir də ki, Ermənistan SSR Ali Sovetinə deputat seçkiləri vaxtı rayondan, adətən, bir nəfər azərbaycanlı, çox hallarda isə ya çoban, ya sıravı kolxozçu, ümumiyyətlə, xalqın sözünü lazımi səviyyədə demək imkanına malik olmayan insanları deputat seçirdilər, bu da ki, o vaxtkı SSR-i hökumətinin tələbindən irəli gələn bir məsələ idi.

...Həmçinin Artasat, Qarabağlar, Oktomberyan, Qafan, Meğri və Sisyan rayonlarının azərbaycanlı əhalisi arasında qeyri-sağlam çıxışlar müşahidə olunur. Belə ki, Meğri rayonunun Vartanizor kənd sovetinin sədri Həmidov Abdulla "Suvarma kanalını niyə çəkmirsiniz" sualına, "neynirik çəkib, onsuz da "axparlara" qalacaq", cavabını vermişdir... (Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Qriqoryanın Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırova göndərdiyi 013745 №-li 3 may 1948-ci il tarixli arayışdan).

Bu dövrdən başlayaraq, demək olar ki, Zəngəzurda ali təhsilli kadrlar yalnız kənd müəllimlərindən ibarət idi. Nə həkimləri, nə mühəndisləri, nə də kənd təsərrüfatı bölgəsi olmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatı mütəxəssislərini, nə iqtisadçıları, nə başqa sahənin ali təhsilli azərbaycanlı mütəxəssislərini, bir qayda olaraq, Zəngəzurun heç bir rayonunda işə götürmürdülər. Az-çox imkan tapıb işə qəbul olunan, rayon mərkəzində müəyyən işlə təmin olunan azərbaycanlılar isə qısa müddət ərzində müxtəlif şantajlar, müxtəlif hədə-qorxular və müxtəlif təzyiqlərə məruz qalaraq işlərini, vəzifələrini təhvil verməli olurdular və bu səbəblərə görə Zəngəzur azərbaycanlıları içərisində ali təhsillilərinin sayının çox olmasına baxmayaraq, ali təhsil alanların demək olar ki, öz ata-baba yurdlarına qayıdıb orada babalarının başladığı həyatı davam etdirməyə, öz yurdlarının çırağını yandırmağa imkanları yox idi.

Bu da repressiyanın bir növü idi, deportasiyanın xroniki bir forması idi və ermənilər də bilə-bilə bu şəraitə yaradaraq, azərbaycanlıları orada bir el kimi, bir oba kimi, bir yurd kimi kök salmağa, genişlənməyə, təşkilatlanmağa qoymurdular.

...Qafan rayonunun Siznək kənd kolxozunun sədri Tağıyev Bəşir Azərbaycana köçmək istəmədiyini öz həmkəndliləri ilə söhbətində belə ifadə etmişdir:

- "Buradan heç yana getməyəcəyik, qoy bizi burada, yerimizdəcə öldürsünlər"... (Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Qriqoryanın Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırova göndərdiyi 013745 №-li 3 may 1948-ci il tarixli arayışdan).

Azərbaycanlılara qarşı aparılan digər **mənəvi deportasiya amillərindən biri də Azərbaycan dilinin demək olar ki, yasaq olunması idi**. Hələ 60-cı illərin ortalarına qədər Zəngəzurun hər 4 rayonunda, istər Sisyanı, istər Gorusda, istər Qafanda, istər Meğridə, erməni qəzeti ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də qəzet çıxırdı, sonra qəzetin bir səhifəsini Azərbaycan dilində nəşr etdilər. 1965-ci ildən sonra isə yalnız Qafan rayonunda qəzetin bir səhifəsi Azərbaycan dilində çıxırdı, qalan 3 rayonda Azərbaycan dilində qəzet buraxmadılar. Azərbaycan dilində verilən suallara ermənilər Azərbaycan dilini yaxşı bilsələr də, çünki onların çoxu Türkiyədən, İrandan köçüb gəlmiş ermənilər idi, onların ailələri idi, cavab vermirdilər. Nəinki cavab vermirdilər, hətta təhqiramiz, aqressiv ifadələrlə onları pisikdirdilər. **Azərbaycanlı xəstə erməni həkiminə öz dərdini, öz ağrısını ermənicə danışmağa məcbur idi**. Hətta azərbaycanlılar bəzən onlara rusca da sual verəndə, müraciət edəndə belə, - "ermənicə danış, dövlətin dilində danış"-, cavabını alırdılar. Bu da insanları hər dəqiqə sıxırırdı, hər dəqiqə onları alçaldırırdı və onların öz vətənlərində, yaşadıkları rayonda ikinci növ insan olduqlarını onlara xatırladırdı. Bu, mənəvi baxımdan, çox ağır keçirilən bir psixoloji hal idi və Zəngəzur azərbaycanlıları da 1988-ci illərin sonlarına kimi bu halı yaşamalı oldular.

ZƏNGƏZURDA TƏHSİL

O illərin ağrıları, çətinlikləri ilə yanaşı, böyük nailiyyətləri də olmuşdur. Ən böyük nailiyyət bundan ibarət olmuşdur ki, xalqımız savadlanmış, onun mədəni səviyyəsi yüksəlmiş, Azərbaycanın böyük elmi yaranmış, respublikamızın milli mədəniyyəti yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Azərbaycan öz mədəniyyəti, elmi, yüksək təhsili ilə böyük bəşəri keyfiyyətlərini bütün dünyaya nümayiş etdirə bilmişdir.

Heydər ƏLİYEV

Sovet hakimiyyəti qurulana qədər azərbaycanlıların təhsili mollaxanalarda, mədrəsələrdə və rus-tatar məktəblərində həyata keçirilmişdir. Zəngəzurdə hər üç-dörd kənddən birində mollaxanalar olmuşdur. Mollaxanalarda 6-8 uşaq 4-6 il, adətən bir molladan təhsil almışlar.

Zəngəzurdə təhsil, məktəb həyatı, pedaqoji fəaliyyəti əslən Zəngəzurun Gorus rayonunun Şurnuxu kəndindən olan tanınmış müəllim Əli Adıgözəlovun 1986-cı ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında ətraflı göstərilmiş və kifayət qədər dərin təhlil edilmişdir. Gördüyü xeyirxah iş üçün Əli müəllimə təşəkkürümüzü bildirərək, onun tədqiqat işindən bəzi məqamları hörmətli oxucularımıza çatdırmaq yerinə düşərdi:

Zəngəzurun Sisyan rayonunun **Şəki kəndində** və Qafan rayonunun **Kurud kəndində** 9-10 il təhsil verən ibtidai mədrəsə olmuşdur. 1900-1917-ci illərdə Şəki məktəbində Qazı Məmməd Əfəndinin mədrəsəsində təhsil almış şagirdlər Nuxada təsdiq olunduqdan sonra sünni kəndlərində mollalıq etmək hüququ almışlar.

Kurud kəndindəki mollaxanada dərs deyən **Axund Əbdürrəhman Hacı oğlu Tehrandə ali mədrəsə bitirmişdi**.

Sisyan rayonunun Urud kəndindəki 9 illik mədrəsə tipli mollaxana daha mütərəqqi olub, dini ayinləri öyrətməkdən başqa, dünyəvi elmlərdən də məlumat verirdi. Həmin mollaxanada dərs deyən **Mirzə Sadıq Axundzadə Təbrizdəki Ali mədrəsəni bitirmişdi** (51a, 18-19). Urud, Şəki və Kürdük mədrəsələri yerli xeyriyyəçilər tərəfindən maliyyələşdirildiyindən burada oxuyan şagirdlər təhsil haqqı verməkdən azad idilər.

Qafan rayonunun Baharlı kəndində molla İsmayıl İmamalı oğlu, Gıgı kəndində molla Fərzəli Piriyyəv, Şəhərcik kəndində molla Tağı, Sisyan rayonunun Şıxlar kəndində molla Ələsgər və molla Səmənd, Dəstəgird kəndində molla Nuşirəvan, Vağədi kəndində molla İbrahim Xəlil ibtidai təhsil verən mollaxanalar açmış və ayda bir manat təhsil haqqı almaqla şagirdlərə oxumaq, yazmaq öyrətmişlər.

Bütün Yelizavetpol quberniyasında olduğu kimi, Zəngəzurdə da, dünyəvi məktəblərin açılması 1875-ci ildən sonraya təsadüf edir. Yelizavetpol qubernatorunun qərarı ilə 1876-cı ildə quberniyanın üç əyalətində (Dağ Kəsəmən, Cəbrayıl və Gorus kəndlərində) rus-tatar məktəbi açıldı. 1882-ci ildə isə quberniya ərazisində daha beş dünyəvi məktəb açıldı ki, bunlardan üçü Zəngəzur qəzasının kəndlərində (Qubadlı, Arsevanik və Qarakilsə) təşkil edildi. **Ümumiyyətlə, Yelizavetpol quberniyasında 1901-ci ilədək 28 ibtidai rus-tatar məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, bunun da 12-si Zəngəzurdə idi** (51a, 28).

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Zəngəzurdə təşkil edilmiş bu məktəblərdə təhsil almış şagirdlərin arasından çox görkəmli ədəbiyyat, elm və dövlət xadimləri çıxmışdır. Xalq şairi Əli Vəliyev Urud mədrəsəsi haqqında yazırdı: "Nəcəfdə ali təhsil alıb, mollalıq hüququna malik olan Fətullah, Gorusda iki dərəcəli rus məktəbini qurtarmış Sadıq, məşhur şair Ləlini bağlamış şair Mirzə Hüseyn Urudda yaşayırdılar. Urudda oxumuşlar, savadlılar, söz qoşanlar, təbi gələnlər bizim kənddən qat-qat çox idi.

Urud kəndində uzun illər (1918-ci ilə qədər) molla bağırlılar ailəsi, Molla Səmi bəy, Molla Fətullah mədrəsədə dərs demişlər (89, 164).

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Əli Vəliyev ilk təhsilini 1916-1918-ci illərdə Şəki kəndindəki rus-tatar məktəbində almışdır.

Qubadlıdakı beş siniflik ibtidai rus-tatar məktəbini bitirmiş xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov həmin dövrü belə xatırlayır: "Mən bu kənddə bir neçə evdə qalmaqla, onların ev işlərini görməklə yanaşı, oxuyurdum. Ömrümün ən çətin illəri idi. Ancaq, ruhdan düşmərdüm, məktəbdən qaçmırdım. Bu məktəb Zəngəzur qəzasında yaxşı cəhətdən ad çıxarmışdı. Məktəbin müdiri Qori seminariyasını Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə bitirmiş Həsən bəy Soltanov idi".

Zəngəzurdə Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Zəngəzur azərbaycanlıları öz ata-baba yurdlarına qayıtdıqca məktəb-təhsil məsələsi də yavaş-yavaş qaydaya düşməyə başladı. Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərində ilk dəfə olaraq Qafanın Gıği və Şəhərcik, Sisyanın Işıqlar, Vağədi, Ərəfsə və Urud, Meğrinin Vartanizor və Aldərə kəndlərində ibtidai məktəblər açıldı.

1930-cu ildə isə artıq Zəngəzurdə otuz məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 28-i birinci dərəcəli (dörd sinifli), 2-si isə ikinci dərəcəli (yeddi sinifli) məktəblər idi.

1941-ci ildə Zəngəzurdəki 42 Azərbaycan məktəbinin 23-ü ibtidai, 15-i yeddi illik, 4-ü isə orta (Vağədi, Şəhərcik, Meğri, Şəki) təhsil müəssisəsi idi (51a, 107).

Ermənilərin hər cür müqavimət göstərmələrinə, açıq və gizli şəkildə maneçilik törətmələrinə baxmayaraq, Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə də Zəngəzur azərbaycanlıları çox mütəşəkkil bir ardıcılıqla, davamlı bir səylə məktəb və tədris prosesini daim yüksəltmək üçün mübarizə aparmışlar və bir çox şeyə nail olmuşlar. **Sonuncu deportasiya ərəfəsində Zəngəzurdə 42 ümumtəhsil Azərbaycan məktəbi olmuşdur. Həmin məktəblərdə çalışan 500-dən çox müəllimin yarısından çoxu ali təhsilli idi, 13 müəllim isə əməkdar müəllim adına layiq görülmüşdür.** Ermənistan SSR-nin əməkdar müəllimi adını almış Sisyan rayonundan Həbib Bayramov, Ağaqlu Nəcəfov, Qafan rayonundan Əliş Qarayev, Cəlal Zeynalov, Bəhlul İmaməliyev, Cahangir Rüstəmov, Qabil Həsənov, Səriyyə Həsənova, Həsən Şəkəraliyev, Nüsrət Şıxəliyev, Meğri rayonundan Həsən Məmmədov, Məmmədbağır İbrahimov, Həsənqulu Hacıyev respublikanın adlı-sanlı müəllimlərindən olmuşlar. Məhz bu müəllimlərin ardıcıl fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, Sovet dönəmində Zəngəzurdən minlərlə şagird müxtəlif istiqamətli ali təhsil ocaqlarına daxil olmuş və müvəffəqiyyətlə o institutları bitirmişdilər. **Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz Zəngəzurdə aparılan uğurlu tədris prosesinin sayəsində Zəngəzur torpağından 10-a yaxın akademik, 50-dən çox elmlər doktoru, professor, 200-dən çox elmlər namizədi yetişmişdir.**

Zəngəzur torpağından XX əsrdə Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətinin, Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai siyasi həyatında mühüm rol oynamış onlarca böyük şəxsiyyətlər yetişmişlər. Akademik Həsən Əliyev, akademik Cəlal Əliyev, akademik Həsən Əhmədov (Sisyan rayonu), akademik Ümnisə xanım Musabəyova (Gorus rayonu), Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvləri Aqil Əliyev, Sabir Hacıyev, Vladimir Tahirov, Yaqub Yolçuyev, Vəli Əliyev, Telman Ağayev (Sisyan rayonu), Fikrət Əliyev, Faiq Cəfərov (Meğri rayonu); general-mayor Vahid Əliyev, general-mayor Akim Abbasov, general-mayor Ədil Məhərrəmov (Sisyan rayonu), general-mayor Məhi Əlizadə, general-mayor Murad Hüseynov, general-mayor Teymur Bünyadov, polkovnik Şəmsi Rəhimov (Qafan); xalq rəssamı Hüseyn Əliyev (Sisyan rayonu), xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov, xalq yazıçısı Əli Vəliyev, xalq şairi Məmməd Araz və s. kimi böyük dühalar məhz Zəngəzur torpağında doğulub-böyümüş, təhsil almış, yaxud öz soy kökləri ilə Zəngəzura bağlı Azərbaycan xalqının həyatında mühüm xidmətləri olan dəyərli insanlardır.

DİL İÇİNDƏ DİL SAXLADIQ

Hər bir xalqın milliliyini, onun mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir.

Heydər ƏLİYEV

Zəngəzurun son 70 ildə, yəni Sovet dönəmində inkişafında, çiçəklənməsində, bir bölgə kimi tərəqqisində Zəngəzur azərbaycanlılarının əməyi danılmazdır. Zəngəzur azərbaycanlıları istər kənd təsərrüfatı sahəsində, istər dağ-mədən və şəhər sənayesi sahəsində, istər təlim-tərbiyə, təhsilin inkişafı sahəsində öz sözlərini demiş, öz xidmətlərini göstərmiş və bölgənin inkişafı üçün böyük əmək sərf etmişlər. Qafanda, Qacaran şəhərində Mis-molibden kombinatının tikilməsində və o kombinatın məhsuldar işləməsində azərbaycanlıların olduqca çox əməyi olmuşdur.

Sisyan rayonunun Dəstəkert qəsəbəsindəki Mis-molibden kombinatında da ermənilərdən çox azərbaycanlılar işləyirdi və çox maraqlıdır ki, həmin kombinatın ərazisində uzun müddət ermənilər də, azərbaycanlılar da, orada işləyən rus mütəxəssisləri də Azərbaycan dilində danışdılar, bir-birinə Azərbaycan dilində müraciət edirdilər və iş prosesi də Azərbaycan dilində gedirdi. Çünki oradakı fəhlə və mühəndis heyətinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi.

Bazar çayı boyunca bir-birinin ardınca tikilmiş Şəki, Tatev, Şam, Spandaryan su elektrik stansiyalarının tikilib, araya-ərsəyə gəlməsində də, Zəngəzur azərbaycanlılarının böyük xidməti, böyük rolu olmuşdur.

Gorus-İrəvan yolunun çəkilişinin böyük bir hissəsi Zəngəzurdan keçirdi. Həmin yolun çəkilişi SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı əsasında, dövlət sifarişi olaraq həyata keçirilirdi ki, bu yolun da çəkilməsində Zəngəzur azərbaycanlılarının böyük rolu olmuşdur.

Zəngəzur ana vətəndən, Azərbaycan dövlətindən qoparılaraq, Ermənistan SSR-nin tərkibinə qatıldıqdan sonra ötən 70 ilə yaxın müddət ərzində Zəngəzur azərbaycanlıları mənsub olduqları böyük xalqın adət-ənənələrinə, milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq qalmış, bu dəyərləri qoruyub saxlamış, inkişaf etdirmişlər.

Bir faktı söyləmək kifayətdir ki, Zəngəzurun Ermənistanın tabeçiliyində olduğu 68 il ərzində, ən çoxu, 30 ya 40 nəfər Zəngəzur azərbaycanlısı erməni qadını ilə evlənmişdir. Erməniyə ərə gedən azərbaycanlı qadın isə yəqin ki, yoxdur. Bu faktın özü Zəngəzurdakı azərbaycanlıların nə qədər yüksək milli təəssübkeşliyə malik olduqlarını, özlərinin mənsub olduqları xalqa, mənsub olduqları dinə və mədəniyyətə nə qədər möhkəm bağlı, sədaqətli olduqlarını sübut edən amillərdən biridir. Halbuki, erməni ilə evlənmək, yaxud erməniyə ərə getmək, necə deyirlər ermənilərlə qarışib, qovuşmaq hər halda ordakı insanlara həm siyasi, həm iqtisadi və həm də ümumi inkişafın digər sahələrində böyük üstünlük verə bilərdi. Lakin Zəngəzur azərbaycanlıları qanlarını qarışıq bir millətin qanına qatmağı həmişə qeyrətsizlik hesab etmişlər və bu qeyrətsizliyi özlərinə rəva bilməmişdilər.

Zəngəzur azərbaycanlıları şənlik və yas mərasimlərini də milli adət-ənənəmizə uyğun, kamali-səliqə ilə, xalqımıza mənsub olan yüksək mədəni və mənəvi keyfiyyətlərlə həyata keçirirdilər. Elçilik, nişan, toy mərasimləri, nikaha daxil olma və hətta rəsmi nikahdan başqa, - düzdür, bunu gizli edirdilər, - dini nikah kəsdirmə Zəngəzur azərbaycanlılarının min illərcə qoruyub saxladığı adətlərindən biri idi.

Yas mərasimləri də bütün müsəlman xalqlarına məxsus olan bir şəkildə həyata keçirilirdi. Yas mərasimi bütün dini təmrinlər icra olunmaqla, dini ayinlər həyata keçirilməklə aparılırdı. Dəfndə mütləq molla iştirak edirdi. Adətən kəndlərdə olan seyidlər molla rolunu icra edirdilər. Onu da deyək ki, Zəngəzurdakı bir çox nüfuzlu seyidlər nəslə var idi. Sisyan rayonunun Urud kəndində Seyid Mirismayıl Ağanın ocağı, Şəki kəndində Seyid Mirhəbib ağanın ocağı, Qafan rayonunda Seyid Mirvəli ağa və Seyid Mirəyyub ağanın ocağı, Meğri rayonunda Seyid Mirhəbib ağanın ocağı belə müqəddəs ocaqlardan idi. İnsanların bu ocaqlara inamı böyük idi. Müqəddəsliyə həmişə ibadət edirdilər, pənah gətirirdilər, arzularını, niyyətlərini tutub gəlirdilər. Qurbanlar gətirirdilər.

Zəngəzurdakı bir çox seyid ocaqlarına Zəngəzur erməniləri də etiqad edirdilər, nəzir deyirdilər və nəzirləri qəbul olunanda mütləq gəlib seyid ocağını ziyarət edirdilər.

Yas mərasimlərini seyidlər islamın bütün qayda-qanunlarına əməl etməklə yola verərdilər. Onu da deyək ki, Zəngəzurdakı seyidlərin hamısı Quranı oxumağı, hər halda yasin surəsini oxumağı və ya əzbər söyləməyi bacarırdılar. Dəfndən sonra üç, yeddi, qırx mərasimləri saxlanılırdı, qara bayram keçirilirdi və mərhumun ili verilir. Yalnız bəzi hallarda - o da görünür Zəngəzurun təbiəti ilə bağlı idi, həyat şəraiti ilə bağlı idi - cümə axşamları keçirilirdi. Adətən cümə axşamlarına yaxın qohumlar, əqrəbalar toplaşardılar. Çox hallarda isə cümə axşamları keçirilməzdi.

Zəngəzur azərbaycanlıları bütün Sovet dönəmində, yaşadığı müddət ərzində Azərbaycanla sıx bağlı olmuşlar. Düzdür, bu bağlılıq Azərbaycanın dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirilmirdi, bu bağlılıq qohumluq əlaqələri ilə bağlı idi, bu bağlılıq mənəvi ehtiyacdən doğan bir bağlılıq idi və buna görə də Azərbaycanda gedən mədəni, mənəvi inkişaf Zəngəzurdakı tez özünü büruzə verirdi.

Zəngəzur azərbaycanlıları Azərbaycan dilinin ən təmiz, ləhcəsiz formasını işlədirdilər, ən aydın, ən səlis bir dildə danışdılar. Bu məktəblərdə tədris prosesinin, xüsusilə dil və ədəbiyyat dərslərinin yüksək səviyyədə keçirilməsi ilə şərtlənirdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur azərbaycanlıları Ermənistan respublikasının tabeliyində yaşadığı müddət ərzində ardıcıl repressiyalara, təqiblərə, təzyiqlərə, ayrı-seçkiliklərə məruz qalsalar da, öz qoçaqlığı ilə seçilən bu camaat 1970-ci illərdən başlayaraq, özlərinin şəraitlərini sürətlə yaxşılaşdırmağa başladılar.

Artıq camaatın gözəl bağ sahələri yaranmışdı, alma, cəviz, gilə, gilənar, armud, şaftalı, bir çox digər meyvələr əkilir, yaxşı məhsul verirdi. Xüsusilə, cəviz və almanın satışından kənd əhalisi yaxşı gəlir əldə edirdi.

70-ci illərdən sonra hökumətin qoyduğu bir sıra qadağalar aradan götürüldükcə, Zəngəzur azərbaycanlılarının mal-qoyun saxlamaq imkanları da genişləndi. Çox zəhmətkeş olan bu insanlar bütün yay dağlarda, zahmanlarda, bağlarda işləyərək, biçin sahələrində çalışaraq ot yığdılar, qışa tədarük görürdülər. Qışda da sərt iqlim şəraitinə baxmayaraq, öz mal-qaralarını, qoyun-quzularını, yemlə təmin edib saxlaya bilirdilər, böyüdüb artıra bilirdilər, sata bilirdilər və qazanc əldə edə bilirdilər.

Qeyd etməliyik ki, Zəngəzur azərbaycanlılarının qazancı əsasən iki şeydən idi: bağ məhsullarının satışından və mal-heyvanın, sağmal heyvanların məhsullarını satmaqdan.

Zəngəzurdakı arıçılıq, balçılıq geniş yayılmışdı və yaxşı da məhsul verirdi. Bu səbəblərdən 70-ci illərdən sonra Zəngəzur kəndlərində yüksək inkişaf başlamışdı, artıq bütün kəndlərin əhalisi iki mərtəbəli evlər tikirdilər və iki mərtəbəli evlərdə yaşamaqda idilər.

Kəndlilərin hamısı televizorla, radioqəbuledici ilə, müxtəlif məişət elektrik cihazları ilə təmin olunmuşdu, insanlar öz məişətini günü-gündən yaxşılaşdırırdı. Artıq kəndlərdə bütün məhəllələrə, bir çox hallarda isə fərdi evlərə su çəkilməmişdi, telefonlaşma işi sürətlə gedirdi. Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlilərinin çoxu telefonlaşdırılmışdı.

Ümumiyyətlə, kolxozların gəliri artdıqca, kəndin də sosial problemlərinin həllinə yaxşı fikir verilirdi. Düzdür, müqayisə etdikdə, Azərbaycan kəndləri erməni kəndlərindən kəndin ümumi inkişaf səviyyəsinə görə geri qalırdı. Elə də olmalı idi. Yəni Ermənistan dövləti tərəfindən ayrılan büdcə vəsaiti, şübhəsiz ki, ilk növbədə, erməni kəndlilərinin inkişafına yönəldilirdi. Azərbaycan kəndləri isə demək olar ki, kənd əhalisinin fərdi təşəbbüsü, çalışqanlığı və fərdi qazancı sayəsində inkişaf etməyə başlamışdı. Heç təsadüfi deyildi ki, 1988-ci il hadisələrindən sonra Zəngəzura gedən ermənilərin çoxu Bakıdan heç də dağ yerinə getdiklərini yox, əksinə, cənnətə düşdüklerini söyləyirdilər.

Çox təəssüflər olsun ki, əli təzəcə çörəyə çatan, ocağı yenicə isinən, təzəcə gün-güzəran görməyə başlayan Zəngəzur azərbaycanlıları üçün 1988-ci il fəlakət ili kimi gəldi, qırğın ili kimi gəldi, həsrət və ayrılıq ili kimi gəldi. Çox təəssüflər olsun ki, Zəngəzur azərbaycanlıları min müsibətlə, min əzab-əziyyətlə, neçə illərin zəhməti ilə qurub yaratdıqları ev-əşiklərini, əkin sahələrini, bağlarını, mal-qaralarını bir anın içində itirdilər, bir anın içində yağışa verib, öz doğma torpaqlarından, el-obalarından didərgin düşdülər.

Heç şübhəsiz ki, bu didərginlik həmişəlik olmayacaq, əbədi olmayacaq. Zəngəzur torpaqlarında Azərbaycan türkünün həyatı nə vaxtsa yenidən başlayacaq və bu həyat davam edəcəkdir. **Böyük Mustafa Kamal Atatürk deyirdi ki, hər halda dünyada haqq var və o haqq hər şeydən ucadır.** Ucada olan haqqtəala bilir ki, Zəngəzur azərbaycanlılarının heç bir günahı yoxdur. Zəngəzur azərbaycanlılarının bir "günahı" varsa, onların Azərbaycan türkü olmaları idi, onların müsəlman olmaları idi. Ona görə də hər şeyi düzgün qiymətləndirən, hər hərəkətin öz qiymətini, bəxşisini, yaxud cəzasını verən ulu tanrı yəqin ki, bir gün öz nəzərini Zəngəzur azərbaycanlılarına tərəf döndərəcəkdir. Bunu nə haqq götürməz, nə ədalət götürməz, nə də beynəlxalq hüquq qaydaları da qəbul etməz ki, heç bir günahın olmaya-olmaya yalnız başqa millətə və başqa dinə mənsub olduğuna görə səni elindən-obandan, kəndindən bir günün içində mələdə-mələdə didərgin salsınlar, yurd orda ağlar qalsın, yurddaş burda ağlar qalsın.

Zəngəzur türkünün 15 ilə yaxındır Şərqi Azərbaycanda məskunlaşmağına baxmayaraq, əli yenə də işə yatmır, özünə ev tikəndə də ürəksiz tikir, iş axtaranda da, ürəksiz axtarır, çörək tapanda da yarısını yeyir, yarısını isə dədə-baba yurduna dönəndə, qədim-qayım ellərinə qayıdanda orada şirin-şirin yemək arzusu ilə sabahkı günə saxlayır. İnşallah, o gün gələcək, o günü görənlər yəqin ki, Zəngəzur azərbaycanlılarının ən xoşbəxtləri olacaqlar və yəqin ki, o günü görməyənlərin də ruhu Vətən torpağında əbədi sakin olacaqdır.

ZƏNGƏZURUN SON GÜNLƏRİ

1987-ci ildən Dağlıq Qarabağ ətrafında cərəyan etməkdə olan məlum hadisələrdən sonra Ermənistan SSR-nin ərazisində azərbaycanlılara qarşı kütləvi-etnik təmizləmə prosesi misilsiz bir qəddarlıq və vəhşiliklə həyata keçirilməyə başladı. 250 mindən artıq soydaşımız öz yurdlarından qovuldu və didərgin salındı.

Heydər ƏLİYEV

1988-ci il Zəngəzur türkünün vətəndə yaşadığı sonuncu il oldu. Çox ağır, çox məşəqqətli, fiziki və mənəvi məhrumiyətlərlə bağlı il oldu. Ermənilərin Qarabağ iddiası əvvəl milli ədavətə, daha sonra isə milli düşmənçiliyə çevrildi.

Bəzən deyirlər ki, artıq dünyanın ən uzun müddətli münəqişələrindən birinə çevrilmiş Dağlıq Qarabağ üzərində Ermənistanla Azərbaycan arasındakı hərbi münəqişə 1988-ci ilin fevralında Xankəndində mitinqə toplaşan insanların "Miatsum" çağırışından sonra başlanmışdır. Əslində isə bu cür deyim və bu cür düşünmə problemin mahiyyətinə müəyyən qədər aydınlıq gətirməyə imkan vermir, problemin mahiyyətini bir qədər mürəkkəbləşdirir. Məsələ burasındadır ki, 1988-ci ilin fevralında Xankəndində başlamış mitinqlər əslində 100 ilə yaxın bir müddətdə erməni daşnak təmayüllü ictimai, siyasi xadimlərinin, qriqorian kilsəsinin və son dövrlərdə çox aktiv şəkildə prosesə qoşulmuş erməni alimlərinin, ziyalıların, xüsusilə də, müxtəlif ölkələrin erməni diasporunun uzun illərdən bəri düşüncüləri, reallaşdırmağa fürsət axtarıqları bir prosesin aşkarlanma məqamı idi.

Məsələ burasındadır ki, 1920-ci ildə həm Zəngəzura, həm Naxçıvana, həm də Dağlıq Qarabağa iddialı olan ermənilər Sovet hökumətinin köməkliyinin və təəssübkeşliyinin olmağına baxmayaraq, yalnız Zəngəzurun dağlıq hissəsini, 4 rayonu Azərbaycandan qopara bildilər, bir də Dağlıq Qarabağa Muxtar Vilayət statusu ala bildilər. Ondən sonrakı vaxtlarda ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək, Azərbaycan torpaqlarını özünə birləşdirmək üçün müxtəlif cəhdləri olmuşdur.

Belə cəhdlərdən biri də 1927-ci ildə Zəngilanın bir neçə kəndinin ayrılıb Meğriyə verilməsi ilə nəticələnmişdir.

Digər bir cəhd 1943-cü ildə Tehran konfransı zamanı Molotova erməni diasporunun nümayəndəliyinin xahişi, bəlkə də təmənəli xahişi nəticəsində **Stalin 1947-ci ildə Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-nin bəzi ərazilərinə köçürülməsi - deportasiyası barədə fərmanı** oldu və deportasiya nəticəsində də ermənilər azərbaycanlılara məxsus olan çox böyük yaşayış sahələrini, əraziləri, xüsusilə, İrəvan çuxurunu ələ keçirmişdilər.

Belə cəhdlərdən biri **Xruşşovun** hakimiyyəti dövründə olmuşdur və ermənilər İrəvana, oradan da Sevan gölünə getmiş Xruşşovu yaxşı yedirib-içirib, hayqanuşların ağışında məst etdikdən sonra öz timsah göz yaşlarını tökərək, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin vətənləri Ermənistandan aralıda, qütbətdə qaldıqlarını və onların mənəvi əzab çəkdiqlərini bəhanə gətirərək Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsini və beləliklə erməni xalqının guya ki, öz ana vətəninə qovuşmasını təmin etməyi xahiş etmişdilər. Sərxoş Xruşşov gözlərini ovuşdura-ovuşdura çox ciddi şəkildə - "nə qədər yük maşını lazımdırsa ayıraram, bir həftə ərzində bütün Dağlıq Qarabağ ermənilərini daşayıb İrəvana gətirə bilərsiniz" - demişdi və bununla da ermənilərin bütün söz-söhbəti kəsilmişdi.

Brejnevin hakimiyyəti vaxtında, ermənilər 1965-ci ildə guya ki, Türkiyədə həyata keçirilən yalançı soyqırımın 50 illiyini Yerevanda Opera teatrının qarşısında böyük izdihamla qeyd etdilər. Orada Sovet hakimiyyətinin tarixində ilk dəfə olaraq orada çox açıq şəkildə, antitürk, antiazərbaycan və millətçi xarakterli şüarlar səslənməyə başladı, "böyük Ermənistan", Azərbaycandan Naxçıvanın və Dağlıq Qarabağın iddiası şüarları səsləndi. Lakin o zaman da ermənilər istədiklərinə nail ola bilmədilər, çünki, Leonid Brejnev lazımı qədər ayıq adam idi.

Ondən sonrakı illərdə isə yəni, 70-ci illərdə, 80-ci illərin əvvəllərində cənab Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına başçılıq etdiyi vaxtlarda ermənilər bir neçə dəfə belə terrorçu, separatçı hərəkatlərə cəhd göstərsələr də, istədiklərinə nail ola bilmədilər.

Nəhayət, **Qorbaçovun** hakimiyyətə gəlməsi, onun SSRİ-ni dağıtmaq istiqamətində başladığı fəaliyyət, Qorbaçovun erməni əhatəsində olması, xüsusilə, köməkçisi Sitaryanın, iqtisadi məsələlər üzrə məsləhətçisi Aqanbekyanın və bir sıra başqa ermənilərin Qorbaçovla çox sıx təmasda, qeyri-rəsmi, məişət səviyyəsində təmasda olması, ermənilərə qol-qanad verdi.

Onlar artıq SSR-nin həyatında böyük bir dəyişikliyin başladığını görərək, özlərinin uzun illərdən bəri marağında yatdıqları arzularını həyata keçirmək - Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılması və Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini yenidən ortaya atdılar. Şübhəsiz ki, bu hadisələrdə Qorbaçovun Amerikada ermənilərin dini mərkəzinin rəhbərləri, Amerikadakı erməni lobbisi və erməni diasporunun nümayəndələri ilə şübhəli görüşləri öz təsirini göstərdi. Bu görüşlər zamanı SSR-nin baş kommunistinin arvadı Raisa Maksimovna

Qorbaçovaya bir sıra bahalı hədiyyələr, o cümlədən, brilliant qaşlı üzük bağışlanaraq, Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi məsələsi guya ki, həll olundu.

O illərdə KIV-də açıq-aşkar işarələr vurulurdu ki, ölkənin "birinci xanımı" Parisdə antik əşyalar satan imkanlı ermənilərlə görüşmüş və hər şeydən hiss olunduğu kimi, onların diqqətindən məmnun qalmışdır. Elə onlar da "birinci xanım"ın xoş münasibətindən razı idilər. Lakin vaxt ötürdü, Parisdə artıq narahat olurdular ki, görüşdə vəd olunan məsələlərlə bağlı elə bir nəticə hasil olmayıb. Bir müddətdən sonra, erməni əsilli məşhur fransız antikvarı Moskvaya gəlir və "yuxarılardan" kiminləsə görüşməyə cəhd göstərir. Bunun ardınca isə qərribə bir hadisə baş verir: məlum olur ki, günlərin birində həmin şəxs "Jiquli" markalı bir maşına əyləşib harasa gedir. O gündən onu gördüm deyən olmur. Hay-küylü axtarışlar başlanır, təxminən bir həftədən sonra Moskva milisi paytaxtın yaxınlığından keçən çayda naməlum kişi meyiti tapır. Həmin antikvarın Parisdən çağırılan bacısı xalına görə öz qardaşının meyitini tanıyır. Elə həmin vaxtlarda Yerevanda hansısa bəxşisləri geri qaytarmaq tələbi ilə mitinqlər keçirilməyə başlayır. Ermənistandan olan deputat İgityan isə SSRİ Ali Sovetinin televiziya ilə translyasiya edilən sessiyasındakı çıxışında açıq-açıqına Qorbaçov müraciət edərək deyir: "Axı siz söz vermişdiniz..." Qorbaçov kimə, nə vaxt və nə söz veribmiş - bu, açıqlanmasa da, hamıya aydın idi (40, 20; 21).

Lakin ermənilər və Qorbaçov bir şeydə yanlışdılar, onlar Azərbaycan xalqının iradəsini, Azərbaycan xalqının gücünü və Azərbaycan xalqının müqavimətini nəzərə almamışdılar. Ancaq əslində bunu da onlar kifayət qədər əvvəlcədən hiss eləmişdilər və planlaşdırmışdılar, çox güman ki, 88-ci ilin mayında Vəzirovun Azərbaycanın rəhbərliyinə gətirilməsi də bu məqsədə xidmət edirdi.

Heydər Əliyevin vaxtında rəhbər vəzifələrə gətirilmiş, səriştəli, təcrübəli, siyasi məktəb keçmiş və xalq arasında bir sıra dövlət, partiya, təşkilat rəhbərlərinin Vəzirov tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması da Azərbaycanda hakimiyyətin xalqdan aralanması və müvafiq zamanda müqavimət hərəkəti yaranarsa, hakimiyyətlə xalq arasında uçurum yaranması məqsədi güdüdü.

Bilmirik, Vəzirov bunları bilərəkdən edirdi, yoxsa bilməyərəkdən, elə Qorbaçovun tapşırıqlarını yerinə yetirərək edirdi, amma, hər halda Vəzirovun Azərbaycan xalqına, Azərbaycan torpaqlarına etdiyi xəyanətlərdən biri də budur.

1988-ci ilin əvvəllərində Dağlıq Qarabağda "Krunk", İrəvanda "Miatsum" təşkilatları yarandı və bu təşkilatlar, eyni vaxtda, eyni taktika ilə, eyni metodlarla Qarabağın Azərbaycandan qoparılıb Ermənistana birləşdirilməsi tələbi ilə öz fəaliyyətlərinə başladılar. Ermənistanda o vaxt bu separatçı, milli düşmənçiliyə aparan avantürüst siyasətə heç bir hakimiyyət orqanı, heç bir təşkilat, heç bir qurum, bir erməni olaraq heç bir kəs etiraz etmədi, müqavimət göstərmədi, nəinki müqavimət göstərmədi, hətta, bu siyasəti açıq şəkildə dəstəkləməyə başladılar.

Ermənilər düşündülər ki, Xankəndində mitinqlər başlayar və 10-15 günə öz nəticəsini verər. Ancaq, onlar ilk addımlarında yanlışdılarını gördülər və bir həftədən sonra başa düşdülər ki, hadisələri gərginləşdirməkdən ötrü, Azərbaycan respublikasının hakimiyyət və partiya orqanlarını, Azərbaycan xalqını çıxılmaz vəziyyətə salmaqdan ötrü əvvəlcədən nəzərdə tutduqları təxribat planlarından birini həyata keçirmək lazımdır. Elə bir təxribat planı həyata keçirmək lazımdır ki, iki xalq arasında milli ədavət yaransın, münasibətlər gərginləşsin və bu addım düşmənçiliyə çevrilsin.

Fevralın 26-da M.Qorbaçov Azərbaycan və Ermənistan xalqlarına müraciət edərək onları "şüurlu, məsuliyyətli və təmkinli olmağa çağırır və bu zaman məmnunluqla qeyd edir ki, Yerevanda onun çağırışını eşidərək, fasiləsiz davam edən kütləvi mitinqi dayandırdılar: "Sakitləşmiş adamlar evlərinə dağılıdılar".

Ermənilərin "şüurluluğunu" vurğulamaqla M.Qorbaçov özünü elə göstərir ki, guya o, iki yüz mindən çox azərbaycanlının əslər boyu yaşadıkları dədə-baba torpaqlarından kütləvi surətdə zorakılıqla qovulmasının başlanmasından bixəbər olub. Bu proses stalinsayağı köçürmə deyildi, məhz qətl və qarətlərlə müşayiət olunan zorla qovulma idi. Adamlar ev-eşiklərini, əmlakını atıb qarlı dağ aşırımlarından keçərək canlarını qurtarmağa çalışırdılar və o zaman heç kəs bilmirdi ki, bu, Ermənistanda etnik təmizləmə və qonşu respublikanın ərazisinin bir hissəsini qoparmaq üçün həyata keçirilən yaxşıca düşünülmüş və ardıcılıqla gerçəkləşdirilən məkrli planın yalnız başlanğıcıdır. Həmin plan Yerevanın Teatr meydanında əsəbi hayqırtı sədaları altında xaricdəki erməni diasporunun və Moskvadakı yaxşı hazırlıqlı erməni lobbisinin maliyyə və təbliğat dəstəyi ilə qızıqsızdırılan Rusiya və xarici KIV-lərdə anti azərbaycan kampaniyasının köməyi ilə həyata keçirilirdi. Əslinə qalsa, bir nömrəli lobbici elə M.Qorbaçov özü idi (40, 16).

17 mart 1918-ci il. Urmiya. İran. ABŞ konsulu Sedin, Rusiya konsulu Nikitinin, Fransa, İngiltərə və digər ölkələrdən olan dini missionerlərin gözləri qarşısında erməni quldurlar bir gün ərzində 10000-dək dinc sakini öldürmüşlər. (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya).

Qorbaçovun dəstəyinə arxalanan ermənilər çox məharətlə hazırladıqları və 1988-ci il fevralın 27-28-də Sumqayıtda törətdikləri, guya ki, Sumqayıt talanları, Sumqayıt ermənilərinin qırğınları, yaxud da ki, Sumqayıt hadisələri adlandırılan diversiyanı həyata keçirdilər.

Təəssüf ki, Azərbaycan ictimaiyyəti, Azərbaycan siyasətçiləri, xüsusilə, Azərbaycan dövlət təhlükəsizlik orqanları bu hadisəni nəinki gözləmədilər, nəinki qabaqlamadılar, hətta, uzun müddət də bu hadisədən sonra

hadisəni araşdırmaq, səbəblərini axtarmaq əvəzinə ermənilərin fitnə-fəsadlarının arxasınca gedərək, bəraət qazanmağa çalışdılar. Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətinin, Azərbaycan hökumətinin bəraət qazanmasına ehtiyac yox idi, çünki hadisəni törədən ermənilər özləri idilər.

Məhz Sumqayıt hadisələrindən sonra onların istədikləri həyata keçdi. Sumqayıt hadisələrindən sonra, Ermənistan SSR-nin bütün bölgələrində azərbaycanlılara qarşı çox dərin bir nifrət, çox dərin bir düşmənçilik hissi formalaşdırılmağa və gün-gündən qızıdırılmağa başladı. Bu hadisədən sonra Zəngəzurdə 1988-ci ilin fevralın sonlarından o qədər hiss olunmayan, o qədər də ciddi qəbul olunmayan Qarabağın Ermənistanə birləşdirilməsi tələbləri və Stepanakertdəki mitinqlər birdən-birə çox ciddi qəbul edilməyə, çox ciddi müzakirə olunmağa başladı və "Sumqayıt sindromu" Zəngəzur erməniləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı bir aqressiya vasitəsinə çevrildi.

Qərbi Azərbaycandan ilk qaçqın dalğaları fevral ayının sonları və mart ayı ərzində məhz Zəngəzurdən başladı. Qafanda, Meğridə, Gorusda, Sisyanda müxtəlif vaxtlarda azərbaycanlılara hücumlar edildi, onlar döyüldü, təhqir olundu, şantaj edildi. Artıq aprel ayından başlayaraq, büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda işləyən azərbaycanlı işçilərin - müəllimlərin, sənaye sahəsində, mədəndə və digər obyektlərdə çalışan insanların maaşlarını açıq aşkar şəkildə verməməyə, onları get-gələ salmağa başladılar.

Azərbaycanlıların evlərinə hədələyici zənglər edilməyə, gecələr azərbaycanlı kəndlərində silahlı ermənilər görünməyə başladılar. Saqqallı erməni dığaları gecələr göyə güllə atmağa, qabaqlarına keçənləri qorxutmağa başladılar. Ancaq insanları öldürməmək tapşırığı aldıqlarından ilk vaxtlarda qətl hadisəsinə yol vermədilər.

Artıq mart ayından başlayaraq, Zəngəzura sistemli şəkildə İrəvandan o vaxt saqqallılar adlandırılan "Qarabağ" təşkilatının fəal üzvləri gəlməyə və Zəngəzurun hər 4 rayonunda bu təşkilatın özlərini yaratmağa başladılar. Bu özlərin qarşısına bir məsələ qoyulmuşdu: ardıcıl olaraq mitinqlər təşkil etmək, ardıcıl olaraq tədbirlər keçirmək, ardıcıl olaraq Azərbaycan kəndlərinə hücumlar etmək, onları sıxışdırmaq, onları qorxutmaq, onların rayon mərkəzi ilə əlaqəsini kəsmək, onları müxtəlif vasitələrlə köçüb getməyə məcbur etmək.

May ayından başlayaraq, Zəngəzur azərbaycanlıları öz yurdlarında yaşamağın qeyri-mümkünlüyünü görərək, tək-tük olsa da, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, xüsusilə, Bakı və Sumqayıt şəhərlərinə üz tutdular, özlərinə sığınacaq axtarmağa başladılar. Kimin imkanı var idi ev aldı, kimin imkanı yox idi, qohumlarının evinə sığındı və bu proses bir gün də olsun səngimədi. Zəngəzurun bütün rayonlarında tanış ermənilər azərbaycanlılara zəng vuraraq: - "Cavan qız, gəlinləri çıxardın, kənddə saxlamayın, başlayın mal-qaranızı, qoyunlarınızı satmağa, evlərinizi satmaq haqqında, bankda olan pullarınızı götürmək barəsində düşünün" - deyərək xəbərdarlıq edirdilər. Hansı məqsədlə edilməsindən asılı olmayaraq, bu zənglər istər-istəməz insanların narahatçılığına səbəb olurdu, azərbaycanlılar arasında panika, qorxunc şeyiələr yayılırdı və artıq insanlar öz didərginliklərini, doğma yurdda son günlərini yaşadıklarını hiss edirdilər.

May ayından başlayaraq, Bakı-Sisyan istiqamətində gündəlik işləyən avtobus marşrutu kəsildi, arada bir işləsə də, artıq ardıcıl şəkildə bu marşrut bərpa olunmadı və artıq iyun-iyul aylarından sonra azərbaycanlılar hamısı getmək əhval-ruhiyyəsində idilər.

Elə bil ki, bu köç hər hansı bir mərkəzdən idarə olunaraq hazırlanırdı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən aşkar bildirilməsə də, köç məqsədilə maşınlar ayrılmışdı. Ermənistan hökuməti isə hər vasitə ilə azərbaycanlıların köçüb getməsinə sürətləndirməyə çalışırdı.

Dekabr 1942-ci il. Almaniya. Əli minlərlə insanın qanına batmış qatil, erməni terrorçu "general" Dro (Drastamat Kananyan) və yazıçı Qaro Gevorkyan "reyx aristokrati" Himmleri "ziyarət etmiş" və pastor Lepsiusun "Erməni xalqının ölüm yürüşü" kitabını ona bağışlamışlar. Dronun və Himmlerin faşistlərə qoşulmaq barədə birgə çağırışına təxminən 30000 erməni hay vermişdir. Dro cəza dəstələrində xidmət edən erməni əsgərlərə dəfələrlə baş çəkmiş, onların qarşısında çıxışlarında Hitlerin nasist ideyalarını təbliğ etmişdir. Tədqiqatçı E.Fayqlın fikrincə, "ermənilərin müharibədə nasional-sosialist Almaniyaşının tərəfində iştirakından məqsəd, sözsüz, yəhudiləri də məhv etmək idi". Başqa bir tədqiqatçının, Səmyuel Uimsin yazdığına görə, Üçüncü reyxin dəstələrinin tərkibində olan 100 mindən çox erməni yəhudilərin qırılmasında iştirak etmişdir. (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya).

...Digər bir erməni faşisti - Balkan ölkələrində, Türkiyə və Azərbaycanda qanlı cinayətlər törətmiş Qaregin Njde verməxtin Krımda apardığı döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak etmiş, Hitler ordusunun generalı rütbəsi almışdır. 2001-ci ildə Ermənistanda buraxılmış nominal dəyəri 100 dram olan sikkənin tərs üzündə adı və soyadı yazılmaqla faşist ordusunun generalı, erməni terrorçu Q.Njde təsvir edilmişdir. (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya).

Ancaq 1988-ci ilin avqustunda və sentyabrında Bakıda başlayan mitinqlər dalğası İrəvanda öz əks-sədasını verdi, bundan sonra Azərbaycan - erməni münasibəti daha da kəskinləşdi, daha təbliğatla, siyasətlə, "xoşla" köçüb getmək söhbəti yox, azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarından zorla çıxarılması mərhələsi başladı.

1988-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında isə artıq Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri arasında razılaşma əldə olundu ki, Azərbaycandan Ermənistana, Ermənistandan Azərbaycana köçən insanların evlərinin dəyişdirilməsinə rəsmi icazə verilsin. Bu razılaşma köçmə prosesini bir daha sürətləndirdi və görünür daşnak liderləri Ermənistan hökuməti qarşısında belə bir tələb qoymuşdular ki, 88-ci ilin sonuna qədər bir nəfər də olsun azərbaycanlı Ermənistanda qalmayacaqdır və elə də oldu.

Artıq 1988-ci ilin dekabr ayının əvvəllərində demək olar ki, Zəngəzurda azərbaycanlılar qalmamışdılar. Sonuncu həmlə isə noyabrın son günlərində başladı və bir həftə ərzində Zəngəzurdakı tək-tük qalan azərbaycanlı kəndlərinin hamısı çox vəhşicəsinə, çox qəddarcasına boşaldıldı. İnsanlara var-mülkünü götürmək imkanı verilmədi, hətta, elə kəndlər olmuşdu ki, azərbaycanlılara öz paltarlarını belə götürməyə imkan verməmişdilər.

Dekabr ayı Zəngəzurun bütün bölgələrində çox sərt keçir, qarlı-çovğunlu, -20, -25°C-yə çatan soyuq havalarla müşayiət olunur. Məhz dekabrın ilk 3 günü ərzində bütün Zəngəzurda dövlət səviyyəsində təşkil olunmuş şəkildə yük maşınları Azərbaycan kəndlərinə sürüldü, onları müşayiət edən əli avtomatlı erməni yaraqlıları bir saat ərzində bütün kəndlilərin yığılmasını tələb etdilər. Hər adama bir əl çamadanı, yaxud bir əl zənbilindən savayı, evindən illər boyu yığıdığı var-dövlətindən heç nə götürməyə icazə vermədilər. Əl çamadanları özü boşaldan yük maşınlarına yükləndi, insanlar isə "PAZ" avtobuslara mindirilərək, əli silahlı ermənilərin müşayiəti ilə kənddən çıxarıldı. Yalnız ağır xəstələr, qocalar, getməyə taqəti olmayanlar və bir də, bir neçə nəfər ki, etiraz etdilər göz görə-görə ölümə getməyə, onlar qaçıb gizləndilər, qaldılar.

Demək olar ki, bütün Zəngəzur camaatı avtobuslara yüklənib vətəndən deportasiya edildilər. Avtobuslara yüklənib kənddən çıxarıldıqdan sonra, sonuncu erməni kəndində onların hamısı bir-bir yerə düşürdülməli, əyin başları axtarıldı. Üstlərindəki sonuncu manatları və zinət əşyaları zorla əllərindən alındı, əyin-başında təzə papağı, paltosu olanların geyimləri soyunduruldu, əl çantalarında götürdükləri əşyaları isə erməni kəndində yerə boşaldılıb, yerli ermənilər arasında bölüşdürüldü.

Sisyan azərbaycanlılarının bir hissəsi Ərikli dağının ətəyində, qarın-buzun içində, şiddətli çovğunun altında avtobuslardan yerə töküldülər və piyada Bazarçay aşırımını 12 saat ərzində aşaraq Şahbuza pənah gətirdilər. Gələn insanların demək olar ki, hamısı soyuqda və donurma diaqnozu ilə xəstəxanaya götürüldülər. Bu insanlar arasında 4 nəfər xəstəlikdən dünyasını dəyişdi, 2 nəfər isə donurmadan Ərikli dağında vəfat etdi.

Sisyan azərbaycanlılarının bir hissəsi isə (Qızılıç və Şəki kəndinin camaatı) dekabr ayının 2-3-ü üçtəpədən keçərək, Sarıyal aşırımını pay-piyada aşıb, Laçın rayonunun Minkənd kəndinə pənah gətirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dekabr ayında üçtəpədə havanın temperaturu -25 - -30 dərəcə, qarın qalınlığı isə 1 metrədən çox olur. Bu insanlar bəlkə də son yüz ildə dekabr ayının şaxtalı günündə Sarıyal aşırımını aşıb, Minkəndə gedən yeganə insanlar idilər.

Zəngəzur camaatının bir hissəsi isə (Qafan və Meğri rayonlarının azərbaycanlıları) dəmiryolu vasitəsilə Azərbaycana gəlib çıxdılar.

Bu insanlar da yollarda xeyli əzab-əziyyətlə üzləşdilər. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların qovulub çıxardılması respublikanın hər yerində eyni bir ssenari üzrə həyata keçirilmişdir. İşin əsl təşkilatçıları rayonların rəhbər orqanları olsa da, onlar əllərindən bir iş gəlmədiyini, qəzəblənmiş erməni gəncləri ilə bacara bilmədiklərini bəhanə gətirərək, əslində yaxalarını qırağa çəkməklə, sonradan ola biləcək hər hansı məsuliyyətdən özlərini sığortalamaq istəyirdilər.

Zəngəzurun bütün azərbaycanlı kəndlərində noyabr ayının sonu, dekabr ayının əvvəllərində ermənilər sistemli şəkildə azərbaycanlıları kənddən çıxardılar. Hamının evi, mənzil əşyaları, mal-qoyunu, o cümlədən, kolxozun varidatı əlindən çıxdı. Ermənilərin quldur dəstələri kəndləri öz aralarında bölüşdürərək, Azərbaycandan gələn ermənilərə vermək adı altında azərbaycanlıların illərcə topladığı sərvəti əllərindən aldılar.

1943-cü il. Berlin. Almaniya. Erməni terror təşkilatları rəhbərlərinin reyxsfürer Adolf Hitlerə şəxsən onun himayəsi altında erməni faşist ordusu yaratmaq, habelə erməni kalanbazların milyonlarla pul əmanətlərini faşistlərin xəzinəsinə köçürmək xahişlərinə baxmayaraq, furer rədd cavabı verərək demişdir: "Üç dəfə xəyanət edənlər (Rusiyaya, Türkiyəyə və RSFSR-ə xəyanətlər nəzərdə tutulur. - Red.) dördüncü dəfə də xəyanət edərlər". Bu sözləri elə bir adam demişdir ki, onun üçün həbs düşərgələri yaradılan irqçi imperiyanın iqtisadiyyatının bir hissəsi olmuşdu. (Müxtəsər xronoloji Ensiklopediya).

Bu çox ağır mövzu barəsində həmin ağır günləri yaşamış zəngəzurluların xatirələrini canlı şahid faktları kimi bu kitaba əlavə etməklə, soydaşlarımızın başına gələn faciələri daha əyani şəkildə tarix və gələcək nəsillər üçün, eləcə də bu mövzunu araşdıracaq insanlar üçün çatdırmağı zəruri hesab edirik.

Doğma kəndlə son görüş

1988-ci ilin fevral ayından başlayaraq, bütün Ermənistanı mitinqlər bürümüşdü. Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək üçün həyasız daşnak tör-töküntüləri dəridən qabıqdan çıxırdılar. Həyasızlıq o həddə

çatmışdı ki, bağça uşaqlarını və aşağı sinif şagirdlərini də qabaqlarına qatıb bütün günü "Qarabağ Merna" qışqırdırdılar.

Azərbaycanlı kəndlərin əhalisinin rayon mərkəzi ilə əlaqə saxlamasına imkan vermirdilər. Kənd əhalisi ərzaq cəhətdən korluq çəkirdi. Kənd mağazası isə tamamilə boşalmışdı. Urud kəndinin mağazanın satıcısı Səid Əkbər oğlunu rayon mərkəzinə buraxmırdılar ki, ərzaq gətirsin.

Atam orta məktəbdə müəllim işləyirdi. Bununla bərabər, hər ay rayon mərkəzinə gedib müəllimlərin əmək haqqını da alardı. Mart ayının əvvəllərində rayon mərkəzində və avtobusda atamı erməni dığaları təhqir edirlər. Bundan əsəbiləşən atam infakt keçirir. Böyük Vətən müharibəsi əlili olan atam Abdullayev Abdulla Əsəd oğlu iki ay yataqdan durmur. İyun ayının əvvəllərində atam ayağa durur və yenidən rayon mərkəzinə gedir. O, rayonda olduğu zaman mitinqlərin qızgın vaxtına düşür. Ermənilər atama kağız - qələm uzadırlar ki, - yaz, Siz Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə razısınız. Atam əsəbiləşib əlindəki əsa ilə qarşısındakı erməniyi vurur və həmin an yenidən infakt keçirir.

1988-ci il iyul ayının 9-u idi. Kənddən Bakıya xəbər göndərdilər ki, atanız ağır vəziyyətdədir və tezliklə kəndə gəlin. Mən, əmilərim Həbib və İsrafil yol maşınları ilə özümüzü Qubadlıya çatdırmağa bildik. Bizə Qubadlıda bildirdilər ki, Ermənistan ərazisinə keçmək qorxuludur. Əgər ermənilər sizi yolda görsələr, öldürəcəklər.

Bizdən savayı, Ağdüz kəndindən də iki nəfər - müəllim Baxşəliyev Məmməd Həşim oğlu və Moskva şəhərində təhsil alan Həmzəyev Müsəyib Gülbala oğlu da Sisyanaya getmək istəyirdilər. Beş nəfər Qubadlıdan bir maşın tutub Qafan rayonu ilə Qubadlının sərhədində yerləşən Şoseyə çatdıq. Bu yerə yerli əhali "Çay zəmi" deyir. Şose yolu ilə Qafan - Gorus və Gorus - Qafan istiqamətində gedən maşınlara əl etsək də, türk olduğumuzu bilən heç kəs bizi götürmək istəmirdi.

Nəhayət, bir "Jiquli" maşını bizi Sisyan - Gorus yoluna çatdırmağa söz verdi. Biz beşimiz də maşına əyləşdik. O, bizi Gorus rayonunun içərisindən aparmaq istədi. Biz buna razı olmadıq və bildirdik ki, qısa yol sayılan Xot-Şinher (erməni kəndləridir - M.U) yolu ilə aparsın. Razılaşdıq.

Sürücü hər döngədə maşını saxlayırdı ki, maşın nasazdır və qızdırır. Qarşıdan gələn və bizi keçən maşınların sürücüləri ilə uzun-uzadı söhbət edirdi. Biz əmin idik ki, bizi qarşıda təhlükə gözləyir. Geri qayıtmağa da çıxış yolumuz yox idi. Artıq Şinherin çətin yolu arxada qalmışdı. Şinher kəndinə bir neçə kilometr qalmış sürücü maşını saxladı.

Gözlərindən kin və qəzəb tökülən 15-20 nəfər erməni dığası ağ "Niva" markalı avtomobilin və bir "Jiquli" markalı maşının yanında yeyib-içirdilər. "Jiquli" maşını bizim gəlişimizi gözləyirmiş kimi sürətlə maşını Xot kəndinə tərəf sürməyə başladı. Biz tam əmin olduq ki, bizim qarşımızı mütləq kəsəcəklər.

Ancaq geriye də yolumuz yox idi. Xot kəndinin içərisindən keçərkən kənddə bir nəfər də olsun cavan adama rast gəlmədik. Kəndin içərisindən keçən yolun kənarında yalnız qoca ermənilər dayanıb bizə tərəf nifrətlə baxırdılar. Kənddən 80-100 metr aralanmışdıq ki, kəndin bütün cavanları qarşımızı kəsdi. 100-120 nəfər əllərində armatur, ağac və daş tutaraq bizi zor gücünə maşından düşürtdülər.

Məmməd müəllim və əmim İsrafil erməni dilini bildiklərinə görə dığalardan xahiş edirdilər ki, bizi öldürməyin. Bizim nə günahımız var ki, öldürürsünüz. Onlar bizim heç bir yalvarışımıza əhəmiyyət verməyərək qəddarcasına döyməyə başladılar.

Mənim sifətimə və başıma o qədər vurmuşdular ki, ayaq üstə zorla dayanırdım. Bir nəfər gənc - görünür idmançı idi - ayaqlarını havada çarpazlandıraraq başıma təpiklə güclü zərbə endirdi. Mən zərbədən yerə sərildim və huşumu itirdim. Özümə gələndə gözlərim əmim Həbibin sifətinə zilləndi. Başından qələn qan asfalt yolun yamacı ilə aşağı axırdı. Mən özümü ələ alıb qışqırdım ki, kafirlər, siz niyə qocanı öldürdünüz. Əmimi ölü bilib ayılmışdım. Bədənimdə salamat yer yox idi. Çənəm sınımışdı, dişlərimin hamısı laxlayırdı. Əlimlə ağzımın laxtalanmış qanını qoparıb ağzımı zorla açdım. Dişlərimin yarısı yox idi.

Xot kəndi tərəfdən erməni qocaları biz tərəfə baxıb sanki ləzzət alırdılar. Mən fikirləşirdim ki, bizim qocalar olsaydı, imkan verməzdilər ki, bizim cavanlar erməniləri döysün.

Bu zaman "Qaz - 69" markalı bir maşın bizə yaxınlaşdı. Ermənilər bir - birinə dedilər ki, "naxaqa yeqav". Gələn kolxoz sədri idi.

Əmim İsrafil və Ağudi kəndindən olan iki yoldaşımızı o qədər döymüşdülər ki, onlar yerdən qalxa bilmirdilər. Mən kolxoz sədrinə yaxınlaşdım ki, bir kəndin ağsaqqalısınız. Bizi öldürməyə qoymayın. O da öz növbəsində hirsələndi ki, sizə deməmişik ki, cavanları öldürün (Erməni dilini az - çox bilirəm), niyə veteranı öldürürsünüz. O elə bu gün, sabah öləcəkdi. Sədr erməni gənclərinə dedi ki, daha bəsdirin, bu cavanlar da tezliklə öləcək, onların bədəninə qan qalmayıb. Dağılın, qaçın.

Mən kolxoz sədrinə dedim ki, mənə kömək edin, bu qocanın meyitini Sisyan - kəndimizə çatdırın. O isə əvəzində bildirdi ki, ölsəniz dünya dağılmayacaq, mən kəndə tələsirəm. O bu sözləri Azərbaycan dilində dedi və maşını sürüb getdi.

Bizi gətirən maşının sürücüsünə yaxınlaşdım və bildirdim ki, bizə necə lazımdırsa dərs verirdin. İndi bizi sənənlə danışdığımız yerə qədər apar. O bildirdi ki, mən sizi maşına mindirsəm, maşın qan olacaq. Apar.

bilmərəm. Yalvardım ki, 1-2 km yol qalıb, cibimdə də 300 rubl pul var, onu da sənə verirəm. Bizi bu kənddən çıxar. Çox çətinliklə pulu götürəndən sonra razılaşdı. Əmimin meyitini qucağıma alıb maşına oturdum.

Maşında hiss etdim ki, əmim hələ ölməyib. Nəbzi yavaş-yavaş vurmağa başladı. Köynəyimi cırıb başının yarasına tıxadım ki, çox qan itirməsin. Maşının güzgüsündən baxıb gördüm ki, yolda gördüyümüz ağ "Niva", "Jiquli" və "Qaz-51" maşını həmin bizim mindiyimiz "Jiquli"ni müşayiət edirlər. Sürücü bizi Gorus-Sisyan yolunun kənarında maşından düşürdü. Özü isə yolda çox yavaş sürdüyü, xarab adlandırdığı maşınla sürətlə Gorus tərəfə şütüdü.

Yolun kənarındakı bulaqda üst başımızın, bədənimizin qanını yuduqdan sonra, mən magistral yolda maşın saxlatmaq istədim. Heç bir sürücü bizi rayon mərkəzinə və ya kəndimizə aparmadı. Ələcsiz qalıb şose yolunun kənarı ilə irəliləməyə başladım. Mən qoca əmimin qoltuğuna girib aparmaq istəyirdim. O, addım ata bilmirdi. Mənə dedi ki, - "qardaş balası, mənə rahat burax burada ölüm. Onsuz da ölürəm".

Əmimi kürəyimə alıb bir neçə addım atmışdım ki, ağız-burnumdan qan fontan vurmağa başladı. Çarəsiz qalıb yerə oturdum və qanqal kollarının arxasında gizləndik ki, yolda bizi görüb öldürməsinlər.

Qoca əmim Həbib su istədi. Bulaqdan isə 300-400 metr aralanmışdıq. Məndə iki selofan torba var idi. Selofan torbanı cibimdən çıxarıb bulaqdan əmimə su gətirmək istəyirdim ki, ortancıl əmim İsrafil qışqırdı ki, yüksək sürətlə gələn maşın bibimin həyat yoldaşı Musanın maşınının səsidir. Geri qayıtdım.

Əmim İsrafil və Ağudi kəndindən olan 2 nəfər yoldaşımız yola tərəf qaçıb - "Musa-Musa"- qışqırmağa başladılar.

Musa maşını çox sürətlə sürdüyündən xeyli qabaqda saxlaya bildi. Bizi tələsik maşına otuzdurdu və bildirdi ki, arxadan onu üç maşın ("Niva", "Jiquli" və "Qaz-51" markalı) qovur. Arxaya baxdım, həmin maşınların bizə çatmasına 200-300 m məsafə qalmışdı.

Musa bizi bu cür vəziyyətdə kəndə aparmaq istəmədi və xəstəxanaya qoymaq üçün maşını rayon mərkəzinə sürdü. Burada isə aləm bir-birinə qarışmışdı. Axşam saat 10-11 radələri idi. Rayon mərkəzində mitinq keçirilirdi.

Bütün cavanlar bir ağızdan qışqırırdılar ki, "Qarabağ bizimdir". Bəzi pəncərələrdən yaşlı arvadların səsi eşidilirdi: - "Azar Qarabağ, çor Qarabağ". Qarabağı türklər sizə verməzlər."

Gözü qızmış cavanlar isə öz qocalarını təhqir edirdilər ki, qapı - pəncərəni örtüb içəri girin, Qarabağ bizim olmalıdır.

Rayon mərkəzində çoxlu hərbi var idi. Musa maşını hərbiyələrin yanında saxladı ki, biz türklük (azərbaycanlıyıq), ermənilər tanısa, bizi öldürəcəklər, kömək edin. Onların köməyi ilə rayon milisinin yerləşdiyi binaya daxil olduq.

Burada Yerevandan çoxlu erməni milis işçiləri də var idi. Bir nəfər milis işçisi mənə yaxınlaşdı və təəccüb etdi ki, biz tapşırıq vermişdik bir türk də Gorusdan salamat gəlməməlidir. Nə üçün sizi öldürməyiblər. Mən rus zabitinə yaxınlaşdım və bildirdim ki, bizim burada olmağımızı həm kənddə bilirlər və həm də dağda Laçın rayonundan olan rastlaşdığımız bir atlıyla öz vəziyyətimiz və yerimiz barədə Bakıya xəbər göndərmişik.

Bundan sonra o mənə dedi ki, mitinq qurtarandan sonra biz sizi kəndinizə çatdırırıq. Mitinq gecə saat 2-3 radələrində qurtardı. Bir neçə yerli milisin və hərbiyələrin köməyi ilə bizi rayon mərkəzindən çıxardılar. Rayon mərkəzindən çıxan kimi qarşımızı 10-15 nəfər əli silahlı erməni kəsdi. Rus əsgəri və yerli milis işçiləri onları başa saldılar ki, bu döyülən türklər rayon komendaturasında qeydiyyatdan keçiblər. Onları siz öldürsəniz, bizə (yəni bizi kəndə aparanlara) cəza verəcəklər. Yaxşısı budur buraxın getsinlər. Onsuz da bunlar kəndlərində öləcəklər.

Gecə saat 4-dür. Kəndə yaxınlaşıyıq. Bütün kənd camaatı səksəkə içində ayaq üstədir. Hamının əli ağaclı, yabalı, baltalıdır. Kənd camaatının silahı ancaq bunlardan ibarət idi. Bizi bu cür görən kənd camaatı daha da sarsıldı. Biz onları sakitləşdirirdik ki, bizi döyməyiblər, yolda erməni maşını qəzaya uğrayıb. Heç kəs sözlərimizə inanmadı.

Bizə söylədilər ki, dünən, yəni iyulun 8-də Xot kəndində Paşayev İsanı və həyat yoldaşı Arifəni də sizin gününüzə salıblar. Maşınlarını isə yandıırıblar. Əmirov Əhliman, Kərimov Seyran və Kərimov Hüseyn də sizin vəziyyətdədir. Əmirov Əhlimanın maşınını yandırır dağdan uçurublar. Sürücü Köçərinin "Niva" markalı maşınını əzib, özünü isə o qədər döyüblər ki, ölümcül vəziyyətdədir.

Kəndə rayon mərkəzindən, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdən, Gorus rayonu ərazisindən bir-birindən ağır xəbərlər gəlirdi. Aclıqdan korluq çəkən azərbaycanlı əhali uşaqlarını aclıqdan xilas etmək üçün rayon dükən - bazarına getməli olurdular. Ən acı xəbərlər də oradan gəlirdi. İsmayılov İsanı, həyat yoldaşını və oğlu Hüseyni rayon bazarında möhkəm döymüşdülər. Traktorçu Məhərrəm Əşrəf oğlu rayon partiya komitəsinin binası qarşısında döyülmüş və gecə səhərə qədər huşsuz vəziyyətdə raykomun binasının səkisində qalmışdı. Kənd çobanları yaylaqlarda, kolxozçular kolxoz bağında, əkinçilər bostanda döyülürdü.

İnformasiyalar bir - birindən dəhşətli olurdu. Kimisə köçüb getmək istəyərkən maşından bütün var-dövləti yerə tökülüb yandırılır, özləri isə döyülürdü.

Döyüldükdən sonra kənddə 24-gün qaldım. İlk 10-15 gündə ağzımı zorla aralayıb qaşığıla yemək - su verirdilər. Əmim Həbibin başının yarası isə gün-gündən ağırlaşdı. Çox böyük zəhmət bahasına onu Bakıya çatdırı bildik.

Əmim Həbib Bakı şəhərinin Əhmədli qəsəbəsində yerləşən əsəb-cərrahiyyə xəstəxanasında müalicə olunmağa başladı. İlk iki cərrahiyyə əməliyyatından sonra başının sınımış sümüklərinin əvəzinə plastmas qoyuldu. Həkimlərin səyi və yüksək ustalığı nəticəsində əmim ölümün pəncəsindən xilas edilsə də, bu travmanın uzun sürən ağırlaşmasından sonra həyatını dəyişdi.

1988-ci ilin avqust ayının ortalarında xəstə atamı və yaşlı anamı Bakıya köçürmək istədim. Heç biri razı olmadı. Ümumiyyətlə, kəndimizi, ata-baba yurdunu kənd əhalisi tərk etmək istəmirdilər. Avqust ayının 20-də Bakı - Sumqayıt və Azərbaycanın müxtəlif yerlərində yaşayan kəndimizin 10-15 nəfərə yaxın adamı ilə gecə saat 4-də dağ yolları ilə Urud-Gorus-Qubadlı yolu ilə səfərə çıxdıq.

Ona görə gecə yola çıxmışdıq ki, qocalar, qadın və uşaqlar nankor ermənilərin əlinə keçməsin. Səhər 8-də Gorus və Qubadlı rayonları arasında olan keşikçi məntəqəsinə çatdıq. Erməni milis işçiləri bizi Qubadlıya buraxmırdılar. Onlar yaxınlıqda yerləşən Xinzirək kəndinə nümayəndə göndərdilər ki, Sisyan rayonundan olan türklər sərhəddi keçmək üzrədirlər. Tezliklə kənddən onlarca cavan adamlar (onlara "adam" deməyə adamın dili də gəlmir, yaxşısı budur canilər, qanıçənlər deyək) gəldi. Əlimizdə nə aparırdıq alıb yerə tökdülər. Axırda məcbur qalıb kəndimizdən olan sürücü Səlimlə məntəqədə olan milis gözətçisinin yanına girdik. Cibimizdə olan pulları verdikdən sonra bizi Qubadlı postuna tərəf buraxdılar. Məni qəhər tutdu. Bir vaxtlar Azərbaycanın sərhəddindən doğma Vətənə ayaq basarkən özümü xoşbəxt sanırdım ki, ata-baba yurduna, doğma kəndimizə qədəm qoyuram. İndi isə doğma Vətənimdən qaçıb canımı qurtarmaq üçün rüşvət verirdim.

Orada isə bizi çox həyəcanla Qubadlıda olan dostum İxtiyar, atası Bəxtiyar əmi, qardaşları, Nüsrət həkim və onlarca tanımadığım Qubadlı camaatı gözləyirdilər. Bakıdan və Sumqayıtdan da qohum-qardaşlarımız Qubadlıya, sərhədə gəlib bizi gözləyirdilər. Həmin gün Qubadlı camaatı bizi Bakıya buraxmadı. Bakıya zəng vurdular ki, sağ-salamat Qubadlıdayıq.

Erməni cəlladlarının bizim xalqın başına gətirdikləri müsibətlər barədə ölkənin o rəhbəri qalmadı ki, teleqramlar göndərməyə. Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyi də heç bir kömək göstərmirdi. Ermənilərin mənim, əmələrimin və Ağudi kəndindən olan yoldaşlarımızın döyülməyi barədə SSRİ Müdafiə naziri Yazova, Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Kruyuçkova, SSRİ-nin, Ermənistanın və Azərbaycanın bütün rəhbər işçilərinə vurduğumuz teleqramlar və ərizələrə yalnız o cavabı alırdıq ki, günahkarlar tapılmayıb. Biz isə aydın bildirirdik ki, cinayətkar Xot kəndinin kolxoz sədri Arakelyan Henrik Qurqənoviçdir. Hara teleqram vururduqsa, bir cavab ala bilmirdik. Cavabların əksəriyyəti Gorus rayonundan gəlirdi və bildirilirdi ki, günahkar tapılanda sizə məlumat verəcəyik.

Doğma kəndimlə son görüşüm belə oldu. Bakıya qayıtdıqdan sonra Bakıda yaşayan kənd ziyalılarımızla birlikdə Ermənistanda yaşayan soydaşlarımıza kömək etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının bir sıra rəhbərlərinin yanında oldum. Nə faydası. Heç kimdən kömək diləyə bilmədik. 1988-ci il dekabrın 2-də doğma kəndimiz Urud və bütün Ermənistan azərbaycansızlaşdırıldı.

Sahib ABDULLAYEV,
coğrafiya elmləri namizədi.

Meğri rayonunun Lök kənd sakini Şamiran Abbasovun başına gələnələr

Mən düz 36 il öz kəndimizdə müxtəlif vəzifələrdə - təsərrüfat briqadiri, ferma müdiri, kolxoz partiya təşkilatının katibi, kolxoz sədri işləmişəm. Rayonda işləyən vəzifəli ermənilərin demək olar ki, hamısı məni tanıyırdı. Çoxu mənim evimdə qonaq olmuş, süfrəmdən çörək yemişdi.

Lakin 1988-ci ilin fevral ayından başlayaraq, ermənilərin bizə qarşı münasibəti kəskin şəkildə pisləşdi. Bizi sıxışdırmağa, açıq aydın şəkildə köçüb Azərbaycana getməyimizi təkid etməyə başladılar. Həmin ilin sentyabrında artıq rayonda yaşamaq dözülməz hala çatmışdı.

1988-ci ilin noyabrında bir yas mərasimində iştirak etmək üçün Bakıya gəldim. Bakıya gələndən iki gün sonra eşitdim ki, ermənilər kəndi dağıdıblar, kənd camaatı isə Mincivan stansiyasına yığışıblar. Noyabrın 22-də qatarla Bakıdan Akaraya gəldim. Oradan avtobusla Mincivana, kənd camaatının yığışdığı yerə getdim. Ömrümdə elə dəhşətli mənzərə görməmişdim. Camaat əyni-başı çılpaq, ac-susuz dəstə-dəstə yığışib yük vaqonlarının arasında küləkdən daldalanırdılar. Bir tərəfdə anasını itirmiş bir uşaq qışqırır, bir tərəfdə isə evi yandırılmış bir qadın nalə çəkirdi. Soraqlaya-soraqlaya əvvəl bacılarımı, sonra oğlumla gəlinimi tapdım. Məni görən kimi kiçik nəvəm hönkürüb ağlamağa başladı: - Baba, biz qaçdıq, nənə isə gələ bilmədi, indi yəqin onu ermənilər öldürüblər".

Həyat yoldaşımın ayaqları xəstə olduğundan o piyada gəzə bilmirdi. Buna görə də erməni saqqallıları kəndə hücum edib, camaatı qovub pay-piyada kənddən çıxaranda yoldaşım kənddə qalmışdı. Öldü-qaldısından heç kimin xəbəri yox idi.

Dedim ki, ölsəm də, kəndə qayıdacam, nənənizin ya ölüsünü, ya da dirisini gətirəcəyəm. Kəndə getməyə isə heç bir nəqliyyat vasitəsi yox idi. Piyada gəlib Zəngilanın Bartaz stansiyasına çıxdım. Yük vaqonlarının yanında Lehvaz və Maralzəmi camaatının toplaşdığını gördüm. Onlara yaxınlaşdım, bizim kənddən xəbərlərinin olub- olmamağını soruşdum.

Mənə dedilər ki, axırıncı yük vaqonunda sizin kənddən 3-4 ailə gəlib. Vaqona yaxınlaşanda kolxoz sədri Baba Babayevi gördüm. Ermənilər onu o qədər döymüşdülər ki, yazıq ayaq üstə dayana bilmirdi.

Baba bəzi məişət əşyalarını "UAZ" markalı yük maşınına yığıb gətirmək istəyirmiş ki, Meğridən keçəndə ermənilər onun qabağını kəsiblər. "Heç bir türk Ermənistanından heç bir şey aparmamalıdır" deyərək, onun əşyalarını yerə töküblər. Etiraz etdiyinə görə Baba Babayevi vəhşicəsinə döyüblər, sonra isə yarımcan vəziyyətdə gətirib dəmiryol platformasına atıblar.

Zəngilandan Meğriyə qədər piyada getdim. Bərk soyuqlu, çovğunlu bir gün idi. Gecə qaranlıqda rayondan keçib getmək çox təhlükəli idi. Erməni cavanlar əllərində silah, armatur parçaları dəstə-dəstə gəzərək, özləri demişkən "qurbanlıq türk" axtarırdılar. Rayon mərkəzində isə 3-4 min erməni toplaşib mitinq keçirirdilər. Gecə qalmaq üçün rayon icraiyyə komitəsinə getdim ki, hər halda hökumət idarəsində mənə bir köməklik göstərərlər. Növbətçi məni heç qapıdan da içəri buraxmadı: - "Biz türkə sığınacaq vermirik. Rədd ol, hara gedirsən get", - deyərək qapıdan qovdu. Oradan rayon milis idarəsinə getdim. Növbətçiyə dedim ki, mən Lök kəndinə getməliyəm. Ya bir maşın verin, adam qoşun məni aparsın, ya da bir dustaq kimi kamerada səhərə kimi saxlayın. Növbətçi məni rəisin yanına apardı. Rəis isə - "yol açıqdır, hara istəsən gedə bilərsən. Kimsə sənə bir şey eləsə, müraciət edərsən, araşdırarıq" - deyərək məni idarədən qovdu.

Soyuq iliyimə işləyirdi. Bakıdan çıxandan artıq 2 gün keçsə də, dilimə bir parça çörək dəyməmişdi. Yeriməyə taqətim, qalmağa yerim yox idi. Çöldə qalsam ya şaxta dondurardı, ya da ermənilər görüb öldürərdilər.

Meğri rayon mərkəzindən sərhəd zastavasına 2-3 km yol idi. Zastavaya getdim. Ora təhlükəsiz idi. Gecəni orada qaldım. Səhər iki nəfər hərbcinin vasitəsilə kəndimizə getdim. Gördüm ki, kənddə 10-15 yük maşını, yüzə qədər də mülki geyimdə erməni vardır. Onların içərisində Sovet sədri, rayon partiya komitəsinin, prokurorluğun, təhlükəsizlik idarəsinin və milis idarəsinin işçilərini tanıdım. Evləri gəzir, ev əşyalarını siyahıya alır, dediklərinə görə Azərbaycandan gəlməli olan ermənilər üçün hazırlayırdılar. Evə getdim yoldaşım sağ-salamat idi.

Tövlədəki mal-heyvan acından və susuzluqdan mələşirdi. Heyvanları suvarıb yemlədim. Özüm də bir tike çörək yeyəndən sonra hərbcələrin müşayiəti ilə kəndə çıxıb, raykomun nümayəndəsindən ev əşyalarını və heyvanlarımı aparmaq üçün maşın istədim. O mənə dedi ki, heç nəyə əl vurmaq olmaz. Dövlət komissiyası icazə verəndən sonra hamınız qayıdıb, gələrsiniz və hərə öz əşyalarını aparar. İndi isə yalnız yataq dəsti apara bilərsən.

Yük maşınlarının birinin sürücüsünə yaxınlaşdım. Bizi dəmiryol stansiyasına aparmaq üçün 50 manat istədi. Əlacım yox idi, deyə razılaşdım. Hansı ki, adi vaxtlar həmin yolu ən çoxu 10 manata aparardılar. Dörd dəst yorğan-döşək və iki xalça götürdüm - bundan artıq bir şey götürməyə qoymadılar.

Maşına minəndə azərbaycanca yalvarış səsi eşitdim. Qonşuluğumuzda hər iki gözündən kor bir kişi yaşayırdı. Bu onun səsi idi. Sən demə camaat kənddən qovulanda bu adam evdə qalıbmış. Qayıtdım onu da götürdüm, dalıma alıb maşının kabinasına mindirdim. Özüm isə həyat yoldaşım və hərbcilərlə kuzova mindik.

Dəmiryol stansiyasına üç kilometr qalmış erməni sürücüsü maşını saxladı ki, yüz manat verəcəksən. Mənim isə cəmisi səksən manatım var idi. Nə qədər dil tökdüm, yalvardım, razılaşmadı. Çatmayan 20 manatın əvəzində əldə toxunmuş yun xalçalardan birini götürdü ki, onun qiyməti ən azı 500 manat olardı.

Meğri dəmiryol stansiyasında rayonun müxtəlif kəndlərindən gəlmiş 100-150 ailə ev-eşik əşyalarını da töküb, onları Azərbaycana aparacaq yük qatarını gözləyirdi. Çox ürək ağrından bir mənşərə var idi. Bərk qar yağırı, külək əsirdi. Uşaqlar, qocalar, qadınlar götürə bildikləri paltar-palaza bürünüb soyuqdan bir təhər qorunurdular. İnsanların qışqırığı, ah-naləsi bir-birinə qarışmışdı.

Bu vaxt çiyində videokamera olan iki rus jurnalisti bizə yaxınlaşdı. Kimliyimizi, hardan gəlib, hara getdiyimizi, bu hadisələrə münasibətimizi soruşdu, camaatı çəkib getdi. Dəhşətli burasıdır ki, iki gün ondan sonra Mincivan stansiyasında təsadüfən televizorda Moskvadan göstərilən "Vremya" proqramında Meğri stansiyasında bizi qatar gözləyən vəziyyətdə göstərsələr də, tamam başqa adda təqdim etdilər. Guya ki, burada didərgin vəziyyətdə, çıl-çılpaq, ac-susuz toplaşmış insanlar Sumqayıtdan, Bakıdan və Gəncədən qovulan ermənilərdir. Moskvanın bu haqsızlığı indiyə qədər də mənim yadımdan çıxmır.

Mincivanda düz 10 gün stansiyada qaldıq. On gündən sonra kəndə qayıtmağımıza icazə verildilər. Gedib kənddə evimizi tar-mar gördük. Nə mal-heyvandan, nə ev əşyalarından, nə də mebellərdən əsər-ələmət qalmamışdı.

Qafan rayon sakini Fərzal Bəhramovun söylədikləri

Qafan erməniləri 1988-ci ilin aprel ayından etibarən küçələrdə toplaşib, millətçi-daşnak şüarları səsləndirirdilər. Bir həftədən sonra "Şəhər və Rayon Sovetləri binasının qarşısında Mədəncilərin mədəniyyət sarayı"-nın yanında, böyük meydanda izdiham çalxalanırdı.

Əsas şüarları "Qarabağ bizimdir. Burada və Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar çıxıb getməlidirlər" idi.

Sentyabr ayında mitinqlər ardıcıl keçirilməyə başladı. O qədər adam gəlmişdi ki, daha bu iri meydana sığışmırdı. İzdiham şəhər stadionuna üz tutdu. Stadionun mərkəzində uca tribuna düzəldilər, mikrofon quraşdırdılar. Şəhər və rayon fəalları, yüksək rütbəli məmurular növbə ilə tribunaya qalxıb nitq söylədilər. "Qarabağ bizimdir", "Bu yerlər və Naxçıvan bizim dədə-baba torpaqlarımızdır", "Böyük Ermənistan torpaqları bizə verilməlidir", "Verməsələr, müharibə yolu ilə alacağıq" - deyə ucadan qışqırırdılar. Əllərində bayraqlar tutmuş "Ermənistan milli hərəkatı"-nın fəalları azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrə gedir, bir neçə dəqiqə bədnam şüarları təkrar edir, yenə geri qayıdırdılar.

Gördülər ki, azərbaycanlılar şüara, haray-qışqırığa məhəl qoymurlar. Gecələr "Pirişli", "Transport", "Sarı dəre" adlanan məhəllələrə mütəşəkkil hücumlar təşkil etdilər. Şəhərin azərbaycanlı əhalisi vahiməyə düşüb, gecə yarısı, (saat 12-dən sonra Mincivana gedən şəhərlərarası iki vaqondan ibarət qatar tərpnirdi) saat 2-də, 3-də piyada qatar yolu ilə Zəngilan şəhərinə qaçdılar. Sabahısı gün tezdən "Bakı-Zəngilan" qatarı və yük aparıcı qatarlarla yenə Qafana qayıtdılar. İlk günlərdə çox mədəni davranan ermənilər tədricən azərbaycanlıları daşa basırdılar. Uşaqlar adamları söyürdülər. Bir gün danışdılar ki, sovxozun baş mühasibi Süleymanı o ki, var döyüblər. Söz-söhbət gədirdi ki, Sünik sovxozunda "Krunk" təşkilatının qərargahı yerləşibdir və özü də bir neçə il əvvəl təşkil olunubdur. Şəhərin üç sayılı rus məktəbində bir neçə ucqar kəndlərdə də bu "Krunk" təşkilatının stabları çoxdan işləyirmiş və heç kəs qorxudan onlar barədə heç kimə bir söz demirmiş.

1988-ci ilin yazında və yayında qorxudan gecələr Qafanda adam qalmırdı. Azərbaycanlılar ya Qafanın kəndlərinə, ya da Mincivana, Zəngilanın kəndlərinə gedir, gecə yatıb səhər işə qayıdırdılar. Bir çox iş yerlərindən azərbaycanlıları işdən qovdular. Mədənlərdə, tikintidə və başqa yerlərdə işləyən azərbaycanlıları daha işə buraxmırdılar.

Camaatın çoxu Zəngilan Peşə-texniki məktəbinin binasına sığınmışdı. Yüzlərlə Qafan şəhər sakini olan azərbaycanlı nə evində qala bilirdi, nə də onu işə buraxmırdılar. Bu ayaq altında qalan, təhqir edilmiş insanların halına heç kəs yarırdı. Onlar qohumlarının evində yemək yeyib, gəlib məktəbdə qalırdılar.

Evin kişisi Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə və s.- də ev və iş axtarır, evlərini dəyişirdilər. Ümumiyyətlə, hər 100 adamdan təxminən 5-i, 10-u evini dəyişə bildi.

Noyabr ayı vəziyyət son dərəcə dözülməz oldu. Ermənilər azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə silahlı adamlar göndərirdilər. Kəndin rəhbərinə tapşırıdılar ki, sizə iki gün vaxt veririk, əgər çıxmasanız hamınızı qıracağıq. 1988-ci ilin dekabrın 10-da Qafan saqqallıları Şayıflı kəndlərinə silahlı hücum etdilər, əməlli başlı vuruşma oldu, adam öldü, qan töküldü.

Cambor ətrafındakı bütün kəndlərin, bir sözlə, dağdan yuxarı kəndlərin hamısının sakinləri gecə yarı dağlarla, dərələrlə Pirçivana qaçdılar. Həmin hücum zamanı ermənilər 6-7 nəfər adam öldürdülər. Şayıflı stansiyasının rəisi Mamedin oğlu Bakıdan evə gəlmişdi, toyunu eləyirdilər. Toyun qızgın yerində ermənilər toy olan həyətdə top atdılar. Bəy tikə-tikə oldu, Mamedin qıçı dibindən qırıldı, gətirdilər Bakıya, o da Bakıda keçindi. Gəyəli sakini, mantyor Əvəzi güllə ilə vurdular, yerindəcə canını tapşırırdı.

İndi Qafan rayonunun azərbaycanlıları ən çox Bakı şəhərində, Sumqayıtda, Xızının özündə və kəndlərində, Gəncədə, bəlkə də köhnə İttifaqın bir çox şəhər və kəndlərində məskunlaşıblar.

V HİSSƏ

ZƏNGƏZURDA İZİM QALDI

QAFAN RAYONU*

Zəngəzurda azərbaycanlıların tarixən ən geniş məskunlaşdığı rayon Qafan (hazırda Kapan) rayonu sayılır. Zəngəzur Ermənistana verildikdən sonra Qafan rayonu inzibati ərazi kimi 1930-cu il sentyabrın 9-da təşkil olunmuşdur. Qafan rayonu Sisyan, Gorus, Meğri və Zəngilan rayonları ilə həmsərhəddir. Ərazisi 1345 km² təşkil edir, əhalinin orta sıxlığı 1988-ci ildə hər km² - 22 nəfər, Qafan şəhərində 300 nəfər təşkil etmişdir.

* Bu hissədə Zəngəzurun Ermənistana verilmiş yaşayış məntəqələrindən bəhs olunur.

Təbiəti

Qafan rayonu Zəngəzurun cənub hissəsində yerləşən, sıldırımli qayalar, sərt uçurumlar, sıx meşələr, keçilməz çılpaq dağlar, bir-birini kəsib keçən dərin dərələr diyarıdır. Şimalda Bərgüşad, cənubda Meğri dağ silsiləsi, şərqdə **Xüstub** zirvəsi (3202 m.) ilə əhatə olunmuşdur. Oxçu çayının orta axını və Xüstub zirvəsinin şərq hissəsində Qafan çökəkliyi yerləşir. Xüstub dağının hər tərəfində özünəməxsus gözəl, dağətəyi çəmənliklər, meşəli yamaclar, güneyli-quzeyli otlaqlar, kolluqlar, göz oxşayan vadilər, vadilərdən qalxıb dikələn təpələr bu dağlıq rayonun gözəlliyini daha da əsrarəngiz edir.

Qafanın təkrarsız təbiəti və bitkilər aləmi çox qədimlərdən səyyah və tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Hələ XIV əsrdə tanınmış İran alimi və salnaməçisi **Fəzlullah Rəşidəddin** özünün "Ahsar və əhya" ("Təsir və dirçəliş") əsərində yazırdı: "Ərcəvan bəzək ağacıdır, Naxçıvan vilayətinin Qafan dağlarında və İsfahanda çoxdur" (səh. 67). "Zoğal ağacı gavalı ağacına bənzərdir; Naxçıvan vilayətinə aid olan Qafanda, Gəncənin və Gürcüstanın bəzi vilayətlərində bitir" (səh. 46). Bu yazıda iki fikir diqqəti cəlb edir: Qafanın orta əsr təbiətinə dair informasiya və Qafanın Naxçıvan vilayətinə aid olması.

Zəngəzurdakı ən uca dağ zirvəsi - Qapıcıq (3904 m) zirvəsi də Qafan rayonunun ərazisindədir. Rayon ərazisinin 25%-dən çoxunu dağ aşırımları və qayalıqlar təşkil edir.

Qafan rayonu **dağ-mədən** rayonu kimi iki yüz əlli il bundan öncədən məşhur olmuşdur. **Qacaran** (əvvəllər Gecələn) mis-molibden, Qafan (əvvəllər Qatar) mis və gümüş (polimetal) mədən yataqları, şist, bazalt layları ehtiyatı orta əsrlərdən məlum olsa da, bu yataqların əsaslı işlənməsinə XIX əsrin ikinci yarısından fransızlar tərəfindən başlanmışdır. Onlar bölgədə ilk müasir misəritmə zavodunu Qafanda tikmişlər.

Bütün Zəngəzur ərazisi kimi, Qafan rayonu da aktiv seysmik zonaya daxildir. 1931 və 1967-ci illərdəki zəlzələlər zamanı rayonda xeyli dağıntılar olmuşdur.

Qafan rayonunun dağətəyi yerlərində iqlim quru və qismən subtropik, dağlarda isə sərt soyuq havalarla şərtlənir. Vadilərdə illik orta temperatur **12°C** təşkil etdiyi halda, dağlarda orta temperatur 0; **-14°C** olur, yanvar ayında isə şaxtalar **-26; -42°C**-sə çatır. Qafanda iyul ayında orta temperatur **+22°C** təşkil edir. İllik yağıntıların miqdarı 500 mm, dağlarda 850 mm olur.

Oxcu, Gıği, Şikahog, Sav, Çaundur çayları rayonun ərazisindən keçir. Oxcu çayı hövzəsinin yuxarı hissəsində "Turş su" deyilən məşhur mineral bulaqlar vardır. Qazangöl və Yaşılqöl gölləri də Zəngəzurun uca dağlarında yerləşir. Rayonun ərazisində dağ və meşə torpaqları, alp çəmənlikləri üstünlük təşkil edir.

Qafan rayonu Zəngəzurun ən "yaşıl" rayonu sayılır, belə ki, burada meşələr ərazinin 30%-ni təşkil edir (42034 hektar). Meşələrdə əsasən vələs, pəlud, vən (göyrüş), ağcaqayın, cəviz ağacları bitir. Orta hesabla, Qafan meşələrində bitən hər yüz ağacdən biri cəviz ağacıdır. Dərin meşələrdə sərt şaxta olmadığı üçün cəviz ağacı bu meşələrdə uzun ömür sürür.

Kolluqlar və meşələr dadlı armud, əzgil, zoğal, yemişan, badam, itburnu, quş armudu, dağdağan, püstə ağacları ilə doludur. Meşələrdə ayı, qaban, cüyür, dağ keçisi, vəhşi qoyun (muflon), canavar, bəbir, vaşaq, müxtəlif quş növləri vardır (199, 33-36).

Tarixi öçerk

Qafan rayonunun ərazisində insanlar hələ b.e.ə VI əsrdə məskunlaşmışlar.

Albaniyanın Sünik (Sisakan) vilayətinin qədim alban və erməni mənbələrində adı çəkilən Baqx, Zork, Qovsak əyalətlərinin ərazisi indiki Kapan rayonunun ərazisinə uyğun gəlir.

Qafan rayonunun ərazisi qədim Qafqaz Albaniyasının bir bölgəsi kimi uzun illər Arran dövlətinin təsiri altında olmuşdur. Bu bölgə VII əsrin ortalarına qədər Sasani imperiyasının, 740-cı ildən sonra isə bir neçə əsr Ərəb Xilafətinin tabeliyində yarımmüstəqil knyazlıq kimi mövcud olmuşdur.

Babəkin Xilafətə qarşı mübarizəsinin son dövrləri Zəngəzurla, o cümlədən, Qafan rayonu ilə bağlı olmuşdur. Qafan rayonunda son zamanlara qədər qalıqları saxlanılan Oxçu qalası, Qırqalası, Babək qalası və s. qədim istehkamlar, bu yerlərin Bəzzeyn dağları ilə yaxın ərazilər olması, Xürrəmilər hərəkatı ilə bağlı tarixi mənbələrdə Qafan rayonunun ərazisindəki toponimlərin adlarının çəkilməsi və s. kimi dəlillər Qafan rayonunun atəşpərəst babalarımızın məskəni olduğunu bir daha təsdiq edir.

Qafan rayonunun adı tarixi mənbələrdə 1074-cü ildən başlayaraq Kapan şəklində çəkilir. Çox güman ki, bu ad qədim türk tayfalarından olan peçeneqlərin kapan tirəsinin adı ilə bağlıdır (129, 106; 107).

Kapan, Qafan, Qapan adı ilə Türkiyədə, Azərbaycanda (Qapanlı), Gürcüstanda və Şimali Qafqazda yaşayış məntəqələri vardır. Bu da ki, toponimin tayfa adı ilə, etnosla bağlılığını göstərən əlamətdir. Peçeneqlərin bu yerlərə gəlişindən əvvəl Albaniyanın Sünik vilayətinin ərazisinə daxil olan Qafan mahalı Haband, yaxud Aband adlandırılmışdır. Aband mahalının adı Moisey Kalankatuklunun "Alban tarixi" əsərində (88, I kitab XIV fəsil) Arsağın bir əyaləti kimi qeyd olunur. Bu yerin adı Moisey Xorenskinin "Tarix"ində də, Sisakan vilayətinin Haband bölgəsi kimi qeyd olunur (23, III kitab, III fəsil).

Bu şəhərin adı Qafan şəklində ilk dəfə fars mənbələrində (Rəşidəddin) işlənmişdir.

Orta əsr İran tarixçisi və coğrafiyaşünası Həmdullah Qəzvininin 1345-ci ildə yazdığı "Zeylə tarix-e qozide" ("Seçilmiş tarixə əlavə") kitabında nəql edilir: "Əmir Hüseyn Çobaninin oğlu Əmir Qoç Həsən, Əmir Şeyx Həsən Çobanidən daldalanıb Qafan yaxınlığında olan Qarakilsəyə qaçdı və orada gizləndi (62, 54).

Qafan şəhəri XVIII əsrə qədər Kapan qalasından (erməni mənbələrində Baqaberd) ibarət olmuşdur. Kapan qalası Kapan-Qacaran (oğuzların qacar tayfalarının adı ilə bağlıdır) şosse yolunun üstündə, Oxçu çayının sağ sahilində, indiki Kapan şəhərindən 10 km şimalda olmuşdur.

Kapan qalası 1103-cü ildə qəza Səlcuq türkləri tərəfindən fəth edilmiş, Kapan əhalisinin müsəlmanlaşdırılması prosesi bu dövrdə demək olar ki, başa çatdırılmışdır. Erməni mənbələrində qeyd olunur ki, Səlcuq türkləri Sünik knyazlığının paytaxtı sayılan Baqaberd qalasını ələ keçirmiş və orada olan 10 min dini mövzuda (xristian) əlyazmanı məhv etmişlər (199, 34).

Çingiz xanın Qərb yürüşünü davam etdirən moğol-tatarlar XIII əsrin 30-cu illərində Süniki, o cümlədən, Kapan rayonunun ərazisini işğal etmişlər (116, 47).

Qafan rayonu XV əsrdə Qaraqoyunlular və Ağqoyunluların, 1510-cu ildən isə Səfəvi xənadanının təsir dairəsində olmuş, 1578-ci ildə isə osmanlıların təbəçiliyinə keçmişdir.

Osmanlı Türkiyəsi ilə Səfəvilər dövləti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən bu ərazi 1639-cu ildə Zəngəzurun qalan əyalətləri ilə birlikdə İranın, daha sonra isə Türkiyənin hökmranlığı altına keçmişdir.

1722-26-cı illərdə gürcü mənşəli Davit Bek Qafanda Səfəvilərə qarşı üsyan qaldırmış, iki il ərzində isə Baqaberd (Qapan, yaxud Oxçu qalasını) öz əlində saxlamışdır.

1730-cu ildə Türk qoşunları Qafanı ələ keçirmişlər, İran hökmdarı Nadir şah Əfşarın qoşunları 1735-ci ildə Qafana girmişdir. Qafanın ərazisi 1805-ci ildə Rusiyaya birləşənə qədər Qarabağ xanlığının tabeliyində olmuş və Qarabağ xanları tərəfindən idarə edilmişdir.

Qarabağ Rusiyaya birləşdirildəndən sonra xanlıq ləğv edilmiş və xanlığın ərazisində 1829-cu ildə Qarabağ qəzası yaradılmışdır.

Orta əsrlərdən başlayaraq Qafanda mis-molibden mədənləri tapılmış və mis istehsalı geniş vüsət almışdır. XIX əsrin ortalarında fransızlar Qafan şəhərində o dövr üçün müasir sayılan avadanlıqlarla təchiz edilmiş mis istehsalı zavodu qurmuşlar. Fransızlarla yanaşı mis mədənlərinin bir hissəsi Zəngəzurdə adlı-sanlı nəsil kimi tanınan Sultanovlara və aladinli Bəylər bəyə məxsus olmuşdur.

Tarixi mənbələrin verdiyi bilgilərə əsasən Kapan rayonu ərazisində mis yataqlarının olmasının XIII əsrdə kəşf edilməsi qənaətinə gəlmək olur. O vaxtlar Ecanan mis mədənləri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Burada karxana adlı misəritmə sahəsi (qalıqları Qafan şəhərinin yaxınlığında) işləyirdi.

Qafan rayonunun ərazisi Zəngəzur qəzasının bir hissəsi kimi 1861-ci ildə Azərbaycanın Yelizavetpol quberniyasına daxil edilmiş, çar Rusiyası **dağıldıqdan** sonra, 1918-ci ildən 1920-ci ilin dekabr ayının 1-dək Demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibində olmuşdur. Bu tarixdən sonra isə Sovet Rusiyasının hərbi-siyasi təzyiqləri altında Zəngəzurun böyük bir hissəsi kimi Qafan torpaqları da Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası deyilən, əslində Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış ölkənin tərkibinə qatılmışdır.

Qafan rayonunda bütün tarix boyu azərbaycanlılar ermənilərdən çox olmuşdurlar. 1831-ci ildə rayonun ərazisində yaşayan əhalinin 1940 nəfərini azərbaycanlılar, 1872 nəfərini isə ermənilər təşkil etmişlər. 1873-cü ildə azərbaycanlılar 6703 nəfər, ermənilər isə 3612 nəfər olmuşlar. 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım və deportasiya aktından sonra rayonda yaşayan iyirmi minə qədər azərbaycanlıların təxminən 30%-i qətlə yetirilmiş, qalanları isə öz doğma yurdlarından qovulub, çıxardılmışlar.

Sovet hakimiyyəti illərində Qafan azərbaycanlılarının yalnız kiçik bir hissəsi geriyyə qayıtmışdır. 1931-ci ildə Qafan rayonunda yaşayan azərbaycanlılar cəmiyyəti 5713 nəfər təşkil etmişlər (206, 136-137).

1918-ci ilə qədər Qafan rayonundakı 130 yaşayış məntəqəsinin 104-də azərbaycanlılar, yalnız 26-da ermənilər yaşamışlar.

Qafan rayonunun tanınmış ziyalılarının biri olan əməkdar müəllim **Cəlal Zeynalovun** elmi-tarixi mənbələrə əsaslanaraq verdiyi təsnifata görə, Qafan rayonunun azərbaycanlı kəndlərini 5 bölgəyə - Qafan dərəsi, Gıgı dərəsi, Ecanan mahalı, Oxçu dərəsi, Sünik bölgəsinə ayırmaq olar (68, 53).

1. **Qafan dərəsi.** Rayon mərkəzindən başlamış Qafan qalasına - Zeyvəyə qədər olan kəndlər: Şəhərcik, Açağ, Aşağı Kirətağ, Yuxarı Kirətağ, Davidbəy, Quşçulu, Arxüstü, Qala, Yamaxlı, Armıdılı, Köşəkənd qışlağı, Kənd Craxor, Aşağı Craxor, Baldırqanlı, Qatar, Bix, Bix bazarı, Qatar şamı.

2. **Gıgı dərəsi.** Gıgı yarımrayonu, Zeyvədən başlayaraq Acıbac və Kırsa qədər olan kəndlər: Qovşud, Qarabaşlar, Mollalı, Baharlı, Daşbaşı, Kənd Pürülü, Pürülü, Gıgı, Səncərəli, Dərməzür, Pəyhan, Mahmudlu, Keypəşin, Acıbac, Kurud, Kırs, Çiriş, Kərd, Yuxarı Kərd, Həçəti, Zeyvə.

3. **Ecanan mahalı.** Baydaqdan başlamış Dörtü, Şabadinədek olan kəndlər: Təcəddin, Almalıq, Yeməzli, Axtaxana, İncəvar, Paşa kəndi, Xələc, Molla Uruzbər qışlağı, Taxta kənd, Turabxanlı, Noraşennik, Çobanlı, Oxdar, Hürmas, Qaradğa, Hünüt, Ağgöl, Dörtü, Şabadin, Dörvus, Kisar, Giləməşə, Kollu, Qışlaq.

4. **Oxçu dərəsi.** Qafan qalasından başlamış Oxçu-Şabadinədək olan kəndlər: Müsəlləm, Əfsərli, Əcili, Şotalı, Boğazcıq, Oxçu, Aralıq, Pirdavdan, Atqız, Şabadin, Qapıcıq.

5. **Sünik bölgəsinin kəndləri:** Qafan şəhərindən cənuba doğru yerləşən kəndlər: Gomaran, Baydaq, Aşağı Gödəkli, Baharlı, Bəsid (Sav çayının yanında), Bəkdaş, Qaraçimən, Sizinək, Yamaxlı, Yuxarı Gödəkli, Gökəli Ziciqan, Göllü zəmi, Sünik, Göllü, Cıbilli.

Zəngəzur azərbaycanlılarının 1918-ci ildəki faciəsindən sonra Qafan rayonundakı azərbaycanlı kəndlərinin hamısı dağıdılmış, talan edilmiş, yandırılmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində yalnız **48 kəndin** camaatı geri qayıtmışdır ki, onlardan **11-i** ermənilərin apardığı milli ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində Sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif bəhanələrlə ləğv edilmiş, 12 yaşayış məntəqəsinin isə adı erməniləşdirilmişdir.

1988-ci ilin əvvəllərində Qafan rayonunda azərbaycanlılar yaşayan 37 yaşayış məntəqəsi olmuşdur ki, həmin ilin sonunda bu kəndlərin hamısı ermənilər tərəfindən zorla boşaldılmış, azərbaycanlı əhali öz ata-baba yurdlarını tərk edərək Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına, əsasən Bakı və Sumqayıt şəhərlərinə pənah gətirmişlər.

Ermənilərin uzun illər bu və ya digər üsullarla həyata keçirdikləri türksüzləşdirmə, monoetnik dövlət yaratmaq siyasətinin nəticəsində, 1988-ci ilin sonunda bu respublikanın tərkibində olan digər bölgələrdə olduğu kimi Qafan rayonunda yaşayan aborigen sakinlər-azərbaycanlılar sonuncu nəfərinədək deportasiya olunmuşlar.

Qafan rayonunun 1988-ci ilə qədər mövcud olmuş azərbaycanlı

KƏNDLƏRİ

Açağu kəndi (qəsəbəsi)

Qafan rayon mərkəzindən 7-8 km şimal-qərbdə, Qır qalası dağının ətəyində, Oxçu çayının sol sahilində, Şəhərcik və Davudbəy qəsəbələrinin arasında yerləşir. Kəndin adının mənası dəqiqləşdirilməmişdir. Haça dağ arasında yerləşən kənd mənasında olduğu güman edilir. Kənd mənzərəli bir yerdə yerləşmiş, meşəliklə əhatə olunmuşdur. Kəndin yaxınlığında 75 metr hündürlükdən tökülən, əsrarəngiz gözəlliyə malik Şır-şır şalaləsi yerləşir. Kəndin tarixi bərdə əlimizdə tutarlı, yazılı mənbələr olmasa da, Açağu kəndinin ətəyində çox qədim qəbir daşlarının olması, iki Alban kilsəsinin mövcudluğu burada çox qədimdən insanların məskunlaşdığını göstərən dəlillərdir. Açağu kəndindəki kilsələrdən biri 1988-ci ilə qədər sağ-salamat qalırdı. Kilsə divarlarında heç bir yazı olmasa da, məbədin erməni kilsəsi olmadığı məlum idi. Ən azı ona görə ki, ermənilər bu kilsəyə iddia etmirdilər. Açağu kəndinin ətrafındakı bulaq, əkin və örüş yerləri və s. toponimlər təmiz Azərbaycan türkcəsində idi: **Böyük taxtdır, Kiçik taxtdır, Çimən dağı, Armudlu, Kəmərə qaya, Eşşək küfülü, Novlu çeşmə, Məmməştapan** və s.

1918-20-ci illərdə Qafan rayonunun digər azərbaycanlı kəndləri kimi Açağu kəndi də ermənilər tərəfindən talan və qırğınlara məruz qalmış, kəndin salamət qalan əhalisi Pirdavdan-Qapıcıq yolu ilə Ordubada pənah aparmışlar.

1922-23-cü illərdə kənd camaatı qaçqınlıqdan geri dönmüş, yandırılıb-dağıdılmış yurd yerlərini bərpa edərək, doğma yurdda yenidən məskunlaşmışlar. Açağu kəndində 1931-ci ildə ibtidai məktəb, 1968-ci ildə isə 8 illik məktəb açılmışdır. 30-cu illərdə Açağu kolxozu təşkil edilmiş, 1950-ci ildə kolxoz Şəhərcik kolxozu ilə birləşdirilmiş, 50-ci illərin sonunda isə kolxoz ləğv edilərək, mülkiyyəti "Sünik" erməni sovxozuna verilmişdir. Açağu camaatının əsas iş yeri Gecalan mis-molibden kombinatı idi. 1988-ci ildə Açağu kəndində klub, 6 mindən çox kitab fondu olan kitabxana, 8 illik məktəb, tibb məntəqəsi var idi.

1988-ci ilin 4 dekabrında Qafan ermənilərinin təzyiqlə açığulular öz yurdlarından didərgin salındılar. 55 evdən ibarət bu azərbaycanlı kəndinin camaatı hal hazırda Bakı və Sumqayıt şəhərlərində, habelə Abşeron rayonunda məskunlaşmışlar. **Qarabağ döyüşlərində qəhrəmanlıqla şəhid olmuş İmaməliyev Müşviq İmiş oğlu, Həsənquluyev Şirindil Cavad oğlu Açağu kəndinin övladlarıdır** (48, 30).

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Tağıyev Rauf Mürsəl oğluna təşəkkürümüzü bildiririk- **müəll.**).

Acıbac kəndi

Qafan rayonunun ən yüksək dağ kəndlərindən biri olub, dəniz səviyyəsindən 2000-2200 m. yüksəklikdə, Qafan şəhərindən 40 km şimal-qərbdə Bərgüşad sıra dağlarının ətəyində Acıbac çayının sahilində yerləşir. Kənd hər tərəfdən meşələrlə əhatə olunmuşdur (Toxmaq, Maral ölən, Əbədərə, Qarayataq, Məmməddər, Dəf). Acıbac kəndi tarixən azərbaycanlı kəndi olub, Sofulu tayfasının qışlaqlarından biri kimi XVI əsrdə salınmışdır. **Osmanlı imperatorluğunun 1593-cü ildə tərtib edilmiş "Urut və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri"ndə kəndin adı Acbacı şəklində göstərilmişdir. Kəndin bütün toponimləri azərbaycan**

türkcəsindədir: Maralölən çeşməsi, Çobanöldürən, Baldırqanlı bulaq, Qarayataq, İlbənd, Daş körpü, Motal qaya, Sarı yurd və s.

Kiçik dağ kəndidir. Statistik məlumatlara görə, kənddə 1886-cı ildə 202 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə Andronikin daşnak ordusu kəndi dağıtmış, əhalini qırmış, sağ qalanlar dağlarla Ordubada qaçmışlar. Həmin dövrdə Acıbac kəndinin XVII əsrə aid müsəlman-türk memarlıq üslubunda tikilmiş Tağlı məscidi yandırılıb, dağıdılmışdır. 1922-ci ildən sonra qaçqın əhali yenidən öz doğma kəndinə qayıtmış, təsərrüfatı bərpa etmişdir. 1931-ci ildə Acıbac kəndində kolxoz qurulmuş, lakin kolxoz bir neçə dəfə qonşu Pəyhan kolxozuna birləşdirilmiş və nəhayət, 1965-ci ildə Gıgı sovxozunun tərkibinə qatılmışdır. Acıbac kəndində ilk ibtidai məktəb 1930-cu ildə yaradılmışdır. 1937-39-cu illərdə kənddən ona yaxın adam heç bir günahı olmadan represiyaya məruz qalmışdır. Acıbac kəndindən 38 nəfər birinci dünya müharibəsində iştirak etmiş, onlardan 17 nəfəri geriyyə qayıtmamışdır. Acıbac kəndində 7 tayfa olmuşdur: Qəmbərli, Nurhələmli, Sarılı, Haxnazarlı, Qarallı, Hüseynli, Nəsirli (97, 119).

1988-ci ildən kənddə 8 illik məktəb fəaliyyət göstərirdi, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

1988-ci ilin 4 dekabrında rayon rəhbərliyinin təşkilatçılığı ilə erməni separatçıları Acıbac kəndinin əhalisini kənddən zorla qovub çıxartdılar. Hal hazırda kəndin əhalisi Abşeron rayonunda, Bakı və Sumqayıt şəhərlərində məskunlaşmışlar.

Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda şəhid olmuş Qəmbərov Fehruz Qürbət oğlu Acıbac kəndinin övlədidir (48, 23).

Baharlı kəndi

(məqalə S.Qarayevin "Qazangöl həsrəti" kitabı əsasında hazırlanmışdır)

Qafan rayonunun Gıgı dərəsi bölgəsində yerləşən azərbaycanlı kəndi idi. Qafan şəhərindən 17-18 km şimal-qərbdə, Gıgı çayının sol sahilində, dağın döşündə yerləşir. Kəndin bir tərəfi sıx meşəlik, bir tərəfi isə qayalıq və kolluqdur. Kəndin bağları və ətrafı çoxlu sayda iri cəviz ağacları ilə zəngindir.

Baharlı kəndinin adı Qaraqoyunluların Baharlı tayfasının adı ilə əlaqədardır. XVII əsrə aid sənədlərdə kəndin adına rast gəlinir. M.Baharlı (83, 49) baharlıların XVIII əsrin ortalarında cənubi Azərbaycandan köçüb, Şuşa və Zəngəzur qəzalarında kənd salmasını göstərsə də, qaraqoyunluların bu yerlərdə XV əsrlərdə hakim olduqlarını nəzərə alaraq Baharlı kəndinin daha qədim tarixə malik olduğunu söyləyə bilərik. Kəndin toponimlərinin açılışı da, qədim tarixdən xəbər verir: **Çola, Vana, Dəvə boynu, Pirkətən, Örkətən, Göy gədik, Məlik kahası, Novruz yurd** və s.

Baharlı kəndində 1835-ci ildə 62 nəfər, 1897-ci ildə 74 nəfər, 1926-cı ildə 113 nəfər, 1983-cü ildə isə 428 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-20-ci illərdə erməni daşnakları Baharlı kəndini dağıtmış, başdan-başa yandırmış, əhalinin bir hissəsini qırmış, qalanlar isə qışın ortasında qarlı dağ aşırımlarını keçərək, Ordubada və Zəngilana qaçmışlar. 1922-ci ildən sonra bir neçə ailə Baharlıya qayıdıb gəlib, yenidən məskunlaşmışdır. Gıgı dərəsi bölgəsində ilk kolxoz 1931-ci ildə Baharlı kəndində təşkil edilmişdir. Baharlı kəndində ilk ibtidai məktəb 30-cu illərin sonlarında açılmışdır.

Birinci Dünya Müharibəsində Baharlı kəndindən 16 nəfər həlak olmuşdur.

Baharlı kolxozu 1965-ci ildə Gıgı sovxozuna birləşdirildi. Kənd özü isə 1983-cü ildə qonşu Zeyvə kəndinə köçürüldü. Kəndin yerində Gecalan mis-molibden kombinatını işlətmək üçün su anbarı tikildi. Həmin dövrdən başlayaraq Baharlı kəndinin camaatının böyük bir hissəsi Azərbaycana köçüb gəldi və Abşeron rayonunda məskunlaşdı.

1988-ci ildə Baharlı kəndində 8 illik məktəb, klub, kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Həmin ilin 3 dekabrında Zeyvə qəsəbəsinin digər sakinləri ilə yanaşı Baharlı camaatı da öz yurd-yuvalarından didərgin salındılar.

Baharlı kəndinin 3 igid övladı - İsmayilov İsmayıl Qaraş oğlu, Həsənquluyev Akif Əmrah oğlu, Allahverdiyev Nazim Karlen oğlu Qarabağ müharibəsində şəhid olmuşlar (48, 28).

Çobanlı kəndi

Qafan rayon mərkəzindən 15 km şimal-şərqdə Oxçu çayının sol sahilində yerləşir. Hər tərəfi dağlıq və meşəlikdir. Kəndin adı çox güman ki, türkdilli Çapanlı tayfasının adı ilə bağlıdır. **"Urud və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri"ndə kəndin adı Çobanbağı kəndi kimi göstərilir.** 1831-ci ildə kənddə 16 nəfər, 1873-cü ildə 195 nəfər, 1897-ci ildə 152 nəfər əhali yaşamışdır. 1918-ci ildə Çobanlı kəndi dağıdılmış, əhali isə son nəfərinə kimi kənddən qovulub, çıxarılmışdır. Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Çobanlı camaatının az bir hissəsi yenidən kəndə qayıtmış, dağılmış təsərrüfatı bərpa etmiş, kolxoz qurmuş, 8 illik məktəb tikmişdir. 30-cu illərdə kənddə Oxdar kəndi ilə birlikdə kolxoz qurulmuş, 50-ci illərdə isə bölgənin digər azərbaycanlı kəndləri kimi (7 kənd) Çobanlı kəndinin kolxozu da "Noraşenik" erməni sovxozuna birləşdirilmişdir. Kəndin məktəbi

olmamışdır. Kənd uşaqları qonşu Oxdar kəndindəki məktəbdə təhsil almışlar. 1988-ci ildə kənddə 18 ev var idi, 100-ə yaxın əhali yaşayırdı.

Toponimləri: **Ağ göl yaylağı, Pir bulağı, Oxdar çayı, Çobanlı dərəsi, Qoz dibi** və s.
Dovrus kəndi

Bölgənin ən qədim kəndlərindən biridir. Qafan rayon mərkəzindən 15 km şimal-şərqdə, Oxdar kəndinin yaxınlığında, hər tərəfdən meşələr və dağlarla əhatə olunmuş mənzərəli bir yerdə yerləşir. Dovrus kəndi qədim Ecanan mahalının ən böyük yaşayış məntəqələrindən biridir. **"Urud və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri"ndə kəndin adı "Davris" şəklində çəkilir.** Dovrus kəndində IX əsrə aid qədim alban kilsəsinin qalıqları və digər yazılı daş abidələr bu kəndin qədim yaşayış məntəqələrindən olduğunu göstərən tutarlı dəlillər idi. Kənddə 1831-ci ildə 61 nəfər, 1873-cü ildə 74 nəfər, 1886-cı ildə 184 nəfər, 1897-ci ildə 303 nəfər əhali yaşamışdır. 1918-ci ildə bölgənin digər azərbaycanlı kəndləri kimi Dovrus kəndi də ermənilər tərəfindən dağıdılmış, kənd camaatı Zəngilan və Qubadlı rayonlarına qaçmışlar. Kənddə 8 illik məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi. 1988-ci ilin noyabr ayında Dovrus camaatı deportasiya olunmuşlar. **Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olmuş Səfərov Səfəralı Allahverdi oğlu və Qəhrəmanov Camal Cümşüd oğlu Dovrus kəndinin övladlarıdır.**

Gıǵı kəndi

Qafan rayonunun ən böyük azərbaycanlı kəndidir. Rayon mərkəzindən 35 km şimal-qərbdə Gıǵı çayının sol sahilində, Qarlı dərə çayının sağ yanında Çaykənd və Pürülü kəndlərinin arasında yerləşir. Çox qədim kənddir. Kənddə həmişə azərbaycanlılar yaşamışlar. Gıǵı kəndində çoxlu qədim tarixi abidələr, yaxud onların qalıqları var idi. Bu abidələrdən ən əhəmiyyətli kimi X əsrə aid Gıǵı qalası və orta əsr müsəlman memarlığının nümunəsi olan Gıǵı məscidinin qalıqlarını göstərmək olar.

XVI əsrin sonlarında Osmanlı imperatorluğu tərəfindən tərtib olunmuş **"Urud və İskəndər qalası livasının Sicil dəftəri"ndə Gıǵı kəndi nahiyə mərkəzi kimi göstərilir.** Gıǵı nahiyəsinə 12 kənd aid edilir. XX əsrin əvvəllərində mövcud olan inzibati bölgüyə görə Gıǵı dərəsi yarım rayonuna 21 kənd daxil idi.

Gıǵı kəndi meşə və yaylaqlarla əhatə olunmuş bolsulu, gur bulaqları olan yaşıllıqlar qoynunda yerləşmiş, saf havalı dağ kəndi idi. Kəndin əhalisi tarixən əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Gıǵı kəndinin yaxınlığındakı Pirhəmzə və Dərməzür dağları bütün ətraf kəndlərin yaylaq yerləri idi.

Gıǵı kəndinin toponimləri: Arpalıq, Şıppırlı, Quru dərə, Demilər, Şəhərcik yurdu, Pirhəmzə, Yeməzli yurdu, Qırmızılıq, Qaraöyül, Qarağatlı, Həyəmək, Qırmızı daş, Təkə daş, Yanıq çiməni, Nəsir kahası, Dərməzür, Qalacıq, Qara su, Vəliş dəyirmanı, Məmmədın dəyirmanı, Ardıclı güney, Boymadərən dərəsi, Güllü kaha, Ağ daş, Boz ağıl, Dik daş, Qara çanqıl, Əbə dərə, Əlmərdan dağı və s (97, 305).

Statistik məlumatlara görə, kənddə 1831-ci ildə 131 nəfər, 1897-ci ildə 213 nəfər, 1931-ci ildə isə 396 nəfər yaşamışdır.

Gıǵı kəndi 1905 və 1918-ci ildə ermənilərin hücumu zamanı qəhrəmanlıqla müdafiə olunmuş, eləcə də ətraf azərbaycanlı kəndləri üçün sığınacaq olmuşdur. Daşnak Andronik və Nijdenin quldur dəstələri Gıǵı camaatına qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətmiş, bir çox evləri və kənd məscidini yandırmış, çoxlu sayda köməksiz insanları qətlə yetirmişlər. Sağ qalanlar isə Naxçıvana və Zəngilana qaçmışlar.

1922-ci ildə gıǵılılar yenidən öz doğma kəndlərinə qayıtmış, evlərini və təssərüfatlarını bərpa etmişlər. 1931-ci ildə Gıǵı kolxozu yaradılmış, bu kolxoza bir neçə ətraf kəndin də kolxozu birləşmişdir. 1965-ci ildə Gıǵı dərəsi bölgəsində yerləşən 12 kəndin təsərrüfatı Gıǵı sovxozunda birləşdirilmişdir.

1931-ci ildə Gıǵıda 8 illik məktəb, 1940-cı ildə isə bölgədə ilk orta məktəb açılmışdır. Gıǵıda poçt-rabitə şöbəsi, klub, kitabxana, xəstəxana var idi. Gıǵı kəndi ziyalı, savadlı adamları ilə bölgədə tanınmış kəndlərdən biridir.

Böyük Vətən Müharibəsində 100-ə yaxın gıǵılı iştirak etmişdir ki, onlardan 48-i geriyyə qayıtmamışdır.

1988-ci ilin dekabrında Qafan rayonunun digər azərbaycanlı kəndləri kimi Gıǵı kəndinin sakinləri də öz yurd yuvalarından zorla qovulub, çıxarıldılar. Gıǵı camaatı Bakıda, Sumqayıtda və Abşeron rayonunun kəndlərində məskunlaşdılar.

Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə Gıǵı kəndindən onlarla gənc iştirak etmiş, Məmmədov Namiq Ənvər oğlu, Aslanov Elnur İsbə oğlu, Talıbov Nəgah Mirbaba oğlu, Piriyyəv Gülbala Bəhlul oğlu, Novruzov Allahverdi Şikar oğlu, Vəliyev Mail Famil oğlu, Ağaməmmədov Əhliqar Səfəralı oğlu isə torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda mübarizədə qəhrəmanlıqla şəhid olmuşlar (48, 11).

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Xeyrulla Hübətova təşəkkürümüzü bildiririk - müəll.).

Gomaran kəndi

Qafan şəhərindən 3 km cənub-şərqdə Oxçu çayının sağ sahilində Güdüm (Geğanuş) kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Kəndin adının Gomaran dağının adından götürüldüyü güman edilir. Statistik məlumatlara görə, kəndin 1897-ci ildə 158 nəfər, 1926-cı ildə 52 nəfər, 1959-cu ildə 97 nəfər, 1979-cu ildə 163 nəfər, 1988-ci ildə 200 nəfər əhalisi olmuşdur. 1918-20-ci illərdə kəndin əhalisi ermənilər tərəfindən Zəngilana qovulmuş, kənd yandırılıb, dağıdılmışdır. 1920-ci ildə camaatın bir hissəsi kəndə qayıdaraq, təsərrüfatı bərpa etmişdir. Gomaran kəndində 1936-cı ildə kolxoz yaradılmış, 1959-cu ildə isə erməni kəndi olan Geğanuş kolxozu ilə birləşdirilmişdir.

Gomaran kəndindən Böyük Vətən Müharibəsində 21 nəfər iştirak etmiş, onlardan 8-i geri qayıtmamışdır.

Kəndin toponimləri: **Oxçu çayı, Hüseyinalı dərəsi, Səhəng çuxuru, Dağdağan yalı, Arpalıq, Horlu yurd, Xüstub dağı** və s.

1988-ci ildə kənddə 40 ev var idi. Həmin ilin noyabrında kənd camaatı zorla deportasiya olunaraq, atası baba yurdlarından salınmışdır.

Qarabağ şəhidi Məmmədov Pənah Məmməd oğlu Gomaran kəndində doğulmuşdur.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Dünyamalı Dünyamalıyevə təşəkkürümüzü bildiririk - müəll.).

Həçəti kəndi

Qafan rayonunun ən uca dağ kəndlərindən biridir. Gıgı çayının sağ sahilində, rayon mərkəzindən 28 km şimal-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 2200 m. hündürlükdə, kollu-meşəli dağ döşündə yerləşir.

Həçəti kəndinin toponimləri: **Vana bulağı, Sarı çeşmə, Vana yurdu, Mədət yurdu, Arpalıq dərəsi, Çiçəkli dərə, Söyüdlük** və s.

Kənd XX əsrdə 4 dəfə dağılmış və bərpa olunmuşdur. 1905-ci ildə baş vermiş erməni-müsəlman davası zamanı Zəngəzurun bir çox azərbaycanlı kəndləri kimi Həçəti kəndinə də xeyli ziyan dəymişdir. 1918-ci ildə daşnak silahlıları Həçəti kəndini dağıtmış, kənd əhalisi dağları aşaraq Naxçıvana pənah aparmışlar. 1919-cu ildən kəndə qayıdan Həçəti camaatı həmin ilin payızında erməni hərbi qüvvələrinin kəndə yenidən basqını nəticəsində təkrarən öz yurd-yuvalarından didərgin düşmüş, bu dəfə Zəngilan rayonuna sığınmışlar.

Sovet hökuməti qurulduqdan sonra, Həçəti camaatının yalnız kiçik bir hissəsi yenidən geriyyə qayıdaraq, kəndlərini bərpa etmişlər. Ermənilər Sovet hökuməti illərində də, Həçəti camaatını rahat qoymamış, 1939-cu ildə əhalini Gıgıya köçürmüş, kəndi isə söküb-dağıtmışlar. Həçətililər 1946-cı ildə yenidən öz kəndlərini bərpa etmiş və 1988-ci ilə qədər doğma torpaqlarında yaşamışlar. Həçəti kəndində 1931-ci ildə kolxoz qurulmuş, həmin kolxoz 1965-ci ildə bölgənin digər azərbaycanlı kəndlərinin təsərrüfatları kimi, Gıgı sovxozunun tərkibinə daxil edilmişdir.

1988-ci ildə kənddə 30 ev, 160 nəfər əhali var idi. Həçəti kəndində ibtidai məktəb, kitabxana, klub, mağaza və s. ictimai binalar tikilmişdir. 1988-ci ilin payızında bölgənin digər azərbaycanlı kəndləri kimi Həçəti kəndi də, ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə boşaldıldı, kənd camaatı Bakı, Sumqayıt şəhərlərinə, Abşeron rayonuna pənah gətirdilər.

Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə apararaq 1990-cı ilin 20 yanvar gecəsində şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş Məmmədov İbrahim Behbud oğlu Həçəti kəndinin yetirməsidir.

Hünüt kəndi

Qafan rayon mərkəzindən 15 km şimal-şərqdə, Ecanan çayının sağ sahilində, dağlıq, meşəlik bir ərazidə yerləşmişdir. Kəndin adının mənası "hun" qədim türk tayfaları olan hunlarla bağlıdır. Kənddə 1988-ci ildə 20-25 ev, 120-yə yaxın əhali var idi. Sovet hökumətinin mövcud olduğu 70 il ərzində Hünüt kəndində məktəb tikilməmişdir. 30-cu illərdə kolxoz qurulsada, sonradan kolxozun təsərrüfatı "Sünik" erməni sovxozuna verilmişdir. 1988-ci ilin noyabrında Hünüt kəndinin camaatı ermənilər tərəfindən zorla deportasiya olunmuşdur.

Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıqla şəhid olmuş Sultanov Lətif Tapdıq oğlu Hünüt kəndinin övlədidir.

Xələc kəndi

Qafan rayon mərkəzindən 4-5 km şimalda Xələc (Ecanan) çayının sol sahilində təpəlik üzərində yerləşmişdir. Bir vaxtlar Ecanan bölgəsinin ən böyük kəndi olmuş, mahalda "100 evli Xələc" kimi tanınmışdır. Səlcuq oğuzlarının Xələc tayfasının burada məskunlaşmasından sonra yaranmış kənddir. Xələc kəndində 1831-ci ildə 123 nəfər, 1886-cı ildə 108 nəfər, 1897-ci ildə 329 nəfər əhali yaşamışdır. 1918-ci ildə daşnaklar Xələc kəndini dağıtmış, kənd camaatının bir hissəsi qırılmış, bir hissəsi Bakıya, qalanı isə Qubadlı rayonunun

kəndlərinə pənah aparmışdır. 1922-ci ildə kənd camaatının kiçik bir hissəsi geriyyə qayıtmış, kəndi bərpa etmiş, təsərrüfatı dirçəltmişlər. 1939-cu ildə Xələcdə əhalinin sayı 780 nəfərə çatmışdır. Xələcdə 1931-ci ildən kolxoz qurulmuş, 1958-ci ildə Xələc kolxozu ləğv edilərək, kolxozun əmlakı qonşu erməni kəndinin "Sünik" sovxozuna verilmişdir. Böyük Vətən Müharibəsində Xələc kəndindən 42 nəfər iştirak etmiş, onlardan 35 nəfəri geriyyə qayıtmamışdır. Kənddə 8 illik məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi. 1988-ci ildə Xələc kəndində 70 ev var idi, 450 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. 1988-ci ilin noyabrın sonlarında Xələc camaatı öz yurdlarından zorla deportasiya olundular. Əhalinin əmlakı əlindən alındı, evləri dəyişilməmiş qaldı.

Qarabağ torpaqlarının azad olunması uğrunda şəhid olmuş Bəşirov Mirzə Musa oğlu, Abbasov Ədalət Umud oğlu Xələc kəndinin övladlarıdır.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Şıxıyeva Firuzə Şükür qızına təşəkkürümüzü bildiririk - müəll.).

Kurud kəndi

Qafan rayon mərkəzindən 32 km şimal-qərbdə Kurud çayının hər iki sahilində Çiriş və Kirs çaylarının arasında, dəniz səviyyəsindən 2200 m. hündürlükdə yerləşir. Kurud sözünün mənası "kuh" farsca "dağ" sözündən və Urud kəndinin adından götürülmüşdür. Urud dağı mənasındadır, (46, 309).

Kurud kəndinin toponimləri: **Gülxac, Xırman yalı, Köşək bulağı, Kəfşən başı, Vana, Tahirin körpüsü, Golavar, Qızıl ağıl, Piralata, Aşırım, Yanıq kaha, Kaha dərəsi** və s.

1513-cü ildə tərtib olunmuş "Urud və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri"ndə (35) Kurud kəndi dağdılmış azərbaycanlı kəndi kimi göstərilmişdir.

Mənbələrdə göstəriləyinə görə, Kurud kəndində 1897-ci ildə 145 nəfər, 1922-ci ildə 172 nəfər, 1931-ci ildə 220 nəfər əhali yaşamışdır (51, 147).

1918-19-cu illərdə Kurud kəndi ermənilər tərəfindən bir neçə dəfə dağdılmış və yandırılmışdır. Kənd camaatı Zəngəzur silsiləsini aşaraq, Ordubad və Culfa rayonlarına pənah aparmışlar.

Sovet hökuməti qurulduqdan sonra, Kurud kəndinin camaatının bir hissəsi geriyyə qayıtmış, yenidən öz kəndlərini bərpa etmişlər. Kurud kəndində 1930-cu ildə orta məktəb, 1937-ci ildə isə 7 illik məktəb açılmışdır. 1933-cü ildə Kurud kəndində kolxoz qurulmuş, 1939-cu ildə qonşu Səncəralı və Çiriş kəndlərinin təsərrüfatı da həmin kolxozla birləşdirilmişdir. 1965-ci ildə Kurud kolxozu **Gıgı** sovxozuna daxil edilmiş, bundan sonra, kənd camaatının bir hissəsi Naxçıvan MR-ə köçərək, Culfa rayonunun Şurud, Ordubad rayonunun Ələhi və Bis kəndlərinə köçdülər.

1988-ci ildə bölgənin digər azərbaycanlı kəndləri kimi, Kurud kəndinin 500 nəfərə yaxın əhalisi də zorla deportasiya edilərək, didərgin salındılar. Hal-hazırda həmin insanlar Bakı, Sumqayıt şəhərlərində və Abşeron rayonunda məskunlaşmışlar.

Kurud kəndində dünyaya göz açmış Poladov Usub Osman oğlu sərhədlərimizin keşiyində hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirərkən həlak olmuşdur.

Qaraçimən kəndi

Qafan rayon mərkəzindən 5 km şimal-şərqdə Oxçu çayın sol sahilində, Qafan-Gorus avtomobil yolunun sağ sahilində yerləşir. Qaraçimən kəndi cənub tərəfdən Zəngilan rayonunun Şərikan və Yuxarı Gəyəli kəndlərindən, qərb tərəfdən Qafanın Sizinək kəndi ilə, şimaldan Cıbillı və Yuxarı Gədəkli kəndləri ilə, şərqdən isə erməni kəndi olan Sirkətasla qonşu idi. Kəndin XVI əsrdə yarandığı və cənubi Azərbaycanın Savalan dağı ətəklərində yerləşən Qaraçimən kəndinin əhalisinin bir hissəsinin burada məskunlaşması nəticəsində bina edildiyi söylənir.

Qaraçimən kəndi haqqında bu kəndin sakinləri M.Qasimov və N.Qasimov tərəfindən yazılmış "Qaraçimənin qan yaddaşı" adlı kitabda (82) ətraflı məlumat verildiyindən burada yalnız həmin müəlliflərə istinadən bəzi ümumi qeydlər etməklə kifayətlənəcəyik. Qaraçimən kəndində həmişə azərbaycanlılar yaşamışdır. Mənbələrə görə Qaraçiməndə 1905-ci ildə 368 nəfər, 1940-cı ildə 433 nəfər, 1988-ci ildə 771 nəfər adam yaşamışdır. Kənddə 58 təsərrüfatda birləşən 70-ə yaxın ailə yaşamışdır. Qaraçimən kəndi XIX əsrin axırlarında Aşağı və Yuxarı Qaraçimən kəndlərindən ibarət olmuşdur.

1905-18-ci illərdə Zəngəzurun digər kəndləri kimi, Qaraçimən kəndi də erməni daşnak silahlı qüvvələri tərəfindən dağdılıb, yandırılmışdır. 1919-cu ildə Qaraçimən camaatı kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalaraq, Zəngilan rayonuna köçmüşlər. 3-4 il Zəngilanda yaşayan Qaraçimən camaatının xeyli hissəsi o zaman yayılmış taun xəstəliyindən ölmüşdür.

Qaraçimən kəndində 1924-cü ildə ibtidai məktəb açılmış, 1951-ci ildə 7 illik, 1965-ci ildə isə 8 illik məktəb açılmışdır. Qaraçimən kəndində 1934-cü ildə kolxoz qurulmuş, 1958-ci ildə isə kolxoz təsərrüfatı ləğv edilərək, sovxoz yaradılmışdır.

1941-45-ci il müharibəsində Qaraçimən kəndindən 32 nəfər iştirak etmişdir ki, onlardan 17 nəfəri geriyyə qayıtmamışdır.

1988-ci ilin dekabrında Zəngəzurun digər azərbaycanlı kəndləri kimi Qaraçimən kəndi də ermənilər tərəfindən zorla boşaldıldı, kənd camaatının var-yoxları talan edildi. Bu hadisə zamanı kənd sakini müharibə veteranı Musa Mehdiyev həlak oldu. Hal hazırda Qaraçimən camaatı Bakı, Sumqayıt, Əlibayramlı şəhərlərində, habelə Zəngilan, Füzuli, Saatlı və Dəvəçi rayonlarında məskunlaşmışlar.

Qaradığa kəndi

Qafan rayon mərkəzindən 12 km şimal-şərqdə Ecanan çayının sağ sahilində, mənzərəli bir yerdə yerləşir. Kənd hər tərəfdən meşəlik və meyvə bağları ilə əhatə olunmuşdur. **Qaradığa kəndinin adı 1593-cü ildə tərtib edilmiş, Osmanlı imperatorluğunun haqq-hesab sənədi sayılan "Urud və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri"ndə Əcənan nahiyəsinə məxsus Qaradığa kəndi kimi çəkilir.** Bu sənəddə kəndin başqa adının Pürünlər olduğu qeyd edilir və kənd dağıdılmış azərbaycanlı kəndi kimi göstərilir. Kənddə 1873-cü ildə 200 nəfər, 1886-cı ildə 332 nəfər, 1897-ci ildə 213 nəfər əhali yaşamışdır. 1918-ci ildə kənd ermənilər tərəfindən dağıdılmış, əhalinin bir hissəsi öldürülmüş, bir hissəsi isə qaçqın düşərək, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında məskunlaşmışlar. 1922-ci ildə əhali yenidən kəndə qayıtmış, təsərrüfatı bərpa etmiş, kolxoz yaratmışdır.

1988-ci ilin noyabrında Zəngəzurun digər kəndləri kimi Qaradığa kəndi də, ermənilər tərəfindən dağıdılmış, kənd camaatı deportasiya olunaraq Azərbaycana qovulmuşdur.

Qovşud kəndi

(məqalə S.Qarayevin "Qazangöl həsrəti" kitabı əsasında hazırlanmışdır)

Gıgı dərəsi bölgəsində yerləşən kiçik azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Qafan şəhərindən 15 km şimal-qərbdə **Gıgı** çayının sağ sahilində Zeyvə qalasının yaxınlığında yerləşir. Qovşud adı ilə bağlı toponimlərə **Azərbaycanda (Cəbrayıl rayonu)** və Türkmənistanda (**Qovşut, Qovşutbənd, Qovşudiyap, Qovşud xan qala**) rast gəldiyini nəzərə alaraq, söyləmək olar ki, **Qovşud sözü tayfa adı ilə bağlıdır** (46, 210). Qovşud kəndinin toponimləri də təmiz azərbaycan türkcəsindədir: **Axçağıl, Xatın çeşmə, Əsəb düzü, Ərkətan, Zeyvə çiməni, Kolavat, Mollalı körpüsü** və s.

Qovşud kəndi də Zəngəzurun digər kəndləri kimi 1918-20-ci illərdə ermənilər tərəfindən dağıdılmış, kənd əhalisinin bir hissəsi qətlə yetirilmiş, sağ qalanlar isə Naxçıvana qaçıb getmişlər. Qovşud kəndində 1933-cü ildə kolxoz qurulmuş, 1961-ci ildə isə Qovşud kolxozu Kürdükan erməni kəndinə birləşdirilmiş, kolxozun bütün təsərrüfatı həmin kəndə verilmişdir. Qovşud kəndindən 46 nəfər Böyük Vətən Müharibəsində iştirak etmiş, onlardan 23 nəfəri geriyyə qayıtmamışdır.

1988-ci ildə kənddə 43 ev olmuş, 357 nəfər adam yaşamışdır. 1988-ci ilin dekabrında Qovşud camaatı deportasiya olunmuş, Bakı və Sumqayıt şəhərlərində, Abşeron, Xızı, Dəvəçi və s. rayonlarda məskunlaşmışlar.

Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərdə Qovşud kəndindən 4 nəfər şəhid olmuşdur: Mansumov Adil, Məmmədov Xoşbəxt, Qurbanov Akif, Almuradov Şahmurad (48, 20).

Quşçulu kəndi

(1950-ci ildən Davıdbəy qəsəbəsi)

Qafan rayon mərkəzindən 12 km şimal-şərqdə Oxçu çayının sağ sahilində yerləşmişdir. Meşə və dağlarla əhatə olunmuşdur. Saf suyu, təmiz havası, gözəl təbiəti vardır. Kəndin adının mənası qədim türk mənşəli quşçu tayfasının adı ilə bağlıdır. Kənddə 1831-ci ildə 38 nəfər, 1873-cü ildə 149 nəfər, 1886-cı ildə 221 nəfər əhali yaşamışdır. 1918-ci ildə kənd ermənilər tərəfindən dağıdılmış, əhali Ordubada qovulmuşdur. 1922-ci ildən sonra əhalinin bir hissəsi kəndə qayıtmış, təsərrüfatı bərpa etmiş, 30-cu illərdə kənddə kolxoz qurulmuş və ibtidai məktəb açılmışdır. 1949-cu ildə kənd ləğv olunmuş, əhalisi isə Davıdbəy qəsəbəsinə köçürülmüşdür. Böyük Vətən Müharibəsində Quşçulu kəndindən 20 adam iştirak etmiş, onlardan 13-ü geriyyə qayıtmamışdır. 1955-ci ildə kolxoz ləğv edilmiş, təsərrüfatı "Lernadzor" erməni sovxozuna verilmişdir.

Quşçulu kəndində bir sıra toponimlər vardır ki, həmin adlar bu yerlərin qədim mübarizə meydan olduğunu göstərən tarixi dəlillərdir: Bəzz qalası, Qanlı zəmi, Cavidan qalası, Kilid darvazası, Gəzbel dağı və s.

1988-ci ildə Zəngəzurun digər kəndləri kimi Davıdbəy qəsəbəsi də (Quşçulu) ermənilərin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmış deportasiya aktının qurbanı olmuş, kənddə yaşayan 450 nəfər azərbaycanlı öz ata-baba yurdlarından qovulmuşlar.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə Quşçulu kəndində doğulmuş İsmayilov Tahir İsa oğlu şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişdir.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə İsmayılov Qaçay Bəşir oğluna təşəkkürümüzü bildiririk - **müəll.**).

Mahmudlu kəndi

(1940-cı ildən Çaykənd)

(*məqalə S.Qarayevin "Qazangöl həsrəti" kitabı əsasında hazırlanmışdır*)

Gıǵı dərəsi yarım rayonuna daxil olan azərbaycanlı kəndidir. Qafan rayon mərkəzindən 27 km şimal-qərbdə, Gıǵı və Keypəşin kəndlərinin arasında, Gıǵı çayının sağ sahilində dəniz səviyyəsindən 1700 m hündürlükdə yerləşir. Kəndin vaxtilə Cəbrayıl rayonunun Mahmudlu kəndinin yaylaq yeri olduğu, sonralar isə qışlağa qayıtmayan ailələrin məskunlaşması nəticəsində yarandığı söylənir. **Topomorfantın mənası XV-XVII əsrlərdə Türkiyədən gəlmiş sonradan şiiyə qəbul edərək Qızılbaşlara qoşulmuş Mahmudlu tayfasının adı ilə əlaqədardır** (46, 332). Statistik bilgilərə görə kənddə 1914-cü ildə 423 nəfər yaşamış, əhalinin hamısı azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur.

1918-19-cu illərdə ermənilər Mahmudlu kəndini iki dəfə yandırmış, kənd əhalisi isə Culfa və Zəngilan rayonlarına qaçmışlar. Sovet hökuməti qurulandan sonra kənd sakinlərindən 120 nəfəri yenidən öz doğma yurdlarına qayıtmışlar.

1931-ci ildə Mahmudlu kəndində kolxoz yaradılmış, 1965-ci ildə isə ləğv edilmiş, kolxozun bütün təsərrüfatı Gıǵı sovxozuna verilmişdir. Qırxıncı illərin ortalarına qədər kənddə məktəb olmamışdır. Mahmudlu kəndinin uşaqları Gıǵı məktəbində təhsil almışdır.

İkinci Dünya Müharibəsində Mahmudlu kəndindən 16 nəfər həlak olmuşdur.

1965-ci ildən sonra kəndin əhalisi tədricən azalmağa başlamışdır. 1988-ci ilin dekabrında isə ermənilərin təzyiqi altında Mahmudlu kəndi tamamilə boşaldılmış, deportasiya olunmuş kənd sakinləri isə bütün var-dövlətlərini itirərək, canlarını götürüb Azərbaycana qaçmışlar.

Mahmudlu kəndinin toponimləri: *Qara qaya, Lalalı yurd, Anzın, Xırman yeri, Paxlılıq, Çay arası, Körpü qayası, Ağuçuq, Yumru daş, Novlu bulaq, Dəfin kaha* və s.

Mahmudlu kəndindən olan **Azadəliyev Şamil Misaq oğlu** 1991-ci ildə könüllü olaraq Qarabağ uğrunda döyüşlərə yollanmış, Şelli və Naxçıvanıq uğrunda döyüşlərdə şücaətlə vuruşmuş, 1992-ci ilin aprelində Şuşaya yola düşmüş və təəssüf ki, geriye qayıtmamışdır (48, 45).

Müsəlləm kəndi

Qafan rayon mərkəzindən 17 km şimal-qərbdə, Oxçu çayının sağ sahilində, Əcili çayının solunda, səfəli düzənlikdə yerləşir. Kənddə 1897-ci ildə 34 nəfər, 1922-ci ildə 36 nəfər, 1931-ci ildə 104 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə kənd dağıdılmış və yandırılmış, əhalinin bir hissəsi öldürülmüş, bir hissəsi isə qovulmuşdur. Sovet hökuməti qurulduqdan sonra əhalinin az bir hissəsi geriye qayıtmış, kənd əsasən dağlıq ərazidə (Əcili və Əfsərli kəndləri) yaşayan azərbaycanlıların burada məskunlaşması sayəsində böyümüşdür. Müsəlləm kəndində 500-dən çox əhali yaşayırdı. Kənddə 8 illik məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi. Müsəlləm kəndi 1988-ci ilin noyabr ayının 20-də ermənilər tərəfindən dağıdılmış, kənd əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur.

Müsəlləm camaatı Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə fəal iştirak etmiş və bu müqəddəs müharibədə 4 nəfər şəhid vermişdir: Məmmədov Əli Vaqif oğlu, Əmirsayadov Valeh Əmir oğlu, Şərifov Mürvət Rəhim oğlu, Səlimov Hamlet Səlim oğlu.

Oxdar kəndi

Bölgənin qədim kəndlərindən biridir. Qafan rayon mərkəzindən 30 km şimalda, Oxdar çayının sol sahilində dağlıq - meşəlik ərazidə yerləşmişdir. Kənd cəviz, alma, armud, albalı və s. bağlarla, palıd meşələri ilə əhatə olunmuşdur. 1593-cü ildə tərtib olunmuş "Urud və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri"ndə Əcənan nahiyəsinin Oxtarlı kəndi kimi adı çəkilir. Toponimin mənası çox güman ki, oxçu türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Kəndin yaxınlığında orta əsr Alban kilsəsinin və müsəlman məscidinin (1918-ci ildə ermənilər tərəfindən yandırılıb, dağıdılmışdır) qalıqları var idi.

Oxdar kəndinin toponimləri: **Yel piri, Şərəfverdi, Yalzəmi, Midəm düzü, Tumuyeri, Sarıbayır, Çömçə bulaq, Zoğallar bulağı, Çanqılı, Oğlanıca yaylağı** və s.

Statistik məlumatlara görə, Oxdar kəndində 1931-ci ildə 128 nəfər, 1873-cü ildə 553 nəfər, 1897-ci ildə 508 nəfər, 1914-ci ildə 353 nəfər əhali olmuşdur. Kənd 1918-ci ildə dağıdılmış, əhalinin bir hissəsi qırılmış, bir hissəsi isə qaçqın düşmüşdür. Sovet hökuməti qurulduqdan sonra, Oxdar camaatının bir hissəsi (30 ev) doğma kəndlərinə qayıtmış və dağıdılmış təsərrüfatlarını bərpa etmişdir. Kənddə kolxoz qurulmuş, əvvəl ibtidai, sonra orta məktəb açılmış, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi yaradılmışdır. Oxdar kolxozu 1958-ci ildə ləğv edilmiş, kolxozun təsərrüfatı erməni sovxozu olan "Noraşenik"ə verilmişdir. Böyük Vətən Müharibəsində Oxdar camaatından 30 nəfər iştirak etmiş, onlardan 16-sı geri qayıtmamışdır.

General-mayor Murad Hüseynov və Qarabağ şəhidi Şirinov Həmzə Fehrüz oğlu Oxdar kəndində dünyaya göz açmışdır.

1988-ci ilin noyabr ayında 300 nəfər əhali yaşayan 65 evlik Oxdar kəndi ermənilər tərəfindən zorla boşaldıldı, kənd camaatının ev-eşiyi, əmlakı əlindən alındı. Hal-hazırda Oxdar camaatı Bakı və Sumqayıt şəhərlərində, Abşeron rayonunda məskunlaşmışdır.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Muradov Yusif Cabbar oğluna təşəkkürümüzü bildiririk - müəll.).

Pəyhan kəndi

(məqalə S.Qarayevin "Qazangöl həsrəti" kitabı əsasında hazırlanmışdır)

Pəyhan kəndi Qafan rayonunun Gıgı dərəsi kəndlərinə aid olan ucqar dağ kəndlərindən biridir. Kənd rayon mərkəzindən 31 km şimal-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 2000 m. hündürlükdə, Gıgı çayının sol sahilində Keypəşin və Acıbac kəndlərinin arasında yerləşir.

XVI əsrin 90-cı illərində tərtib olunmuş Urud və İsgəndər qalası livasının Sicil dəftərində kəndin adı Pakhan kimi qeyd olunmuşdur. Kəndin adı Gigili türk tayfasının Pəyhan qışlağının və Sisyan nahiyəsindəki Pəhin, Qazax qəzasındakı Peykanlı kəndlərinin adı ilə həmahəng olub, Türkiyədən gəlmə Piykan tayfası ilə bağlıdır. Kəndin əhalisi həmişə azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur.

1918-ci ildə kəndin əhalisi ermənilər tərəfindən deportasiyaya məruz qalaraq, dekabr ayında qarlı dağlarla Naxçıvana qaçmışlar. 1919-cu ildə kəndə qayıdan pəyhanlılar yenidən qaçqınlıqla üzləşərək Zəngilan rayonuna pənah aparmışlar.

1922-ci ildə Pəyhan camaatından yalnız 70 nəfəri öz dədə-baba yurdlarına qayıtmışlar.

1931-ci ildə Pəyhan kolxozu yaranmışdır. 1937-ci ildə Keypəşin kolxozu, 1952-ci ildə isə Acıbac kolxozu Pəyhan kolxozuna birləşdirilmişdir. 1965-ci ildə Pəyhan kolxozu ləğv edilmiş, onun bütün varidatı Gıgı heyvandarlıq sovxozuna verilmişdir. Altmışınçı illərin ikinci yarısından başlayaraq, işsizlik, maddi sıxıntı, mənəvi təzyiqlər səbəbindən Pəyhan kəndinin camaatı tədriclə Azərbaycana köçüb gəlməyə başlamışlar. Pəyhan kəndində orta məktəb, klub, kitabxana və tibb məntəqəsi var idi.

1988-ci ilin sonunda Pəyhan camaatı da Ermənistan hökuməti tərəfindən deportasiya olunaraq, Azərbaycana pənah gətirmişlər.

Pəyhan kəndində anadan olmuş Hətəmov Sarvan Sədiyət oğlu 1992-ci ildə Füzuli uğrunda gedən döyüşlərdə həlak olmuşdur (48, 40).

Pəyhan kəndindəki yer, yurd adlarından bəzi nümunələri göstərmək yerinə düşərdi: **Qızıl qaya, Novlu zəmi, Hübət zəmis, Böyük güney, Ala meşə, Qazmaca, Qaraquş qayası, Kəlbilər, Pöhrəlik, Dəlik daş, Kaha yeri, Pəyhan gölü, Quru bulaq, Qazmaca bulağı, Toxmaq çeşmə, Kəlbilər çeşməsi və s** (97, 413).

Pürülü kəndi

(məqalə S.Qarayevin "Qazangöl həsrəti" kitabı əsasında hazırlanmışdır)

Qafan rayon mərkəzindən 24 km şimal-qərbdə Gıgı çayının sol sahilində, sıldırım qayalıqların üstündə, yamacda yerləşir. Pürülü kəndi vaxtilə bölgənin ən böyük kəndlərindən biri olmuş, Kənd Pürülü, Daşbaşı, Xış Pürülü, Gərmə, Suxam, Pışan, Ulusurt kimi kiçik yaşayış məntəqələrini özündə birləşdirmişdir.

Statistik məlumatlara görə, Pürülü kəndində 1831-ci ildə 41 nəfər, 1886-cı ildə 287 nəfər, 1897-ci ildə 240 nəfər əhali yaşamışdır. 1918-ci ildə Pürülü kəndi ermənilər tərəfindən dağıdılmış, qaçqın düşən əhali Ordubada pənah aparmışdır.

Sovet hökuməti qurulduqdan sonra kənd əhalisi geriye qayıdaraq, yenidən öz ata-baba yurdlarında məskunlaşmış, dağıdılmış təsərrüfatı bərpa etmişlər. 1931-ci ildə Pürülü kəndində 254 nəfər əhali yaşayırdı. 1934-cü ildə kənddə kolxoz qurulmuş, 1965-cı ildə isə kolxoz ləğv edilmiş, təsərrüfatı isə Gıgı sovxozuna birləşdirilmişdir. Böyük Vətən Müharibəsində Pürülü kəndindən 64 adam iştirak etmiş, onlardan 29-u müharibədə həlak olmuşdur. Kənddə klub, kitabxana, mağaza, 8 illik məktəb və s. sosial obyektlər var idi.

Kolxoz ləğv edildikdən sonra, kəndin əhalisi getdikcə azalmağa başlamışdı, 80-cı illərdə Pürülü kəndində 25-30 ailə yaşayırdı. Kənddə çoxlu meyvə ağacları (xüsusilə ceviz) var idi. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Pürülü camaatı deportasiya olunaraq, ata-baba yurdlarından didərgin düşmüşlər.

Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə həlak olmuş Mehəliyev Gülçin Nüxrət oğlu və Məhəmmədov Abış Əsgər oğlu Pürülü kəndinin övladlarıdır.

Kəndin toponimləri: Yal çeşmə, Qırxlar bulağı, Gülü bulağı, Daşbaşı, Çiçəkli, Meydanlar, Boğazyurd, Əriməz, Uzun qar, Ağ millər, Qapılan qayası, Gün çırpın, Suyuxan, İlanlı qaya, Yasamal, Kaha başı, Göy gədik və s.

Siznək kəndi

(Məqalə Siznək kənd sakini Mehdiyev Vidadi Bəylər oğlunun məlumatları əsasında müəllif üslubu saxlamaqla hazırlanmışdır)

Siznək kəndi Qafan şəhərindən (rayon mərkəzindən) 4-5 km cənub-şərqdə Oxçu çayının sol sahilində, yamacda yerləşirdi. Kəndin qarşı hissəsi Oxçu çayı, çayın sağ sahili isə Zəngilan rayonunun Yuxarı Gəyəli kəndinin ərazisi idi. Kəndin şimal hissəsində Yuxarı Gödəkli, Cubullu kəndləri, qərb hissədə Aşağı Gödəkli, Bəkdaş, Sünik qəsəbəsi (sovxoz), şərqdə Qaraçimən, Zəngilan rayonunun Seyidlər kəndi, Aşağı Qaraçimən kəndi yerləşirdi.

Statistik məlumatlara görə Siznək kəndində 1886-cı ildə 130 nəfər, 1897-ci ildə 174 nəfər, 1979-cu ildə 432 nəfər, 1988-ci ildə isə təxminən 450-yə qədər adam yaşayıb.

Kənddə ibtidai (I-IV siniflər) məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana, klub, universam, qəsəbə sovetinin, Sünik sovxozunun idarə binaları vardı. Kənd abad kənd olmaqla, küçələri asfaltlaşdırılmışdı.

Kəndin içində və ətrafında tarixi abidələr, müqəddəs yerlər, pirlər vardı. Dərəkənd hissədə Dağdağan piri vardı. Burada şam yandırır, qurban kəsər, nəzir qoyardılar. Kəndin Yaltəpə hissəsində Oğuz qəbri adlı tək bir qəbir vardı. Ora müqəddəs yer sayılırdı. Bu ad bu yerlərin qədim oğuz-türk eli olduğunu bir daha sübut edir.

Kəndin qarşısından Qafan, Həyərek, Zəngilan, Qubadlı yolu keçirdi. Yolun alt və üst (sağ-sol) hissəsində köhnə qəbiristanlıq yerləşirdi. Burada palıd ağacı dibində "Bel daş" adlı, at yəhəri formasında bir daş, qoç formalı iki daş vardı. Bura yoldan keçənlər nəzir qoyar, niyyət edər, qaratikan koluna sap, parça bağlayar, beli ağrıyanlar kürəyini Bel daşa söykəyər, əlini sürtər və şəfa tapardılar. Yolun alt hissəsində Dağdağan ağacının dibində Ağkəndli Ziya babanın qəbri vardı. Buraya ziyarətə gələrdilər. Qəbiristanlığın çox hissəsi yol çəkəndə, sonra isə tarla ərazisini genişləndirəndə sökülmüşdü.

Qoç daş sonradan Qafan şəhərinə aparılmışdı. Muzeyin qarşısında qoyulmuşdu. Bel daş isə yerində qalırdı, ancaq altını qazmış və oradan ermənilər qızıl tapmışlar. Daşların yaşı bəlli deyildi. Bəlkə də totemlə (heyvana, quşa və s. inamla) bağlı imiş.

Kəndimizin şərq hissəsində Qaraçimən kəndinə gedən yolda qədim qala ətrafı divar qalıqları vardı. Əsasən əhəng və daşdan hörülmüşdü. Orada dağılmış qədim yaşayış yeri vardı. Onun əhatə etdiyi ərazi Ağmeyiş, Həsənxanyalı, Namazın mərəyi adlanırdı.

Kəndin şərq hissəsi Qaraçimən kəndi ilə bizim sərhəd sayılan Muğadəm dərəsi adlanırdı. Bu dərənin başlanğıcı Yuxarı Gödəkli kəndinin ərazisindən başlayır. Yuxarı hissə meşəlik, kolluq dərələrdən ibarətdir. Aşağı hissə isə əkin yerləri, örüş idi. Dərənin sol hissəsi Qaraçimənin, sağ hissəsi bizim Siznəyin ərazisi sayılırdı. Meşədə palıd, vələs, əzgil, zoğal, yemişan və s. ağacları vardı. Dərələrdə böyütkən, qara (cır üzüm) və s. bitirdi. Bu dərənin mənbəyindən başlayaraq, Yastı təpə, Cinli dərə, Dovşanqaçan, Şişdaş dərəsi, İldırımvuran, Ağyalavlıq, Qumlu təpə, İsmayıl meşəsi, Vənli dərə, Gözət, Şırşır dərəsi və s. yer adları vardı. Bu dərədə Qamışlı bulaq, İbiş çeşməsi, Şırşır, Sarı çeşmə, Sədəfqulu, Qafar çeşməsi və s. kimi sərin sulu bulaqlar vardı. Bağlar salmışdılar, hamam tikmişdilər.

Qafan-Gorus şosse yolu kəndin qərb, qarşı hissəsindən keçirdi. Qonşu Bəkdaşa, Aşağı Gödəkli kəndlərinə bu dərədən qısa yol vardı. Bu dərənin sağ sahilində, Oxçu çayına yaxın Sünik qəsəbəsi yerləşir. Əhalisi erməni və azərbaycanlılardı. Orta məktəb (əvvəllər 8 illik) bu qəsəbədə yerləşirdi. Biz 8 illiyi burada oxuyar, sonra Qafan şəhər 4 №-li orta məktəbdə 10-11-ci sinifləri bitirib orta təhsil alırdıq.

Kəndimizin Oxçu çayı sahilini, Muğadəm və Kırmin dərəsi ərazidə əsasən əkin, bostan, bağ yerləri yerləşirdi. Oxçu, Xələc çaylarının suyu ilə suvarılırdı. Burada Yarğan dibi, Qarağatlı zəmi, Musanın bağı, Gilaslar, üzümlük, Seyidlər yeri, dəyirman yeri, Şəmilin bağı, Cəfərin gilası, Həmidin armudu və s. kimi gözəl bağlarımız vardı. Bu bağların hamısını ermənilər son ağaca qədər sökdürdülər. Bu bağlarda alma, armud, gilas, erik, albalı, heyva, üzüm, almuxarı, cəviz (qoz), tut və s. kimi meyvə ağacları məhv oldu. Bütün bunlar bizə zərər idi. Qaraçimən, Yuxarı Gödəkli bağları da əkin yeri adı ilə söküldü. Bu bağlar nə əziyyətlə salınıb, qorunmuşdu.

Siznəkdə ibtidai məktəb 1945-ci ildən sonra açılıb. Əvvəllər uşaqlar oxumaq üçün qonşu kəndlərə Yuxarı Gödəkli, sonradan Qaraçimən, Zəngilan rayonunun Şayıflı kəndinə gediblər. O kəndlərdə 7 illik orta məktəb olub. Qaraçimən kəndinin uşaqları da əvvəlcə Yuxarı Gödəklidə, Şayıflı məktəbində 7-8 illik orta təhsil alıblar.

Kəndimizdə kolxoz 1934-cü ildə qurulub. Sonra 1952-ci ildə Qaraçimən kolxozu ilə birləşdirilib. 1955-ci ildə isə yenidən ayrılaraq ayrı kolxoza çevrilmişdi.

Sonra kolxozlar ləğv edilərək, sovxozla çevrildi və ətraf kəndlər də bura daxil edildi. Əsasən təsərrüfat və maldarlıq, qoyunçuluq, quşçuluq, bostançılıq, taxılçılıq idi. Sovxoz direktorları daim erməni olub.

Siznək Sovetliyinin adını dəyişdirib Sünik qəsəbə Sovetliyi adlandırdılar.

Böyük Vətən müharibəsində (1941-45-ci illərdə) kəndimizdən müharibəyə 26 nəfər gedib, onlardan 12 nəfəri qayıtmayıb.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Xüsusi İdarənin rəisi olmuş, 1994-cü ildə qətlə yetirilmiş Şəmsi Rəhimov Siznək kəndindən idi.

1988-ci ildə azğınlaşmış ermənilər Qafanda, Sünikdə azərbaycanlılara qarşı açıq hücumla keçdi, evləri, məşinləri dağıdıb, yandırır, adamları döyür, təhqir edirdi. 1988-ci ilin yayında artıq camaat qaçmağa məcbur oldu. Çox çüzi, yüngül əşyalarını götürüb Azərbaycana pənah gətirdilər. Kəndin cavanları camaat çıxana qədər kənddə gecə-gündüz ağac-daş, yaba ilə qoruyub.

Hazırda Siznək camaatı əsasən Bakı, Sumqayıt, Əli Bayramlı şəhərlərində məskunlaşıb. Onların övladları hadisələrdən qabaq Bakı və Sumqayıtda yaşayırdı, əksəriyyətin burada öz evi vardı. Ona görə qaçanlar övladlarının yanına qaçırdı. Bütün bağ-bağat, əşyalar, quş və heyvanlar, ev əmlakının çoxu ermənilərə qaldı. Bu günə qədər dəyəri ödənilməyib.

Siznək kəndindən iki nəfər - Nəcəfov Sahib Ramazan oğlu və Aliyev Rauf İsmayıl oğlu Qarabağ uğrunda qəhrəmanlıqla döyüşərək şəhid olublar. Bu kəndin sakini Əkbərov Bəhram Əli oğlunu Hadrutda ermənilər yandırır, küllü gətirilib dəfn edilmişdir (48, 53).

Şabadin kəndi

Qafan rayon mərkəzindən 13 km şimal-şərqdə, yaşıllıq, meşəlik bir ərazidə yerləşmişdir. Qafan rayonunda tarixən iki Şabadin kəndi olmuşdur. Bunlardan biri Oxçu Şabadini, digəri isə Ecanan Şabadini kimi tanınmışdır. Oxçu Şabadini XIX əsrdə bölgənin ən böyük kəndlərindən biri kimi məşhur olmuş, 1918-ci ildə Andronikin dəstəsi tərəfindən dağıdılmış, əhalisinin xeyli hissəsi qətlə yetirilmiş, sonradan bərpa edilməmişdir. Bu kənd Qarıcıq dağının ətəklərində, Oxçu çayının kənarında yerləşirdi.

Ecanan Şabadini isə 1988-ci ilə kimi mövcud olmuş azərbaycanlı kəndi idi. Çox güman ki, bu kənd Oxçu Şabadinindən köçən insanlar tərəfindən salınmışdır. Şabadin **sözünün mənası iki dağ arasında yerləşən yaşayış məntəqəsi kimi izah olunur.** Statistik məlumatlara görə 1831-ci ildə Şabadində 51 nəfər, 1873-cü ildə 198 nəfər, 1914-cü ildə 375 nəfər yaşamışdır. 1918-ci ildə ermənilər Şabadin kəndini yandırmış, evləri dağıtmış, əhalinin bir hissəsini qətlə yetirmiş, qalanlarını isə didərgin salmışlar.

Sovet hökuməti qurulduqdan sonra əhalinin az bir qismi kəndə qayıtmış, təsərrüfatı yenidən bərpa etmişdir. 1930-cu ildə Şabadin kəndində ibtidai məktəb açılmış, kolxoz qurulmuşdur. 1959-cu ildə kolxoz ləğv edilmiş, təsərrüfatı isə Ecanan mahalının digər azərbaycanlı kəndləri kimi "Sünik" erməni kolxozuna verilmişdir. Kənddə məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi və s. sosial obyektlər var idi. 1988-ci ilin noyabrında bütün Qərbi Azərbaycan camaatı kimi Şabadin əhalisi də ermənilər tərəfindən zorla deportasiya edilmişdir.

Şabadin camaatı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda gedən mübarizədə olduqca fəal iştirak etmiş və 7 nəfər (Ramazanov Firudin Bəhram oğlu, Əliyev Vəzir Əli oğlu, Əhmədov Yaqub Ağəli oğlu ("hərbi rəşadətə görə" medalı ilə təltif edilmişdir), Əhmədov Şirvan Məhəmməd oğlu, Mehdiyev Nurəddin İmran oğlu, Ağakışiyev Asif Xankişi oğlu, Albəndəyev Rizvan Hümbət oğlu) şəhid vermişdir.

1994-cü il aprel ayının 16-da Füzuli rayonunun Əbdürrəhmanlı kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıqla həlak olmuş leytenant Vəzir Əliyev 1993-94-cü illərdə cəbhədə göstərdiyi şücaətlərə görə canlı əfsanəyə çevrilmişdir. Yüzlərlə düşməni məhv edən, düşmənin onlarla texnikasını sıradan çıxardan leytenant Vəzir Əliyev ölümündən sonra Azərbaycan bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Şəhərcik kəndi

Bölgənin ən qədim azərbaycanlı kəndlərindən biridir. Qafan rayon mərkəzindən 7 km şimalda Oxçu çayının sol sahilində yerləşmişdir. Kənd hər tərəfdən meşələr, dağlar və yamyaşıl bağlar ilə əhatə olunmuşdur.

Kəndin yaxınlığındakı qədim qəbiristanda aparılan arxeoloji qazıntılar buradakı üçqat qəbirlərin 3 min ildən çox tarixi olduğunu göstərmişdir. Qafan şəhərinin və qədim Qır (Qız) qalasının bilavasitə yaxınlığında yerləşən Şəhərcik çox qədim zamanlardan bölgənin inzibati, mədəni və ticarət mərkəzi kimi tanınmışdır.

Şəhərcik kəndinin yaxınlığındakı qədim kilsənin 913-cü ildə Alban hökmdarı Senekərimin qızı Şahan Duxt tərəfindən tikilməsi və bu hadisənin kilsə divarında həkk edilərək, indiki günlərimizə qədər gəlib çatması faktı da, Şəhərciyin Qafqaz Albaniyasının əhəmiyyətli yaşayış məntəqələrindən biri olduğunu göstərir. Şəhərcik kəndində Bəndər padşahın qəbri deyilən ziyarətgah və 7 böyük Dağdağan ağacının ətrafındakı qədim pir hələ atəşpərəstlik dövründə bu yerlərdə insanların məskunlaşdığını göstərən dəlillərdir.

1905 və 1918-ci illərdə bölgənin bütün azərbaycanlı kəndləri kimi Şəhərcik kəndi də daşnak ideologiyasının təsiri altında quduzlaşmış ermənilərin hücumuna məruz qalmış, kənd dağıdılmışdır. 1918-ci ildə Andronikin və Nijdenin quldur dəstələrinin hücumlarını Şəhərciyin 140 nəfərlik könüllü dəstəsi uzun müddət dəf etmiş, kənd camaatı Qır qalasına sığınaraq, orada səngər qurmuş və kəndlərini noyabrın sonlarına qədər mərdliklə müdafiə etmişlər. 1918-ci ilin dekabrında erməni toplarının yaylım atəşlərindən Qır qalası dağıdılmış, kənd camaatı Zəngəzurun qarlı dağ aşırımlarından keçərək, Naxçıvanın Əylis, Dırnis və Yaycı kəndlərinə pənah aparmışlar.

1921-22-ci illərdə camaatın bir hissəsi yenidən Şəhərciyə qayıdaraq kəndi bərpa etmişlər. Rayonda ilk dünyəvi azərbaycanlı məktəbi 1923-cü ildə məhz Şəhərcikdə öz dövrünün tanınmış ziyalı, əməkdar müəllim Cəlal Zeynalov tərəfindən açılmışdır. Bu məktəb 1937-ci ildə orta məktəbə çevrilmişdir.

1931-ci ildə Şəhərcikdə kolxoz təşkil edilmiş və bu kolxoz 1960-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövrdə Şəhərcikdə 200-dən artıq ev olmuş, mindən çox əhali yaşamışdır. Böyük Vətən Müharibəsində Şəhərcik camaatından 86 nəfər iştirak etmiş, onlardan 31 nəfəri geriyyə qayıtmamışdır.

1960-cı ildə Şəhərcik kəndi ləğv edilmiş, Qafan şəhərinin qəsəbəsinə çevrilmişdir. 1988-ci ilin noyabrında isə Qərbi Azərbaycanın bütün aborigen əhalisi kimi, Şəhərcik camaatı da öz ata-baba torpaqlarından deportasiya olunmuşlar.

Şəhərcik oğulları Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində mərdliklə mübarizə aparmış və 6 nəfər şəhid vermişdir. **Qarabağ torpaqlarının azadlığı uğrunda şəhidlik zirvəsinə ucalmış, Şəhərciyin mərd oğulları - İbadov Şirzad Cavanşir oğlu, Bayramov İlyas İsa oğlu, Abbasov Müzəffər Oruc oğlu, Muradov Sabir Yaqub oğlu, Mehdiyev Nurəddin Bəxtiyar oğlu, Nəbiyev İqor Şəkər oğlu artıq bütün Azərbaycanın övladlarına çevrilmişlər.**

Şəhərcik kəndinin toponimləri: Arpa zəmis, Qır qalası, Qızıl daş, Ağdərə, Almalıq, Buzxana, Vənət, Bozlu dərə, Yal yurd, Nəcəf yeri, Göyrum, Pir dərəsi, Xudub, Sulu dərə, Pir Həməzə, Kəsik daş, Kərəm çeşməsi, Qurd qayası, Gəncəbuta bulağı və s (68, 10).

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Zəngəzurun tanınmış ağsaqqalı, Əməkdar jurnalist Abdulla İbrahimova təşəkkürümüzü bildiririk - **müəll.**).

Yuxarı Girətağ kəndi

Qafan rayonunun mərkəzindən 15 km şimal-şərqdə Bərguşad dağ silsiləsinin ətəklərində, Çəməndağı, Çıraq obalı, Buru dəyə dağlarının arasında Aşağı Girətağ kəndindən 3 km məsafədə yerləşir.

Girətağ sözünün mənasını izah edən, əslən bu kənddən olan tədqiqatçı alim Rəşid Təhməzoğlu ara dağ, dağ arası kənd mənasını verən farsca "gilətağ" sözündən yarandığını bildirir.

Girətağ kəndinin qədim yaşayış məskəni olmasını sübut edən kənd ətrafında xeyli sayda maddi mədəniyyət abidələri vardır. Son dövrə qədər qalmış qədim Alban kilsəsinin qalıqları, "Bərə pir" adlı ziyarətgah, Girətağ - Tatev yolunun üstündə, Körpü çayı deyilən yerdəki qədim məzarlıqdakı Alban qəbirləri kəndin şərqində yerləşən məzarlıqdakı yerli sakinlərin "Bel daşı" adlandırdıqları qəbirüstü daş abidə burada insanların çox qədimdən məskunlaşdığını göstərir. **"Bel daşı" sənduqəsinin üzərində yonulmuş ox, qalxan, öküz, əlində nizə vəhşi heyvanı ovlayan ath təsvirləri və bu təsvirlərin fonunda heç bir yazının olmaması daş abidənin yazıdan əvvəlki mədəniyyət dövrünə aid olduğunu göstərir.**

Girətağ - Tatev yolunun üstündə I Şah Abbasın dövründə tikilmiş **karvansaranın** qalıqları, **"Təkevli və Təzəxan"** adlanan yerdəki yolçu damları orta əsr müsəlman dövrünün maddi mədəniyyət abidələri kimi əhəmiyyət daşıyırdı.

Girətağ kəndində 1886-cı ildə 537 nəfər, 1897-ci ildə 328 nəfər, 1926-cı ildə 225 nəfər, 1939-cu ildə 359 nəfər, 1959-cu ildə 310 nəfər, 1979-cu ildə isə 120 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.

Girətağ kəndi həm 1905-ci ildə, həm də 1918-ci ildə ermənilərin təcavüzünə məruz qalmışdır. 1918-ci il hadisələri zamanı Girətağ kəndində daşnakların başçısı polkovnik Mukiç öldürülmüşdür. Başçıların intiqamını almaq məqsədilə daşnaklar öz qüvvələrini yenidən təşkil edərək, noyabr ayında Girətağ kəndinə 3 tərəfdən hücum keçmiş, kəndi dağıtmış, əhalinin bir hissəsini qətlə yetirmişlər. Kənd sakinləri Quru dəyə, Kiçik kaha, Damlar yalı, Haça qaya istiqaməti ilə qaçaraq Gıgı dərəsi kəndlərini adlayıb, min bir əzab əziyyətlə Culfaya, oradan isə Arazi keçərək, o tay Culfasına pənah aparmışlar. Lakin, şah qoşunları bu binəşib insanlara rəhm etməyərək, onları silah gücünə, yenidən geriyyə qayıtmışlar. Yollarda aclıqdan, soyuqdan və xəstəlikdən çoxlu sayda itki verən girətağlılar Yuxarı Əylis kəndinə və Zəngilan bölgəsinə səpələnmişlər.

1921-ci ilin yazında 150 evlik Girətağ camaatından 50 ailə yenidən öz kəndlərinə dönmüşlər. Yuxarı Girətağ kəndində 1924-cü ildə ibtidai məktəb açılmış, 1927-ci ildə isə bu məktəb 7 illik məktəbə çevrilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Girətağ məktəbi Qafan rayonunda ilk azərbaycanlı məktəbi idi. Yuxarı Girətağda 1930-cu ildə kolxoz qurulmuş, 1950-ci ildə isə Aşağı Girətağ kolxozuna birləşdirilmiş, daha sonra isə sovxozla çevrilmişdir.

İkinci Dünya Müharibəsində Yuxarı Girətağ kəndindən 41 nəfər iştirak etmiş, onlardan 25 nəfəri geriye qayıtmamışdır.

50-ci illərdən sonra Girətağ kəndinin tənəzzülü başlamış, kənd əhalisi tədriclə köçərək, Bakı və Sumqayıt şəhərlərində məskunlaşmışlar. 1988-ci ildə kənddə cəmi 15 ailə qalmışdı. Həmin ilin dekabrın 12-də Girətağ kəndi tamamilə boşaldıldı, kənd sakinlərinə nə ev əşyalarını götürmək, nə də evlərini dəyişmək mümkün olmadı.

Hal hazırda Girətağ camaatı Bakı və Sumqayıt şəhərlərində, Abşeron rayonunun Xırdalan və Mehdiabad qəsəbələrində, Sulu təpə və Məmmədli kəndlərində məskunlaşmışlar.

Girətağ kəndindən çıxmış, tanınmış partiya, dövlət, elm xadimləri və hərbiçilərdən Rəşid Bünyadovun, Bilal Kərimovun, Əlipənah Rzayevin, Mənzilə Rzayevanın, Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatları Fatma Əzizovanın, Mənsimə Cəfərovanın, Azərbaycan Ali Sovetinin deputatları, Bilal Kərimovun, Eldar Abbasovun, General-mayor Teymur Bünyadovun adlarını qeyd etmək yerinə düşərdi.

Qarabağ müharibəsində şəhid olmuş, rota komandiri leytenant **Bəbirov Mədət İsa oğlu** Girətağ kəndindəndir (48, 12).

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Rəşid Təhməzoğluna təşəkkürümüzü bildiririk - **müəll.**).

SİSYAN RAYONU

Zəngəzurun ərazisinin (4505.0 km²) üçdə bir hissəsindən çoxu Sisyan rayonunun payına düşür. **Sisyan** rayonu Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış, indi Ermənistan Respublikası deyilən ölkənin ərazicə ən böyük rayonu olmaqla, sahəsi 1719 km² təşkil edir. Sisyan rayonu cənub-şərqdən Gorus rayonu ilə, cənubdan Qafan rayonu ilə, şimal-qərbdən Dərələyəzlə (indi ermənilər adını Vayk qoyublar) və Naxçıvan MR ilə həmsərhəddir. **Zəngəzur və Bərguşad silsilələri arasında yerləşən Sisyan rayonunun yaşayış məntəqələri dəniz səviyyəsindən 1400-2300 m. hündürlükdə yerləşir.** Rayonun ən yüksək nöqtəsi dəniz səviyyəsindən 3552 m. hündürlükdə yerləşən İşıqlı zirvəsidir.

Zəngəzurun ən bol sulu çayı olan **Bazarçay** öz uzunluğunun 1/3-dən çoxunu Sisyan rayonunun ərazisindən keçirir. Bazarçay öz axarı boyunca dar dərələrdən terras şəkilli landşaft uzununu axaraq müxtəlif yerlərdə şlalələr əmələ gətirir. Zaqafqaziyanın ən gözəl şlalələrindən biri, 18 metr hündürlükdən tökülən Şəki şlaləsi də Bazarçayın üzərində Şəki kəndinin yaxınlığında yerləşir (200, 474).

Sisyan rayonunda havanın orta illik temperaturu 6°C, yanvarda -4, -12, iyulda +8, +17°C təşkil edir.

Qısa tarixi öçerk

Sisyan rayonu Qafqazda ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. **Qafqaz Albaniyasının Sisakan mahalı** və müxtəlif vaxtlarda yarımüstəqil knyazlıqlar kimi mövcud olmuş Sünik vilayətinin paytaxtlarından biri də Sisyan rayonundakı Şalat qəsəbəsi olmuşdur. Sisyan adı yazılı mənbələrdə ilk dəfə Moisey Kalankatuklunun "**Alban tarixi**" əsərində (88, III kitab XVI fəsil) çəkilir. Bu ad ərəb, fars mənbələrində **Sisəcan, Sisiyan, Sisakan** şəklində çəkilmişdir. Toponim ilk dəfə "Sisian" formasında XIV əsrdə Kirakos Qanzaketsinin "**Tarix**"ində (26, 224) işlədilmişdir.

Sisyana, eləcə də bütövlükdə Kür-Araz arasına sakların gəlişi bizim eradan öncə VII əsrdə başlamışdır. Əslində "Sisyan" sözü "Sisakan" sözünün təhrif edilmiş formasından başqa bir şey deyildir.

Məhz bu yerlərdə yaşayış məskənlərinin salınması, əksər tayfa və törəmələrin formalaşması sakların gəlişi ilə bağlı olmuşdur. Saklar ən böyük türk tayfalarından olub, eradan öncə IV-III minilliklərdə, Tibet ətrafından, Çinin şimalından qoparaq Volqa çayı boyunca səpələnərək, **Qazaxıstana**, Krıma, Qara dəniz sahillərinə, eradan öncə I minillikdə isə Qafqaza yayılmışlar. Ümumiyyətlə, saqalar (saklar) Xəzər dənizindən Altay dağlarına, Əfqanıstandan Sibir tayqalarına qədər yayılmış (55, 77) böyük bir tayfa olmuşlar.

Çin qaynaqlarında sakların **Syunnu** boylarının adı çəkilir. Çox güman ki, Sisyan mahalının da daxil olduğu, Göyçə gölündən Qarabağa qədər böyük bir ərazini əhatə edən Sünik vilayətinin adı da bu tayfanın adı ilə bağlı olmuşdur. Sakların 5 böyük tayfasından (Sisaklar, Ərsaklar, Skitinlər - İskitlər, Pasianlar, Gökərlər) birinin Si sakları, digərinin isə Ər sakları olması və onların bir arealda, qonşu ərazilərdə, indiki Zəngəzur (Sisakan) və Qarabağ (Arsak) torpaqlarında məskunlaşması da bizim ulu babalarımızın Sak tayfası ilə bağlılığına şəhadət verən tutarlı tarixi faktlardır (95, 63).

Sisyan rayonunda tarixi eradan öncəki II-III minilliyə gedib çıxan qayaüstü rəsmlərin bir çox göstəriciləri ilə Kırım və Qazaxıstan kurqanlarında tapılan rəsmlərə, **Qobustan** və **Gəmiqaya** abidələrinə oxşaması, həmin rəsmlərdəki maral, at, dəmir ucluqlu ox, kaman, ov səhnələrinin təsvirləri bu ərazilərin aborigen əhalisinin məhz türkdilli tayfalar, o cümlədən, saklar olduğunu göstərir.

Sisyan tarixinin qədim dövrlərində Sünik vilayətinin tərkib hissəsi olaraq, ya müstəqil knyazlıq şəklində, ya da Albaniyanın tərkibində idarə olunmuşdur.

Tarixi mənbələrdə xristianlığın Qafqazda erkən təşəkkül tapdığı qədim yaşayış məntəqələrindən biri kimi, Sisyanın Şalat və Əngələvid kəndlərinin adı çəkilir.

İstər orta əsr, istərsə də son dövr erməni tarixşünaslığında Sünikin (Sisakanın) "böyük Ermənistanın" şərq vilayəti adlandırılması erməni tarixçilərinin uydurmalarından başqa bir şey deyildir. Məsələ burasındadır ki, X əsrə qədər Sisakanda, eləcə də Zəngəzurda bir nəfər də erməni olmamışdır. Buranın əhalisi xristian və bütperəst albanlar və prototürklər - saklar və kimmerlər olmuşlar. **VIII əsr erməni tarixçisi Stefan Sünikski qeyd edirdi ki, "onun zamanında Sünikdə və Arsakda sünik və arsak dilində danışırdılar"** (146, 106).

Diqqət yetirin: erməni dilində yox, sünik və arsak dilində (özü də bu sözləri erməni tarixçisi söyləyir!) Sünik dili sisaklarının, arsak dili ərsaklarının dili deyilmi? Başqa bir tarixi mənbədə (25, 28;29) isə deyilir: "571-ci ildə Sünik hakimi üsyan edərək ermənilərdən ayrıldı və İran şahı Xosrovdan xahiş etdi ki, Sünik torpağının arxivini Dvindən Bərdə şəhərinə köçürsün, onun ölkəsinin sərhədini Azərbaycana daxil etsin və ermənilərin adları onların üstündən götürülsün. Şahın əmri yerinə yetirildi".

Bu nə deməkdir? Necə yəni ermənilərin adı süniklilərin üstündən götürülsün, necə yəni süniklilər üsyan edib ermənilərdən ayrıldılar. Bu sualların izahı çox sadədir. Yəni Sünik əhalisi erməni deyildi və üsyan edərək ermənilərdən ayrılmışdır. Görünür, Sünik nə vaxtsa zorla ermənilərin hakimiyyəti altına keçirilibmiş ki, indi onlar üsyan edərək ayrılıb və şahdan Azərbaycanın tərkibinə qatılmağı xahiş etmişlər.

Sisyan rayonunun ərazisi erkən orta əsrlərdən başlayaraq müxtəlif müharibələrin və mübarizələrin mərkəzində olmuşdur. Ərəb xilafətinin Qafqazda üzləşdiyi ən güclü müqavimət hərəkatından biri də Sisyan rayonu ilə bağlıdır. **Babəkin** son döyüşlərinin aparıldığı **Urud qalası** və Babəkin tutularaq xilafətə təhvil verildiyi **Şəki qalası** da Sisyan rayonunun ərazisindədir.

Sisyan rayonu da bütün Zəngəzur kimi, əvvəl **Səlcuq türklərinin**, sonra **Moğol-tatarların** (yeri gəlmişkən böyük türk sərkərdəsi **Çingiz xanın** da sakların Qara-tatar qoluna aid olduğu söylənilir) daha sonra **Qaraqoyunlu** və **Ağqoyunluların** hakimiyyəti altında olmuşdur.

Sisyanın sonrakı tarixi də bir neçə yüz il türk hökmranlığı (Əmir Teymur, Səfəvilər, Osmanlı imperiyası, Nadir şah, Qarabağ xanlığı) ilə bağlı olmuşdur. Bu dövrdə Sisyan rayonunun ayrı-ayrı kəndləri qala-şəhər tipli yaşayış və inzibati mərkəzlər kimi formalaşmışdır. Bu inzibati mərkəzlərdə ya azərbaycanlılar, yaxud da islamı qəbul etmiş Orbelian, Məlik Safraz, Məlik Bağır və s kimi alban, gürcü və ya erməni mənşəli feodallar və onların nəsiləri hakimiyyətdə olmuşlar.

1813-cü ildə Rusiya və İran arasında bağlanmış Gülüstan müqaviləsindən sonra Sisyan rayonu Rusiyanın təbəçiliyinə keçmişdir. 1828-30-cu illərdə İranın Xoy, Salmas, Ərdəbil və s. əyalətlərindən xeyli sayda erməni ailələri köçürülüb, Sisyan rayonunun müxtəlif kəndlərinə yerləşdirilmişdir.

1877-ci ildə Rusiyadan köçürülmüş yüzə yaxın malokan (duxaborlar) ailəsi Sisyan rayonunun Bazarçay və Borisovka kəndlərinə yerləşdirilmişdir.

Sisyan rayonunda XX əsrin əvvəllərində 76 yaşayış məntəqəsi olmuşdur ki, onların 58-də azərbaycanlılar yaşamışdır. 1886-cı ildə Sisyan rayonunda yaşayan əhalinin 13145 nəfəri erməni, 8642 nəfəri isə azərbaycanlı olmuşdur, başqa sözlə, azərbaycanlılar əhalinin 40%-ə qədərini təşkil etmişlər.

1918-ci ildə Andronik Ozanyanın talançı dəstəsi Sisyan rayonunun azərbaycanlı kəndlərində daşı-daş üstə qoymamışdır. Daşnak quldurları azərbaycanlı kəndlərinin demək olar ki, hamısını yandıraraq dağıtmışlar. O dövrdə bu rayonda yaşayan 12 min azərbaycanlıdan 5 minə yaxını qətlə yetirilmiş, yaxud deportasiya zamanı achiqdan, soyuqdan və yoluxucu xəstəliklərdən tələf olmuşdur. Sisyan rayonunun deportasiya olunmuş azərbaycanlılarının yalnız kiçik bir qismi (2800 nəfər) 1921-ci ildən başlayaraq, öz ata-baba yurdlarına qayıtsalar da, deportasiyaya və soyqırım məruz qalan insanların böyük əksəriyyəti geriye dönməmiş, Naxçıvan, Laçın, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Bərdə, Tərtər və s. rayonlarda məskunlaşmışlar.

Sovet hakimiyyəti illərində rayonun bir sıra azərbaycanlı kəndləri (Ağkənd, Şam, Vağudi, Dərəkənd, Şəki, Qalacıq, Qıvraq, Dəstəgert, Əlişar, Əlili, Püsək) ya ləğv edilmiş, yaxud erməniləşdirilmiş, ya da qarışıq kəndlərə çevrilmişdir. Bu dövr ərzində Sisyan rayonunda 14 yaşayış məntəqəsinin adı erməniləşdirilmişdir.

1988-ci il qaçqınlığına qədər Sisyan rayonunun 38 yaşayış məntəqəsindən yalnız 11-də azərbaycanlılar yaşayırdı (Urud, Vağədi, Ağdö, Qızılcıq, Şəki, Dəstəgird, Qızılsəfəq (Şıxlar), Ərəfsə, Comərdli, Sofulu, Murxuz). Sisyan rayonunun əhalisinin 35%-ni təşkil edən azərbaycanlılar 1988-ci ilin sonlarında axırıncı nəfərinə kimi deportasiya olunaraq, əsasən Bakı və Sumqayıt şəhərlərində məskunlaşdılar.

Sisyan rayonunda 1988-ci ilə qədər mövcud olmuş azərbaycanlı

KƏNDLƏRİ

Ağudi kəndi

Sisyan rayonunun ən böyük azərbaycanlı kəndidir. Sisyan şəhərindən 5 km cənub-şərqdə Bazarçay (Vorotan) çayının sol sahilində Uz, Noravan və Vağudi kəndlərinin əhatəsində yerləşir.

Kəndin adının mənası barədə müxtəlif versiyalar olsa da, dəqiq məlumat yoxdur. Bu da kəndin çox qədimdən bina olması ilə əlaqədardır. Çox güman ki, **kəndin adı** ilk vaxtlar "AğUD" şəklində olmuşdur. Kəndin yaxınlığındakı **VağUDI** və **UrUD** kəndlərinin adındakı "ud" topomorfantının olması çox güman ki, hələ eramın əvvəllərində bu yerlərdə məskunlaşmış **ud tayfalarının adları ilə bağlıdır**. Mərhum akademik Ziya Bünyadov deyirdi ki, Zəngəzurun qədim tarixinin açarını Ağud-Vağud-Urud üçbucağında axtarmaq lazımdır.

Kəndin adının "**Ağ düz**" - "**Böyük düz**" anlamında izahı fikrimizcə, xalq etimologiyasından başqa bir şey deyildir. Sisyan azərbaycanlıları kəndin adını "**Ağdü**" şəklində tələffüz edirlər.

Hal-hazırda ermənilər bu kəndin adını Aqxitu qoymuşlar. Ağudi camaatı tarixən heyvandarlıqla, quşçuluqla, meyvə-tərəvəzçiliklə, habelə tütüncülüklə məşğul olmuşlar.

Kəndin qədim tarixini sübut edən onlarla abidə (yaxud onun qalıqları) - qədim **Alban qəbiristanlığının** və kilsəsinin qalıqları (maraqlıdır ki, bu yerə **Anabat** ("ana beyit" sözü qədim Sibir türklərində qəbiristanlıq mənasındadır)), tağlı körpü, qala yeri, alban memarlıq mədəniyyətinə məxsus məşhur "**Ağudi qəbirüstü abidəsi**" və s. vardır.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Zəngəzurun bütün azərbaycanlı kəndləri kimi, Ağudidə də 1918-ci ildə müsəlman qətliamını törədən quldur Andronikin daşnak dəstələri misli görünməmiş vəhşiliklər törətmiş və bu zaman Ağudi məscidini yerlə yeksan etmişlər.

Ağudi kəndinin bulaqları, örüş və əkin yerləri, kəndin ətrafındakı dağlar, dərələr və s. adları təmiz Azərbaycan türkcəsindədir (**Yeddi novlu bulaq, Yamac bulağı, Naxır bulağı, Top söyüd bulağı, Göl yeri, Ağ düz, Göyərçinli, Niyazdüşən, Mir Əhməd, Beş günlük, Qırmızı çınqıl, Qaranlıq kaha, Mikayıl əkən, Pərzan dərəsi, Işıqlı dağı, Qızıl boğaz, Arpa təpəsi, Buğda təpəsi, Qarnı yarıq, Qızıl qaya, Çürük qaya, Qız-oğlan qayası, Mal daş, Dəvəboynu, Dəyirman burnu və s.**).

Ağudi kəndində 1831-ci ildə 60 nəfər, 1873-cü ildə 450 nəfər, 1886-cı ildə 903 nəfər, 1897-ci ildə 1162 nəfər, 1914-cü ildə 1070 nəfər, 1922-ci ildə 298 nəfər, 1931-ci ildə 496 nəfər, 1970-ci ildə 1222 nəfər, 1988-ci ildə 2000 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır.

Ağudi kəndi bölgədə öz qoçaq, vurub-tutan, igid insanları ilə ad çıxarmış, ermənilərin qarşısında həmişə mərd-mərdanə dayanmışdır. 1905-06-cı illərdə Sisyan rayonunda gedən erməni-müsəlman davaları zamanı Ağudi camaatı əsl qəhrəmanlıq göstərmişdir. Erməni daşnaklarının başçısı Stepan Stepanyanı məhz Ağudi kəndində el qəhrəmanı Eyvaz kişi boğazına şiş soxaraq öldürmüşdür.

Ağudi camaatı 1918-ci ildə də daşnaklara qarşı mərdliklə mübarizə aparmış, lakin qeyri-bərabər döyüşdə 1918-ci ilin sentyabrında Andronikin quldur dəstəsi kəndi yandırmış, 300-dən çox azərbaycanlıni qətlə yetirmiş, salamat qalanlar isə Kilsəli aşırımını aşaraq, Minkənd-Molla Əhmədli yolu ilə Laçın rayonuna, oradan isə Şuşa, Ağdam, Bərdə rayonlarına, Qubadlı yolu ilə Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli, Beyləqan, İmişli, Saatlı, Sabirabad rayonlarına gəlib çıxmışlar. Beş ilə qədər qaçqınlıq həyatı yaşayan bu insanlar yalnız 1922-ci ildə tədricən öz doğma ocaqlarına qayıtmışlar.

Ağudi kəndində 1931-ci ildə kolxoz təşkil edilmiş, Yedigər kişi kolxozun ilk sədri olmuşdur. Ağudi kolxozu ermənilərin apardığı anti-azərbaycan siyasətinin qurbanı olaraq, 1971-ci ildə özündən iki dəfə kiçik erməni kəndi olan Noravan kolxozuna birləşdirilmişdir.

Ağudidə ilk tədris ocağı 1900-cü ildə 4 sinifli molla məktəbi şəklində açılmışdır. Sovet hökumətinin ilk illərində Ağudi kəndində ibtidai məktəb, 1937-ci ildə 8 illik məktəb, müharibədən (1941-1945) sonra isə orta məktəb açılmışdır.

Ağudi kəndi öz ziyalıları ilə məşhur bir azərbaycanlı kəndi kimi bölgədə tanınmışdır. **Azərbaycanın xalq yazıçısı Əli Vəliyev, xalq şairi Məmməd Araz, akademik Həsən Əhmədov, general-mayor Ədil Məhərrəmov öz soy kökləri ilə Ağudi torpağına bağlı olan Azərbaycanın görkəmli insanlarıdır.**

1988-ci ilə qədər Ağudi kəndində müasir üslubda tikilmiş, 300 yerlik mədəniyyət evi, 700 şagirdin təhsil aldığı, dövrün tələblərinə cavab verən məktəb binası, kitabxana, iki mağaza, bir bufet, tibb məntəqəsi və elektrik dəyirmanı var idi.

1988-ci ilin dekabrında bütün Zəngəzur camaatı kimi Ağudi kəndinin 2000 nəfər əhalisi son nəfərindəkə öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olaraq Azərbaycana gəlmiş, Bakı, Sumqayıt, Naxçıvan, Daşkəsən və s.

rayonlarda məskunlaşmışlar. Ağudi camaatının bütün mülkiyyəti, əmlakı və ev əşyaları əllərindən alınmış, 70-dən çox ev ermənilər tərəfindən zəbt edilmişdir.

Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə 50-dən çox ağudili gənc erməni qəsbkarlarına qarşı vuruşmuş, onlardan 9 nəfəri şəhid olmuşdur: **Zülfəliyev Hicran Əliş oğlu, Quliyev Qulu Əyyub oğlu, Cəfərov Babək Tapdıq oğlu, Məmmədov Razim Bədəl oğlu, Məmmədov Altay Amanxan oğlu, Məmmədov Sabir Amanxan oğlu, Dünyamalıyev İmran Cavanşir oğlu, Qasımov Mühit Əli oğlu, Rüstəmov Ramiz Əbdülqasım oğlu.**

Kapitan Quliyev Qulu Əyyub oğlu Kəlbəcər uğrunda gedən döyüşlərdə böyük qəhrəmanlıq göstərmiş, ölümündən sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə "Azərbaycan bayrağı ordeni" ilə təltif edilmiş, xatirəsi əbədləşdirilmişdir.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Zülfəliyev Talib Bəhram oğluna təşəkkürümüzü bildiririk - **müəll.**).

Comərdli kəndi

Sisyan rayonunun azərbaycanlılar yaşamış dağ kəndidir. Rayon mərkəzindən 18 km qərbdə dəniz səviyyəsindən 2500 metr yüksəklikdə, Təzəkənd kəndindən 6 km, Ərəfsə kəndindən 3 km məsafədə yerləşir. Comərdli kəndi təmiz havası, saf, diş göynədən bulaqları, gözəl Alp çəmənliyi olan yaraşlıq dağ kəndidir. Kəndin bulaqları toplaşaraq Xırda çay adlanan, kəndə xüsusi yaraşlıq verən dağ çayını əmələ gətirirdi ki, həmin çay Ərəfsə kəndindən keçən Dəli çaya qovuşur və Sisyan rayon mərkəzi yaxınlığında Bazar çaya tökülürdü.

Comərdli sözü kəndin binasını qoymuş Comərd kişinin adı ilə bağlıdır.

Bu kəndi 2 qardaş - Kərbəlayı Comərd və Alagöz Məhəmməd salmışlar. Kənddə yaşayan insanların hamısı bu iki qardaşın törəməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil dövlətimizin banisi və qurucusu, xalqımızın ümummilli lideri cənab Heydər Əliyevin atası Əlirza kişinin və anası İzzət xanımın ulu babaları Comərd kişi olmuşdur.

1918-ci ilə qədər Comərdli kəndində 110 ev olmuş, 800-dən çox adam yaşamışdır. 1918-ci ilin yayında Andronikin daşnak qoşunu Comərdli kəndinə hücum etmiş, lakin comərdlilərin ciddi müqaviməti ilə rastlaşmışlar. Kəndin Çala yurd deyilən yerində güclü atışma olmuş və bu döyüşdə Andronikin məşhur bir polk komandiri Comərdli sakini Əyyub Əmiraslan oğlu tərəfindən öldürülmüşdür. Bir neçə gün sonra daha mütəşəkkil şəkildə təşkil olunaraq, Comərdliyə hücum edən daşnaklar kəndi yandıraraq, talamış, 100-dən çox kənd sakinini qətlə yetirmişlər.

Azərbaycan milli torpaqsızlaşdırma və ekologiya elmlərinin banisi, Milli Akademiyamızın yaradıcılarından biri, görkəmli ictimai-siyasi xadim akademik Həsən Əlirza oğlu Əliyev bu qanlı qırğınların canlı şahidi kimi ömrünün son günlərinə qədər həmin hadisələri xatırlayıp, comərdlilərin qeyri-bərabər döyüşdə düşmənlərə qarşı necə fədakarlıqla döyüşməsinə, kəndlilərinin dağıdılıb yandırılmasını, bir əmisinin atın tərkinə aldığı 10 yaşlı oğlunun arxadan atılan erməni gülləsindən ölməsini, digər əmisinin isə arvadı və südəmər körpə qızı ilə kəndin kənarındakı bir mağarada gizlənməsini, ermənilərin mağaraya hücumu zamanı isə son patrona kimi atışdığını, axırda isə daşnakların mağaraya girərək əmisinin başını kəsdiyini, əmisi arvadını və südəmər uşağı isə süngü ilə min bir əzab verərək öldürdüklerini, Comərdli camaatının çoxlu itkilər verdikdən sonra dağlarla qaçaraq, Naxçıvana pənah aparmasını yana-yana, erməni daşnaklarına qarşı sonsuz bir nifrət hissi ilə danışdı (47, 43).

Comərdli camaatı Taxta körpüdən keçib Sisyan yurdu və Mərcanlı yaylağını aşaraq, Naxçıvana getmiş, Culfanın və Şərurun kəndlərində məskunlaşmışlar.

1923-cü ildə kənd camaatının bir hissəsi yenidən Comərdliyə qayıtmış və doğma kəndlərini bərpa etmişlər. Comərdlidə 1927-ci ildən 4 siniflik ibtidai məktəb açılmış, 70-ci illərdə isə 8 illik məktəbə çevrilmişdir. 1935-ci ildə kənddə kolxoz qurulmuş, kolxoz 1960-61-ci ildə Ərəfsə kolxozu ilə birləşdirilmiş, 1971-ci ildə isə Təzə kənd, Ərəfsə və Comərdli kolxozlarını əhatə edən mərkəzi erməni kəndi Təzə kənd olmaqla "Tasik" sovxozu yaradılmışdır. Comərdli kəndinin ətrafındakı bütün yerlərin adlarını comərdlilər özləri qoyduqlarına görə bu toponimlər təmiz Azərbaycan türkcəsindədir: **Şırran bulaq, Əli bulağı, Sarı bulaq, Xırda çay, Təknə göl, Laləli bulağı, Sandıq daş, Qoyun dağılan, Çala yurd, Dəvə boynu, Ərzurum, Gəmiş ucan, Vənli dəre, Sallıq, Qaravış daşı, Əhməd yoxuşu, Səlim gədiyi** və s.

Böyük Vətən Müharibəsində 40-a yaxın comərdlili iştirak etmiş, onlardan 17-si geri qayıtmamışdır.

1988-ci ildə Comərdli kəndində 45 ev var idi, 200-ə yaxın adam yaşayırdı. 1988-ci ilin dekabr ayında Qərbi Azərbaycanda olan bütün ellərimiz kimi, Comərdli kəndi də boşaldıldı. 1991-ci ildə ermənilər Comərdli kəndinin adını dəyişdirib Tanahat qoymuşlar.

Comərdlilər hal hazırda Naxçıvan, Bakı və Sumqayıt şəhərlərində məskunlaşıblar. Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərdə Comərdli camaatı fəal iştirak etmiş və 4 nəfər (**Əkbərov Faiq, Əkbərov Azər, Cəbiyev Elşən, Rüstəmov Elxan**) şəhid vermişdir.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Abbas Muxtarova təşəkkürümüzü bildiririk - müəll.).

Dəstəkərd kəndi

Dəstəkərd kəndi Sisyan rayon mərkəzindən 21 km cənubda, Sofulu kəndindən 4 km, Şıxlar kəndindən 7 km məsafədə yerləşən 100 evli, 500-ə qədər əhalisi olan azərbaycanlı kəndi idi. Dəstəkərd sözü Sasanilər dövründə Albaniyada feodalın şəxsi mülkü olan torpaqlar üzərində irsi mülkiyyət forması anlamında olan fars sözü "dastakert"dən götürülmüşdür. Dəstəkert kəndi qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdur. Kəndin yuxarisında yerləşən köhnə qəbiristanlıqda uzunluğu 2-2,2 metrə çatan sənduqə formalı, üstü alban əlifbası ilə yazılı qəbir daşları da bu kəndin qədim yaşayış məskəni olduğunu sübut edir.

Dəstəkərd kəndi 1918-ci ildən erməni quldur dəstələri tərəfindən dağıdılmış, kənd əhalisi dağ yolu ilə Murxuz kəndindən keçərək, Dəmirli yaylağını aşmış, Culfa rayonunun Ləkətağ kəndinə qaçmışlar. Sonradan kənd camaatının bir hissəsi Qubadlı rayonunun Xocahan kəndinə və Füzuli rayonunun Molla Məhərrəmli kəndinə köçərək, orada məskunlaşmışlar. Onu da qeyd edək ki, 1905-06-cı illərdəki erməni - müsəlman davası zamanı Dəstəkert kəndindən 40-50 ailə köçərək, Qarabağa getmiş, indiki Yevlax rayonunun Malbinəsi və Qoyunbinəsi kəndlərində məskunlaşmışlar. Azərbaycanın xalq şairi Qasım Qasımsadənin ailəsi də bu illərdə Dəstəkert kəndindən köçmüşdür. 1933-cü ildə baş vermiş zəlzələdən sonra 40-50 ailə Dəstəkert kəndindən köçərək Cəbrayıl rayonunun İsaqlı kəndinə getmişdir.

1921-22-ci illərdə kənd camaatının bir hissəsi geri qayıdaraq, yandırılıb, dağıdılmış ata-baba yurdlarını bərpa etmişlər.

Dəstəkert kəndində XIX əsrdə molla məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Burada dövrün tanınmış ruhanisi, İstanbulda ali ruhani təhsili almış Şamxal Əfəndi dini və dünyəvi elmlərdən dərs demişdir. Sovet hökumətinin ilk illərində Dəstəkert kəndində ibtidai məktəb açılmış, 1952-ci ildə isə kənddə rus, erməni və Azərbaycan dillərində tədris aparılan beynəlmiləl orta məktəb açılmışdır.

1930-cu ildə Dəstəkert rayonunda kolxoz yaradılmış, lakin sonradan kolxoz təsərrüfatı özünü doğrultmamış, 1956-cı ildə ləğv edilərək, əmlakı Qızıl şəfəq kolxozuna vermişdir.

Dəstəkert rayonda yeganə azərbaycanlı qəsəbəsi idi. 1947-ci ildə Dəstəkertdə mis-molibden mədəninə işə salınması kəndin həyatında mühüm tarixi əhəmiyyətli hadisə oldu. Mədənin işə salınması ilə Dəstəkert qəsəbəyə çevrildi, kəndin ətrafında 100-dən çox birmərtəbəli fin evləri və doqquz beşmərtəbəli bina inşa edildi. Mədəndə işləyən 1000-ə qədər adam burada məskunlaşdı. Dəstəkertdə çıxarılan molibden emal edilmək üçün Çelyabinsk şəhərinə, mis isə Ermənistanın Allahverdi rayonuna göndərilirdi. Filiz ehtiyatının azlığı səbəbindən Dəstəkert mis-molibden mədəninə fəaliyyəti 1969-cu ildə dayandırıldı. Elə həmin ildə qəsəbədə tibb alətləri zavodu açıldı ki, burada işləyənlərin 80%-dən çoxunu azərbaycanlılar təşkil edirdi.

Böyük Vətən Müharibəsində Dəstəkert camaatından 78 nəfər iştirak etmiş, onlardan 37 nəfəri geriye qayıtmamışdır. Partiya və dövlət xadimi, əslən Dəstəkertdən olan Abdullayev Yunis Ramazan oğlu polkovnik rütbəsində 1945-ci ildə Almaniya torpaqlarında həlak olmuşdur.

Dəstəkert kəndindən 2 kiçik dağ çayı axırdı: Haça qaya çayı və Təkbarmaq çayı. Bu çaylar Sisyan şəhərinin yaxınlığında Bazarçaya tökülürdü. Təkbarmaq çayının üzərində Daş körpü adlanan 6 metr uzunluğunda, 1,5 metr enliyində, bütöv bir sal daşdan ibarət təbii körpü - keçid var idi.

Dəstəkert kəndinin bütün toponimləri təmiz Azərbaycan türkcəsindədir: **Soyuq bulaq, Armudlu bulaq, Sap dərə, Yelli yurd, Kotan düzü, Şərbət içilən, Taxt yurd, Çəmənlik, Şıx Əhməd piri, Qara qəyə piri, Haça qaya.**

1988-ci ildə Dəstəkert camaatı deportasiya olunaraq, öz etnik torpaqlarından çıxarılmışlar. Hal hazırda bu kəndin adamları Bakı, Sumqayıt, Naxçıvan, Mingəçevir şəhərlərində, Abşeron və Xızı rayonlarında məskunlaşmışlar.

Dəstəkert kəndində anadan olmuş **Cəfərov Xansuvar Surxay oğlu** Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Azər Hüseynova təşəkkürümüzü bildiririk - müəll.).

Ərəfsə kəndi

Sisyan rayonunun cənub-qərbində rayon mərkəzindən 20 km məsafədə yerləşən qədim azərbaycanlı kəndidir. "Ərəfsə" sözü ilk dəfə xet dilində eradan öncə rast gəlinir və kiçik ölkə, qala mənasını daşıyır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Ərəfsə adının türk mənşəli kəngərli tayfasının adı ilə bağlılığı da ehtimal olunur. Həm Culfa rayonunun ərazisindəki Ərəfsə kəndi, həm də Sisyan rayonundakı Ərəfsə kəndi kəngərlilərin Sofulu tayfasına mənsub insanların məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

1590-cı ilə aid Türkiyə arxiv sənədlərində Ərəfsə və Ərəfsəcik kəndlərinin adları çəkilir. Çox güman ki, bu kəndlər Culfa və Sisyan rayonundakı Ərəfsə kəndləridir. Maraqlıdır ki, hər iki kəndin camaatı digər kəndi "O üz Ərəfsə" adlandırır.

Ərəfsə kəndinin ərazisində yerləşən üstü Alban əlifbası ilə yazılı sənduqə formalı onlarla qəbir daşları, ərəb əlifbası ilə yazılı erkən orta əsrlərə məxsus qoç heykəlli qəbir daşları, Taxtakörpü çayının üzərindəki tağbənd formalı daş körpü, Qızıl kilsə adlanan qədim Alban məbədi və s. abidələr kəndin qədimliyini sübut edən tutarlı faktlardır.

Ərəfsə kəndinin Böyük İpək yolunun üzərində yerləşməsi fikri də maraqlıdır.

Ərəfsə kəndinin toponimləri də qədim türk-oğuz mədəniyyəti ilə bağlıdır: **Teymur yurdu (Əmir Teymurun hərbi düşərgəsinin burada yerləşdiyi güman edilir), Uz qəbri, Şotlanlı yurdu, Camal qalası (Əmir Teymurun sərkərdələrindən birinin adıdır), Mərcanlı çuxuru, qaçaq Süleyman bulağı, Mustafa bulağı, Sarı yataq, Qaraoğlan vurulan yer, Salvartı dağı.**

Ərəfsə kəndi qaçaq Nəbinin, qaçaq Süleymanın oylaqlarından biri olmuşdur.

"Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə (1728-ci ildə) Ərəfsə kəndində iki müsəlman və bir xristian ailəsinin yaşadığı göstərilir (30, 236). Ərəfsə kəndində 1831-ci ildə 19 nəfər, 1873-cü ildə 169 nəfər, 1914-cü ildə isə 300 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.

1918-ci ilin 21 sentyabrında Andronikin quldur dəstəsi qonşu Zabazadur, Ortogiz, Murxuz, Comərdli kəndləri kimi, Ərəfsə kəndini də vəhşicəsinə dağıtmış, bir gündə Ərəfsə kəndindən 192 adamı qətlə yetirmişdir. Ərəfsə camaatı Culfa rayonunun Qazançı, Naxçıvanın Küzlüt kəndlərində məskunlaşmışlar. Ərəfsə camaatı yalnız 1930-31-ci illərdə Sisyan qayıtmış və tamamilə yandırılmış Ortogiz kəndinin camaatı ilə birlikdə Ərəfsə kəndində məskunlaşmışlar. Zabazadur kəndinin camaatı isə köçərək, Orta Asiyaya getmişlər.

Ərəfsə kəndində ibtidai məktəb 1930-cu ildə açılmış, 1978-ci ildə isə 8 illik məktəbə çevrilmişdir.

Kənddə 1931-ci ildə kolxoz yaradılmış, kollektiv təsərrüfat "Kirov kolxozu" adlandırılmışdır. Kolxoz 1970-ci ildə qonşu azərbaycanlı kəndi Comərdli və erməni kəndi Tasik kolxozları ilə birləşdirilərək mərkəzi Tasik kəndi olmaqla sovxozla çevrilmişdir.

Birinci Dünya Müharibəsində Ərəfsə camaatından 150 nəfər iştirak etmiş, onlardan 90 nəfəri həlak olmuşdur.

1988-ci ilin qarlı, çovğunlu dekabr ayında erməni saqqallılarının silahlı hücumu nəticəsində Ərəfsə camaatı ata-baba yurdlarını, illərə yığdıqları var-dövləti tərk edərək, piyada Gomur dağına aşaraq, Şahbuzun Kolanlı kəndinə pənah gətirdilər. Hal hazırda Ərəfsə camaatı Naxçıvan MR-də, Abşeron rayonunda, Bakı və Sumqayıt şəhərlərində məskunlaşmışlar. Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə 4 nəfər Ərəfsə sakini qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Oqtay Sadıqova təşəkkürümüzü bildiririk - müəll.).

Qızılıq kəndi

Sisyan rayon mərkəzindən 5-6 km şimal-şərqdə, Gorus-Yerevan şosse yolunun yaxınlığında, Şəki kəndindən 3 km şərqdə yerləşmiş, ərazicə çox da böyük olmayan azərbaycanlı kəndi idi. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Qızılıq kəndinin əsasını XVII əsrin sonu -XVIII əsrin əvvəllərində Türkiyənin Diyarbəkir bölgəsindən gəlmiş çələbilər və məmmədlilər tayfası qoymuşdur. Bu kəndin qonşu Vağudi və Şəki kəndləri ilə tarixən sıx qohumluq əlaqələri olmuşdur.

"Qızılıq" toponiminin "zoğallı yer" şəklində izahı (46, 207) o qədər də inandırıcı görünmür. Ona görə ki, bu yerlərdə, ümumiyyətlə, zoğal ağacı bitmir. Fikrimizcə, kəndin Qızılıq adlandırılması ya çələbilərin Diyarbəkirdə yaşadıkları yerin adı ilə bağlıdır, ya da kəndin şimalında sarı-qızılı rəngə çalan təpəliklə əlaqədardır.

Kəndin ərazisindəki bütün toponimlər təmiz Azərbaycan türkcəsindədir: **Yəhya bulağı, Qablama bulaq, Çömçə bulaq, Seyid suyu, Mərfəş təpə, Çəpər qaya, Qanqallı çuxur, Kəmənd hasarı, Qoşavul** və s.

Qızılıq inzibati ərazi etibar ilə əvvəllər Qarakilsəyə, sonra isə Sisyan şəhər sovetinə tabe idi.

Qızılıq kəndində 1873-cü ildə 165 nəfər, 1886-cı ildə 287, 1897-ci ildə 407 nəfər, 1914-cü ildə 441 nəfər əhali olmuşdur. 1988-ci ildə kənddə 117 ev var idi, 700-ə qədər adam yaşayırdı.

Qızılıq kəndi 1918-ci ildə Andronikin quldur dəstəsi tərəfindən dağıdılmış, kənd məscidi yandırılmışdır. Əhalinin bir hissəsi qırılmış, salamat qalan hissəsi isə Minkənd, Laçın, Füzuli, Cəbrayıl və Naxçıvana qaçmağa məcbur olmuşdur.

Qızılıq kəndi bir neçə il sahibsiz qalmış, yalnız 1925-ci ildə 73 nəfər öz doğma kəndinə qayıtmış, 1931-ci ildə onların sayı 292 nəfərə çatmışdır. Qızılıq kəndində 1932-ci ildə ibtidai məktəb açılmış, məktəbin ilk direktoru Urud kəndindən Həbib Bayramov olmuşdur.

Kənddə 1934-cü ildə kolxoz təşkil edilmiş, 1960-cı ildə kolxoz qonşu Şəki kolxozu ilə birləşdirilmiş, 1964-cü ildə ayrılaraq müstəqil fəaliyyət göstərmiş, 1968-ci ildə isə Sisyan "Süni mayalanma sovxozu"na birləşdirilmişdir.

Qızılciq kəndindən 80 nəfər İkinci Dünya Müharibəsində iştirak etmiş, onlardan 55 nəfəri qayıtmamışdır.

Kənddə səkkiz illik məktəb, klub, 5000-dən çox kitab fondu olan kitabxana var idi. Görkəmli tənqidçi-alim, yazıçı Qulu Xəlilov Qızılciq kəndində anadan olmuşdur.

1988-ci ilin dekabrının ilk günlərində Sisyan rayonunun digər azərbaycanlı kəndləri kimi, Qızılciq kəndinin də əhalisi millətçi erməni dəstələri tərəfindən zor gücünə doğma yurdlarından deportasiya olundular. Kənd əhalisinin bir hissəsi pay-piyada, qurşağa qədər qarın içərisi ilə Sarı yoxuş - Eşşək meydanı – Minkənd yolu ilə Laçın rayonuna, bir hissəsi isə Ərikli dağına aşaraq, Şahbuz rayonuna pənah apardılar. Qızılciq kəndindəki evlərdən bəziləri Bakı erməniləri ilə dəyişdirilsə də, əksər qızılciqlilər öz evlərini dəyişə bilmədilər. İndi Qızılciq kəndində ermənilər yaşayır. Kəndin adını dəyişdirib İşxansar (İşiqlıdağ) qoyublar.

Hal-hazırda Qızılciq kəndinin adamları Bakı, Sumqayıt, Şamaxı, Xızı və s. rayonlarda məskunlaşmışlar. Qızılciq kəndinin iki nəfər qəhrəman oğlu (Ağayev Nadir Bayram oğlu və Mirzəyev Yunis Famil oğlu) Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olmuşdur.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Şərifov Şirin Abdin oğluna təşəkkürümüzü bildiririk - **müəll.**).

Şıxlar kəndi (1940-cı ildən Qızıl Şəfəq)

Sisyan rayonunun mərkəzindən 13 km. cənub-qərbdə Murxuz, Sofulu, Dəstəkert, Axlətyan və Bnunis kəndlərinin yaxınlığında yerləşmişdir. Şıxlar kəndinin adı çox güman ki, burada yaşamış, yaxud bu kəndin binasını qoymuş Şeyx nəslindən olan adamlarla bağlıdır. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda ondan artıq Şıxlar kəndi vardır.

Kənddə heç zaman ermənilər yaşamamışdır. Şıxlar kəndində 1831-ci ildə 44 nəfər, 1873-cü ildə 312, 1886-cı ildə 306, 1897-ci ildə 544, 1914-cü ildə 585 nəfər yaşamışdır (206).

Kəndin yaxınlığında qədim Alban kilsəsinin və 1918-ci ildə dağıdılmış müsəlman məscidinin qalıqları, eləcə də qədim qəbir daşları bu yerlərdə əhalinin ən azı 500 il öncə məskunlaşdığını göstərən əlamətlərdəndir. Şıxlar kəndinin ətrafındakı bulaqların (Daş çeşmə, Molla çeşməsi, Turş su, Tahir bulağı, Bəşir çeşməsi, Kom söyüd bulağı, Əyri çay və s.), örüş və əkin yerlərinin (Çuxurlar, Gölyazı, Çaxnıqlar, Tatar düzü, Qabaq biçənək, Dağıstan, Daşlı güney, Düz zəmi, Babəkən və s.), dərələrin və dağların (Su dərəsi, Ağ dərə, Ərəfsə dərəsi, Baba oğlu dərəsi, Qızıl qaya, Hərəmlər dağı və s.) adları da onu göstərir ki, burada ta binəyi-qədimdən Azərbaycan türkləri məskun olmuşlar.

1918-ci ilin martında Şıxlar kəndi Andronikin quldur dəstəsi tərəfindən dağıdılmış, əhalisinin bir hissəsi qılıncdan keçirilmiş, digər hissəsi isə Kala dağından aşaraq Culfa rayonuna pənah gətirmişdir. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Zəngəzurun digər azərbaycanlı kəndlərinin əhalisi kimi, Şıxlar camaatı da, yenidən öz doğma kəndlərinə qayıtmışlar. 1931-ci ilin siyahıya alınmasında Şıxlar kəndində 411 nəfər əhali yaşadığı bildirilir.

Otuzuncu illərdə kəndin sürətli inkişafı başlamış, 1935-ci ildə kənddə kolxoz yaradılmış, sonralar Sofulu heyvandarlıq sovxozu ilə birləşdirilmişdir.

1920-ci ildə kənddə ibtidai məktəb açılmış, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra isə orta məktəbə çevrilmişdir. İkinci Dünya Müharibəsində Şıxlar kəndində 72 adam iştirak etmiş, onlardan 34 nəfəri geri qayıtmamışdır.

Kənddə orta məktəb, klub, kitabxana, kino qurğusu, rabitə şöbəsi, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi var idi. 1988-ci ildə Şıxlar kəndində 90 ev var idi və 700 adam yaşayırdı.

1988-ci ildə kəndin qaçqınlıq tarixi təkrar olundu. Erməni millətçiləri respublika hökuməti səviyyəsində, rayon partiya, sovet və inzibati orqanlarının rəhbərliyi ilə noyabrın ikinci yarısında bir həftə ərzində kəndin əhalisinin bütün mülkiyyətini, ev-əşiyini əlindən alıb dağlarla, Naxçıvan MR-na, Laçın, Kəlbəcər rayonlarına qovmuşlar. Kənd kolxozunun bütün mülkiyyəti ermənilərə qalmışdır.

Hal hazırda Qızıl Şəfəq kəndinin camaatı Bakı, Sumqayıt, Naxçıvan və Mingəçevir şəhərlərində məskunlaşmışlar. Qızıl Şəfəqlilərdən iki nəfəri - Əliyev Süleyman Xanzadə oğlu və Əhmədov Nəcəf Hikmət oğlu Qarabağ döyüşlərində şəhid olmuşlar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan şöbəsinin müxbir üzvü, görkəmli tarixçi-alim Vəli Əliyev, general-mayor Vahid Əliyev Qızıl Şəfəq kəndindəndirlər.

1991-ci ildə ermənilər Qızıl Şəfəq kəndinin adını dəyişdirərək Torunik etmişlər.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Tahirov Hüseyn Mahacir oğluna təşəkkürümüzü bildiririk - **müəll.**).

Murxuz kəndi

Sisyan rayon mərkəzindən 26 km cənubda Sofulu kəndinin 1 km-də yerləşən dağ kəndidir. Murxuz kəndi Sisyan rayonunun Naxçıvan sərhədində ən sonuncu azərbaycanlı kəndidir. Mənbələrdə kəndin adı Murquz, yaxud Murqus şəklində çəkilir.

Kəndin girəcəyində yerləşən qədim qala və qalanın ətrafındakı nə vaxtsa mövcud olmuş yaşayış evlərinin qalıqları, habelə, çox güman ki, Alban əlifbası ilə yazılı qəbir daşlarının mövcudluğu Murxuz kəndinin çox qədim tarixindən xəbər verir. Kəndin adındakı "uz" termini bu yerin oğuzlarla bağlılığını göstərən əlamətdir. Sisyan rayonunda Uz, Ortogiz (bəlkə də orta Uz - müəll.) kəndlərinin olması da dediyimizi təsdiq edən faktlardır. Mənbələrdə bu kəndin Sofulu tayfalarının yaylaq yeri olması da qeyd edilir (46, 344).

Murxuz kəndi "Qırxlar piri"nin ətəyində yerləşir. Tarovlu yaylağı və Uz qəbri adlı təpəlikdən başlanan Çiçəkli çayı Murxuz kəndinin içindən keçərək, kəndin bağlarını və ölüş yerlərini ikiyə bölür. Kəndin cənubundan keçən Böyük çay isə Qırxlar piri və Əyri dağ hündürlüyündən başlayırdı. Hər iki çay Murxuz kəndinin ərazisində birləşərək Böyük çay adı ilə Sisyan rayon mərkəzi yaxınlığında Bazar çaya tökülürdü.

Murxuz kəndinin toponimləri də təmiz Azərbaycan türkcəsindədir: **Xələfli bulağı, Daş bulaq, Turş su bulağı, Dərzili yurdu, Böyük qurban təpəsi, Kiçik qurban təpəsi, Yarğan dibi, Kopar düzü, Yal yurd, Kopar dərəsi, Sirikli yurdu, Dəmirli dağ, Əyri dağ, Çiçəkli yaylağı, Çadır daş.**

Kənddə 1886-cı ildə 138 nəfər, 1914-cü ildə 190 nəfər adam yaşamışdır. 1918-ci ildə Andronikin quldur dəstəsi Murxuz kəndini dağıtmış, kənd camaatı Culfa rayonunun Qazançı və Xanağa kəndlərinə qaçmışlar.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1922-ci ildə Murxuz camaatının bir hissəsi öz ata-baba yurdlarına qayıtmış, dağılmış kəndlərini yenidən bərpa etmişlər. Kənddə ilk ibtidai məktəb 1938-ci ildə açılmışdır. O vaxta qədər kənd uşaqları qonşu Sofulu kəndində təhsil almışlar. Səkkiz illik məktəb isə yalnız 1975-ci ildə açılmışdır.

1933-cü ildə kənddə kolxoz qurulmuş, 50-ci illərdə bu kolxoz Sofulu kolxozu ilə birləşdirilmiş, 1966-cı ildə isə həmin kolxozların bazasında Sofulu qoyunçuluq sovxozu yaranmışdır.

1988-ci ildə Murxuz kəndində 35 ev olmuş, 200-dən çox əhali yaşamışdır. Kənddə 8 illik məktəb binası, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

1988-ci ilin payızında Zəngəzurun bütün azərbaycanlı kəndləri kimi, Murxuz kəndinin camaatı da, ermənilər tərəfindən zorla öz dədə-baba yurdlarından qovulmuşlar. Kənd sakinləri Məzəddin Atakışiyev və Asabil Abbasov erməni kəndi Əngələviddən keçərək vətəncəsinə döyülmüş, ağır bədən xəsarəti almışdır.

Murxuz camaatı hal-hazırda Bakı, Sumqayıt, Mingəçevir şəhərlərində, Naxçıvan MR-da və Xızı rayonunda məskunlaşmışlar. Murxuz kəndinin sakinlərindən olan iki qardaş Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişlər: **İsaqov Şahin Dadaş oğlu - 20 Yanvar Bakı faciəsində həlak olmuş, İsaqov Dadaş oğlu isə 1994-cü ildə Murov dağda gedən döyüşlər zamanı qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur. 1990-cı ildə ermənilər kəndin adını dəyişərək Tsqut qoymuşdular.**

Birinci Dünya Müharibəsində Sofulu camaatından 33 nəfəri cəbhəyə çağırılmış, onlardan 17-si geriyyə qayıtmamışdır. 1938-ci ildən Sofulu kənd sakinini Süleyman İmanov qolçomaq kimi tutularaq güllələnmiş, onun oğlu Şahgəldi İmanov isə 1941-ci ildə qolçomaq ailəsi kimi öldürülmüşdür.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Hacı Elbrus Abdullayevə təşəkkürümüzü bildiririk - müəll.).

Sofulu kəndi

Sofulu kəndi Sisyan rayonunun əzəldən Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərindən biridir. Sofulu kəndi Sisyan rayonunun mərkəzindən 18 km cənub-qərbdə Dəstəkert kəndi ilə Murxuz kəndi arasında, Əyri çayın sol sahilində yerləşir. Sofulu və onun ətrafında bütün yer adları təmiz türk toponimləridir.

Sofulu kəndinin adına XVII-XVIII əsrə aid mənbələrdə rast gəlinir. **Sofulular qədim türk tayfası olub, adlı-sanlı Kəngərli tayfasının bir qoludur.** V əsrdə Orta Asiyadan Qafqaza köç etmiş kəngərlilər cənubi Qafqazın bir çox yerlərində məskunlaşmışlar. Türk tayfalarının ikinci böyük köçünə aid olan kəngərlilərin Qərbi Azərbaycana gəlişindən sonra cənubi Qafqazın bir çox yerlərində Sofulu adı ilə bağlı kənd, oba və yaşayış yerləri yaranmışdır. Belə ki, Cəbrayıl, Ağdam və Qafan rayonlarında Sofulu kəndi, Yevlax, Qarayazı, Qazax, Ağdam, eləcə də Orta Asiyada sofulularla bağlı çoxlu toponimlər indi də qalmaqdadır.

Sofulu kəndinin yaşı VII-VIII əsrə gedib çıxır. Kəndin şimal-qərbində olan üst-üstə üç qat qəbirlərin qalıqları buna sübutdur.

Sofulu kəndi 1918-ci ildə erməni daşnakları tərəfindən dağıdılmışdır. 1918-ci ilin mart ayının ortalarında, axırıncı çərşənbəyə bir həftə qalmış, səhndən ermənilər Sofulu kəndinə basqın etmişlər. Əhali gecə ikən kəndi tərk etmişdir. Kənddə qalanları isə ermənilər öldürmüşlər. Qətlə yetirilmiş onlarla kənd sakinini doğrayıb quyuya tökmüşlər. Kəndi tərk edənlərin əksəriyyəti özlərini qarlı Qırxlar dağına vurub, Naxçıvana qaçmağa

çalışmışlar. Qarlı, çovğunlu gecədə yüzlərlə uşaq və qoca yollarda şaxtadan donaraq məhv olmuşlar. Qarlı dağı aşa bilənlər Naxçıvanda və bir sıra kəndlərində (Ləkətağ, Əbrəqunus və s.) məskunlaşmışlar. Onların bir qismi Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra geri qayıtmışdır.

Həmin vaxtlarda Sofulu kəndinin yaxınlığında olan Qıvraq, Əlişar, Püsək kəndləri də tamamilə dağıdılmışdır.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bu kəndlərin qaçqın düşmüş əhalisinin bir qismi geri dönərək yenidən həmin ərazilərdə məskunlaşmışlar. Dağıdılmış kəndlərin hamısını bərpa etmək mümkün olmadığına görə bu üç kəndin əhalisi 1930-cu ildə Sofulu kəndinə yaxın ərazilərə köçürülmüş və Sofulu kəndi adı altında birləşmişlər. O dövrdən 1988-ci ilə qədər bu ad altında mövcud olmuşlar. Sofulu kəndi üç mərhələdən ibarət idi. Kəndin yuxarısı Püsək, ortası Əlişar, aşağısı Qıvraq adlanırdı.

1918-ci ilə qədər Sofulu kəndi ilə Dəstəkert kəndi arasında böyük Armudlu kəndi mövcud olmuş, 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Kənddən nişanə olaraq uçquq ev yerləri və qəbiristanlıqlar son zamanlara qədər qalırdı.

Sofulu kəndi ilə Murxuz kəndi arasında yerləşən Almalı kəndi də 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış və bir daha bərpa olunmamışdır.

Sofulu kəndinin şimalında isə Bəybalı Azərbaycan kəndi də var idi ki, o kənd də 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Andronikin daşnak dəstələri tərəfindən dağıdılmış, kəndin əhalisi məhv edilmişdir. Bəybalı kəndinin nişanələri olan uçulmuş ev yerləri və qəbiristanlıq son dövrlərə qədər qalırdı.

Sofulu kəndində kolxoz 1930-cu ildə yaranmışdır. İlk sədri Əli Hüseynov olmuşdur. Əli Hüseynovun yüksək bacarığı, dəmir intizam qaydası, mərdliyi, igidliyi nəticəsində müharibə illərində kənd camaatı aclığa düşməmiş, verilmiş öhdəliklər yüksək səviyyədə yerinə yetirilmişdir. Buna görə də onu Moskvaya dəvət edib, bir çox orden və medallarla təltif etmişlər. Böyük Vətən müharibəsində Sofulu kəndindən 92 nəfər iştirak etmişdir. Onlardan 45 nəfər geri qayıtmamışdır.

Bu bölgədə ilk dəfə 1929-cu ildə Əlişar kəndində 2 sinifli məktəb açılmış, Sofulu kəndinin uşaqları da ilk təhsilini burada almışlar. 1931-ci ildə isə Sofulu kəndində 4 sinifli orta məktəb açılmışdır. Məktəbin direktoru Həsənov Kərim olmuşdur. 1952-ci ildə Sofulu kəndində 8 illik məktəb açılmışdır. Əlaçı maarif xadimi adına layiq görülmüş Quliyev Dadaş Məhəmməd oğlu 1988-ci ilədək bu məktəbin direktoru olmuşdur.

1988-ci ildə Sofulu kəndində 128 yaşayış evi olmuşdur. 152 şəxsi təsərrüfata malik bu kəndin əhalisinin sayı son vaxtlarda kəskin şəkildə azalmağa başlamışdır. Çünki 1948-52-ci ilin köçürmə siyasəti bu kənddə baş tutmadığına görə əhali iqtisadi və mənəvi təsirlərə məruz qalaraq tədricən Azərbaycanın bir sıra yerlərinə köçməyə başlamışdılar. Orta məktəbi bitirmiş gənclərin əksəriyyəti təhsil almaq üçün Azərbaycana gəlmiş və daha kəndə qayıtmamışlar. Bu səbəbdən də 1959-cu ilin əhalinin siyahıya alınmasında kənddə 1916 nəfər qeydə alınmışdırsa, 1988-ci ildə əhalinin sayı 1124-ə enmişdir. 1988-ci ildə kənd məktəbində 380 şagird oxuyurdu.

Sofulu kəndində bir sıra mədəni-maarif və sosial obyektlər var idi: kitabxana, klub, kənd sovetliyinin idarə binası, tibb məntəqəsi, yeməcxana, mağaza, teleradio-ötürücüsü, 1980-cı ildə istifadəyə verilmiş üçmərtəbəli, üçkorpuslu orta ümumtəhsil məktəbi və eləcə də köhnə məktəb binası. Yeni tikilmiş məktəb binası Sofulu kəndi ilə Murxuz kəndi arasında inşa olunmuşdu. Hər iki kənd bu məktəbdən istifadə edirdi. Məktəb müasir tələblərə tam cavab verərək, hərtərəfli təchiz olunmuşdu. Bina su qızdırıcıları ilə qızdırılırdı. Hər fənnin öz xüsusi sinif otağı var idi.

Kəndin içində çox qədim tarixə malik məscid olmuşdur. Məscidin nəzdində Mollaxana fəaliyyət göstərirmiş. Mollaxananın son öyrədiciyi Hacı İsmayıl olmuşdur. Sovet hakimiyyətinin 30-cu illərində bu məscid dağıdılmışdır. Kəndin ətrafında bir çox yerlərdə üstü yazılı, qoç şəkili daşlar mövcud idi. Sovet dövründə ermənilər rayondan gəlib bu qədim daşları yük maşınları ilə rayon mərkəzinə daşıyırdılar.

Kəndin şimal-qərbində, 4 km aralıda əzəmətli "Daş qala" adı ilə tanınan müdafiə qalası vardı. Şeyx Əfəndinin (Nigari) yaxın dostu olmuş Molla Qəyibin (Qeyib) qəbri və piri də Sofulu qəbiristanlığındadır.

Sofulu kəndinin içində bir sıra bulaqlarla yanaşı, kənd kənarında da çoxlu soyuq bulaqlar, eləcə də mineral tərkibli qazlı-turş sulu bulaqlar da var idi. Bunlardan **Qoşa bulaq, Qaşqa çeşmə, Nəcəfali bulağı, Zıncırovlı bulağı, Acı bulaq, Qurdlu bulaq və s. Sofulu kəndinin yanından Əyri çaya isə kiçik Püsək çayı tökülürdü. Kəndin 10 min hektardan çox əkin yerləri və alma, armud bağları var idi. Kəndin öyrüş yerləri Cayca yurd, Mollu yaylağı, Böyük yer, Qurdlubulaq düzü, Əbdilli yurdu, Taravlı, Mağara güneyi, Böyük til, Yumuru til, Arxaşan, Bəylik və s.**

Sofulu kəndində olan bütün toponimik adlar təmiz Azərbaycan türkcəsindədir. Məsələn: **Gilənar dərə, Şor dərə, Qaratorpaq dərəsi, Daşlı dərə, Saf dərə, Qırqlar dağı, Qoşqar dağı, Mağara güneyi, Qəcir qayası, Motal qaya** və s.

1988-ci ilin sonlarında bütün Zəngəzur azərbaycanlıları kimi, Sofulu kəndinin camaatı da, öz dədə-baba yurdlarını məcburi şəkildə tərk etdilər. Kənd camaatının mal-heyvanı, ev əşyaları əlindən alındı. 98 ev dəyişilməmiş qaldı. Sofulu kəndinin camaatı hal-hazırda Bakı, Sumqayıt, Naxçıvan və Mingəçevir şəhərlərində, Şamaxı, Altıtağac və Dəvəçi rayonlarında məskunlaşmışlar.

Qarabağ müharibəsində Sofulu kəndindən 3 nəfər -**Əmikişiyev Rza Mürvət oğlu, Vəliyev Vidadi Xanş oğlu və Ağayarov Afaq Ağayar oğlu** şəhid olmuşlar.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Əliyev Nikbin Rəhim oğluna təşəkkürümüzü bildiririk - **müəll.**).

Şəki kəndi

Şəki kəndi Zəngəzurun ən qədim və ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən biridir. Kəndin iki min ilə yaxın yaşı olduğu güman edilir. "Kitabi Dədə Qorqud"dakı Şöklü Məlik və Babəki Afşinə satan Səhl ibn Sumbatın şəkili olduğunu söyləyən fikirlər də mövcuddur. Şəki adı eramızdan öncə VII əsrdə Qafqaza gəlmiş sak tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Şəki kəndinin cənubunda, kənddən 700-800 m aralıda Darvaza döşü (akademik Z. Bünyadov bu yeri "Darvazatəpə" adlandırır) deyilən bir təpəlikdə Şəki qalası olmuşdur. Həmin qalanın qalıqları son vaxtlara qədər qalmaqda idi. İndiki Şəki kəndi XVIII əsrin sonlarına qədər orada yerləşib. Müləhizələrə görə ordan aşağı düzə köçüb gələn adamlar qalanın adını kəndə qoyublar.

Şəki kəndi Sisyan rayonunun mərkəzindən 5 km şimal-qərbdə yerləşir. Şəkiddən 3 km şərqdə Qızılciq kəndi, 4 km şimal-qərbdə isə erməni kəndi Əngələvid yerləşirdi.

Zəngəzurun Niaqarası – Şəki şəlaləsi.

1988-ci ildə Şəkiddə azərbaycanlı ailələrinin sayı 190, əhalisi isə 1930 nəfər olub.

Kənddə böyük üçmərtəbəli məktəb, 500 nəfərlik klub, kitabxana, idarə binası, poçt, tibb məntəqəsi, univermaq, iki ərzaq mağazası, məişət evi, əmanət kassası, su dəyirmanı, ATS və s. sosial və işə obyektləri var idi.

Kənddə 2 yerdə məscid olmuş, lakin 1918-ci ildə hər ikisi yandırılmışdır. Məscidlərin uçurları son dövrlərə qədər qalırdı. Kəndin yaşlı adamlarının dediyinə görə məscidlərdən biri sünnü, digəri şiə məscidi olmuşdur.

Şəkiddə olan qədim Alban kilsəsi 1975-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdıldı və onun yerində Böyük Vətən Müharibəsində həlak olanlara

abidə qoydular.

Kənd qəbiristanlığında kənddə hörmətlə adı çəkilən, böyük soy-kökə malik olan Seyid Mir Hüseyn ağanın günbəzi var idi (1988-ci ildən sonra günbəz də, qəbiristanlıq da dağıdılmışdır).

Məşhur Qoşundaş abidəsi Şəki kəndindən 3 km cənub-şərq tərəfdədir. Kəndin cənub tərəfində yerləşən "Şamaxı" deyilən bir qədim yaşayış yeri də var idi. Deyilənə görə Şamaxı kəndi VIII-IX əsrlərdə salınmış, Əmir Teymurun qoşunları tərəfindən isə yerlə yeksan edilmişdir. "Şamaxı"dan tapılmış qədim qəbir daşlarının üzərində 800-cü illərə aid tarixin olduğu qeyd edilmişdir. Kəndin aşağı hissəsindən onlarla bulağın birləşməsindən Şəki çayı əmələ gəlir ki, bu çay kənddən 1 km aşağıda yerləşən 36 min kv-lıq Şəki SES-ni işlədir. Kənd ətrafında çoxlu bulaqlar **Xor-xor bulaq Güllü bulağı, Gözə bulağı, Təknəli bulağı, Göy bulaq, Çınqılı bulaq, Süddü bulaq, Qoşa göl** deyilən xırda göl vardı.

Dərələr: **Vəng dərəsi, Şor dərə, Sel dərəsi, Qızılciqlə sərhəddə Ayı dərəsi.**

Başqa yer adları: **Pirin döşü, Ramazan düzü, Dəvə öln, Dəvə boynu, Təpə arası, Örəncə (köhnə kənd yeri), Balaxın çalası, Qaraxan-bəyli, Fərmanın quşu, Almurad kahası, Cəfərin bağı, Xəlil kahası, Qızıl qaya (hündürlüyü 50 m-ə yaxın), Kaftar qaya** və s.

1918-ci il avqustun 15-də kəndin camaatı arpa biçini vaxtı Andronikin dəstəsinin qəfil hücumuna məruz qalmış, xeyli tələfat vermişdir. Sağ qalan əhali əsasən Araz boyu rayonlarda (Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli) məskunlaşmışlar. Kənddən 23 ailə Yevlaxa gəlmiş, 2-3 ailə Şəki rayonunun Daşbulaq kəndinə, 2-3 ailə isə Naxçıvana köçmüşdür. Bunlardan Yevlaxa və Daşbulağa köçənlər geri qayıtmamışdır. Araz qırağı yerləşən əhalinin yarısından çoxu yoluxucu xəstəliklərdən tələf olmuş, qalanı isə 1921-22-ci illərdə kəndə qayıtmışlar. Üç yüz təsərrüfatdan təxminən 150-si geriye dönməmişdir.

Kənddə Sovet hökuməti qurulana qədər böyük ruhani məktəbi olub. Axund İsgəndər adlı şəxs orada dərs deyərmiş. Yaşlıların dediyinə görə yaylağa gələn tərəkəmələr yaylaqdan qayıdana qədər öz uşaqlarını o məktəbə qoyarmışlar.

İlk Sovet məktəbi 1928-ci ildə (4 illik) açılıb, Əhliman adlı şəxs ilk direktor olub. Kolxoz 1930-32-ci illərdə qurulub ilk sədr Fətəliyev Həsənqulu olub. Kolxoz 1961-ci ildə Qızılciq kolxozu ilə birləşib, 1964-cü ildə ayrılıb.

Böyük Vətən Müharibəsində 300-dən çox şəkili iştirak edib, bunlardan 125-i geri qayıtmayıb.

1930-40-cı illərdə Bəylərov Qardaşxan, onun qardaşı Bəylərov Bəhmən Sovet hökumətinin əleyhdarları kimi təqib edilmiş, qaçaq düşmüşlər. Qaçaq Qardaşxan təkcə Zəngəzurda deyil, ətraf bölgələrdə də tanınmış, öz igidliyi ilə ad çıxarmışdır.

Şəki kəndindən onlarla tanınmış, elm və ictimai-siyasi xadimlər, əmək adamları çıxmışdır. **Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim, professor Əziz Şərif, Azərbaycan Milli-Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Kərim Kərimov, professor, əməkdar elm xadimləri Kərəm Kərimov və Hüsü Kərimov, məşhur "Zəngəzur" romanının müəllifi tanınmış yazıçı Əyyub Abbasov, sosialist əməyi qəhrəmanları Əli Hüseynov, Şirvan Cəfərov, Məhəmməd Gözəlov, Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatı olmuş Züleyxa Əliyeva, Sisyan rayon partiya komitəsinin 3-cü katibi Güllər Babayeva** Şəki kəndinin yetirmələridir.

Şəki kəndi ermənilərlə qarışıq kənd olduğundan, 1988-ci il Qarabağ separatizmi ilə bağlı hadisələr bu kənddə özünü çox qabarıq şəkildə göstərmişdir. 1988-ci ilin fevral ayından başlayaraq, Şəkidə ermənilər tez-tez antiazərbaycan mitingləri təşkil edir, azərbaycanlıları qorxudur, təhqir edir, söyür, evlərini daşlayır, mal-heyvanını oğurlayır və s. təzyiqlərə məruz qoyurdular. Həmin ilin mayından başlayaraq, Şəki azərbaycanlıları tədriclə köçüb getməyə başladılar. Noyabrın sonları şəkiliblərin öz ata-baba yurdlarında yaşadıkları axırıncı günlər olmuşdur. Noyabrın 24-dən 25-nə keçən gecə Şəki camaatı Kilsəli dağına aşaraq, Laçın rayonunun Minkənd kəndinə getmişlər. Qarlı dağ aşırımını aşarkən Şəki sakini Namazova Şahnisə Əziz qızı qar uçqununa düşmüş, onun donmuş meyiti yalnız 1989-cu ilin yazında tapılmışdır. Digər şəkili qadınlar Sadıqova Xalis və onun qızı Sadıqova Güllü don vurmada sonra ölmüşlər.

Şəki camaatı hal-hazırda Naxçıvan, Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Şəki, Mingəçevir və s. şəhər və rayonlarda məskunlaşmışlar. Şəkinin övladları Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərdə fəal surətdə iştirak etmiş və 5 nəfər şəhid (**Litvin Babayev, İsrəfil Səfərov, Xəqani Abbasov, Etibar Abbasov, İlham Tağıyev**) vermişlər.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Abbasov Yamən İsmayıl oğluna təşəkkürümüzü bildiririk- **müəll.**).

Urud kəndi

Siz Urud kəndində olmusunuz? Çox gözəl kənddir.

Heydər ƏLİYEV

(Bu məqalə Musa Urudun "Urud" kitabı əsasında hazırlanmışdır)

Qafqazda ən qədim yaşayış məntəqələrindən biri hesab edilən Urud kəndi Sisyan rayon mərkəzindən 15 km. şərqdə, Bazar çayın sol sahilində Vağudi kəndi ilə Şam qəsəbəsinin arasında, dəniz səviyyəsindən 1400 m. yüksəklikdə yerləşir.

Van-xan döyüş qabağı yanındakı Camuxadan soruşdu:

- **Temuçinin** əsas döyüşçüləri kimlərdir?

O cavab verdi: - İki tayfa - Urud və Manqut - onun ən yaxşı döyüşçüləridirlər; onlar əlbəyaxa döyüşdə özlərini itirmirlər, uşaqlıqdan nizə və qılinc oynatmağı öyrənmişlər, onların bayraqları ya rəngbərəng, ya da qaradır. Onlarla qarşılaşanda ehtiyatlı olmaq lazımdır. ("Ümumdünya Tarixi").

Urud sözü indiyədək, təəssüf ki, nə dilçilərin, nə də tarixçilərin diqqətini özünə cəlb etməmişdir.

Sözün mənasına gəldikdə çoxları bunu ilk baxışda sadə hesab edərək fars sözü "RUD"la əlaqələndirirlər. Urud kəndindən Bazar çayının keçdiyinə görə və farsca çaya "rud" deyildiyindən fikrin doğruluğu ilk baxışda adamı inandırır. Lakin "Urud" toponiminin bu cür izahını aşağıdakı səbəblərdən məqbul hesab etmək doğru deyildir.

1. Bazar çayı öz axarı boyunca bir çox yaşayış məntəqəsindən keçməsinə baxmayaraq, bu məntəqələrin heç biri çay adı ilə adlanmır.

2. Farsca, hətta İranda belə heç bir yaşayış məntəqəsi eləcə "rud" - "çay" deyilib adlandırılmır, başqa bir toponim (yaxud oykonim) qoşması ilə birgə adlandırılır (Təngərud, Dərəvərud, Balharud və s.).

3. Bu ərazidə heç vaxt farslar yaşamadıqları və ətraf məntəqələrin heç birinin adı farsca olmadığı halda Urud kəndinin adının fars sözü olması inandırıcı deyildir.

4. Bu ərazidəki yaşayış məntəqələrinin hamısının adı türk, alban mənşəli olduğu halda, tək birəcə "Urud" adının farsca olması – yəni burada yaşayan əhalinin farslara qədər öz kəndlərinə ad qoymaması, eləcə də gəlmə sözün yerli sözü aradan sıxışdırıb çıxarması ehtimalı inandırıcı deyildir.

Fikrimcə, Urud toponiminin mənasını sözün kökü "UR"da axtarmaq lazımdır. Ural, Urmiya, Urartu, Uruk, Urfa, Urgənc yer adlarında, IV əsr Alban hökmdarı Urnayrın və Salur Qazan xanın oğlu Uruzun adlarındakı "UR" kökünün olması və bu sözlərin hamısının min ildən yuxarı (ən azı) yaşı olmasını nəzərə alaraq Urud toponiminin mənası haqqında aşağıdakı ehtimalı irəli sürmək olar:

Aydın Məmmədova (eləcə də digər tədqiqatçılara) görə "UR" sözü şumerlərdə (qədim türklərdə urr qarşılığı şəkildə) dam, örtük, eyvan, terras (yer səthinin bir-birinin üstündə yerləşən üfqi və ya bir qədər

meyilli çıxıq hissəsi) mənalarda işlədilmişdir (Çox güman ki, Ural sözü də bu anlamda hündürlük, ucalıq, qabarıqlıq anlamındadır.). Urud kəndinin əvvəllər (təxminən 14-15-ci əsrlərdə) yalnız Urud qalasından ibarət olduğunu və qalanın həm yerləşdiyi yerin, həm də özünün terraslar formasında olduğunu nəzərə aldıqda Urud sözünün "UR" mənşəli olması daha inandırıcı görünür.

Əgər miladdan əvvəlki Albaniya ərazisində kaspi, uti, lük, qel, leq, mard, qarqar, sodi, udin tayfaları ilə yanaşı, UD tayfalarının da yaşadığını qeyd edən Ptolomeyə istinad etsək, onda "Urud" toponimi UDların evi, UDların damı, yaxud terrasda yaşayan UDLar mənasında izah oluna bilər.

UDlarla bağlı bir fikri də qeyd etmək lazımdır ki, Urud kəndinin yaxınlığında yerləşən, Sisyanın daha iki qədim kəndinin - Vağudi və Ağudi kəndlərinin də adı "UD"la bağlıdır; çox güman ki, bu kəndlərin də ilkin adı "UD"la bitərək VağUD və AğUD şəklində olmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Urudla bir arealda yerləşən bir sıra digər kəndlərin də UD bağlılığı vardır (Sisyanda Pirməqut, Qafanda Qovşud, Kurud, Hünüt, İrəvan xanlığının Sürməli mahalında Urutmuş, Dağlıq Qarabağda Hadrud, orta əsrlər Naxçıvanda Şurut, Ordubadda Bührud yaşayış məntəqələri və s.).

Urud sözünün böyük türk hərbi xadimi, cahangir Çingiz xanla əlaqəsini ehtimal etməyə əsas verən fikirlər də mövcuddur. Belə ki, Çingizin ana xətti ilə yaxın qohumları olan uyğur kökənli urut və manqut tayfaları onun Böyük Çölün xanı seçilməsində (1207) yaxından iştirak etmiş və sona qədər Çingizə sədaqətli olmuşlar. Urutlar və manqutlar son dərəcə döyüşkən və cəngavər bir tayfa kimi tanınmış, Çingiz xanın Qafqaz yürüşündə ön dəstədə olmuşlar.

Urud kəndinin adına ilk dəfə XV əsrə aid mənbələrdə rast gəlinir. Urud kəndi 500 ilə yaxın bir müddətdə bölgədə nahiyə mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1593-cü ildə tərtib edilmiş, "Urud və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri"ndə Urud livasının Urud, Gıgı, Muğancıq və Zəngəzur nahiyələrindən ibarət olduğu və bu nahiyələrdə 104 kənd və 5 məzrə qeydə alındığı göstərilir. Hal-hazırda Ankara arxivlərində saxlanılan Zəngəzur bölgəsinin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyəti olan bu nadir sənədə görə 1593-cü ildə Urud kəndində aşağıdakı mülk sahibləri yaşamışlar:

Təvəkgül Abdin oğlu - bennak
Badi Təvəkkül oğlu - subay
Mehdiqulu Heydər oğlu - bennak
Yaqub Abdin oğlu - bennak
Seyran Abdin oğlu - bennak
Muradi Sultanşah oğlu - bennak
Mənsur Murad oğlu - bennak
Ağalar Abdin oğlu - bennak
Əxican Abdin oğlu - bennak
Qəniqulu Əmir oğlu - bennak

Urud kəndi Zəngəzurdə ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Kəndin adının IX-X əsr ərəb mənbələrində "Rud-ər-Rud" şəklində çəkilməsi, buradakı Babək qalasının (VII əsr) mövcudluğu, orta əsrlərə məxsus Alban qəbiristanlığı, Baydar kahası və s. tarixi abidələr bu kəndin qədimliyindən xəbər verən tarixi faktlardır.

XV-XVIII əsrə aid Matenadaran sənədlərində Urud kəndinin qəza, nahiyə mərkəzi kimi adının çəkilməsi, XVI-XVII əsrlərə aid Osmanlı arxivlərindəki sənədlərdə Urud kəndinin liva, nahiyə mərkəzi kimi qeyd olunması bu kəndin hələ orta əsrlərdən bölgədə inzibati mərkəz kimi tanınmasını göstərir. Yuxarıda qeyd edilən faktlar və sənədlər barəsində kitabın əvvəlki fəsilələrində ətraflı danışıldığını nəzərə alaraq, burada həmin məsələləri təkrar etməyə ehtiyac yoxdur.

Bazar çayı Urud kəndinin içərisi ilə axaraq, kəndin bağlarını, əkin sahələrini iki yerə bölürdü. Urudun ərazisində Bazar çaya iki iri su axan qovuşurdu; yeni körpüdən bir az yuxarıda bol sulu "Zor-zor" bulağı və ona qovuşan onlarca xırda çeşmələrin suları, bir də köhnə körpünün gözündə, Bədir qayasının ayağında kəndin aşağı hissəsinin bütün bulaqlarını və su axarlarını özündə birləşdirən "Qara su" arxı.

"Zor-zor" bulağı - hünəri adına yaraşan gur, soğ-soyuq, dumduzu ilahi çeşməsi. Mən ilk dəfə "Koroğlu" dastanını eşidəndə sehrli atın dəryadan çıxıb Alı kişinin ilxısına qarışdığı yeri "Zor-Zor" bulağın dəhnəsi kimi təsəvvür edirdim və indinin özündə də o təsəvvür məni tərk etməyib. "Zor-zor"un suyu ilə Urudun və qonşu Vağədi kəndinin bağ-bostanları sulanırdı. 1970-ci ilin əvvəllərində "Zor-zor"un gözündən kəndə iri boru kəməri çəkilmiş və demək olar ki, bütün evlərə şaxələnən kəmərlə kənd bütövlüklə içməli su ilə təchiz olunmuşdu.

"Şor bulaq" – kəndin yuxarı (şimal-qərb) hissəsində, Pürül bağları tərəfdə iri gil kəhanın içindən qaynayıb axırdı. Gil qatlarının içindən qaynadığına görə tamı şor dadırdı.

"Dəyirman arxı" - kəndin ayağında, Bağların qurtaracağından axan bol sulu bulaq idi. Suyun üstündə hələ 100 il əvvəl dəyirman tikilmişdi və adı bu tikili ilə bağlı idi. Bu dəyirməndə Urudun və qonşu azərbaycanlı kəndlərinin camaatı əmək gününə aldıkları taxılını növbə ilə üyüdür, bütün qış üçün ruzi tədarük edirdilər.

Bunlardan savayı, kəndin xeyli sayda irili-xırdalı çeşmələri və bulaqları var idi: "Cəfər bulağı", "Qarğa bulağı", "Hamam bulağı", "Baldırqanlı bulaq", "Kəklik bulağı", "Soltan bulağı", "Qara bulaq" və s.

İsti Su - Urudun simvollarından biri idi. Fəvvarə ilə yerin dərin qatlarından çıxan bu təbii dərman bir neçə növ mineral süxurların arasından qaynadığına görə tərkibində həmin mineralların və onlarca mikroelementlərin müəyyən (əslində bizim üçün qeyri-müəyyən) nisbətdə toplanması nəticəsində böyük müalicəvi əhəmiyyət daşıyırdı. "İsti su"yun tərkibində dəmir, mis, kobalt və s. əlvan metalların olması səbəbindən ətrafdakı daşlar kəklik dirnağı kimi narıncı xıncı ilə xıncılanmışdı. Hərərəti 45-50°C dərəcə, bir qədər turş dadlı və bir qədər kükürd qoxulu bu təbiət möcüzəsi minlərlə mədə - bağırsağ, əzələ-oynaq, əsəb ruhi və digər qəbildən olan xəstələrə şafa vermişdi.

Urudlu üçün almagelin də, karvalolun da, reopirininin də, eleniumun da və s. onlarla əcaib-qərib sözlərin həm bir başa, həm də dolayısı mənada tərcüməsi eləcə "İSTİ SU" demək idi.

Urudluların uzun illər tək bircə apteki olmuşdu; bağayarpağı, kəklik otu, dağ nanəsi, quş əppəyi, əmənkömənci, mərəvcə, çəşir, qıppığan, yemlik, qazayağı, quzu qulağı, çobanyastığı və s. dərmanları yetişdirən ana təbiət və "İsti su". Bu mənada urudlular dərindən də, dərmanın da yalnız Allahın əlində olması inamlarında empirik mənada da, fəlsəfi mənada da haqlı idilər.

"İsti su" yerin dərin qatlarında gedən naməlum proseslərin və yerin üstündəkilərin məlum naqis əməlləri nəticəsində bir neçə dəfə öz yerini dəyişmişdi. İlk əvvəllər Bədir qayasının yanından, sonralar "Ada bağı"ndan, lap son illərdə isə Bazar çayın qırağında, kolxozun qaracının ərazisindən fəvvarə vurub çıxmağa məcbur edilmiş "İsti su" xüsusən yay aylarında qadınli-kişili bütün kənd camaatının və qonaqların, hətta ancaq bu məqsədlə ətraf kəndlərdən və qonşuluqdakı Naxçıvandan, Laçından, Qubadlıdan, Qafandan, Gorusdan gələnlərin müalicə və istirahət guşəsinə çevrilirdi.

Urud ta bineyi-qədimdən bağlı-meyvəli kənd kimi tanınmışdır. Urud bağlarında cəviz, alma, armud, saftalı, ərik, gilə, gilənar, alça, gavalı, tut, heyva, bəzi həyətlərdə üzüm becərilər, yaxşı da bar verərdi.

Urud meyvələrinin və ağaclarının şahı, sözsüz ki, CƏVİZ sayılırdı. 250-300 yaşı olan azman 3-4 m-lik diametri, 50-70 m. hündürlüyü olan, hər çırpımda 6-8 kisə məhsul verən şaqqalı cəviz ağaclarının, şübhəsiz ki, şahlıq etməyə hər cür əsası var idi.

Urud qalasının dalında, Şam yolundan yuxarı ilk ölüş yeri "Taxtalar" sayılırdı. Burada və burdan yuxarıdakı "Pambıqlı" deyilən yerdə 30-cu illərdə eksperiment kimi bir neçə "taxta" pambıq əkilmiş, nəticəsi olaraq isə yuxarıda göstərilən adlar yaranmışdı.

Taxtalardan ölüş yeri iki istiqamətdə haçalanırdı:

1). Bazar çay sırası ilə kəndə baxan yal - "Bənövşəli dərə", "Sarı güney", "Çömçə yer", "Armutlu dərə", "İy itən".

2). Taxtalardan yalın İrmis və Bəhrülü meşələrinə baxan üzü Təgəzür, Dövlət çedi.

Kənd ətrafı ölüş yerləri də var idi ki, burada da əsasən, həmin məhəllənin qoyun-quzusu, qazı-ördəyi, toyuq-cücəsi otlayırdı. Bu ölüşlər qəbiristanlıqdan başlayaraq belə sıralanırdı: Qara qaya, Gur-gur, Şirvanəkən, Çadır daş, Ağ yastan, İlan qayası və Vəli qayası.

Urud ta bina olandan çörəkli kənd olmuşdur. Çörəyi daşdan çıxsa da (kənd çox daşlı yerdə olduğundan əkin yerlərinin altı da, üstü də daş idi və adətən, yer əkilməmişdən əvvəl onun daşının arıtılması lazım idi ki, bu da olduqca ağır və yorucu bir iş idi.), urudlular cütçülüüyü, əkinçiliyi öz dədə-baba sənəti kimi həmişə qiymətləndirmiş və qoruyub saxlamışlar.

"Bir öküzlü ilə bir oğullunun ürəyində yağ olmaz", "Öküz öldü, ortağ ayrıldı", "Əppək atdıq-it tutduq", "xışın kötüyə dirənsin", "təndir torpağı", "vəl", "xış", "kotan", "cüt", "samı", "hodax" və s. kimi zərb-məsəllərin, bədduaların, ifadələrin və sözlərin urudluların leksikonunda çox geniş yayılması və genetik yaddaşa verilərək, bu gün də işlədilməsi əkinçiliyin bu kəndin taleyində mühüm yer tutduğuna və böyük tarixi keçmişə malik olduğuna sübutdur.

Əkin sahələri kimi "Aşağı və Yuxarı Meydanlar" (qəbiristanlığın üstü), "üçtəpələr", "Bitli bulaq", "Güllü yurdu" yerləri istifadə olunurdu. Burada arpa, buğda, qismən xəşə əkilirdi.

Kəndin əsas məhəllələri bunlar idi: "Vəli qayası məhləsi", "Şor bulaq məhləsi", "Çökəklər məhləsi", "Şirvan əkən məhləsi", "Təzə məhlə", "Aşağı məhlə", "Orta məhlə".

1950-ci illərdə Urudda yaşayış evlərinin sonuncu nəsl-i-ikimərtəbəli evlər tikilməyə başladı. 1988-ci ilin deportasiyasına qədər (tək-tük adamı çıxmaq şərtilə) Urudda demək olar ki, hamı elektriklişdirilmiş, telefonlaşdırılmış, kömür sobası və ya suisitmə sistemi ilə qızdırılan, isti-soyuq su sistemi, ayrıca mətbəxi, hamamı, yardımçı təsərrüfat tikililəri olan ikimərtəbəli evlərdə yaşayırdı.

Urudda hər evin yanında böyük bağ və bostan sahəsi var idi, hər həyət qonşu həyətdən və yoldan 70-ci illərə qədər yumru daşlardan hörülmüş enli divarlar və divarın üstündəki çəpərlə ayrılardı. 70-ci illərdən başlayaraq, daş hörgülü divarlar ensiz beton hasarlar və hasarın üstündən çəkilən metal torlarla əvəz edilmişdi. Hasarlar iri ikitaylı dəmir darvazalarla tamamlanırdı.

1918-ci ilin avqustunda Urud camaatı Hacallıda yaylaqda idi (elə yaylaqda olmağı bu kəndi böyük qırğından qurtarmışdı). Daşnakların kəndi dağıtması xəbərini alan yaylaq əhli Hacallıdan "Qannica" yaylağına, oradan "Qara göl"ə enərək Laçına gəldi.

Qohum-qardaş biri-birini axtardı, soraq aldı, soraq verdi, tapılan tapıldı, tapılmayanın da günahı naqis zamanın axsaq ayağına yazıldı.

"Dərd gələndə batmanna gəlir" - deyiblər. Çalbayırın çölündə təzəcə toxtayan qaçqın köçünü yeni bir bəla - TAUN yaxaladı. Ailələr ev-ev, çadır-çadır batdı. Bir neçə həftənin içində yüzlərlə adam qırıldı, meyitlərini basdırmağa yer tapmayan qaçqın camaat kütləvi psixoz vəziyyətinə düşdü, hər kəs başını götürüb bir yana qaçdı. Camaatın bir hissəsi Laçının Zabıx kəndinə, bir hissəsi Qubadlının Mahmudlu kəndinə, bir hissəsi Zəngilanın Ağalı kəndinə, bir qalanı isə Cəbrayılın Daşkəsən kəndinə pənah apardı və bu kəndlərdə 1922-23-cü illərdə yaşadılar.

Sovet hökuməti qurulduqdan sonra 1922-23-cü illərdə vardan - yoxdan çıxmış, daşnak qırğınlarını və talanlarını yaşamış, qaçqınlığın, vətənsizliyin zillətini çəkmiş Urud camaatı yavaş-yavaş doğma yurda dönərək gün-güzəranını qurmağa başladı. Əkinlər yenidən əkildi, bağlar təzələndi, mal-qoyun çoxalmağa başladı.

Camaat təzəcə dirçəlməyə başlayırdı ki, kolxoz oyunu ortaya atıldı. Əvvəlcə yalnız könüllülük əsasında qurulmağı tövsiyə edilən bu yeni təsərrüfat formasının özülü Urudda 1929 - cu ildə qoyuldu, kəndin sayılıb-seçilən kişilərindən olan İskəndərov Salman İskəndər oğlu cəmi 7 üzvü olan Urud kolxozunun ilk idarə heyətinin sədri seçildi.

Kolxoz kasıbların ümidini doğrultmadı, bir ildə heç bir müvəffəqiyyət qazanmadı və 1930-cu ildə öz-özünə dağıldı. Ancaq Sovet hökuməti də tutduğunu buraxan korlardan deyildi və dovşanı araba ilə tuturdu. Bir ildən sonra daha mütərəqqi forma - Artel təşkil olundu.

Hökumətin maliyyə və təsərrüfat vasitələri ilə köməklik göstərdiyi artel ilk əvvəllər müəyyən uğurlar qazandı və camaatın əksəriyyəti artelə üzv yazıldı. Gəncəliyev Məhəmmədəli Məhərrəm oğlu artelin sədri oldu.

Ancaq Sovet hökuməti arteli tək təsərrüfatdan kolxozla keçid mərhələsi kimi nəzərdə tutmuşdu və 1935-ci ildə artelə verdiyi kreditləri yüksək faizlə geri istəməklə və artelin gəlirinə yüksək vergi qoymaqla artel üzvlərini "könüllü" ərizə yazıb kolxozla girməyə vadar etdilər.

Urudda on altıncı əsrin axırlarından molla məktəbi, 1905 - ci ildən isə 4 siniflik rus-tatar məktəbi (şkol) fəaliyyət göstərmişdir. Əsrin əvvəllərində çox da böyük olmayan bir dağ kəndində dünyəvi təmayüllü rus-tatar məktəbinin açılması çox böyük bir uğur idi və Nəcəfdə Ali Ruhani təhsil almış, elmi, mədəni, ictimai proseslərdən fəal baş açan və iştirak edən Urudlu ziyalılar Molla Bağırın, Molla Fətullahın, Mirzə Hüseynin, Mirzə Səmədin öz həmyerliləri qarşısında misilsiz xidmətinin nəticəsi idi. Bu məktəb 1918-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, onlarca Urudlu və ətraf kəndlərdən olan uşağın təhsil almasına və sonrakı inkişafına güclü təkan vermişdir.

Urudda 1925-ci ildə ilk 4 siniflik sovet məktəbi açıldı. Gəncəliyev Məhəmmədəli Məhərrəm oğlu məktəbin müdiri təyin edildi. Məhərrəmov Nurməmməd, Cəfərov Bəhrəm, Şahverənov Yusifəli, Hüseyn müəllim, onlardan bir az sonra Quliyeva Hafizə ilk kənd müəllimləri olaraq urudluların həm gündüz, həm gecə kurslarında təhsil alaraq cəhalət qaranlığından ellikcə çıxmaları üçün əllərindən gələni etmişlər. Urudda ikinci dünya müharibəsindən sonra səkkiz illik, 1978-ci ildə isə orta məktəb açılmışdır.

Ötən əsrin axırları, bu əsrin iki onilliyində yaşamış və geniş ictimai - siyasi, maarifçi fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edən Urud ziyalılarından Molla Fətullahın, Molla Bağırın, Molla Səməh bəyin, Mirzə Hüseynin, Məmməd Sadıq Aranın (Mirzə Sadığın), Əbdülmanaf Hacıyevin adlarını çəkmək olar.

Urud kəndi Azərbaycan elminə 40-dan çox alim vermişdir. **Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvləri Sabir Hacıyev, Vladimir Tahirov və Yaqub Yolçuyev** Urud kəndindəndirlər.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Ermənistan SSR tarixində yeganə KP MK Siyasi büro üzvü, Ermənistan KP MK-nın ideologiya üzrə katibi, Yerevan şəhər Partiya komitəsinin birinci katibi, Azərbaycan KP MK-da ideologiya şöbəsinin müdiri, Marksizm-Leninizm İnstitutunun direktoru işləmiş tarix elmləri doktoru Məmməd Salman oğlu İskəndərov Urud kəndində doğulub böyümüşdür.

1988-ci ilə qədər Urudda 115 ev var idi və bu evlərdə 1000-ə qədər adam yaşayırdı. Deportasiya zamanı bu evlərin bir qismi Bakıda, Sumqayıtda yaşayan ermənilərin evləri ilə dəyişdirildi, bir qismi çox ucuz qiymətə (5-6 min rubl.) Sisyan ermənilərinə satıldı, bir hissəsi isə əvəzsiz olaraq yağya qaldı.

Böyük Vətən müharibəsində Urud kəndindən 55 nəfər iştirak etmiş, onlardan 30 nəfəri geriye qayıtmamışdır.

Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıqlar göstərib şəhidlik zirvəsinə ucalan **Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları Aqil Quliyev və Fəxrəddin Nəcəfov**, şəhid **oğullarımız Ramin Abdullayev, Sərxan Həsənov, Vaqif Tahirov, Cahangir Kərimov, Fariz Gəncəliyev, Vüqar Şahverənov** Urud kəndinin yetirmələridirlər.

Vağudi kəndi

Vağudi kəndi Sisyan rayonunun ən böyük kəndlərindən biridir. 1988-ci ildə kənddə 700 ev olmuş və 3500 adam yaşamışdır. Bunlardan 1500 nəfəri ermənilər, 2000 nəfəri isə azərbaycanlılar olmuşlar. Vağudi kəndi rayon mərkəzindən 12 km cənub-şərqdə, Ağudi, Noravan və Urud kəndlərinin əhatəsində, Bazarçay çayının sol sahilində, çay yatağından bir qədər şimal tərəfdə yastı təpəliyin üzərində yerləşir.

Vağudi sözünün mənası tam dəqiqliyi ilə izah olunmamışdır; bəzi mənbələrdə Vaqadeh, bəzilərdə isə Vaqatni, yaxud Vaqadi şəklində işlənən bu terminə XIII - XIV əsrlərdən başlayaraq, Vaqudi şəklində rast gəlinir. Fikrimizcə, Urud və Ağudi toponimləri ilə eyni kökdən olan və xalq arasında "Vağədi" şəklində tələffüz edilən Vağudi sözü də, "Ud" tayfalarının adı ilə bağlıdır. 1991-ci ildə ermənilər kəndin adını dəyişdirib Vaqxatin qoymuşlar.

Bazarçayın sol sahilində Vağudi kəndinə məxsus XIII əsrə aid erməni kilsəsinin burada olması heç də aborigen əhəlinin ermənilərdən ibarət olduğunu sübut edən əlamət deyildir. Məsələn burasındadır ki, Vağudi kəndi orta əsrlərdə 3 para kənddən (Dərəkənd, Aşağı Vağudi, yaxud Vağudi Vəng və Yuxarı Vağudi kəndləri) ibarət olmuşdur. Bu kəndlərdən yalnız Aşağı Vağudidə ermənilər yaşamışlar. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, XVIII-XIX əsrə aid statistik məlumatlarda Vağudi kəndində yalnız azərbaycanlıların yaşadığı qeyd olunur. Kənddə 1873-cü ildə 669 nəfər, 1886-cı ildə 926 nəfər, 1897-ci ildə 1286 nəfər azərbaycanlı əhalisi olmuşdur (206, 182).

Vağudi kəndindəki bulaqların (Hovuz arxı, Səfəralı bulağı, Zorzor bulağı, Əcdaha bulağı, Öküz bulağı) əkin və örüş yerlərinin (Hovuz düzü, Paxla yeri, Çöplü çuxur, Qayabaşı, Mərcanlı, Haçaqaya, Gölcük güneyi, Arpa çuxuru və s.) dərə və dağların (Allahqulu dərəsi, Əcdaha dərəsi, Qamışlı, Ağzı açığın dərəsi, Qızıl qaya, İşıqlı dağ, Yalzəmi dağı, Daşarxac, Qurban təpəsi, Quzu kahası, Şalvarlı dərə) adları da təmiz Azərbaycan türkcəsində olmaqla, bu yerlərin qədim sakinlərinin kimliyi barəsində dolğun məlumat verən əsaslı dəlillərdəndir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Vağudi kəndinin yaxınlığında Alıbəyli dərəsinin sol kənarında böyük sal daşların üzərində çoxlu sayda iri at ləpiri formasında çuxurlar var idi. Kənd camaatının əski inamına görə bu ləpirlər Həzrət Əlinin atı Döldülün ləpirləri idi və müqəddəs sayılırdı.

1905 və 1918-ci illərdə Vağudi kəndi ermənilər tərəfindən dağıdılıb, yandırılmış, kənd əhalisi kütləvi şəkildə qətlə yetirilmişdir. Xüsusilə 1918-ci ilin avqustunda Andronikin quldur dəstələri Vağudi kəndində 2000-dən çox adamı görünməmiş qəddarlıqla qətlə yetirmişlər. O dövrdəki hadisələrin şahidi olan insanların şəhadətinə görə, eləcə də arxiv sənədlərinə əsasən, məlum olur ki, daşnaklar Vağudi kəndində 400 nəfər qadın, uşaq və qocalardan ibarət olan müsəlmanları məscidə yığaraq, yandırmış, 92 nəfər kənd sakinini 50 metr hündürlüyündə qayadan diri-diri aşağıya ataraq öldürmüş, cavan qız-gəlinləri misli görünməmiş təhqirlərə və işgəncələrə məruz qoymuşlar.

Vağudi camaatının bir hissəsi Kilsəli dağdan aşaraq, Minkəndə, bir hissəsi isə Gölcük Güneyindən aşaraq, Qara göl ətrafına gəlmiş, oradan isə Laçın, Füzuli, Qubadlı rayonlarına yayılmışlar.

1922-ci ilin yayında doğma kəndlərinə qayıdan Vağudi camaatı artıq kənddə ermənilərin məskunlaşdığının şahidi olmuşlar. Sisyan rayonunun Darabas, Lsen, Lor, Axlatyan və Bnunis kəndlərindən, Gorus rayonunun Yaycı və Tatev kəndlərindən Vağudiyə köçən ermənilər kəndi qarışıq kəndə çevirmişlər.

1922-ci ildə bu kənddə 131 nəfər, 1931-ci ildə 336 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1954-cü ildə Vağudi kəndində 154 azərbaycanlı ailəsi və 52 erməni ailəsi yaşayırdı. Kənddə 1930-cu ildə kolxoz yaradılmış, azərbaycanlılar üçün əvvəl 7 illik, sonra isə orta məktəb açılmışdır ki, burada Sisyan rayonunun Şəki, Qızılcıq, Urud, Ağudi, Ərəfsə, Comərdli azərbaycanlı kəndlərindən, habelə Gorus və Qafan rayonlarından azərbaycanlı balaları təhsil alırdılar.

Böyük Vətən müharibəsində Vağudi kəndindən 77 nəfər azərbaycanlı iştirak etmişdir ki, onlardan 45 nəfəri geriye qayıtmamışdır. Qarabağ döyüşlərində Vağudi kəndindən iki nəfər - Əsədov Kamil Şükür oğlu və Əsədov Novruz Şahnəzər oğlu şəhid olmuşlar.

Kənddə mədəniyyət evi, kitabxana, poçt-rabitə şöbəsi, 400 nömrəlik ATS, məişət evi, uşaq bağçası və xəstəxana, iki yeməcxana, iki su dəyirmanı fəaliyyət göstərirdi. 80-ci illərin sonlarına yaxın Vağudi kəndində hərbi xarakterli detallar istehsal edən mini zavod işə salınmışdı.

Vağudi azərbaycanlıları 1988-ci ildə üçüncü dəfə erməni millətçiləri tərəfindən öz doğma yurdlarından deportasiya olundular. Kəndin əhalisi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, o cümlədən Bakı, Sumqayıt və Naxçıvan şəhərlərinə, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Tərtər, Xızı və s. rayonlarına səpələnmişlər. Azərbaycan Milli Akademiyasının müxbir üzvü Telman Ağayev və Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Saməddin Şükürov bu kənddə anadan olmuşlar.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Abbasov Namaz Emin oğluna təşəkkürümüzü bildirir, dünyasını vaxtsız dəyişən Abbasova Gülbir Sabah qızına Allahdan rəhmət diləyirik - müəll.).

GORUS RAYONU

Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra o dövrün ərazi inzibati bölgüsünə görə yaradılmış Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorus şəhəri olmuşdur. Zəngəzur Ermənistanına verildikdən sonra isə Ermənistan SSR-in tərkibində 1930-cu il sentyabrın 9-da Gorus rayonu yaradılmışdır. Rayonun ərazisi 752 km², mərkəzi Gorus şəhəridir.

Təbiəti

Gorus rayonu kəskin parçalanmış vulkanik dağlar, dağətəyi düzənliklər, sıldırım qayalar və dərin dərələr diyarıdır. Rayonun şimalında bazalt süxurlardan ibarət İşıqlı dağ silsiləsi uzanır (3548 m).

Üçtəpə yaylası (1500-2300 m) Gorus və Sisyan rayonlarının həudlarında yerləşən gözəl subalp çəmənliyidir. Üçtəpədən başlayaraq dağlar tədricən aşağı meyillənir, Bazarçay dağ aşırımına (600-800 m) keçərək, Bazarçay üzərindəki yerli camaat arasında "Şeytan körpüsü" deyilən təbii daş tuneli yaradır.

Bu rayonun landşaftının özəlliklərindən biri də "Gorus piramidaları"dır. Bunlar Gorus şəhərinin şərq və cənub-qərbində qərar tutan, küləklərin təsiri altında torpağın qum qatının aşınması nəticəsində yaranmış konusvari daş sütunlardır. Vulkanik mənşəli piramidaların hündürlüyü 10-20 m, bəzən daha çoxdur. Xinzirək və Xnazax, Bayandur çaylarının hövzələrində də belə piramidalara rast gəlinir.

Gorus, Zoraşen, Xnzoressk, Ağsu, Dığ, Xoznavar, Xnazax çayları Gorus rayonunun əsas su hövzələridir.

Gorus çayının orta axarı boyunca yerləşən seyrək meşəliklər qaratican, zoğal, böyürtkən kolları və cəviz ağacları ilə örtülmüşdür. Meşələrin sıx yerində vələs, palıd, ağcaqayın, cır giləs və s. ağaclar üstünlük təşkil edir.

Su axarları əsasən Bazar çayı hövzəsinə məxsus olan kiçik dağ çaylarından ibarətdir. Yetmişinci illərdən başlayaraq, Bazar çayın üzərində tikilmiş SES-lər, suvarma sistemləri Gorusun iqtisadiyyatına böyük təsir göstərmişdir.

Mineral sulardan "Turş su", (Tatev, Karaşen, Gorus) daha məşhur və qədim zamanlardan təbabətdə (türkəçarə) istifadə olunan Şeytan körpüsünün yaxınlığında yerləşən mineral suların adını çəkmək olar.

Zəngəzurun ən gözəl və ən böyük su hövzəsi sayılan Qara gölün böyük bir hissəsi Gorus rayonunun ərazisindədir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Qara gölün Laçın ərazisinə düşən hissəsi də 1968-ci ildə Azərbaycandan alınaraq Ermənistan SSR-ə verilmişdir.

Gorusda qış Sisyan və Meğriyə nisbətən sərt və uzun olur. Havanın orta temperaturu yanvar ayında -2°C (aşağı zona) -10°C arasında (İşıqlı dağ) olur.

İyul ayında temperatur müvafiq surətdə +22°C-dən +10°C-dək dəyişir. Yağıntının illik miqdarı 500-800 mm-ə çatır. May-iyun aylarında demək olar ki, günaşırı yağış yağır.

Tarixi oçerk

Gorus Qafqazda ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Moisey Kalankatuklunun "Alban tarixi" əsərində (3-cü kitab 16-cı fəsil) bu yaşayış məntəqəsinin adı Qoroz qalası kimi çəkilir. Gorus toponimi Gürcüstanda Xorosdaq, Qoroz-Xaraba, Stavropol vilayətində Geros, Şimali Qafqazda Qroznı toponimləri ilə mənşəcə eyni olub, türk mənşəli Qorus tayfasının adı ilə bağlıdır (46 213).

Gorus toponimini tədqiq edən əslən Gorusun Şurnuxu kəndindən olan Əzəmət Rüstəmli Naxçıvandakı Xurs kəndinin, Qazax rayonundakı Xoros dağının, Qarabağdakı Kirs dağının, Türkiyədəki Qars şəhərinin adlarının Gorus toponimi ilə eyni mənşəli olduğunu qeyd edir (53 səh 90).

Gorus toponimini Qor sözü ilə əlaqələndirən fikir də maraqlıdır. "Alban tarixi" əsərində göstərilir: "Babiki müşaiyət edən Qor və Qazan adlı iki doğma qardaş öz dinlərini atıb xaçpərəst oldular. Babik püşk atdı və Qorun bəxtinə Hot kəndi, Qazanın bəxtinə isə Şalat kəndi çıxdı".

Hot və Şalat kəndlərinin Sisyan və Gorus rayonlarının ərazisində olması bu gümanı daha da qüvvətləndirir.

Gorus toponiminin İrənin Həmədan şəhəri yaxınlığındakı Gorus mahalından olan tayfaların adı ilə bağlılığını göstərən Məhəmməd Həsən Baharlı bu tayfanın, eləcə də Azərbaycanın Cavad, Şamaxı və Göyçay qəzalarında məskunlaşdığını da qeyd edir (83, 54). Lakin Məhəmməd Həsən Baharlının gorusluları kürd tayfaları kimi göstərməsi fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Bu tayfa türk mənşəli olmaqla, XV-XVI əsrlərdə Qızılbaşların tərkibində Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsində mühüm rol oynamış və çox güman ki, XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl Xətəinin Zəngəzura yürüşü zamanı bu ərazilərə gələrək yeni yurdda məskunlaşmışlar.

Son dövrlərdə erməni tədqiqatçıları Gorus (Qoris) sözünü rus dilindəki "qora" - "dağ" sözü ilə əlaqələndirirlər ki, bu da etimoloji cəhətdən tam mənasız bir şeydir. Ən azı ona görə ki, ruslar Zəngəzura XIX əsrdə gəlmişlər, Gorus adı isə bundan ən azı 400 il öncə mövcud olmuşdur.

Gorusun bərəkətli torpağı, çay boyu vadiləri, sıldırım qayaları, mağara və kahaları qədim minilliklərdə adamlar üçün sığınacaq olmuşdur. Orta əsrlərdə Qədim İpək yolunun bir hissəsi sayılan, Naxçıvandan Xəzəryanı şəhərlərə, Qarabağa və başqa yerlərə duz daşıyan karvanların yolu Gorusdan keçib gedərmiş. Orta əsr şərq-müsəlman memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri olan Sınıq Karvansaranın da Gorus rayonu ərazisində olması deyilənlərə sübutdur. Qayaların qoynundakı mağara və karvansaralar son illərə qədər qalmaqda idi. Bu ekzotik evlər uzun illər Qarabağ xanlarının istirahət və əyləncə yeri olmuşdur.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Qarabağ xanları Gorus ermənilərinə qarşı həmişə xoş münasibət bəsləmişlər. Pənahəli xan Qarabağ məliyi Şahnəzərin təqdimatı ilə Gorus ermənisi Ohana məlik rütbəsi vermiş və bu bölgənin idarəçiliyini ona tapşırılmışdır.

Qarabağ xanının icazəsi və dəstəyi ilə 1765-ci ildə Gorus kilsəsi tikilmişdir.

Gorus bölgəsini 200 ilə yaxın bir müddətdə (XVII-XVIII əsrlərdə) Məlik Hüseynlilər tayfası idarə etmiş və bu nəslin Qarabağ xanlığı ilə yaxın əlaqələri olmuşdur.

1805-ci ildə Qarabağa daxil olan rus qoşunları Gorus şəhərini Rusiyanın hərbi qərargahına çevirmişdir. 1826-cı ilin iyul ayında Rusiya-İran müharibəsi Zəngəzurdə şiddətlənir və Q.Nazimkanın komandanlığı altında rus ordusu 42-ci polkunun üç alayı (2 topu) Gorusda yerləşdirilir (132).

Köhnə Gorus qəsəbəsi 1868-ci ildən Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının mərkəzi olmuşdur.

Lakin qəsəbənin yerləşdiyi dərənin məhdud sahəsi onun genişlənməsinə imkan vermədiyinə görə Məlik Hüseynin məsləhəti ilə 1870-ci ildə köhnə Gorusdan bir qədər qərbdə, kəndin qarşısındakı düzənlikdə, çayın sağ sahilində Gorus şəhərinin əsası qoyulmuşdur. Bu şəhər 1868-1918-ci illərdə Yelizavetpol quberniyası Zəngəzur qəzasının mərkəzi, 1921-30-cu illərdə Ermənistan SSR Zəngəzur qəzasının, daha sonra isə Gorus rayonunun mərkəzi olmuşdur.

Gorusda 1823-cü ildə 119 ailə (azərbaycanlı və erməni) yaşayırdı. Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra 1829-31-ci illərdə İrandan və Türkiyədən xeyli sayda erməni köçürülərək Zəngəzura, o cümlədən, Gorus rayonunun ərazisində yerləşdirilmiş, gəlmə ermənilərin hesabına şəhərin əhalisi artmışdır.

Gorus şəhəri Zəngəzurun qəza mərkəzinə çevrildikdən sonra ardıcıl aparılan erməniləşdirmə siyasəti nəticəsində buradan azərbaycanlılar tədriclə sıxışdırılıb çıxarılmışlar.

S. Zelinskiyin 1886-cı il tədqiqatında Gorus şəhəri erməni yaşayış məntəqəsi kimi göstərilir. Yalnız burada bir neçə azərbaycanlı ailəsinin yaşadığı qeyd edilir.

Gorus erməniləri istər xarakterinə, istərsə də ləhcələrinə görə Zəngəzurun digər ermənilərindən kəskin şəkildə fərqlənirdilər. Erməni dilçilik elmində "Gorus ləhcəsi" deyilən bir sahənin olması da təsadüfi deyildir. Müxtəlif zamanlarda dünyanın müxtəlif ölkələrindən indiki Ermənistan ərazisinə köçürülən ermənilər müxtəlif ləhcələrlə danışırlar. Bu yığma xalqın hər rayonda, hətta ayrı-ayrı kəndlərdə belə özlərinə məxsus ləhcələri mövcuddur. Belə ki, Zəngəzurun Meğri rayonundakı ermənilər bir ləhcə ilə danışıqları halda, qonşu Qafanda başqa ləhcə ilə danışırlar. İrəvan ermənilərinin öz ləhcəsi, Lenakanın öz ləhcəsi vardır. Bir sözlə, Ermənistanda 40-a qədər ləhcə vardır. Ancaq Gorus ləhcəsi bunların heç birinə bənzəmir. Bu ləhcə ilə Gorus rayonunda, Sisyanın və Qafanın bəzi erməni kəndlərində danışırlar. Gorus ləhcəsinin Qarabağ ləhcəsinə yaxın olması faktı da Zəngəzur və Arsağın qədim Albaniya dövlətinin qonşu vilayətləri olmasını təsdiq edən dəlillərdən biri kimi əhəmiyyətlidir.

Son əsrdə Gorus erməniləri öz kobudluqları, qəddarlıqları və azərbaycanlı əhaliyə qarşı daha sərt münasibətləri ilə seçilmişlər. Fikrimizcə bu, həm Gorusda güclü dayaqlara malik olan "Daşnaksütyun" partiyasının antitürk təbliğatı, həm də IX əsrin sonlarında Zəngəzurdə Alban xristianlarının qriqorianlaşdırılmasında xüsusi rol oynamış Tatev kilsəsinin təsiri ilə əlaqədar idi.

Sonrakı dövrdə də Gorus rayonu Zəngəzurun erməni daşnak mərkəzi kimi tanınmışdır. 1905 və 1918-ci il Zəngəzurdə erməni-müsəlman davaları zamanı Gorus erməniləri xüsusilə qəddarlıq göstərmişlər. 1918-ci ildə Andronikin Zəngəzurdəki azərbaycanlı kəndlərini talan edərək Gorusa gəlməsi və Gorusda öz dövlətini elan etməsi, Dro və Nijdehin daşnak dəstələrinin uzun müddət Gorusda və Tatevdə at oynatması, Zəngəzurdə Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra belə, iki ilə yaxın bir müddətdə Gorus ərazisində "Sünik respublikası" deyilən oyuncaq qurumun qalması Gorusda separatçı antitürk daşnak ruhunun yüksək olduğunu sübut edən faktlardır.

1918-ci ilə qədər Gorus rayonunda 45 azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Gorus rayonundakı 8 azərbaycanlı kəndinin adı erməniləşdirilmiş, 6 kənd isə ləğv edilmişdir. 1988-ci ildə bu rayonda cəmi 5 azərbaycanlı kəndi qalmışdır ki, onların da əhalisi ilin sonunda deportasiya edilmişdilər.

Gorus rayonunda 1988-ci ilə qədər mövcud olmuş azərbaycanlı

KƏNDLƏRİ

Ağbulaq kəndi

Gorus rayon mərkəzindən 40 km cənub-qərbdə, Kəpəz dağının ətəyində, meşə içərisində yerləşir. **Kəndin adı Kəpəz dağından axan Ağbulaq adlı çeşmədən götürülmüşdür.** 1830-cu ildən sonra salındığı güman edilir. Rayonun ən abad kəndlərindən biri idi.

1918-ci ildə Ağbulaq camaatı Andronikin quldur dəstəsinə qarşı mərdliklə döyüşmüş, uzun müddət öz kəndlərini tərk etməmişlər. Lakin kəndin müdafiəçilərinin sursatı qurtardıqdan sonra camaat kənddən çıxmağa məcbur olmuş və Qubadlı, Füzuli, Ağdam rayonlarında məskunlaşmışlar. Sovet hökuməti qurulduqdan sonra kənd camaatının bir hissəsi (40-a yaxın ev) geri qayıdaraq, Ağbulaq kəndini yenidən bərpa etmişlər. Kənddə 1931-ci ildə məktəb açılmış, 1935-ci ildə isə kolxoz qurulmuşdur. 1941-45-ci illərdə Ağbulaq kəndindən 35 nəfər müharibədə iştirak etmiş, onlardan 14 nəfəri həlak olmuşdur. **1948-52-ci illərdə Ağbulaq kəndindən 51 ev Azərbaycana (Yevlax və Bərdə rayonlarına) köçürülmüşdür.**

1988-ci ildə Ağbulaq kəndində 70 ev, 240 nəfər əhali var idi. Kənddə klub, kitabxana, məktəb, kolxoz idarəsinin binası, tibb məntəqəsi, mağaza və s. sosial obyektlər var idi.

1988-ci ilin noyabrında Ağbulaq kəndi ermənilər tərəfindən zorla boşaldılmış, həmin hadisələr zamanı kənd sakini Əsgərov Bərxudar Əmrah oğlu vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Ağbulaq camaatı hal-hazırda Bakı, Sumqayıt, Mingəçevir şəhərlərində, Füzuli, Cəbrayıl, Beyləqan və Qubadlı rayonlarında yaşayırlar.

Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə Ağbulaq kəndində anadan olmuş Seymur Quliyev qəhrəmancasına həlak olmuşdur.

Kəndin toponimləri: **Ağbulaq, Xor-xor bulaq, Çömçə bulaq, Daş bulaq, Aləmşah, Zaman təpəsi, Çirişli, Dəf yalı, Şingirlik, Qalanın quzeyi, Çarıq dələn, Vənli güney, Mac, Kəndirbaz, Gəlin qaya, Gəmiş yatağı, Öküz ziyarəti, Pullu bulaq, Oğlan-qız, Qanbel, Yellicə, Sadıq gölü, Seyidlər düşən** və s.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Telman Əliyevə təşəkkürümüzü bildiririk - müəll.).

Qurdqalaq kəndi

Gorus rayon mərkəzindən 40 km cənub-şərqdə, Gorus-Qafan avtomobil yolunun sağ tərəfində, meşəliyin içərisində yerləşmişdir. Kəndin 1865-ci ildə Qubadlı rayonunun Hacılar kəndindən köçən adamlar tərəfindən salındığı güman olunur.

Toponimləri: **Qızılqaya, Bəbirin yeri, Uzun güney, Bəxtiyar dərəsi, Almalıq, Soyuq bulaq, Ağa çayı, Qiblə daşı** və s.

1918-ci ildə Qurdqalaq kəndi ermənilər tərəfindən dağıdılmış, kənd camaatının bir hissəsi qətlə yetirilmiş, bir hissəsi isə (təxminən 70-80 ailə) Qubadlı və Cəbrayıl rayonlarına qaçmışlar. Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Qurdqalaq camaatından 35-40 ailə yenidən Gorusa qayıdaraq, öz kəndlərini bərpa etmişlər. Kənddə 1934-cü ildə ibtidai məktəb açılmış, 1935-ci ildə isə kolxoz qurulmuşdur.

İkinci Dünya Müharibəsində Qurdqalaq kəndindən 27 nəfər iştirak etmiş, onlardan 21 nəfəri həlak olmuşdur.

1988-ci ildə kənddə 55 təsərrüfat, 150 nəfər əhali olmuşdur. Kəndin klubu, məktəbi, kitabxanası, tibb məntəqəsi, mağazası, su dəyirmanı, idarə binası və s. sosial obyektləri var idi.

1988-ci ilin noyabrın sonlarında Qurdqalaq kəndi ermənilər tərəfindən zorla boşaldılmış, kolxozun və kənd camaatının bütün əmlakı, o cümlədən evləri əllərindən alınmışdır. Hal-hazırda Qurdqalaq kəndinin sakinləri Bakı və Sumqayıt şəhərlərində, Abşeron, Beyləqan, Qubadlı və Füzuli rayonlarında məskunlaşmışlar.

Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə Qurdqalaq kəndindən 4 nəfər şəhid olmuşdur: **Babayev Nizami Hidayət oğlu, Ağayev Habil Kamil oğlu, Məmmədov Müşviq Yusif oğlu, Əsgərov Şahin Rəcəb oğlu.**

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Telman Əliyevə təşəkkürümüzü bildiririk - müəll.).

Şahverdilər kəndi

Gorus rayon mərkəzindən 14 km cənubda, Gorus-Qafan şosse yolunun kənarında, Bazar çayın (Bərguşad) üzərində yerləşmişdir. Kəndin ətrafında qədim Alban kilsəsinin və qəbiristanlığının qalıqları var idi.

1918-ci ildə kənddə 100-ə yaxın ev olmuşdur. Andronikin və Nijdehin quldur dəstələri 1918-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Şahverdilər kəndinə basqın etmiş, kəndi dağıtmışlar. Daşnaklarla mübarizədə kənd camaatının böyük qəhrəmanlıq göstərməsinə baxmayaraq, ermənilər Şahverdilər kəndini yandırmış, kənd sakinlərindən 87 nəfəri qətlə yetirmiş, qalan camaat isə Qubadlı rayonuna qaçmışdır. Qaçqın düşmüş Şahverdilər camaatı Şuşa, Ağdam, Yevlax və Bakıda məskunlaşmışlar. Sovet hökuməti qurulduqdan sonra cəmi 40 ailə yenidən geriyyə dönərək Şahverdilər kəndini bərpa etmişlər.

1933-cü ildə kənddə kolxoz qurulmuş, 1935-ci ildə isə ibtidai məktəb açılmışdır. Böyük Vətən Müharibəsində kənddən 26 nəfər iştirak etmiş, onlardan 9 nəfəri geriyyə qayıtmamışdır.

1951-ci ildə Şahverdilər kəndinin camaatı deportasiya olunaraq Yevlax rayonunun Hürü uşağı və Borçalı kəndlərinə köçürülmüşlər. Kəndin təsərrüfatı və torpaqları isə Xot və Kürdük erməni kəndlərinə verilmişdir. 1954-cü ildə Şahverdilər kəndinin camaatının bir hissəsi yenidən geriyyə qayıdaraq, öz kəndlərində məskunlaşmışlar. Kolxoz və kənd sovetliyi isə Xot kəndində qalmışdır.

1961-ci ildə Tatev su elektrik stansiyası tikilərkən kəndin adı dəyişdirilərək, "Vorotan" qəsəbəsi adlandırılmışdır. Həmin vaxtdan 8 erməni ailəsi Şahverdilər kəndinə köçərək, orada məskunlaşmışlar. Kənddə 8 illik məktəb, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi, poçt binası, mağaza var idi.

1988-ci ildə kənddə 15 ev, 80 nəfər əhali var idi. Həmin ilin noyabrında rayonun digər kəndləri kimi, Şahverdilər kəndi də boşaldıldı, əhalinin var-dövləti, ev-eşiyi əvəzsiz olaraq ermənilərə qaldı.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olmuş Tahirov Rəhim Əvəz oğlu və müstəqil respublikamızın ilk generallarından biri olan Əliyev Tahir Yunus oğlu Şahverdilər kəndində anadan olmuşdur.

Şahverdilər kəndinin toponimləri: **Süleyman bulağı, Dolayı bulaq, Qırğı bulağı, Cəhənnəm dərəsi, Cinni dərə, Düzülmə qaya, Dəlik daş, Oxçu kahası, Qara qaya, Qapı daşı, Heydərin yurdu** və s.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Tahirov İslam Əvəz oğluna təşəkkürümüzü bildiririk - **müəll.**).

Şurnuxu kəndi

Şurnuxu kəndi Gorus rayonunun ən böyük azərbaycanlı kəndi idi. Gorus rayon mərkəzindən 27 km cənubda, meşənin içərisində, Qafan-Gorus magistral yolunun kənarında, Ağbulaq, Şamsız, Şahverdilər və Çayzəmi kəndlərinin yaxınlığında yerləşmişdi. 1988-ci ildə kənddə 100 ev, 800-ə yaxın əhali var idi. Kənddə ən qədim zamanlardan son illərə (1989) qədər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Şurnuxu kəndinin ətrafında qədim kilsənin və qəbiristanlığın qalıqlarının, **Kəpəz dağı** adlanan yerdəki ibadət gahının (pir) olması bu kəndin qədim tarixə malik olduğunu göstərən faktlardır. Şurnuxu kəndinin yaxınlığında vaxtilə **Ağvanlı** adlı azərbaycanlı kəndi olmuş, 1918-ci ildə həmin kənd dağıdılmış və sonra bərpa edilməmişdir. Ağvanlı toponimi də bu yerlərin qədim **Albaniya** ilə bağlılığını göstərən tarixi faktdır.

1918-20-ci illərdə Şurnuxu kəndi dağıdılmış, kənd camaatının bir hissəsi qətlə yetirilmiş, bir hissəsi isə qaçqın düşərək Qubadlı və Cəbrayıl rayonuna pənah aparmışlar. Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Şurnuxu camaatı yenidən öz doğma kəndlərinə qayıtmış, dağıdılmış təsərrüfatlarını bərpa etmişlər. 1930-cu ildə Şurnuxuda ibtidai məktəb açılmış, 1931-ci ildə kolxoz qurulmuşdur (qonşu Ağbulaq və Şamsız kəndləri ilə birlikdə). İkinci Dünya Müharibəsində Şurnuxudan 70-dən çox adam iştirak etmiş, onlardan 25 nəfəri geri qayıtmamışdır.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı illərdə Gorus rayonunda ermənilər azərbaycanlı əhaliyə qarşı təcavüzkar münasibətlərini daha da gücləndirdilər. **1948-52-ci illərin deportasiyası zamanı digər azərbaycanlı kəndləri kimi, Şurnuxu camaatının da bir hissəsi köçüb Azərbaycana gəlmiş, Bakı, Sumqayıt, Ağdam, Mingəçevir və Bərdə şəhərlərində məskunlaşmışlar.**

Ermənilərin apardıqları milli ayrı-seçkiliyə baxmayaraq, 70-80-ci illərdə Şurnuxu kəndi xeyli inkişaf etmişdi. Kənddə müasir tipli məktəb binası, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, idarə binası, mağaza, çoxlu ikimərtəbəli, hər cür şəraiti olan xüsusi evlər tikilmişdi. 1988-ci il noyabrın sonlarında Gorus rayon partiya və hökumət rəhbərliyinin təşkilatçılığı ilə rayonun bütün azərbaycanlı kəndləri, o cümlədən, Şurnuxu kəndinin camaatı zorla deportasiya olunaraq, Azərbaycana qovuldular. Kənd camaatının böyük əksəriyyəti ev əşyalarını çıxarda bilmədilər. Evlərin çoxu dəyişilməmiş qaldı.

Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə Şurnuxudan 5 nəfər şəhid olmuşdu (Niftəliyev Azər Bayram oğlu - baş leytenant, ölümündən sonra "Azərbaycan bayrağı" ordeni ilə təltif olunmuşdu; Ağayev Mehman Müseyib oğlu, Şükürov Seymur Şamil oğlu, Adıgözəlov Elşən Telman oğlu, Muradov Elbariz Cənnət oğlu).

Görkəmli alim, Azərbaycanda oftologiya elminin banilərindən biri, akademik Ümnisə xanım Musabəyova Şurnuxuda anadan olmuşdur.

Şurnuxu kəndinin toponimləri: **Kəpəz dağı, Qəhrəman çiməni, Armudluq, Almalıq, Acıqlı güney, Eşşək meydanı, Donuz damı, Qaramalıq, üç ağac, Məscidli, Mərcimək yurdu, Xarab körpü, Anabat, Dəhnə, Göy bulaq, Həşim bəy bulağı, Ağ bulaq, Soyuq bulaq, Layış bulağı, Tas, Cəhənnəm dərəsi, Qaranlıq meşə** və s.

(Kənd haqqında məlumatların toplanmasında göstərdiyi köməyə görə Əzəmət Rüstəmliyə təşəkkürümüzü bildiririk - **müəll.**).

MEĞRİ RAYONU (Mığrı)

Zəngəzurun cənub və cənub-şərq hissəsini Meğri rayonunun ərazisi təşkil edir. Zəngəzur Ermənistana verildikdən sonra, 1930-cu ildə təşkil olunmuş Meğri rayonunun ərazisi 664 km², inzibati mərkəzi Meğri şəhər tipli qəsəbəsi olmuşdur.

Zəngəzurun cənub-şərqində, Meğri və Qafan rayonlarının sərhədini Meğri dağ silsiləsi təşkil edir. Bu silsilə dağlar Zəngəzur dağlarının cənub-şərqindən başlayaraq, Araz çayı vadisində qurtarır. Dağ silsiləsinin uzunluğu 59 km, maksimum yüksəkliyi (3256 m) Bacassar zirvəsidir. Meğri dağları tektonik aşınmalara məruz qalmışdır, qeyri-mütənasib quruluşa malikdir. Cənuba doğru Meğri, Malev, Şvanizor, Nüvədi çayları ilə parçalanmışdır, şimal sinələri isə nisbətən qısa qollar və sıldırım qayalar şəklində nəzərə çarpır.

Faydalı qazıntılardan, molibden, qızıl, gümüş və başqa mədən yataqları vardır.

Qonur meşə, meşə-səhra və alp çəmənlik torpaqları üstünlük təşkil edir. Dağətəyi yamaclar seyrək pəlud, vələs meşələri ilə örtülmüşdür.

Bütün Zəngəzur mahalı kimi, Meğri rayonu da ən qədim yaşayış məskənlərindən sayılır. Aparılan qazıntı işləri zamanı Meğri rayonunun ərazisində eradan əvvəl VII əsrə aid olan döyüş və bəzək əşyaları tapılmışdır. Meğri rayonunun ərazisi Sünik knyazlığında mövcud olan 12 əyalətdən biri sayılan Arevik qəzasına uyğun gəlir.

Müxtəlif fikirlər olsa da, "Meğri" sözünün mənası tam aydınlaşdırılmayıb. Ermənilər bu topomorfantın izahını erməni dilində olan "meğ" - "bal" sözü ilə əlaqələndirərək, guya buranın "Ballı dərə" adlandırıldığını söyləyirlər. Lakin bu izah inandırıcı görünmür. Ən azı ona görə ki, çiçəkli, güllü, dar, dərin, daşlı dərə olar, lakin "ballı dərə" olmaz.

Digər tərəfdən Meğri rayonunda insanların min illərlə yaşamasına baxmayaraq, Meğri adı mənbələrdə ilk dəfə 1676-cı ildə çəkilir. Bu dövr isə məlum olduğu kimi, Osmanlı imperiyası ilə İran şahlığı arasında Zəngəzur uğrunda gedən mübarizələrlə xarakterizə olunur. Heç şübhəsiz ki, Meğri sözü ya fars, ya da türk dilində olmalıdır.

Meğri adının Sasanilər dövlətinin hökmdarlarından olmuş Mehranilər sülaləsinin adı ilə əlaqələndirilməsi də inandırıcı görünmür. Akademik Budaq Budaqov və professor Qiyasəddin Qeybullayev "meğri" sözünü "miğri" - türkdilli xalqlarda "yarğan, uçurum" mənasını verən "migir" sözü ilə əlaqələndirirlər.

Tanınmış şair - publisist Hidayət öz ana yurdu Mığrı rayonunun adını türk soylu "mığır" tayfalarının adı ilə əlaqələndirir.

Rayonda aparılan qazıntılar zamanı tapılmış bürünc dövrünün yadigarları sayılan yarpaq şəkilli, dairəvi dəstəkli qılınclar, e.ə. VII-VI əsrə aid zərgərlik əşyaları (bəzəkli qalxanlar, muncuqlar, aysəkilli bəzəklər) və s. Meğrinin lap qədimdən inzibati mərkəz kimi formalaşdığını sübut edən tutarlı dəlillərdir.

Xristianlıq Qafqaza yayıldıqdan çox sonra təxminən IX əsrin sonu, X əsrin əvvəllərində Meğridə ilk kilsə - Alban kilsəsi inşa edilmiş, bu şəhər isə Qarğavan adlandırılmışdır.

1105-ci ildə Səlcuq-türk qoşunları Meğrini ələ keçirmişlər. Erməni mənbələrində 1106-cı ildə Əmir Harunun qoşunlarının burada böyük qırğınlar törətdiyi qeyd olunur.

Meğri rayonunun orta əsrlərdəki tarixi Zəngəzurun digər torpaqlarının tarixi ilə eynidir. Yəni **Səlcuqlardan** sonra buraya moğol-tatar türkləri, daha sonra **Qaraqoyunlular** və **Ağqoyunlular**, **Əmir Teymur**, ondan sonra isə şiəliyi dövlət dininə çevirmiş **Səfəvilər** Meğridə öz hakimiyyətlərini qurmuşlar. Tarixi mənbələrdə şiəliyə etiraz edən Meğri əhalisinin İsfahana köçürülməsi və buraya Ərdəbil, İsfahan, Təbriz ətrafından Qızılbaş tərəfdarlarının gətirilib yerləşdirilməsi qeyd olunur.

Meğri rayonu 1730-cu ildə yenidən Osmanlı Türkiyəsinin tabeliyinə keçmiş, lakin beş ildən sonra Nadir şah Qarabağ və Zəngəzurun erməni müləklərinin köməkliliyi ilə bu torpaqları geri almışdır.

Qarabağ xanlığının 1806-13-cü illərdə ilhaq edilmiş digər torpaqlarından fərqli olaraq, Meğri rayonu yalnız 1828-ci ildə Rusiyaya birləşdirilmişdir. Çünki o vaxtkı inzibati bölgüyə görə Meğri rayonunun torpaqları indiki Ordubad rayonu ilə birlikdə Naxçıvan xanlığının təbəçiliyində idi. 1868-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradılmış, Zəngəzur qəzasının tərkib hissəsi kimi, Meğri rayonu da bu quberniyanın təbəçiliyinə keçirilmişdir. Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulan kimi, yəni 1920-ci ilin 1 dekabrında Zəngəzurun digər torpaqları kimi, Meğri rayonunun indiki ərazisinin çox hissəsi, 1929-cu ildə isə Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Ermənistana verilmişdir.

Meğri rayonunun ərazisində orta əsrlərə məxsus çoxsaylı memarlıq abidələri vardır: Alban memarlıq mədəniyyətinə xas olan dördkünc tavanlı, günbəzli, üçküncü, örtüklü, daş naxışlı, taclı salonları olan kilsələr, qəbirüstü abidələr, məqbərələr, o cümlədən, məşhur Baba Hacı məqbərəsi, tağlı daş körpülər və s.

XX əsrin əvvəllərində Meğri rayonunda 23 azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1918-20-ci illərdə daşnak silahlı dəstələrinin hücumuna məruz qalmış azərbaycanlı kəndlərinin hamısı dağıdılmış, kənd əhalisi qəddarlıqla

qətlə yetirilmişdir. Meğri azərbaycanlılarının bir çoxu Araz çayını keçərək cənubi Azərbaycana qaçmış, bir hissəsi isə Qarabağ və Cəbrayıl qəzalarına köçmüşlər.

Sovet hakimiyyəti illərində Meğri rayonundakı azərbaycanlı kəndlərindən doqquzu ləğv edilmiş, yaxud erməniləşmişdir (Buğakar, Vahravar, Düzqışlaq, Əmrəkar, Əynəzur, Mülk, Tağamir, Tey, Tuğut).

1918-ci ildə əhalinin 60%-ni azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, 1988-ci ildə Meğri rayonunda cəmi 5 azərbaycanlı kəndi (Lök, Əldərə, Lehvaz, Maralzəmi, Nüvədi) mövcud olmuşdur. 1988-ci ildə bütün Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılar kimi, Meğri rayonunun azərbaycanlı əhalisi də öz tarixi yurdlarından vəhşicəsinə qovulub çıxarılmışlar.

Yalnız Nüvədi kəndinin camaatı qəhrəmancasına mübarizə apararaq, 1991-ci ilin 8 avqustuna qədər öz kəndlərini qoruyub saxlaya bildilər. Ermənistan SSR-də 1988-ci ilə qədər mövcud olan kəndlərin arasında Nüvədi yeganə kənd idi ki, 3 ildən artıq bir müddətdə mühasirə şəraitində qalmasına baxmayaraq, erməni-rus silahına qarşı mərdliklə mübarizə aparmışdır.

Meğri rayonunun kəndləri haqqında məlumatlar Əhmədli Əliyevin "Azərbaycan dilinin Meğri şivələri" adlı kitabı və kitaba ön söz yazmış şair Hidayətin "Mığrı" məqaləsi əsasında hazırlanmışdır.

Həmin kitabda müəllif Meğri rayonunun ərazisindəki türk mənşəli toponimləri ətraflı şəkildə şərh edərək, tutarlı dəlillərlə göstərir ki, Meğri ərazisindəki Araz çayı sahili boyunca 38 topomorfantın və Qafan-Meğri sərhəddi boyunca yerləşən 114 topomorfantın hamısı təmiz Azərbaycan türkcəsindədir: **Narlıq şamı, Pambıqlı, Cəhənnəm dərə, Ayı dərəsi, Qırax, Gəmi düzü, Kəfşən, Gen dərə, Lələ daşı, Əldərə çayı, Gəray suyu, Siçan piri, Pulovlu dağ, Qırçıvan düzü, Şah Abbas karvansarası, Şükrətaz, Qanlı ağac, Dolu vuran, Daş ağıl, Lalalı, Dərbənd, Xan kəndi, Qanvay təpəsi, Güllü novu, Yelli gədik, Huralay, Kəlbəçay yurdu, Çiçək zəmi, Göl çeşmə, Qandalı çeşmə, Ataman, Yarpaqlı düz, Əli qəbri, Mal gədiyi, Nazlı dərə, Saqqar su, Çiçək banu** və s.

Meğri rayonunda 1988-ci ilə qədər mövcud olmuş azərbaycanlı

KƏNDLƏRİ

Aldərə (Əldərə, Əli damı) kəndi

Rayon mərkəzindən 12 km cənub-şərqdə, Araz çayının sol sahilində, İrəvan - Bakı dəmir yolunun sol tərəfində yerləşmiş, üç tərəfdən hündür dağlarla əhatə olunmuş, ətrafı başdan-başa bağlara bürünmüşdür. Rayonun qədim kəndlərindən biri olan Aldərədə 1831-ci ildə 131 nəfər, 1873-cü ildə 911 nəfər, 1886-cı ildə 1077 nəfər, 1897-ci ildə 1094 nəfər, 1914-cü ildə 1987 nəfər əhali yaşamışdır. Rayonun ən iri kəndlərindən biri olan bu kənd də cəllad Andronikin qəzəbinə düşər oldu. Beləliklə, 2000 nəfərə yaxın əhalisi olan kənd dağıdılıb yandırıldı və əhalisinin salamat qalan hissəsi müxtəlif qonşu vilayətlərə, qəzalara qovuldu.

Bir neçə il kənd sahipsiz qalaraq, xarabalığa çevrildikdən sonra 1926-cı ildə kəndin əhalisinin təqribən 15 %-i, yəni 414 nəfəri öz doğma kəndinə qayıtmış, 1931-ci ildə isə kəndə qayıdanların sayı 490 nəfərə çatmışdır.

Aldərə kəndində 30-cu illərin əvvəllərində kolxoz təşkil edilmiş, məktəb açılmışdır. Sonralar bu məktəb orta məktəbə çevrilmişdir. Zəngəzurun digər kəndləri kimi, Aldərə kəndi də ötən əsrin 70-80-ci illərində inkişaf etməyə başlamış, kənddə ikimərtəbəli, hər şəraiti olan evlər tikilmiş, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, uşaq bağçası və s. sosial obyektlər yaradılmışdır. 1988-ci il noyabrın 28-də Aldərə kəndinin camaatı bütün var-dövlətini qoyaraq, ermənilərin dövlət səviyyəsində təşkil edilmiş deportasiya siyasəti nəticəsində Azərbaycana pənah gətirmişdir.

Lehvaz kəndi.

Meğri rayon mərkəzindən 6 km şimal-şərqdə Meğri çayının sol sahilində yerləşmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 15 nəfər, 1873-cü ildə 172 nəfər, 1914-cü ildə 836 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə Zəngəzurun digər azərbaycanlı kəndləri kimi, ermənilər Lehvaz kəndini də yandırmış, dağıtmış, kənddə 200-dən artıq insanı qətlə yetirmişlər. Qalan insanlar isə öz yurd-yuvalarından didərgin salınmışlar. 1922-ci ildən başlayaraq, kənd camaatı yavaş-yavaş Lehvaza qayıtmış və artıq kənddə məskunlaşmış ermənilərlə birgə yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar. Lehvaz kəndində orta məktəb, mədəniyyət evi, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi. 1988-ci ilin sonlarında Lehvaz kəndinin 1002 nəfər sakini erməni millətçiləri tərəfindən silah gücünə öz doğma yurdlarından qovulmuşlar.

Lök (Vartanizor) kəndi

Azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 9 km şimal-şərqdə, Mıǵrı çayının orta axınının sol sahilində yerləşmişdir. Erməni mənbələrində Lök kəndi iki hissədən: birincisi Lök, yəni Aşağı Lök və Yuxarı Lökdən (buraya Vartanizor və Seyidlər kəndləri daxil olmuşdur) ibarət kənd kimi göstərilir. Dəniz səviyyəsindən 1814 metr yüksəklikdə yerləşir. 1831-ci ildə kənddə 136 nəfər, 1873-cü ildə 316 nəfər, 1886-cı ildə 480 nəfər, 1897-ci ildə 506 nəfər, 1914-cü ildə 1053 nəfər əhalisi olmuşdur.

1918-ci ildə Andronikin dəstəsi Sisyan və Qafan rayonlarının azərbaycanlı kəndlərini dağıdıb yandırdıqdan sonra Zəngəzurun digər rayonlarına, o cümlədən Mıǵrı rayonunun azərbaycanlı kəndlərinə hücum edirlər. I Lök kəndində 100 tüstü, II Lök kəndində 60 tüstü dağıtmış və 200 nəfər əhali qırılmışlar.

Lök (Vartanizor) kəndi bir neçə il sahibsiz qalmış, xarabalığa çevrilmişdir. Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra tədricən rayonunun azərbaycanlı kəndlərinin əhalisi öz doğma yurdlarına qayıtmağa başlamışlar. Vartanizor kəndinin 1053 nəfər əhalisindən 1922-ci ildə cəmi 177 nəfəri qayıtmışdır. 1926-cı ildə onların sayı 187 nəfərə, 1931-ci ildə 243 nəfərə çatmışdır. Kəndə qayıtmış didərginlər əvvəlcə dağıdılmış yaşayış binalarını bərpa etməyə, təsərrüfatı dirçəltməyə başlamışlar. Kəndlilər bağçılıqı, meyvəçiliyi, taxılçılıqı, tərəvəzçiliyi inkişaf etdirərək qısa müddətdə özləri üçün güzəran yaratdılar. 1930-cu illərdə kolxoz qurdular, üzüm və başqa meyvələrin tədarükü məntəqəsini yaratdılar. Özləri üçün yeni yaşayış binaları tikdilər. Milli ayır-seçkiliyə baxmayaraq, kənd camaatının öz qüvvəsi ilə kənddə məktəb, klub, kitabxana, kino qurğusu, məişət xidməti emalatxanası təşkil edilmiş, tibb məntəqəsi açılmışdır. 1988-ci ildə kənddə 90 ev var idi, 600 nəfər azərbaycanlı əhali yaşayırdı. 1988-ci ilin noyabrında ermənilər rayonun partiya, sovet və inzibati orqanlarının zorakılıqla həyata keçirdikləri cəza tədbirləri ilə kəndin min nəfərdən çox əhalisini, uşaqlara, qadınlara, qocalara məhəl qoymadan bir həftə ərzində qaçmağa məcbur etmişlər. Kənddə kolxozun bütün mülkiyyəti, kolxozçuların evləri, bağları və ev əşyaları əllərindən alınmışdır.

Lök kəndinin toponimləri: **Soyuq bulaq, Qara su, Kəspər çeşməsi, Seyid Əhməd çeşməsi, Selaxulu çeşməsi, Top yaylağı, Bəddə zəmi, Gen dərə, Nəcəfxan dərəsi, Tuğut kəşəni** və s.

Maralzəmi kəndi

Meğri rayon mərkəzindən 12 km şimal-qərbdə, Meğri çayının sol sahilində, mənzərəli bir yerdə yerləşmişdir. Kəndin ərazisində olan qədim tarixi abidələr bu kəndin orta əsrlərdən mövcud olduğunu sübut edir. 1831-ci ildə kənddə 118 nəfər, 1897-ci ildə 193 nəfər, 1904-cü ildə 951 nəfər əhali yaşamışdır. 1905 və 1918-ci ildə Maralzəmi kəndi bir neçə dəfə dağıdılmış və yandırılmış, kənddə yaşayan azərbaycanlılardan 1000 nəfərə yaxın insan daşnaklar tərəfindən vəhşicəsinə öldürülmüş, yandırılmış, meyitləri təhqir olunmuşdur. 1918-ci ildə Maralzəmi kəndinin sakinləri tamamilə deportasiya olunmuş, yalnız 4 ildən sonra qaçqınların ilk dəstəsi - 66 nəfər kəndə qayıtmışlar. Ermənilər tərəfindən göstərilən ciddi müqavimətə və törədilən əngəllərə baxmayaraq, Maralzəmi kəndinin sakinləri öz doğma kəndlərində yenidən məskunlaşmış, ev-əşik qurmuş, kolxoz təşkil etmiş, klub, kitabxana, rabitə şöbəsi, tibb məntəqəsi tikmiş, özlərinə gün-güzəran yurada bilmişdilər. 1988-ci ilin noyabr ayında Ermənistan hökumətinin dövlət siyasəti səviyyəsində təşkil olunmuş, deportasiya aktı nəticəsində Maralzəminin 800-ə yaxın sakini də öz doğma kəndlərindən didərgin salınmışlar.

Toponimləri: **Xudayar çeşməsi, Bəy çeşməsi, Palan kürək dağı, Xəstə dərə, Göy təpə, Ağ zəmi, Ölü zəmi təpəsi, Xak zəmi düzü, Müşərrəf düzü, Xudayar meşəsi, Tarqulu yaylağı** və s.

Nüvədi kəndi

Öz qəhrəmanlığı, kənd əhalisinin mübarizliyi ilə bütün Azərbaycana şərəf gətirmiş, 3 ilə yaxın Ermənistan hökuməti ilə qəhrəmancasına mübarizə apararaq, bütün təzyiq və hücumlara rəğmən təslim olmamış, öz dəyanətini tarixə yazdırmış azərbaycanlı kəndidir. Azərbaycanlı kəndi olan Nüvədi Mıǵrı rayon mərkəzindən 26 km şimal-şərqdə Zəngəzur rayonu ilə sərhəddə yerləşir. Nüvədi kəndi Qafqazda ən qədim yaşayış mərkəzlərindən biridir. Bu kəndin sakini tədqiqatçı - yazıçı, mərhum Həmzə Vəli Nüvədili kəşf etdiyi və bütün ömrünü həsr edərək öyrəndiyi Nüvədi kəndi yaxınlığında Qarqadaşı dağında tapılmış qədim daş kitabələrin üzərindəki Orxon-Yenisey yazılarından xeyli əvvəlki dövrə məxsus olan daş kitabələr Nüvədi kəndinin qədim tarixindən xəbər verir. Nüvədidə 1831-ci ildə 291 nəfər, 1886-cı ildə 1083 nəfər, 1897-ci ildə 952 nəfər, 1914-cü ildə 1072 nəfər əhali yaşamışdır.

1918-ci ilin sonlarında Andronikin daşnak dəstələri Nüvədi kəndinə basqın edərək, kəndi yandıraraq dağıtmış, nüvədililəri kənddən çıxarıb qovmuşdur. Bu hadisələr zamanı Nüvədi camaatının böyük bir hissəsi Araz çayını keçərək cənubi Azərbaycana pənah aparmış, Misən kəndində yerləşmişlər. Kənd camaatının yalnız bir hissəsi 1922-ci ildən başlayaraq, yenidən Nüvədiyə qayıtmış, kəndi, təsərrüfatı bərpa etmişdir. Nüvədi camaatının bir neçə tayfası Misən kəndində qalaraq oranın daimi sakinlərinə çevrilmişlər.

Nüvədi kəndi və onun yaxınlığında mövcud olmuş Ernəzir və Tuqut kəndləri 1929-cu ilə qədər Azərbaycanın Cəbrayıl qəzasının təbəçiliyində olmuş, yalnız həmin il fevralın 18-də Zaqafqaziya MİK

rəyasət heyətinin qərarı ilə Ermənistana verilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin qərar Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən yalnız Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin 7 may 1969-cu il qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

1930-cu illərin əvvəllərində Nüvədidə kolxoz qurulmuş, orta məktəb açılmışdır.

Birinci Dünya Müharibəsində yüzdən çox nüvədili iştirak etmiş, onlardan 66 nəfəri geriyyə qayıtmamışdır.

Nüvədi kəndi öz ziyalıları ilə tanınmış qədim kəndlərimizdəndir. Nüvədi kəndi Azərbaycan elminə 5 nəfər elmlər doktoru, 40-dan çox elmlər namizədi, yüzlərlə ali təhsilli yüksək ixtisaslı ziyalı bəxş etmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Fikrət Əliyevlə, müxbir üzvü Faiq Cəfərov Nüvədi kəndinin yetirmələridir.

1988-ci ildə ermənilər tərəfindən Qərbi Azərbaycanda yaşayan 200 minə yaxın soydaşımızın öz dədə-baba torpaqlarından zorla deportasiya olunmasına baxmayaraq, Nüvədi camaatı öz kəndlərini 1991-ci ilin avqust ayının 8-nə qədər qoruyub saxlaya bilmişlər.

Nüvədi kəndi Qərbi Azərbaycanda bütün azərbaycanlı yaşayış məntəqələri boşaldıldıqdan sonra belə kəndin qəhrəman özünümüdafiə dəstəsinin əzmi sayəsində 3 ilə yaxın bir müddətdə ermənilərə təslim olmadı. Yalnız başında Ayaz Mütəllibovun və Viktor Polyaniçkonun dayandığı moskvaşərəst Azərbaycan hökumətinin xəyanəti və təslimçilik siyasətinin nəticəsində ermənilər Nüvədi kəndini ələ keçirdilər.

Nüvədililər torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda gedən mübarizədə həmişə fəal olmuşlar. Qarabağın azadlığı uğrunda şəhid olmuş Xəqani Qurbanov, Orxan Hüseynov və Yanvar Şahməmmədov qəhrəman Nüvədi torpağının yetirmələridirlər.

**"Urud və İsgəndər qalası livalarının müfəssəl"
dəftərinə görə məskun və qeyri-məskun yerlərin**

ADLARI

(1593-cü il)

XVI əsrin 90-cı illərində, yəni osmanlıların Zəngəzur diyarını ələ keçirdikləri dövrdə tərtib olunan bu dəftər Ankarada "Tapu ve Kadastro Kuyum-i Kadime Arşivi"ndə saxlanılır (199, vərəq 111a - 191a). Səhvən "Bəyazid vilayətinin müfəssəl dəftəri"nə əlavə edilmiş bu dəftər tex. e.d. Akif Muradverdiyevin və t. e. n. Hüsəməddin Məmmədovun yaxından köməkliyi ilə 2003-cü ildə Ankarada Türkiyə Dövlət arxivindən tapılmış və əski əlifbadan müasir Azərbaycan dilinə çevrilmişdir. İlk dəfə çap olunur.

Urud livası, Urud qəzası Urud nahiyəsi

1.	Urud	azərb. kəndi	(10 ailə)
2.	Tatev	erm. kəndi	(12 ailə)
3.	Tatev vəngi	erm. kəndi	(5 ailə)
4.	Süvari	azərb.kəndi	(dağıdılıb)
5.	Ağakəndi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6.	Şataq	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7.	Tasudər məzrəsi	azərb.	(dağıdılıb)
8.	Lor	erm. kəndi	(11 ailə)
9.	Moris	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
10.	Vəğadi	azərb. kəndi	(dağılıb)
11.	Vəğadi vəngi	erm. kəndi	(18 ailə)
12.	Kərətaq	erm.kəndi	(12 ailə)
13.	Şeşiyer	erm.kəndi	(13 ailə)
14.	Xöd	azərb.kəndi	(dağıdılıb)
15.	Muradlı	azərb.kəndi	(dağıdılıb)
16.	Şənadiğ. Yayıçı kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
17.	Nurs. Kürdlər kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
18.	Şame-misir	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
19.	Crşəton. Kürdək (Küzdək)	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
20.	Xoşənan məzrəsi. Nurs kəndi yaxınlığındadır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
21.	Dərəbas	10 azər. ailəsi + 40 er. ailəsi	
22.	Şame-altun	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
23.	Xaçingah	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
24.	Til	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
25.	Danzətap	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
26.	Çinaq	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
27.	Halizor	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
28.	Yəhərbeli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
29.	Tərin	3 azər.ailəsi + 8 er.ailəsi	
30.	İrmis	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
31.	Purpur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
32.	Ağadi	erm. kəndi	(15 ailə)
33.	Qançı məzrəsi. Üçtəpə yaxınlığındadır. Dərəbas kəndinin əhalisi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

34.	Xorendus	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
35.	Keşiş	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
36.	Qutyel	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Kiği nahiyəsi:

1.	Açatu	erm. kəndi	(4 ailə)
2.	Yuxarı Kerd	erm. kəndi	(4 ailə)
3.	Kes	erm. kəndi	(2 ailə)
4.	Acbacı	erm. kəndi	(3 erməni)
5.	Pakhan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6.	Aşağı Kerd	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7.	Axuri	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
8.	Kurud	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9.	Kiği	erm. kəndi	(2 ailə)
10.	Səncərağıl	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
11.	Surun Acbacı. Mahmudlu kimi	azərb. kəndi	(4 ailə)
12.	Dərnacı. Kəndin başqa adı Kirmanlıdır	azərb. kəndi	(4 ailə)

Muğancıq nahiyəsi

1.	Tanzevir	erm. kəndi	(11 ailə)
2.	Yuxarı və Aşağı Hacılı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3.	Məfruqlu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4.	Səhtarlı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5.	Qarıqışlaq. Kəndin Evkanlar	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6.	Kəhriz. Başqa adı Xacəlidir	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7.	Əfralı məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
8.	Çayqışlaq. Arifşahlı kimi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9.	Gölcük məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
10.	Yuxarı Qonuratlı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
11.	Aşağı Qonuratlı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
12.	Kavlı. Vəli kəndi kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
13.	Davudlu	azərb. kəndi	(4 ailə)
14.	Şahmahmudlu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
15.	Qazılı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
16.	Pürdavudan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
17.	Kənir. Başqa adı Şahilərdir	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
18.	Şeyx Mahmudlu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
19.	Quşçu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
20.	İrəşcik	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
21.	Kərətab. Başqa adı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
22.	Yenicə məzrəəsi. Başqa adı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
23.	Xəlilabad	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
24.	Başqa Yenicə. Sərt kimi	erm. kəndi	(1 ailə)
25.	Kosakəran	erm. kəndi	(7 ailə)
26.	Koğar Avanes	erm. kəndi	(2 ailə)
27.	Tacikzor	erm. kəndi	(5 ailə)
28.	Koğad	azərb kəndi	(dağıdılıb)

29.	Şişanes	erm. kəndi	(3 ailə)
30.	Altun məzrəəsi	erm. kəndi	(8 ailə)
31.	Şornoxud	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
32.	Huritab	erm. kəndi	(3 ailə)
33.	Başiaçır	erm. kəndi	(2 ailə)
34.	Göl. Başqa adı Səmadəndir	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
35.	Mac	erm. kəndi	(10 ailə)
36.	Qalacıq	erm. kəndi	(2 ailə)
37.	Şahı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
38.	Mövses	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
39.	Təkhədar	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
40.	Gözcör	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
41.	Arayazı məzrəəsi. Cavanşirli (camaatı) burada əkinçiliklə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
42.	Faxralı məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
43.	Şamlıxəlil məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
44.	Həsənxocalı camaatı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Zəngəzur nahiyəsi:

1.	Xıncurək	erm. kəndi	(15 ailə)
2.	Goris	erm. kəndi	(20 ailə)
3.	Kiği. Başqa adı Əliquludur	2 azər. ailəsi + 1 er. ailəsi	
4.	Kərəhinç	erm. kəndi	(10 ailə)
5.	Daşkənd	erm. kəndi	(2 ailə)
6.	Dığ	erm. kəndi	(3 ailə)
7.	Həsənədərə	erm. kəndi	(3 ailə)
8.	Məlik Əhmədli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9.	Korad məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Yenicə məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Kürü	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Şeyx Səbilli məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Həsənquşçu məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Yeməzli məzrəəsi.	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Boyacı kəndi yaxınlığındadır		
1	Keşiş məzrəəsi		(dağıdılıb)
1	Ağalı məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Boyacı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	İzzəddinli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Şixav kəndi. Obadaş və Bacıol	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Urud qəzasında qeydə alınmış Xancanlı camaatı, Cavanşirli camaatı, İshaqlı camaatı, Qovamilalı camaatı, Həsənxocalı camaatı

**İsgəndərqalası livası
Qapan qəzası**

Kəkəberd nahiyəsi

1.	Qarçıvan	erm. kəndi	(43 ailə)
2.	Kar	erm. kəndi	(21 ailə)
3.	Əyərək	erm. kəndi	(38 ailə)

4.	Gorus	erm. kəndi	(16 ailə)
5.	Qul. Başqa adı Qızıl Quşçudur	azərb. kəndi	(41 ailə)
6.	Bənövşəpuç	erm. kəndi	(16 ailə)
7.	Məlik	erm. kəndi	(4 ailə)
8.	Boğakar	azərb. kəndi	(9 ailə)
9.	Zaviyyə	azərb. kəndi	(4 ailə)
1	Düdəngə	erm. kəndi	(5 ailə)
1	Ləskivas	erm. kəndi	(15 ailə)
1	Həməzədar məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Pəşkühak	azərb. kəndi	(3 ailə)
1	Lehvas	azərb. kəndi	(10 ailə)
1	Təhab	azərb. kəndi	(11 ailə)
1	Cığak	azərb. kəndi	(5 ailə)
1	Zəvar	erm. kəndi	(20 ailə)
1	Badyak. Kəndin İbad məzrəəsi	azərb. kəndi	(12 ailə)
1	Piç	erm. kəndi	(32 ailə)
2	Yadigar məhəlləsi	erm. kəndi	(8 ailə)
2	Gödənüvas	erm. kəndi	(10 ailə)
2	Əmrəkər	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Kəhram Əyrinci nahiyəsi:

1.	Meğri	erm. kəndi	(65 ailə)
2.	Yenicə	erm. kəndi	(4 ailə)
3.	Təştun	erm. kəndi	(43 ailə)
4.	Sivədərə	7 azər. ailə + 14 er. ailəsi	
5.	Pakahi	azərb. kəndi	(10 ailə)
6.	Məlüşov. Kəndin Top məzrəəsi	azərb. kəndi	(16 ailə)
7.	Yuxarı Vartanazor	azərb. kəndi	(16 ailə)
8.	Yekdastan	erm. kəndi	(2 ailə)
9.	Məhərqiya məzrəəsi. Meğri	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	İkis (?-Ənkis-?)	azərb. kəndi	(57 ailə)
1	Əlidərəsi məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Sivədan	erm. kəndi	(3 ailə)
1	Tuğud	erm. kəndi	(4 ailə)
1	Həməzan	erm. kəndi	(2 ailə)
1	Kaler	erm. kəndi	(22 ailə)
1	Alunan. Bu kəndin Ermənidirək, 6 Gölcük yaylağı və Dikmədaş	azərb. kəndi	(12 ailə)
1	Nevşiyən	erm. kəndi	(4 ailə)
1	Vənk. Kəndin Səçəriyal məzrəəsi	erm. kəndi	(14 ailə)
1	Kərəzor	erm. kəndi	(2 ailə)
2	Məlivənə	erm. kəndi	(23 ailə)
2	Əlivan	erm. kəndi	(3 ailə)
2	Qızılköşk. Başqa adı Yabızordur	erm. kəndi	(5 ailə)
2	Yuxarı və Aşağı Kərəvi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Kəkberd məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Kəhram Sahibi nahiyəsi:

1.	Bəhrivar	erm. kəndi	(37 ailə)
----	----------	------------	-----------

2.	Lök	erm. kəndi	(10 ailə)
3.	Əştərək	azərb. kəndi	(6 ailə)
4.	Aşağı Vartanazor. Kəndin Xəbir	azərb. kəndi	(8 ailə)
5.	Tağamiri	azərb. kəndi	(18 ailə)
6.	Təmalı	azərb. kəndi	(4 ailə)
7.	Zərdəyerinə	azərb kəndi	(dağıdılıb)
8.	Ağavanir. Meğri kəndi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9.	Yekəxana məzrəəsi. Tuğud kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
10	Çəknəcür məzrəəsi. Məlivanə və İkis kəndinin əhalisi burada	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
11	Sonqıran məzrəəsi. İkis kəndinin əhalisi burada	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
12	Kələvıran məzrəəsi. Yuxarı Vartanazor kəndinin əhalisi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
13	Bazdaran məzrəəsi. Əmirqulu və Lala adlı şəxslər burada	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
14	Seyr, Bədlan və Mətiğ məzrəələri. Kaler kəndinin əhalisi burada	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
15	Qətran məzrəəsi. Vənk kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
16	Ermənidirək məzrəəsi. Əlvan kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
17	Dəlikdaş məzrəəsi. İkis kəndinin əhalisi burada	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
18	Səngsəri məzrəəsi. Pakahi kəndinin əhalisi burada əkinçiliklə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
19	Aşağı Kar məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
20	Bamirək məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Masırı nahiyəsi:

1.	Kərdəzor	azərb kəndi	(20 ailə)
2.	Yarıkətxuda. Başqa adı	azərb. kəndi	(7 ailə)
3.	Kəmasəri	azərb. kəndi	(6 ailə)
4.	Tas	1 azər. ailəsi + 1 er. ailəsi	
5.	Kümran	erm. kəndi	(4 ailə)
6.	İkiyas	erm. kəndi	(18 ailə)
7.	Diristan	azərb. kəndi	(12 ailə)
8.	Astazor	erm. kəndi	(22 ailə)
9.	Makian	azərb. kəndi	(12 ailə)
10	Tiqut	azərb. kəndi	(11 ailə)
11	Mərzəgid	azərb. kəndi	(8 ailə)
12	Ernəzir	azərb. kəndi	(21 ailə)
13	Kərdətas. Başqa adı Qaycığaydır	erm. kəndi	(13 ailə)
14	Məzrəə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
15	Nüvədi	azərb. kəndi	(25 ailə)
16	Daşt	azərb. kəndi	(9 ailə)
17	Şəhruz	azərb. kəndi	(5 ailə)
18	Qarçənük	azərb. kəndi	(5 ailə)
19	Dizgah	erm. kəndi	(2 ailə)

2	Əngizəgid	azərb kəndi	(7 ailə)
2	Ataman	azərb. kəndi	(3 ailə)
2	Çavgird	azərb. kəndi	(5 ailə)
2	Daviş	erm. kəndi	(10 ailə)
2	Şivənzor	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Kəhriz məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Bağaberd nahiyəsi:

1.	Kürdəkan	erm. kəndi	(11 ailə)
2.	Purxud	erm. kəndi	(6 ailə)
3.	Ovxana məzrəəsi kəndi	erm. kəndi	(2 ailə)
4.	Atçılar	azərb. kəndi	(6 ailə)
5.	Puşan	azərb. kəndi	(2 ailə)
6.	Baharlı	azərb. kəndi	(2 ailə)
7.	Çobanpirili. Başqa adı	azərb. kəndi	(2 ailə)
8.	Qavşud	azərb. kəndi	(2 ailə)
9.	Məçəgid. Molla Musa kimi tanınır	azərb. kəndi	(3 ailə)
1	Yuxarı Kırətaq	azərb. kəndi	(4 ailə)
1	Şütülü	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Sərxan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Mübarəvan Zaviyyəsi. Bəy qışlağı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Oxçu	azərb. kəndi	(4 ailə)
1	Gəcənən	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Pürdavudan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Panuslu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Yuculu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Dəlilər	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Şənadiğ	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Tutus	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Anbaradiğ	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Aşağı Kərətaq	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Əskişəhər. Başqa adı Vənətabdır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Vəçəkan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Külü	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Vənk	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Şəhabəddin	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Mədəni-mis nahiyəsi:

1.	Qatar	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
----	-------	--------------	-------------

2.	Kavərd	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3.	Dəftər	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4.	Başkənd	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5.	Kələzör məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Əcənan nahiyəsi:

1.	Məragid	erm. kəndi	(12 ailə)
2.	Sərhəng	erm. kəndi	(8 ailə)
3.	Pərəvatum	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4.	Kön	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5.	Küdkün	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6.	Bağavirçi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7.	Umran	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
8.	Qarakənd	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9.	Halızor	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
10.	Pənc	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
11.	Açağu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
12.	Vənk	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
13.	Karxana kəndi. Kəndin Turğan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
14.	Uğurbağı kimi tanınan Uğurdüzü	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
15.	Qaramanlı. Başqa adı Qazançıdır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
16.	Yuxarı Tüfəng	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
17.	Noreşəng	erm. kəndi	(7 ailə)
18.	Dərtəni	erm. kəndi	(5 ailə)
19.	Çanaqçı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
20.	Qaradiğə. Başqa adı Hürünlərdir	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
21.	Dovrus	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
22.	Oxtarlı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
23.	Çobanbağı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
24.	Şeyxili	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
25.	Külül	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
26.	Şərvinlər	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
27.	Hacətqah	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
28.	Xotənan	erm. kəndi	(17 ailə)
29.	Axırxana	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
30.	Arçezor	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
31.	Zorur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
32.	Tacəddinli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

33.	Şeyxlər	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
34.	İncəvar	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
35.	Şəhərcik	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
36.	Toğul	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Kələberd nahiyəsi:

1.	Altun	erm. kəndi	(20 ailə)
2.	Qırğıllı	erm. kəndi	(6 ailə)
3.	Noxudlu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4.	İrkis	erm. kəndi	(8 ailə)
5.	Dəlilər və Rabat	azərb. kəndi	(2 ailə)
6.	Canbaz	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7.	Çəkədin	erm. kəndi	(5 ailə)
8.	Yuxarı Zargah	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9.	Aşağı Zargah	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Köləmişə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Sipahilər. Ağqışlaq kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Şidzəban	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Kəkəli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Keçiban	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Qaraqayçı	azərb. kəndi	(3 ailə)
1	Anbaraxəzəzor məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Çobanmahmudlu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Çavundur nahiyəsi:

1.	Sinalı	erm. kəndi	(12 ailə)
2.	Kərin	erm. kəndi	(16 ailə)
3.	Xəstəbezor. Başqa adı Şıxavuzdur	erm. kəndi	(8 ailə)
4.	Şiskerd	erm. kəndi	(8 ailə)
5.	Nanvadirək	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6.	Səngülan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7.	Keyman	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
8.	Kələvanıs. Başqa adı Qayabaşdır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9.	Yerkəni	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Sav	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Qızlarağacı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Kilsə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Limkəhan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Doqquzxırman məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Çəmtus	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Gicikan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Püraküm	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Təri	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Kosa	azərb. kəndi	(14 ailə)
2	Aşağı Carutan və Mərəli	azərb. kəndi	(4 ailə)
2	Muşilan	azərb. kəndi	(5 ailə)
2	Aşağı Pürəvan kəndi və Sofilər	azərb. kəndi	(4 ailə)
2	Kəklik	azərb. kəndi	(4 ailə)

2	Boyavar məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Qərar məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Buradərək. Nizaməddinli kimi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Qapucuk	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Yuxarı Mirili	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Zaviyyə. Başqa adı Baba Qəni	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Yuxarı Carutan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Pürəliyan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Seyfullahlı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Zərdiyas	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Hind	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Top	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Pürhəməzəli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Sivəcur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Sənuc	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Xənəzor	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Çəşmə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Muafiyən. Qazılı kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Tərünid	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Yuxarı Pürəcavan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Təklədərə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Sarıtala	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Kurdəzor	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Yelik məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Dəvəniş məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Axşaməhər və Ağaziran	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Dərvişlər məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Həşimli məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Kavkan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Şitaruz məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Alnıqolualçaq. Qafalı kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Bist məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Pürşəndul məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Seyfətas və Dəmirçi mülkü	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7	məzrəələri		

Əmlakı-xanəzor nahiyəsi:

1.	Sürtün	azərb. kəndi	(12 ailə)
2.	Pürtas	azərb. kəndi	(8 ailə)
3.	Qarahəsənli	azərb. kəndi	(3 ailə)
4.	Qaklıçı. Həsənli kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5.	Xanəzor	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6.	Vəctəru	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7.	Pəripartas	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
8.	Kösəkan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9.	Çinari	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Zəngiqan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Tərnəgird	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Çobanlar	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Pəribad	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

1	Raza	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Kavnahəniv məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Mincivan nahiyəsi:

1	Bozartuq	azərb. kəndi	(8 ailə)
2	Əbdülsəməd	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Keçlə məzrəə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Kis kəndi və Qafalı məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Xürrəməbad	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	Xatunabad	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Bərgüşad nahiyəsi:

1.	Didəban	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2.	Qarışdı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3.	Mumilan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4.	Atabəy. Ağalı kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5.	Bertə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6.	İbn İbrahim	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7.	Kamalabad	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
8.	Qızıoğlu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9.	Kəməzəki	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
10	Balabüstan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
11	Ənnəciyad	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
12	Aşağı Torbacı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
13	Yuxarı Torbacı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
14	Yuxarı Çabik	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
15	Aşağı Çabik	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
16	Kürdüzən	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
17	Rəşid	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
18	Hacı vəqfi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
19	Şeyx vəqfi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
20	Molla vəqfi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
21	Xocikli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

2	Yuxarı Şərifan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Aşağı Şərifan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3			
2	Xəlifan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4			
2	Suriyan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Sabur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Odgün kəndi. Kəndin Münasifə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Məlik Yunis. Başqa adı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Zeynhacı kəndi. Xassə və Kakə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Qazı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Möhtəsib	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Aşağı Xocahan. Qarakilsə kimi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Yuxarı Xocahan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Qılıcan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Əbülhəc. Başqa adı Qazılıdır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Hindüverd	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Dirəkli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Yuxarı və Aşağı Kəbudədig	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Məmur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Hal	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Qaziyan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Mənküd	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Xüdadan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Kətləşam. Cəbrayılı kimi tanınır	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Qubadlı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Bağbanan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Bayəzidli. Başqa adı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Miladkeşin	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Musamərək	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Təvədə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Qaralar kəndi və Bəhmənan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Kükülü	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Keçili	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Dəmirçili	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Qazıbıği	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Qaziyan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Miyanəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Sülü	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

Kəhparə nahiyəsi:

1.	Ərivənk	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
----	---------	--------------	-------------

2.	Bəktaş məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3.	Vənk məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4.	Bərdik və Qızılqaya	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5.	Qəriban	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6.	Dəynəcur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7.	Aşağı Yeğnək	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
8.	Sivəkar	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
9.	Məlikçəp	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Püraxazor	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Məlik Çəpni	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Daşnav	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Novruz	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Mərəğkar	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Taxin	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Vənələr məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Kölcəiğək məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Çəhur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
1	Vəli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Əkən	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Qululu məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Qırıcan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Ucanis	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Kərmən	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Ağaverən	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Xəmiç	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Sərkətas	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Keşkəran	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	Qədim Xaçtab	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Yeni Xaçtab	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Ağçəşmə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Aşağı və Yuxarı İncəzor	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Nurs	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Keğakuni	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Bəhrixanlı məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Kirnəxuni	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Selli məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Zaviyyə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
3	Xanəgah	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Pakahan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Qarşudpürnək	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Madəğis	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Darvənək məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Arayazı məzrəəsi. Cavanşirli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	camaatı burada əkinçiliklə		
4	Bərbudan	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Billur məzrəəsi. Çərəli camaatı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	burada əkinçiliklə məşğuldur		
4	Yağmirək. Yəvinökər camaatı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7	burada əkinçiliklə məşğuldur		

4	Adqıs	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
4	Bıǵ	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Qazanlı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Aǵbıs kəndi və Bilənav məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Yeǵınacnur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Kamalqışlaq	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Naxçıvanik	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Aǵnatas	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	Cürdəklər məzrəəsi. Çərəli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	camaatı burada əkinçiliklə		
5	Hacı Yaqublu	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	İydəli Fərzəndəli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
5	İydəli Canyaz	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	Əlaəddinli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	Mirili	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	Kərhad. Xalac camaatı burada	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
2	əkinçiliklə məşğuldur		
6	Heykəlli	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	Altıncı kəndi və Məkis məzrəəsi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	Kürdlər kəndi və Şərəfəmlaklı	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	Pürkum	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	Əyədi məzrəəsi. Fərican kəndi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	Hərtas kəndi və Düdükcü	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
6	Namdaran kəndi və Cücülü	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7	Marur	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7	Mavdunan. Böyükqışla kimi	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7	Fəricani-islamiyyə	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7	Qavşud	azərb. kəndi	(dağıdılıb)
7	Əyrək	azərb. kəndi	(dağıdılıb)

*Kəhparə nahiyəsində qeydə alınmış Cavanşirli camaatı,
Çərəli camaatı, Xalac camaatı, Yəvinökər camaatı*

1595-ci il tarixli "İrəvan vilayətinin icmal dəftəri"nə görə Zəngəzur nahiyələrində

TORPAQ SAHİBLİYİ

Sisyan nahiyəsi üzrə:

Kəndin, məzrənin adı	Torpaq sahibliyi nin növü	Torpaq sahibinin adı
1	2	3
Sisican kəndi, Sisyan kimi tanınır	Zeamət Timar	Məhəmməd Sirac Qızıl oğlu
Tulus kəndi	Zeamət	Mustafa, çavuş
Köçəri və Əskəmor kəndləri	Zeamət	Osman
Pisək kəndi	Zeamət	Abdin
Pisək və Baxış (?) kəndləri	Zeamət	Məhəmməd
Pirnağut kəndi, Əyrə və Əndun məzrələri	Zeamət	Əli, katib
Ənkləberd, Qarakilsə və Ərəfsəcik kəndləri	Zeamət	Məhəmməd, katib
Mülk, Pirmədir, Zəbazador və Tulus kəndləri	Zeamət	Pirəli
Uz kəndi	Zeamət	Qabil Abdin oğlu
Köçəri kəndi	Zeamət	Məzhər molla Ağabala oğlu
Əskəmor kəndi	Timar	Əbdi Vəli oğlu
Ortogis kəndi, Qaracakilsə məzrəəsi	Timar	Əli Abdin oğlu, Cahangir
Ortogis, Korağakənd (başqa adı Şeyx) və Bələk (başqa adı Ümdəkilsə-?) kəndləri	Timar	Məhəmməd
Ortogis kəndi	Timar	Lala Məhəmməd oğlu
Əlili və Ağabaş kəndləri	Timar	Ömər
Əskəmor kəndi	Timar	Yarani Əli oğlu, Əli Davud oğlu
Ağcakənd	Timar	Canfəda Abdin oğlu
Tigin (başqa adı Məhərrəm) kəndi	Timar	Şirəli Bəkir oğlu, Əhməd, Əli Vəli oğlu, Pirəhməd
Əlili kəndi	Timar	Əli Abdin oğlu, Əmir

Şeyxli kəndi	Timar	Əbdi, Əbdülhadi
Ortogis, Zaviyyə, Kivas, Qubad (başqa adı Dəlilər) kəndləri	Timar	Hacı Məhəmməd
Xınıs kəndi	Timar	İbrahim
Məzrəə kəndi	Timar	Məhəmməd Ruhani, Məhəmməd
Şəki	Zeamət	Xudaverdi Süleyman oğlu
-----	Timar	Laçın Abdin oğlu
Betenus (başqa adı Ketenus)	Zeamət	Yusif Yaqub oğlu
Şələt kəndi	Timar	Hüseyn Ömər oğlu, İbrahim Əbdin oğlu
Qıvraq kəndi	Timar	Məhəmməd İbrahim oğlu, Məhəmməd
Dəsdəgird kəndi, Gülbarı və Saatlı məzrələri	Timar	Əbubəkir Yusif oğlu
Kivas kəndi	Timar	Ömər Mustafa oğlu
Əxlətiyan kəndi	Timar	Teymurxan Ruhzad oğlu, Hüseyn, İlvaz Qızıl oğlu

Bazarçayı nahiyəsi üzrə:

Bazarçayı kəndi	Timar	Əli Qızıl oğlu, Hüseyn
Türküt kəndi	Timar	Xanəhməd Bəkir oğlu
Qızılca (başqa adı Karqərib) və Dəhdəş kəndləri	Timar	Məhəmməd Şeyxəli oğlu
Yenicə kəndi	Timar	Bəkir
Surbanus (?) kəndi, İrəs məzrəəsi	Timar	Mürid Miri oğlu
Berdi kəndi	Timar	Məhəmməd Əhməd oğlu
Ağcadamal kəndi	Timar	Qazi (?) Bəşarət oğlu
Şaqad kəndi	Timar	Süleyman Talib oğlu
Pur (Pul-?), Tülkütəpəsi kəndləri	Timar	Süleyman Əli oğlu
Kələdək kəndi	Timar	Talib Bəyzad oğlu, Əli
Qalacıq (başqa adı Pürnadik)	Timar	Keyhan Abdin oğlu

Zar və Zebil nahiyələri üzrə:

Çərikni və Barınşa kəndləri	Zeamət	Mahmudi Əhməd Əvəz oğlu
Dəryaçınar (başqa adı Zar), Çinar, Qarıbatan, Vakit (?), Xarabdımağlıca və Qalatəpə məzrələri, Həmzə, Vənk kəndləri	Zeamət	Cəfər, katib
Çərəkdar kəndi	Zeamət	Qara Bürcəli oğlu
Qalaköyü və Palıdlı kəndləri	Zeamət	Əminməhəmməd Əfəndi oğlu
Şenlik (Şişlik-?) və Ayrıman kəndləri	Timar	Məhəmməd Zülfüqar oğlu, Bayram Heydər oğlu
Nəhadək və Bitə kəndləri	Timar	Tahir Məlik oğlu, Qərib Əli oğlu, Dövlətşah Bəşarət oğlu

Qarabulaq kəndi	Timar	Murad Şəmsəddin oğlu, Mahmud Murad oğlu, Əli Şəmsəddin oğlu
Canan (başqa adı Cahənşah) kəndi	Timar	Nahar (?) İsrayıl oğlu
Yenicəyi-polad və Salaməleyk kəndləri	Timar	Əli Nazir oğlu, Neman Şəmsəddin oğlu
Dəştək kəndi	Timar	Qaraca, Həsən Qaraca oğlu
Barınşa (başqa adı Qaragöz) kəndi	Timar	Yusif Yaqub oğlu, Şeyxi Miri oğlu
Yellidərə və Ağkilsə kəndləri	Timar	Bəkir İshaq oğlu, İshaq Məlik oğlu, Abdal Cəbrayıl oğlu
Kəlavəcər və Çivangərəkməz kəndləri	Timar	Vəli
Ayrıman kəndi və Qışlağı-Sail	Timar	Bürç Mehdi oğlu
Başqa Çərikni kəndi	Timar	Əhməd Vələd oğlu
Armudluq kəndi	Timar	Əli Cəfər oğlu
Xordegir, Şeyxvələdli (başqa adı Molla Murad) və Selli kəndləri	Timar	Cavad
Moz kəndi	Timar	Musa
Daşkənd kəndi	Zeamət	Həsən Hüseyn oğlu
Leyv kəndi	Timar	Abdal Musa oğlu, Mustafa Seyfəddin oğlu
Leyv və Göyçə (başqa adı Xəbəraçır) kəndləri	Timar	Çələbi Mahmud oğlu
Leyv kəndi, Məşayix və Mərdanxan məzrələri	Timar	Rəsul Şirzad oğlu
Zod kəndi	Timar	Vəli Bayram oğlu, Əhməd Ulaş oğlu, Əli Mustafa oğlu, Hacı Abdin oğlu
Damğa kəndi	Timar	Şəmsəddin Mahmud oğlu, Bəhaəddin İsrayıl oğlu
Damğa, Zod, Canan (başqa adı Cahənşah) kəndləri	Timar	Dürri İskəndər oğlu
Zar kəndi	Timar	Hüseyn Ziya oğlu, İbrahim Abdin oğlu
Zar və Daşkənd kəndləri	Timar	Əli Hacıəli oğlu
Qarasaqqal kəndi	Timar	Məhəmməd, Məhəmməd Əli oğlu,

		Şahin Hüseyin oğlu, Teymur Sultan oğlu
Əsdük və Çivangərəkmez kəndləri	Timar	Xosrov Abdin oğlu
Canan (başqa adı Cahənşah) kəndi	Timar	Səfər İlyas oğlu, İbrahim İlyas oğlu
Çörəkənd kəndi	Timar	Mənsur Həsən oğlu

Qeyd: Bizə məlum olmayan səbəblərə görə, icmal dəftərdə Zar nahiyəsinin 7 kəndinin, Zebil nahiyəsinin 11 kəndinin torpaq sahibliyi haqqında məlumat yoxdur.

**1593-cü il tarixli "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri"nə
düşməmiş kəndlərin və məzrələlərin**

SİYAHISI

Sisyan nahiyəsi

1. Belə kəndi, başqa adı Ümdəkilsə
2. Gülbarı məzrəəsi
3. Saatlı məzrəəsi

Bazarçayı nahiyəsi

1. Qızılca kəndi, başqa adı Karqərib
2. Əriklidərə kəndi
3. Surbanus (?) kəndi
4. Berdi kəndi
5. İrəs məzrəəsi

Zar və Zebil nahiyələri

1. Çörəkkənd
2. Şeyx Vələdli kəndi, başqa adı Molla Murad
3. Selli kəndi
4. Çinar məzrəəsi
5. Qarıbatan məzrəəsi
6. Vakit (?) məzrəəsi
7. Xarabdımağlıca məzrəəsi
8. Qalatəpə məzrəəsi
9. Məşayix məzrəəsi
10. Mərdanxan məzrəəsi
11. Qışlağı-Sail (qışlağ)

Qeyd: Adları çəkilən yer adları 1595-ci ildə hazırlanmış "İrəvan vilayətinin icmal dəftəri"ndə "xaric əz dəftər", yəni 1593-cü il tarixli "İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri"nə düşməmiş kəndlər və məzrələr kimi qeyd olunmuşdular.

1918-1920-ci illərdə Zəngəzur azərbaycanlılarına qarşı
tərədilmiş vəhşilikləri əks etdirən

ARXIV SƏNƏDLƏRİ

Ermənilərin Zəngəzurdə tərədikləri
vəhşiliklər barədə Yelizavetpoldan Bakıya

TELEGRAM

(06.01.1919)

Rx. №: 129.

1

Копія телеграммы из Елизаветполя в г. Баку Министру Внутренних Дел от 6-го Января 1919 г. за № 152

Управляющий Зангезурским Уездом телеграммой 6 Января донесъ следующее донесение дополненіе неоднократнымъ телеграммамъ Уездного Начальника доношу донесение несмотря на прибытіе Английской Миссии Герсон рибствѣ уполномоченныхъ Азербайджанской Республики армяне въ уездѣ ведутъ наступленіе на чуждоносныя съ ними мусульманскія селенія вѣриваятъ хитрості разгромяють имущество поджигаютъ жилища точка Старый Помоджикъ только что докопаны о разгромѣ и преда- ніи огню мусульманскихъ селеній раздара Аскарбека Бакиларъ и нре под- стрѣлки жителями селеній Мечеду Соба и другихъ точка Мусульмане сдерживаемые и національнымъ Комитетамъ остерегаются отъ всякаго контрнаступленія и вѣтны эммино пользуются армяне точка Ироду ука-

заниї в распоряженії ль преостановленіи продолжавшихся збр-
ства точка Начальникъ Велика Намываліова уѣзда дѣлає службу
Шуку жезохиль управленіе Уѣдомъ на немъ 832 Управленіи
Уѣдомъ Калантаровъ точка Объ изложенномъ представляю распоря-
женіе За Губернатора Богауко СІБ.-

З ъ р ѡ :

Начальникъ ...-го Отдѣленія Канцелярскій
Министр Канцелярскій Влад. Б. Пирвад,

Мр Канцелярскій Сірабеліи Канцелярскій
Объ командѣ въ Монастир-ль Гору Сірабеліи
на Советъ Министровъ. Даванъ-8 данъ 1912, ир.
Тел. № 112.

С. Г. Сірабеліи. Канц. Сірабеліи
Мона. Канц. Канц. Сірабеліи
Канц. Канц. Сірабеліи
Мр Канцелярскій Канцелярскій
Объ командѣ въ Монастир-ль.
Даванъ-8 данъ 1912, ир. Тел. № 112.
С. Г. Сірабеліи. Канц. Сірабеліи
Мона. Канц. Канц. Сірабеліи

18
25-1912

ARDA f. 894, siyahı 4, iş 65

Səbrayıl qəzasının Düdükçü kəndindəki qırğın barədə
qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna

RAPORTU

(08.01.1919)

Комиссия порты Джебраильскаго Уезднаго Начальника
отъ 8 Января 1919 года: за № 21, Послѣдую Ганджянско-
му Губернатору.

Жители селенія Дудукчи: Г-го полицейскаго участка
вѣреннаго мнѣ зувѣли, состоитъ изъ армянъ и му-
сульманъ село, которое находится въ близости съ армян-
скими селеніями: Эвиллу, Ахилу, и Кемракучъ. Въ виду гро-
зящей опасности со стороны армянъ, мусульманскіе жи-
тели сел. Дудукчи, оставивъ почти все свое достояніе
движимое и недвижимое имущество на произволь судьбы
вышли изъ означеннаго селенія и размѣстились въ окол-
ныхъ мусульманскихъ селеніяхъ Карабулагъ и др. Послѣ
ухода ихъ Дудукчинцевъ, армяне вышеперечисленныхъ се-
леній: Эвиллу, Ахилу, Кемракучъ и Дудукчи 31 минувшаго
декабря окруживъ мусульманскую часть, расхитили, раз-
громили все оставшееся тамъ имущество и предали огню
все дома, конюшни и прочія постройки, принадлежащія
жителямъ сел. Дудукчи: Джамаль-беку Везирову, Ирва-
Кули беку Везирову, Машади-Гамзабеку, Аббасъ-бекъ
оглы, Баширъ-беку Салимъ бекъ оглы, Машади Фатуллаху
Оджахъ-Кули оглы, Цамедалихъ Кара-оглы, Такуръ-беку

Керимбекъ-оглы и Гусибеку Керимъ-бекъ-оглы. Таким
образомъ причиненный убитокъ простирается до
355665 рублей

Донеся объ этомъ, докладываю, что о настоящемъ
происшествии сообщено слѣдственной власти и
прокурорскому надзору.

Удѣльный Начальникъ Махмудбековъ, Старшій Помощникъ
/подпись/ Дѣлопроизводитель /подпись/

В ъ р н о:

Правитель Канцеляріи

ARDA f. 894, siyahı 4, iş 65

Zəngəzurun qəza rəisi Məlik Namazəliyevin
Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyinə

TELEQRAMI

(12.01.1919)

№ 214

1919

Баку

№ 114	№ 114	№ 114	№ 114
№ 114	№ 114	№ 114	№ 114
№ 114	№ 114	№ 114	№ 114
№ 114	№ 114	№ 114	№ 114

1. 114
 2. 114
 3. 114
 4. 114
 5. 114
 6. 114
 7. 114
 8. 114
 9. 114
 10. 114
 11. 114
 12. 114
 13. 114
 14. 114
 15. 114
 16. 114
 17. 114
 18. 114
 19. 114
 20. 114
 21. 114
 22. 114
 23. 114
 24. 114
 25. 114
 26. 114
 27. 114
 28. 114
 29. 114
 30. 114
 31. 114
 32. 114
 33. 114
 34. 114
 35. 114
 36. 114
 37. 114
 38. 114
 39. 114
 40. 114
 41. 114
 42. 114
 43. 114
 44. 114
 45. 114
 46. 114
 47. 114
 48. 114
 49. 114
 50. 114
 51. 114
 52. 114
 53. 114
 54. 114
 55. 114
 56. 114
 57. 114
 58. 114
 59. 114
 60. 114
 61. 114
 62. 114
 63. 114
 64. 114
 65. 114
 66. 114
 67. 114
 68. 114
 69. 114
 70. 114
 71. 114
 72. 114
 73. 114
 74. 114
 75. 114
 76. 114
 77. 114
 78. 114
 79. 114
 80. 114
 81. 114
 82. 114
 83. 114
 84. 114
 85. 114
 86. 114
 87. 114
 88. 114
 89. 114
 90. 114
 91. 114
 92. 114
 93. 114
 94. 114
 95. 114
 96. 114
 97. 114
 98. 114
 99. 114
 100. 114

К р а с н о д а р		П е р с и я	
№	100	№	14
Приман		Приман	
Р а з р а з	В о з в р а щ	И з в е с т	С л у ж б е н н а я
<p>Завтра же и послѣ завтра мушкетера въ республиканскіи дни въ Амурской области протѣкающаго Кузнецкаго канала. Слѣдуетъ въ Амурской области въ Амурской области на реку Амуръ въ Амурской области отъ Амурской области на реку Амуръ въ Амурской области отъ Амурской области на реку Амуръ въ Амурской</p>			

К р а с н о д а р		П е р с и я	
№	1	№	14
Приман		Приман	
Р а з р а з	В о з в р а щ	И з в е с т	С л у ж б е н н а я
<p>обузданы и послѣ завтра въ Амурской области протѣкающаго Кузнецкаго канала. Слѣдуетъ въ Амурской области отъ Амурской области на реку Амуръ въ Амурской области отъ Амурской области на реку Амуръ въ Амурской</p>			

ARDA f. 894, siyahı 4, iş 65

Qarabağın general-qubernatoru
Xosrov bəy Sultanovun Qarabağ haqqında

БЪЯНАТИ

(20.08.1919)

К о п и я.

316

Азербайджанская Республика
И. В. Д.

Вр. Генералъ Губернаторъ
Шумского, Зенгерского,
Каспийского и Дибалинского
УЗДОВЪ

22 августа 1919 г.

№ _____
Гор. Шуша

ДЕКЛАРАЦІЯ ПО КАРАБАХСКОМУ ВОПРОСУ

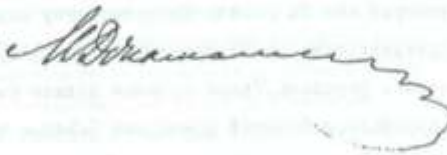

Правительство Азербайджанской Республики, став на путь самостоятельной политической деятельности, поставило себе главной и основной целью своей работы благополучие и счастье всех национальностей, населяющих территорию Республики. Только в культурном и экономическом единстве всех граждан Республики без различия Правительство видит залог прочной и сильной государственности. Проведение только что указанного принципа единства в жизнь возможно лишь на основах правопорядка и законности, равенства всех перед законом. Ничто для Правительства Республики и его представителей ни владыка, ни судья есть лишь граждане одной Республики - Азербайджана. Стремясь провести начертания своего Правительства на основах указанных выше принципов государственности, равенства перед законом и единства культурным и экономическом, а, и социальным, создавшимся до моей работы политическим положением в Карабахе, лишен был возможности проводить эти принципы в жизнь. Отныне и unequivally будут проводиться мной начертанные выше принципы. Отныне наступает новая эра в жизни населения Карабаха. Сегодняшний день - 20 августа - исторический день в летописях Карабаха: сегодня закладывается прочное основание доверия между двумя национальностями, прочной государственности. Подчеркиваю слова "основание доверия" и твердо буду проводить это доверие в жизнь. Теперь, когда одобрено Правительством выработанное седьмим Армянским С'язом Карабаха временное положение из 25 пунктов, обеспечивающее армянам Карабаха все гражданские права, доверие это вполне обеспечено. Для глубокого и всестороннего изу-

Свердлов
А. М. Мухоморов
А. М. Мухоморов
А. М. Мухоморов
4/15

діння нужд армянського населення в задоволенні прав меншинства, буде назначен Правительством помісником ^{Мамік} ~~ко-манд~~ армії; для той же цілі буде учрежден при мнѣ Совѣт из армян и мусульман, по три из каждой національности, при чем необходимо, чтобы члены эти, как и помощник по гражданской части, являлись людьми, облеченными доверіем армянского населенія Карабаха, чтобы люди эти были избраны С'ѣдом и представлены на утверждение Правительства. Находя также естественным и вполне справедливым право меншинства на участие во всех организациях и учреждениях правительственных, я, как Представитель Республики в Карабахѣ, нахожу нужным, сохраняя форму управления Генерал-Губернаторства в Карабахѣ, назначить в нагорные районы Карабаха, населенные армянами, чинов администраціи из армян, рекомендуемых Членами Совѣта. Совѣт при Генерал-Губернаторѣ, как орган, носящій характер общественно-административный, будет имѣть широкія права инициативы по всем вопросам устройства и управления Генерал-Губернаторством. Ему же предоставляется право наблюдения и контроля над администраціей края без права вмешательства в ея распоряженія. Это облегчит управление краем и оздоровит администрацію. Считаю неотъемлемым право каждой національности на культурное самоопредѣленіе и, единственно, в этом видя будущее культурное и экономическое возрождение демократіи, Правительство признает за армянским населеніем нагорнаго Карабаха это священное право на культурное самоопредѣленіе. Для болѣе глубокаго изученія и восторонняго освященія культурных нужд армянскаго населенія, должен быть орган из народа же, который мог бы помочь Правительству под контролем уполномоченных от Правительства армян, провести в жизнь культурныя чинія армянскаго населенія Карабаха. Таким органом должен быть Национальный Совѣт армян Карабаха, избранный армянским С'ѣдом и долженствующій осуществить культурное самоопредѣленіе, не выходясь в политику. Ненормальныя національныя взаимоотношенія в Карабахѣ создали недоверіе друг к другу между армянами и мусульманами и болѣзнь агрессивности; поэтому я, как Представитель Азербайджанской Республики в Карабахѣ, заявляю, что мирное теченіе жизни в Карабахѣ не может быть нарушено никѣм, к какой бы он національности не принадлежал и всякое нарушение будет караться по всей строгости законов военнаго времени. Рабочартирозаміа ~~вождьских частей~~ ~~останется~~ в Ханкендах и Шуша. Понимая вполне, что передвиженіе войск оных частей в районы, населенные армянами, может вызвать в населеніи

тревогу и неизбежный страх и опасение, никому входить целесо-
ным, чтобы возможный передвижения войск в некоторых районах Карабаха,
населенных армянами, могли происходить с согласия Совета-двух третей
эго. Становясь отныне на путь мирного сожителства, нахожу своевремен-
ным и полезным для установления доверия объявить: что разоружение в Ка-
рабах временно приостанавливается до разрешения вопроса о Карабах
на мирной конференции; за политический убеждения никто не преследует-
ся; разрешается возвращение в Карабах- лцам, изгнанным выехать по
политическим причинам; за участие в международных столкновениях,
проходивших до сих пор никто не подвергается преследованию; работа
о возстановлении разоренных сел и помощь беженцам должны остаться
одну из ближайших работ органов Правительства; гарантируется свобода
слова, печати и собраний, поскольку это не противоречит поста-
новлениям Комитета Государственной Обороны Азербайджанской Респуб-
лики от 11 июня 1919 года. Для окончательного урегулирования националь-
ных взаимоотношений, нахожу целесообразным периодически армяно-мусу-
льманские о-бщды. Глубоко убежден, что с установлением строгой закон-
ности в Карабах установится также тот покой, без порядка, который и
даст возможность населению Карабаха устроить свою жизнь на основах
взаимного доверия и солидарности. Вр. Генерал-Губернатор Сух-
танов. Гор. Шуша, "22" августа 1919 года.

С подлинным верно:

Зд. Преподатель Канцелярии

ARDA f. 2898, siyahı 1, iş 6

Azərbaycan Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü
N. Mixaylovun Zəngəzur qəzasının Müsəlmələr kəndində
ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə

RAPORTU

(20.09.1919)

ՀԱՄԵՆՄԱՐԻՆ

У д ъ

40

селение МУСУЛЬМАНЛАРЪ

Въ концѣ осени 1918 года, органи-
зованный, вооруженный отрядъ армянъ
селеній Дома, Карадаглы, Тагъ, Тугъ,
Чанахчи, Сагнакъ, Дашоити внезапно
окурузивъ и напавъ на соседнее съ-
ними селеніе Мусульманларъ, состояв-
шее изъ 170 димовъ, началъ обстрѣ-
ливать селеніе учащеннымъ ружейнымъ
огнемъ. Жители въ паникѣ бѣжали
спасая свою живнъ, кто куда могъ и
оросивъ на произволъ судьбы свои
усадьбы и все свое имущество и хо-
зяйство. Армяне ворвались въ селеніе,
жгли усадьбы, похищали домашнее
имущество крестьянъ, угоняли скотъ,
убивали жителей, какъ въ самомъ селе-
ніи, такъ и внѣ его, во время бѣгства
мусульманъ. Такъ было убито 32 чело-
вѣка, ранено 18, сожжено 50 усадьбъ.

Среди напавшихъ армянъ, мусульма-

Дашоити

279

5

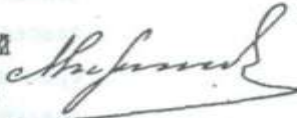

не опознали жителей селения Карадагъ Мухана Джавадова, персеса Арутюнова, изъ селения Дома Мейтїя Ованесова, брата его Авака, Арутюна Бабаева, Николая Кешишева, изъ селения Тагъ Аршака Караханова.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ, устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селения Мусульманмаръ Старшины Магомета-Аббасса-оглы /л.д. 52, т.2/.

Въ виду изложеннаго полагаель бы поименованныхъ выше виновныхъ армянъ, привлечь къ уголовной ответственности по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269¹-, 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633, 1634, ст. ст. улож. о нак. -

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

ARDA f. 1061, siyahı 1, iş 61

Zəngəzurun Bircalar - Dərzi kəndinin
ermənilər tərəfindən dağıdılması və 21 nəfərin
öldürülməsi barədə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının

MƏLUMATI

(20.09.1919)

УАНГЕЪРСКИЯ

У т в д з

30

Селение БУРДЖАЛАРЪ-

ДАРЗЛИ.

Документ

Осенью 1918 года, вооруженная, ша-
ка армянъ двухъ селеній Цагадинъ и
Бихауъ совершенно неожиданно напавъ
на соседнее мусульманское селеніе
Бурджаларъ-Дарали, состоявшее изъ
17 домовъ, обстрѣляла селеніе учащен-
нымъ ружейнымъ огнемъ. жители бѣжали
спасая свою жизнь, кто куда могъ и
бросивъ на произволъ судьбы свои
усады и все свое имущество. Ворван-
глись въ селеніе армяне скинули дома
и постройки крестьянъ, угнали деревен-
скій скотъ, поутили все оставшееся
домашнее имущество и убили 21 человекъ
крестьянъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане
опознали жителей селенія Цагадинъ
Николаю Абимца, Тазада Манучарьянца

Мосія Теръ-Аветисова, Ованеса Матинца, изъ
Шихаува Аристакаса Туманова. -

Описанія выше преступленія и оповнаніе
виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются
показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Бурджа
ларъ- Салмана-Ахвѣрди-оглы /л. д. 60, т. 2 /

Въ виду изложеннаго полагаю бы перечисле
ныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ угол
ной ответственности по признакамъ преступле
ній, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п. п. 2599, 922,
924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и
1634 ст. ст. Улож. о нак. -

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

ARDA f. 1061, siyahı 1, iş 60

Zəngəzurun Xırdaqişilər kəndinin dağıdılıb yandırılması
və kənd sakinlərinin öldürülməsi barədə
Fövqəladə İstintaq Komissiyasının

MƏLUMATI

(20.09.1919)

ЗАНГЕЗУРСКИЙ

У з в д з

51

селение ХИРДА-КИШЛАГЪ.

Осенью 1918 года, вооруженная
часть армян селений Гюдгюмь, Гаго-
динъ и Бижузъ, совершенно неожидан-
но напавъ и окруживъ соседнее му-
сульманское селение Хирда-кишлагъ,
состоявшее изъ 27 дворовъ, обстрѣла-
ла это селение учащеннымъ ружей-
нымъ огнемъ. Бителы селения въ
паникѣ бѣжали, кто куда могъ, бросивъ
на произволъ судьбы свои усадьбы,
хозяйство и домашнее имущество.
Ворвавшись въ деревню армяне сжига-
ли и разрушали дома хозяйственныхъ
постройки, похищали домашнее имуще-
ство крестьянъ, угоняли скотъ и
убили 10 человекъ.

Среди нападшихъ армянъ, мусуль-
мане оповняли жителей селения Бижу-
зъ Аристанеса и Осипа Тумановыхъ,
изъ Шагадина Тумаса кышанца и

Агобека Хачіанца.

Описання выше преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ, устанаавливаются показаніемъ свидѣтели жителя селенія Дирда-Кишлагъ: Исмоида-Мозафара-оглы / л.д. 60, об. т. 4 /.

Въ виду изложеннаго полагають бы перечислен-ныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголов-ной ответственности по признакамъ преступле-ній предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269¹, 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак. -

Членъ Следственной
комиссии

ARDA f. 1061, siyahı 1, iş 56

Мüsəlmanlar yaşayan Tağamir kəndinin
ermənilər tərəfindən dağıdılması və 56 nəfərin öldürülməsi
barədə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının

МƏЛУМАТИ

(21.09.1919)

ՀԱՆՔԵՅՄՐՏԻՆ

У ъ в д ъ

48

селение ТАГАМИРЬ.

Въ концѣ осени 1918 года, организован-
ный, вооруженный отрядъ армянъ селеній
Лижикъ, Тештикъ, Ванкъ, Гялуръ совершенно
внезапно напавъ и окруживъ соседнее му-
сульманское селеніе Тагамиръ, состоявшее
изъ 35 дымовъ, обстрелялъ это селеніе,
сильнымъ ружейнымъ огнемъ. Жители селе-
ніи, спасаясь своимъ жизнью въ паникѣ бѣжали
бросивъ на произволъ судьбы свои усадь-
бы и все домашнее имущество и хозяй.ство.
Дорвавшись въ селеніе армяне, сжигали и
разрушали постройки крестьянъ, похищали
ихъ движимое имущество, угоняли скотъ и уби-
вали жителей и въ самомъ селеніи и вне
его, обстреливая убѣгавшихъ мусульманъ.
Такъ было убито 56 человекъ мужчинъ, жен-
щинъ и детей.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане
опознали жителей селенія Лижикъ, Багдадара
Кадтироса, Гатероса Арутюновичъ, Александра

Бахұтова, Тумаса Бахұтова, изъ Тештика Амбарцу-
ма Цогосова, Аракена Гумказова, изъ Гялура
Мнуса, Аветисова, Арутюна Бабаджанова, Акопа
Мелкумова, Пармава Айрапетова.

Описанныя выше преступленія и оповнаніе винов-
ныхъ вѣтнихъ лицъ устанавливаются показаніемъ
свидѣтеля жителя селенія Тагамиръ: Миръ-Гашима-
Сеидъ-Гаджи-оглы / л. д. 59 об. т. 2/

Въ виду изложеннаго полагаю бы перечисленныхъ
выше виновныхъ лицъ армянъ, привлечь къ уголов-
ной ответственности по признакамъ преступленій
предусмотренныхъ 2 и 4 п. п. 269¹-, 922, 924, 1453,
1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст. ст. Улож.
о Наказ.

Членъ Следственной
Комиссии

ARDA f. 1061, siyahı 1, iş 58

Andronikin cəza dəstələri tərəfindən
Zəngəzurda 110 müsəlman kəndini dağıtması barədə
Qaçqınlara yardım üzrə dövlət komissiyasının

TELEQRAMI

(07.10.1919)

К о п и я телеграммы из Шуши на имя Парламента
отъ 7 октября 1919 г.

"Междувѣдомственная Комиссія Министерства Призрѣнія
по оказаніи помощи бѣженцамъ расположенныхъ Дондарлахъ
Точка. Карательнымъ отрядомъ Андроника смѣтены были сто
десять большихъ сел. Точка. Положеніе бѣженцевъ кошмар-
ное катастрофическое поля усяны совершенно голыми дѣ-
тишками круглыми сиротами полуголыми въ рубищахъ женщи-
нами живыми трупами лежащими подъ открытымъ небомъ. Точка
Такая трагедія наблюдается во всѣхъ селахъ плачевнаго
Зангезурскаго уѣзда восемьдесятъ пять процентовъ изъ
нихъ поголовно больные искалѣчены истощены превратились
въ скелеты обречены на смерть за отсутствіемъ леченія пи-
танія свирѣпствуетъ сыпной брюшной тифъ дизентерія черная оспа-цинга, часотка, трахома абсцесъ, голодный тифъ
всѣ бѣженцы и большая часть кореннаго населенія страда-
етъ маляріей, многіе дома населенія буквально опусто-
нены тифомъ. Точка Совершенно отсутствуютъ школы. за от-
сутствіемъ ветеринара отъ ящура погибъ весь рогатый скот

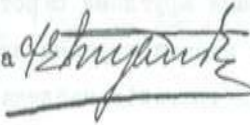
медицинскій персонал комисс и екадневно принимае
около ста больных не успѣваетъ въ каждомъ селеніи
этого забытаго уѣзда необходима экстренная стаци
норная медицинская помощь врачамъ мусульманамъ со
туютъ отказать отъ власти вспомнить святую клятв
университета обязуюсь денно и нощно оказывать пом
и врагу своему.

Аликов

Представитель партіи "охраръ" Мустафа бекъ Али
ковъ.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель
Управленія Дѣлами Правительства

ARDSPİHA f. 227, siyahı 2, iş 40

Ermanilərin Zəngəzurda qanlı qırğınlar törədəcəkləri barədə
Azərbaycanın Gürcüstandakı
Diplomatik Nümayəndəsinin müavini F. Vəkilovun

MƏLUMATI

(30.10.1919)

جمهوری آذربایجان

خارجیه نظارتی

گورجستان حکومت صدر راس

مجلسه یولیان سیاسی

Совершенно конфиденціально.

60.
4
Representation diplomatique
de la République d'Azerbeïdjan
auprès le gouvernement
de la République Géorgienne

30. октябрь 1919

№ 104

117112

М. МИНУСТРУ ИНОСТРАННЫХ ДѢЛЪ.

28-го октября меня пригласилъ къ себѣ Представитель Великобританскаго Правительства г. Уордропъ и сообщилъ, что мнѣ получено известіе о возможности кровавыхъ столкновеній въ Зангезурѣ.

Онъ просилъ передать Правительству, что всякое нарушеніе спокойствія сейчасъ, нагнунъ рѣшенія вопроса о Закавказскихъ Республикахъ на Мирной Конференціи, безусловно будетъ учтено въ самомъ неблагоприятномъ для насъ образѣ. Поэтому онъ проситъ Правительство принять всѣ мѣры къ предотвращенію эксцессовъ.

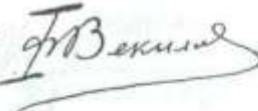
Я довела до свѣдѣнія г. Уордропъ, что по полученіямъ мнѣя Правительствами свѣдѣніемъ, Правительство Арменіи переправляетъ

сь цілю організації повстанія въ Зангсвурі партій солдатъ, артиллерію, пулемети и др. предмети военного снаряженія. Умавъ объ этомъ, исе Правительство икну- ждено было принять мѣры, игоудія предупредитъ всл- кія етолчовенія.

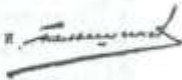
Причемъ я выразилъ увѣренность, что, благодаря при- ятымъ Правительствомъ мѣрамъ, спокойствіе не будетъ нарушено.

Доводя объ иаложенномъ до Вашего свидѣнія, про- шу Васъ сообщить мнѣ о положеніи дѣлъ въ Зангсву- рѣ, дабы я могъ въ своемъ очередь увѣдомитъ г. Уор- дроппа. Моя малая освѣдомленность въ этомъ направ- леніи не дала мнѣ возможности въ широкомъ масшта- бѣ нарисовать г. Уордроппу картину создавшихся внашихъ отношеній въ Зангсвурѣ.

Замѣститель Дипломатическаго Представителя
Азербайджанской Республики при Правительствѣ
Грузинской Р е с п у б л и к и

Исл. об. Секретаря И к с с и я

ARDSPİHA f. 227, siyahı 2, iş 40

Бöyük Britaniyanın Заqafqaziyadakı Ali Baş Komissarı
Uordropun ADR-in Baş naziri N. Usubbəyova

TELEQRAMI

(13.11.1919)

К О П И Я

Телеграмма из Тифлиса 13/XI - 19 г.

МИНИСТРУ ПРЕЗИДЕНТУ У С У Б Б Е К О В У. Баку.

Все полученные сведения указывают на серьезное положение в Зангезурском уезде между армянами и азербайджанцами, которое может в любой момент дойти до столкновения точка Сознания, что вопрос о судьбе Зангезурского уезда полон затруднений и что много остается выяснить /договорить/ с обеих сторон запятая я желаю указать, что прибегать к силе для разрешения этого вопроса совсем не желательно и в высшей степени повредит интересам обеих сторон в общественном мнении вообще и в особенности на Мирной Конференции точка Поэтому я горячо советую во чтобы то ни стало избежать столкновений и принять всевозможные меры успокоить положение и предупреждаю Вас серьезно, что употребление силы для разрешения этого вопроса только повредит Вашим лучшим интересам точка Точная копия этого сообщения послана Министру Президенту Армении.

Уордроп, Временный Британский Комиссар в
Закавказье.

ARDA f. 970, siyahı 1, iş 144

Бöyük Britaniyanın Zaqafqaziyadakı Ali Baş Komissarı Uordropun
ADR-in Baş naziri N. Usubbəyova Zəngəzurda müharibənin
dayandırılması və Sülh əldə edilməsinin zəruriliyi barədə

TELEQRAMI

(16.11.1919)

78
23
КОПИЯ
съ ко п и я

Телеграмма отъ 16 Ноября 1919 г. изъ Тифлиса.

У р о ч н о .

Его Превосходительству

Господину У с у б б е к о в у . Баку.

Верховный Британскій Комиссаръ воодушевленъ единствянными
чувствами дружбы къ народамъ Азербайджана и Арменіи поспѣшно совѣ-
туетъ Вашему Превосходительству немедленно приостановить всѣ воен-
ныя операціи начатія или имѣющіяся въ виду въ Зангезурскомъ уѣздѣ,
и думаетъ что оліи Министры Президенты Азербайджана и Арменіи, о
которыхъ онъ имѣетъ наилучшее мнѣніе, или ихъ делегаты встрѣтились
бы лично въ Тифлисѣ или въ другомъ какомъ либо мѣстѣ съ уполномо-
чѣнными, они могли бы прийти къ удовлетворительному соглашенію для
обѣихъ сторонъ, спасая своихъ соотечественниковъ отъ кровопролитія
и тѣмъ же предупредили бы прискорбныя послѣдствія на Мирной Конфе-
ренціи, которая вооруженный конфликтъ должно безусловно произвести.
Точная телеграмма посылается одновременно господину Хатисяну.

УОРДРОПЪ - Верховный Британскій Комиссаръ въ Закавказьѣ.

В ѣ р н о :

Дѣлопроизводитель

Управленія Дѣлами Правительства / подпись /

Копія съ копіей в ѣ р н а :

Завѣдывающій Информационнымъ
Отдѣломъ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ

Zaqafqaziya İttifaqın Ali Baş Komissarın
müavini Reyin ADR-in Baş naziri N. Usubbəyova

TELEQRAMI

(16.11.1919)

К о п и я.

Телеграмма от 16 ноября 1919 года из Тифлиса

ПРЕМЬЕР-МИНИСТРУ УСУББЕКОВУ. *Баку*

Номер 308, точка Несмотря на мои настойчивые советы, чтобы
военные ^{сведения} в Закавказье немедленно прекратились, я уве-
домлен о том, что война продолжается точка Я обезпечен тем,
что местные конфликты не должны далее затруднять решение Мир-
ной Конференции по вопросу о Закавказье в настоящее время
точка Поэтому и во имя Конференции я усиленно советую Вашему
Превосходительству и Министру Президенту Армении встретить
меня в моем Управлении в Тифлисе в одиннадцать часов утра
двадцатого ноября для конференции, которая будет иметь цель
мирное разрешение вопросов, кои Вы теперь стараетесь разрешить
кровопролитием, идя против желания Мирной Конференции и пре-
небрегая мнением цивилизованного мира точка В ожидании Вашего
ответа я просил делегатов Армении которые были в дороге в Баку
для совещания по этому вопросу с таким же представителями от
Азербайджана, остаться здесь точка Я жду немедленного ответа
чтобы мог я сообщить Мирной Конференции как Вы к этому отно-
ситесь.

Р Е Й -Заместитель Совзного Верховного Комиссара.

Верно: Делопроизводитель Управления Делами Правительст-
ва /подпись/.

С подлинным верно:

Заведывающий Информационным
Отделом

ADR-in Baş naziri N. Usubbəyovun Böyük Britaniyanın
Zaqafqaziyadakı Ali Baş Komissarı Uordropa

TELEQRAMI

(17.11.1919)

КОПИЯ

С К О П И Я

ТИФЛИС

ВЕРХОВНОМУ БРИТАНСКОМУ КОМИССАРУ В ЗАКАВКАЗИИ
У О Р Д Р О П У.

В ответ на Ваши телеграммы от 13 и 16 ноября сего года по вопросу о столкновениях в Зангезурском уезде настоящим имею честь сообщить Вам нижеследующее: в Зангезуре военных операций со стороны Азербайджанского Правительства нет. Точка Зангезур есть неотъемлемая часть Азербайджанской Республики и он рассматривался всегда как таковой не только нами, занятой но и союзниками, а именно: английскому командованию и сам верховный комиссар Мирной Конференции полковник Гаскель признавая наши неотъемлемые права на Зангезурский уезд в одном из пунктов соглашения по Нахичеванскому вопросу требовал от армянского Правительства помочь Азербайджанской власти мирным путем ликвидировать повстанческое движение в Зангезурском уезде и тем самым заставить армянское население этого уезда подчиниться государственной власти Азербайджанской Республики. По последним сведениям, занятая полученным Азербайджанским Правительством занятая Армянское Правительство не только не исполнило этого своего обязательства перед полковником Гаскелем, но наоборот, занятая послала Зангезурский уезд свои регулярные войска для поддержания и усиления повстанческого движения. Точка этим самым Азербайджанское Правительство было вынуждено послать войска помощь Карабахскому Генерал-Губернатору для восстановления порядка и воздержания на беспорядочное анархо-большевистские повстанческие банды армянских повстанцев. Точка в Зангезуре Азербайджанская власть имеет ввиду прекратить дальнейшее разорение мусульманских селений армянскими повстанцами, занятая вернуть шестьдесят тысяч обезоруженных мусульман беженцев к их очагам и восстановить правопорядок. Точка во внимание Вашей просьбы заместителя сменного Верховного Комиссара полковника Рей занятая мною предложено Карабахскому Генерал-Губернатору никаких военных действий не предпринимать против повстанцев Зангезура. Фактически уже прекращение. Точка Буду Тифлис 20 ноября согласно полковника Рей для встречи с Хатисовым и тогда же буду иметь честь встретиться с Вами и переговорить подробно по этому вопросу. Точка номер 7519.

МИНИСТР ПРЕДСЕДАТЕЛЮ УСУБЕКОВ
ВЕРНО: Делопроизводитель /подпись/ 17 ноября 1919г.
Копия с копией Верна: Заведывающий Информационным
Отделом Министерства Иностран. Дел

ГААР.Ф.970, оп. I, л. 144, л. 41

Zəngəzurun müsəlmanlar yaşayan Zabıx kəndinə ermənilərin hücumu, kəndin dağıdılması və 23 nəfərin öldürülməsi haqqında Fövqəladə İstintaq Komissiyasının

МƏЛУМАТИ

(20.11.1919)

ՅԱՆԴԵՅՄՐՏԻՈՒ

у в д ъ

39

Селение ЗАБУГЪ.

Лѣтомъ 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеніи дим-виракъ, Герензуръ, Дыгъ, Ханазакъ, Дашкентъ внезапно напавъ и окруживъ соседнее мусульманское селеніе забугъ состоявшее изъ 33 димовъ, открылъ по немъ учащенный ружейный огонь, жители селенія въ паникѣ бѣжали спасая свою жизнь и бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и имущество. Ворвавшіеся въ селеніе армяне жгли и разрушали усадьбы, угоняли скотъ, похищали домашнее имущество и убивали жителей, какъ въ самомъ селеніи, такъ и внѣ его. Такъ было убито 23 человѣка. Армяне изнасиловали молодую дѣвицу Соньби-Рехбутъ-кизи

Среди напавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Дыгъ Асана-Афунцева, Бахшия Себранова, Тумаса Сеиранова, Мухана Афунцева и Вартазара Агкпаряна

Описанныя выше преступленія и опознаніе

виновныхъ въ нихъ лицъ, устанавливаются
показаніемъ свидѣтеля жителя селенія
забугъ Джайра-Рустама-оглы /л.д.51 об.
т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагаемъ бы пере-
численныхъ выше виновныхъ армянъ, при-
влечь къ уголовной ответственности по
признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ
2 и 4 пуп. 269¹-, 1453, 1454, 1459, 922,
924, 1606, 1627, 1633, 1634 и 1826.-ст.ст.
Улож. о нак. -

Членъ Следственной
Комиссіи

ARDA f. 1061, siyahı 1, iş 62

Zəngəzurun azərbaycanlılar yaşayan Günqışlaq kəndinin erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıdılıb yandırılması və 27 nəfərin öldürülməsi barədə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının

МƏЛУМАТИ

(20.11.1919)

ЗАНГЕЗУРСКИІ.

У ѣ в д ѣ

53

селеііе ГѢНЬ-КІШЛАГЪ. Осенью 1918 года организованный, вооруженный отряд армянъ селеііа Гюдгюмъ, Чакадинъ и Шихауъ совершенно неожиданно оѣруживъ и напавъ на соседнее мусульманское селеііе Гюиъ-Кішлагъ, состоявшее изъ 44 дымовъ, открылъ по селеіію сильную ружейную стрельбу. Жители спасались своею живиъ бѣжали, кто куда могъ не захвативъ съ собою ни скота ни имущества. Ворвавшіеся въ деревню армяне, жгли и разрушали усадьбы крестьянъ, похищали домашнее имущество, угоняли скотъ и убили 27 человекъ обоего пола. Среди напавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селеііа Чакадинъ, Давуда Минасянца, Тумаса Киринца, Бабу Караханова, Тумаса Бабаянца, Баласана Агагюльянца, изъ селеііа Гюдгюмъ Герасима Атаджанова.

Арсена Петросова, Микаела Ельчибекова, Мухтара
Петросова.

Описанныя выше преступленія и опознаніе
виновныхъ устанавливаются показаніемъ свидѣ-
теля жителя селенія Гюнъ-Кишлагъ. Джафара-
Ачи-оглы / л. д. 61, т. 2, /.

Въ виду изложеннаго полагаю бы перечислен-
ныхъ выше виновныхъ армянъ, привлечь къ уголов-
ной ответственности по признакамъ преступле-
ній, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п. п. 269¹-, 1453,
1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст. ст.
Улож. о нак. -

Членъ Слѣдственной

К о м и с с і и

ARDA f. 1061, siyahı 1, iş 54

Zəngəzurun müsəlman kəndi Bəhrülüyə ermənilərin hücum etməsi,
kəndin dağıdılması və 130 nəfərin öldürülməsi barədə
Fövqəladə İstintaq Komissiyasının

МƏЛУМАТИ

(20.11.1919)

ЗАНГЕЗУРСКИЙ

У Е В Д Ъ

У Е В Д Ъ

селение **Б А Г Р И** Весною 1918 года организованный,
вооруженный отряд армянъ сельчанъ
селений Дарабазъ, Гюльятагъ, Лидань,
Доръ, совершенно неожиданно окружилъ
и напал на мусульманское селение
Багрилу, состоявшее изъ 26-ти дымовъ.
Открывъ учащенную стрельбу изъ ру-
жей, армяне ворвались въ самое селе-
ние, жгли дома и постройки, грабили
имущество Багрилинцевъ, угоняли скоть.
Жители въ панике оставили селение и
бросились спасаться бѣгствомъ, кто
куда могъ. Армяне убили 50 мужчинъ,
50 женщинъ, 30 дѣтей, ранили 20 муж-
чинъ, 15 женщинъ и 10 дѣтей, какъ въ
самомъ селении, такъ и во время бѣг-
ства жителей.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульма-

не опознали жителей селенія Дарабавъ
Степана Погосова, Алексанъ Кюкіева,
Джагангиръ Хачанова, Бахшія Уфанова, изъ
селенія Ахлатіанъ Абрама и Алексана Ха-
натуровыхъ, изъ селенія Гюльятагъ Даніе-
ла Ягубова.

Описанныя выше преступленія и опозна-
ніе виновныхъ устанавливаются показанія
ми свидѣтелей жителей селенія Багриду
Гюлли-Али-Кули-кızı, Зюльфунасъ-Аббасъ -
кızı /л. д. 8, 9 об. т. 2 / и Мурадхана- Али-
Наги-оглы /л. д. 30 об. т. 2 /.

Въ виду изложеннаго полагають бы выше
перечисленныхъ армянъ привлечь къ уголов-
ной отвѣтственности по признанномъ престу-
пленіи, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п. п. 269,
922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627,
1633 и 1634 ст. ст. Улож. о нак. -

Членъ Слѣдственной

К о м и с с і и

Zəngəzur ermənilərinin Vartanizor müsəlman
kəndini dağıtmaları və 384 nəfəri öldürülmələri barədə
Fövqəladə İstintaq Komissiyasının

MƏLUMATI

(21.11.1919)

ЗАНГЕЗУРСКИЙ

У ѣ з д ъ

г в

Селеніе Вартаназуръ

1-ое и 2-ое.

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отряд армянъ селеній Мигри, Курисъ, Уджанасазъ, Акарабъ, Вагриваръ совершенно неожиданно окруживъ со всѣхъ сторонъ и напавъ на мусульманскія селенія Вартаназуръ 1-ое и 2-ое началъ обстрѣливать селеніе изъ ружей и пулеметовъ. Жители селенія ища спасенія ожеали изъ селенія, кто куда могъ, бросивъ на произволъ судьбы дома и свое имущество. Ворвавшіеся въ селенія армяне жгли дома и постройки, разрушали ихъ, вырубали сады, похищали домашнее имущество крестьянъ, угоняли скоть, убивали жителей пулями, штыками, шапками, какъ въ самомъ селеніи, такъ

и внѣ его во время бѣгства крестьянъ.

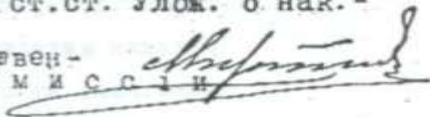
Въ обоихъ селеніяхъ было убито 38½
человѣка мужчинъ, женщинъ и дѣтей и ра-
нено 30 человѣкъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане
опознали жителей селенія Мигры Давида-
Арутюнова, селенія Курисъ Лалазара Га-
рибова и его брата Аршака изъ селенія
Вагриваръ Матеоса по фамиліи пока не
установленнаго.

Описанныя выше преступленія и опозна-
ніе виновныхъ въ нихъ лицъ, устанавливайт-
ся показаніями свидѣтелей, жителей се-
ленія Вартамазуръ Керобая Ирза-Баба-ог.
/л. д. 64, т. 2/ и Солтана-Мамеда-Али-
оглы /л. д. 59, т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагаю бы пере-
численныхъ выше лицъ армянъ привлечь къ
уголовной ответственности по признакамъ
преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п. п.
269-, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606,
1627, 1633 и 1634 ст. ст. Улож. о нак. -

Членъ Следствен-
ной, к о м и с с і и

Qazi Behcətın
Zəgəzurdakı hadisələr barədə Parlamenta

TELEQRAMI

(03.12.1919)

Axund-zahe
Баку, Парламентъ Мирва-Садыкъ

Крoвавыя событія въ Зангезурѣ повторно начались, армянами убито 900 мусульманъ въ Чайлы и Охчи /селенія/ Мечеть разрушена бомбами съ учениками внутри, разможены въ куски 400 женщинъ и дѣтей. Сію минуту Зангезуръ представляетъ арену жестокихъ событій.

Кази Бегджать

Т.г.г. направлено. Ш.г.г. 3,12.19

ARDSPİHA f. 277, siyahı 2, iş 40

Телеграфъ	Телеграмма.
Въ _____	

№ _____													
Принята _____ ч 1911 г.	<table border="1"> <tr> <th>Форм.</th> <th>Состояние</th> <th>Итого</th> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table>	Форм.	Состояние	Итого									
Форм.	Состояние	Итого											
от _____ № _____	Служб. штамп												
Курса _____													

переименованъ и такъ же адресованъ и подъ адресомъ
 отъ Временнаго Правительства въ силу
 переименованъ и приняты по вызову г. Тинкина
 и приняты такъ какъ въ указе г. Тинкина
 въ распоряженіи въ подполковника Васильева
района посылаемъ въ армию
 до распоряженія были приняты слова
на другие слова въ завоеваній
даль который был возвратъ заране
недополненны динамизмъ защиты
сфери и границы въ теории были

Телеграфъ	Телеграмма
№	

№ _____ М _____

Бумага _____ от 191 _____ г. № _____ Копия _____	Ряд.	Служба	Подпись
	Служебная печать		

приманены въ мѣсяцъ иранъ безъ порубленія
 точка иудейская въ Зангезурѣ въ границахъ
 высшагобъ точка въ 9221 вавилонъ и
 прекращающаеся наступленіе армянскихъ
 войсковыхъ частей на иудейскія
 селенія Зангезура на какому открыта
 армяно-азербейджанскаго концессіи
 действительнующей раздѣлитъ ширину
 тѣмъ безъ спорныхъ вопросовъ и
 выдѣлъ крайне неслѣдующихъ включенію
 а потому отъ имени своего Правительствѣ

Телеграфъ	Телеграмма.
№ _____	_____
Вс _____	_____

Имя _____ М _____

Адреса _____ № 131 к от _____ № _____ Адрес _____	Год _____	Служба _____	Имя _____
	_____	_____	_____
	_____	_____	_____
	_____	_____	_____
Службена марка			

я заявилъ противъ неудобствъ нарушенія
 сообщавшагося въ ноябрѣ, посланному энергичной
 просьбой, которую прошу довести до свѣдѣній
 Вашего Правительсва, и каково ктѣо оно
 немедленно приметъ рѣшительныя мѣры
 въ посланную прекращенію всякихъ важныхъ
 операцій въ противномъ случаѣ, такъ какъ
 правительство не можетъ возсѣзъ опубликованіе
 за монетныя происойдѣнія поименованнаго
 дѣла № 5049 точка казначей № 5053
 = Министръ иностранныхъ дѣлъ Дотараровъ

ARDA I. 897, siyahı 1, iş 38

Polkovnik Hakselin Zəngəzurdan qoşunları
geri çağırmaq barədə Ermənistan hökumətinə

TELEQRAMI

(11.12.1919)

Переводъ съ англійскаго.

29

Телеграмма изъ Тифлиса.

11 декабря 1919 г.

Баку

Министру Иностранныхъ Дѣлъ Азербайджанской
Республики.-

№ 343 Слѣдующая телеграмма была вчера послана Султанову:
Ваша телеграмма отъ 8-го декабря получена и передана Министру
Президенту Арменіи со слѣдующимъ добавленіемъ:
Если эти обвиненія послѣ разслѣдованія окажутся правильными
это будетъ самый сильный ударъ для будущности Арменіи; Если
военная помощь посылается въ Зангезуръ, настаивайте, чтобы она
была немедленно отозвана и сообщите мнѣ объ этомъ подробно.
Конецъ Подписано Гаскель, * Гаскель

Перевела съ англійскаго языка:

J. Mabrone

13 декабря 1919 г.

Handwritten: 19/12/21

Телеграфъ (Telegraph) / **Телеграмма** (Telegram)

MINISTER FOREIGN AFFAIRS
AZERBAIJAN BAKU

BAKU 19/12/21

Handwritten: Мухомовичев, Александр Александрович

BAKU TIFLIS 439/A 74.11/12.18.42

Кому (To)	От (From)	№ (No)	Дата (Date)
Министру иностранных дел (Minister of Foreign Affairs)	Министр иностранных дел (Minister of Foreign Affairs)	73	19/12/21

Handwritten: 15°

№ 343. FOURDAYS TELEGRAM SENT SULTANOFF YESTERDAY QUOTE, YOUR TELEGRAM 8TH DECEMBER RECEIVED AND FORWARDED TO MINISTER PRESIDENT ARMENIA WITH FOLLOWING ADDITION UNQUOTE IF THESE ACCUSATIONS PROVE TRUE UPON INVESTIGATION IT WILL PROVE MOST SERIOUS BLOW FOR FUTURE OF ARMENIA PERIOD IF ANY MILITARY ASSISTANCE IS BEING SENT INTO ZANGEZUR UNQUOTE THAT IT BEING REPORT MADE TO MR. SNO UNQUOTE SIGNED HASKELL. UNQUOTE. =HASKELL.

ARDA f. 970, siyahı 1, iş 95

Нахичевань из Ордубада Генерал-Губернатору № II 6-I-20

В армянских селениях Зангезурского уезда, а также в селении Карчивани жили много мусульман с семействами, которые служили у армян пастухами. Три дня тому назад армяне всех мусульман собрали в одно место и зверски зарезали всех вместе с женщинами и детьми, двое из них спаслись бегством, зарезано более ста душ.

Уездный Начальник Таиров

С подлинным верно:

Секретарь   подписал

ARDA f. 970, siyahı 1, iş 113

Копия

Телеграмма из Агдаша

№ 349. Баку Министру Внутренних Дел

Мусульмане Ахчинского уезда Зангезурского уезда расположенного армянском центре и лишенного помощи поэтому со стороны мусульман находятся накануне истребления точка Сегодня явившейся оттуда дальними обходными дорогами два человека заявили мне следующее двосточие селение Кушину Адишу Арназу Ансарлу разгромлены армянами первых числах сего января селения Шагардних Ачагув Охчи после непродолжительной осады сдались армянам выдав им оружие и селения Киратах Молоду Ковну Карабаги Гобарлу Кячи Бамбаки Махмудлу Кендлших Ягачту Куругот Кайчан Кире Абхибаджи осаждены теперь армянами ультимативно требующими сдать оружие грозяли в противном случае истреблением их точка В осаде указанных выше селений участвует сотня из отряда Андронкиа прошедшая из Герусавно Катарские заводы 26 декабря прошлого года точка Британская Миссия Шуше и Герусах заняты лишь открытием дорог для армии от Катарских заводов до Шуши и далее не принимая к защите мусульман точка Обращая вместе с Яли к означенным миссиям по поводу вышеуказанных писаний одновременно считая своим долгом довести до вашего сведения и просит принять неотложные меры к освобождению указанных выше селений, которые за отсутствием помощи извне не смогут выдержать натиск армии не могут IOB

Управляющий Зангезурским уездом Махмуд Бекюв

Верно:

Начальник Отделения

подпись

ARDA f. 894, siyahı 4, iş 65

Архивная копия

Копия с копии.

Копия с телеграммы из Джебраила в Баку

Члену Парламента Садых-Ахунд Заде за № 165 от 23/1-1920г.

Дополнение моей телеграммы армяне при помощи артиллерии и пулеметов взяли третий участок Зангезурского уезда наступление идет направлении четвертого участка и на границе Джебральского уезда бой идет в пяти верстах Ханлиха армяне имеют восемь пушек шестьдесят пулеметов войска араратская организованы мусульмане не имея патронов и оружия вынуждены отступить населения Ханлах сидит спойойно Зангузаре уже кончено.

Член Особой Комиссии о помощи беженцев Зангузура

Зульфугар Мамед-заде.

С подлинным верно: Делопроизводитель /подпись/

С копией верно:

Делопроизводитель   подпись

ARDA f. 897, siyahı 1, iş 69

**Ермәниләр тәрәfindән
18-25 январ 1920-сi ил тарихдә
дағидилан вә яндарилан мүсәлман кәндләринин
СИЯХИСИ**

С П И С О К И *247 3752*
Рязань-дегизилә вә сокланннхә әр-чәнтә сәләхәтә Әлибулугского уезды.
вә әр-чәнтә сә 19 по 25 январь 1920 года.

По 3-му участку:

1/ Ахшугдә-Усага	29/ Хәләдхә
2/ Мохкә-Алһәдә	30/ Гәдһәлү
3/ Кунһәлү-Хускәлү	31/ Усуолу
4/ Тегур-Сәлһәлү	32/ Кәрдһәлү
5/ Балагосһәлү	33/ Кәргәчә 2-9
6/ Кәдрәлү	34/ Тәроһәлү
7/ Гәдһәлһә	35/ Кәһәдһәлһә
8/ Сәлтәһәлү	36/ Мәһтәлү
9/ Кәһәдһәлһәрә	37/ Әбрә
10/ Әһәһәлһәрә	38/ Мәһрәлү
11/ Сәдһәлү	39/ Мәһәлһәлү
12/ Гәһәл-Сәһә	40/ Аһтәһә
13/ Гәрдһәлү	41/ Гәһәл-Сәһә
14/ Мәһрә	42/ Сәһәдһәлһә
15/ Мәһтәлү	43/ Сәһәдһә
16/ Мәһрәлү	44/ Чәроһәлү
17/ Мәһәһәлү	45/ Гәһәл-Аһәһәлһә
18/ Мәһәһәлһә	46/ Сәһтәһә
19/ Дәһәһәлү һәрһәһә	47/ Дәһәһәлһә
20/ Дәһәһәлү һәһәһә	48/ Кәргәһәһәлһә
21/ Хәһәһә	

По 4-му участку:

22/ Мәһәдһәлү	49/ Мәһәһәлү
23/ Гәһәдһәлһә	50/ Мәһәһәлү
24/ Дәһәһәһә	51/ Сәһәдһәлһә һә Сүһәһәлһә.
25/ Мәһә	
26/ Мәһәһә	
27/ Кәргәчә	
28/ Чәрдһәлү	

Вярә: Мәһәһәһәлһә Сәһәһәһәһәлһә Сәһәһәһәһәлһә.

Сә һәдһәһәһәлһә:

В.А. Мәһәһәһә Мәһәһәһәһәлһә

TELEQRAMI

(04.02.1920)

№ 53

Шижин
Кемь-ин. Бу вәриадордрань сромое
Населеним органуовань дая оюгарин
воинной помощи Зангезурин нафтуван-
синь ошурел в чимелю его шажин
любви почка. Проще ~~запросит~~ ~~вас~~
двогочин ~~находит~~ ~~и~~ ~~пуштуин~~ в
данный момент, пуштуин его отра-
да в Зангезур дан двой срив
шбиса. Кроме сромое ошурел
За Министра Товарищ Веклю
4/2 1920.
и 444
Гангу

Азәрбајҹанын Харичи İşләр Назири Фәтәлихан Хојскинин
Ермәнистанын харичи işләр назиринә
Зәңгәзурла әлақәдәр

NOTASI

(26.02.1920)

*Теләкә
26 февраль 1920*

Б

С. Грозин

КОПИЯ

Ә Р И В А Н Ъ

МИНИСТРЪ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ АРМЕНІИ

На Номеръ 1029 Несмотря на недопустимость вмешательства Армянскаго Правительства во внутреннія дѣла Азербайджана и въ виду Еяго обращенія сообщамъ что мое Правительство неуклонно соблюдаетъ соглашеніе отъ двадцати третьяго ноября и что не имѣетъ намѣренія предпринимать какихъ либо насурдленій Точка Кюю уже Вамъ сообщалось что сейчасъ же вслѣдъ за подписаніемъ соглашенія отъ двадцати третьяго ноября армянскими войсками въ районѣ Зангезурскаго уѣзда было уничтожено до сорока мусульманскихъ селеній и что 19 января войска Армянскаго Правительства совместно съ вооруженными бандами продолжал наступательныя дѣйствія въ направленіи Лузискаго уѣзда подвергли истребленію всѣ латкція по пути ихъ движенія мусульманскія села Точка Ливъ въ цѣляхъ воспрепятствованія дальнѣйшаго уничтоженія селеній и спасенія имущества и жизни десятковъ тысячъ мусульманъ отъ безчеловѣчнаго истребленія армянскими войсками а также возстановленія положенія существовавшаго до двадцати третьяго ноября мое Правительство послало незначительный отрядъ присутвіе коихъ уже задержало армянскія войска отъ выполненія опредѣленнаго плана *точка камора 1205*

М МИНИСТРЪ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ *Кавтскій*

ARDA f. 970, siyahı 1, iş 113

Qarabağ və Zəngəzur ermənilərinin hücumu hazırlaşmaları
barədə general-qubernator Xosrov bəy Sultanovun
Azərbaycan Hökumətinə

TELEQRAMI

(16.03.1920)

№	1608
TELEGRAMMA	№
BAKU	№
Принять	№

Сейчас мы получили сведения от агента-армянина, прибывшего из Дига. Дига сосредоточено до трех тысяч человек вооруженных жителей. Начальством Джидера; имеются два пушки и пулеметы; в Ханавак перевезена одна пушка. Через семь или десять дней ршено начать через Азмазак наступление на соседские через Лозабкерт с Нагорном Кара-партизанам. Наступление начнется сигналу костром, разведенным около башни Гаекрен-заура. Сигнал дань будет Карабахскому армянству, для общего восстания. Одновременно пройдут по Нагорной полосе, ныне сгруппированная в селении Геджшени Ганджинского уезда, масса армян Шушинский уезд для занятия Аскерана. Как известно Председателя и Военному весто обещанных пяти тысяч Советом в состав: Председателя Военина, Ганджинского, Шихлинского, Сулькевича и меня месяц тому назад было ватем прислано только одна тысяча аскеров. Карабах подготовка у армян идет усиленно, патронов у них мало. Многие из Шуши и дашалтов уходят в деревни; для предупреждения необходим соответствующая меры военного характера в срочном порядке. Благоволите распоряжении уведомить прямому проводу.

Генгубер Су л а н о в ь.

Копировать 9 марта 1920 г. 11 час. 50 мин.

Штабс-капитань *Нангисад-Дж...*

ARDA f. 970, siyahı 1, iş 113

Zəngəzurda adları dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələri*

Keçmiş (əsl) adı	Yeni adı	Dəyişdirildiği
1	2	3

Sisiyan rayonu üzrə

Əlili	Salvard	03.01.1935
Şıxlar	Qızılşəfəq	02.03.1940
Qarakilsə	Sisian	02.03.1940
Sisiyan	Hatsavan	02.03.1940
Şenadağ	Lernaşen	02.03.1940
Məliklər	Spandaryan	04.05.1930
Dərabas	Darbas	10.09.1946
Saybalı	Sarnakunk	10.09.1946
Məzrə	Bartsravan	10.09.1946
Ağkənd	Aşotavan	17.04.1948
Ərəfsə	Arevis	03.07.1968
Təzəkənd	Tasik	03.07.1968
Urud	Vorotan	03.07.1968
Bazarçay çayı	Vorotan çayı	03.07.1968

Qafan rayonu üzrə

Dəymədağlı	Şrvenants	12.11.1946
Kilsəkənd	Sraşen	07.12.1945
Kürdkənd	Lernadzor	07.12.1945
Sirkətas	Xdrants	03.01.1935
Antaxana	Xladağ	01.06.1940
Xladağ	Dzorastan	01.06.1940
Mahmudlu	Çaykənd	01.06.1940
Gütqum	Geğanuş	29.06.1949
Zeyvə	David-bek	29.06.1949
Maqauz	Kaxnut	29.06.1949
Pirməzrə	Katnarat	29.06.1949
Dördnü	Antaraşat	29.06.1949

Gorus rayonu üzrə

Gorus	Qoris	09.09.1930
Qaladərəsi	Qalidzor	09.09.1930
Əliquluşen	Azataşen	01.06.1940
Yeritsatumb	Bartsravan	01.06.1940
Körü	Dzoraşen	19.04.1950
Muğancıq	Haygedzor	19.04.1950
Yaycı	Qarjis	03.07.1968
Bayandur	Vağatur	07.05.1969

Meğri rayonu üzrə

Puşgah	Haygedzor	03.01.1935
--------	-----------	------------

* 1991-ci ildə Ermənistan hökumətinin qərarı ilə bu respublikadakı bütün yaşayış məntəqələrinin adı erməniləşdirilmişdir.

Astazur	Տճանիտոր	22.04.1935
Լօկ	Վարտանադոր	18.06.1960

**Qərbi Zəngəzurun Azərbaycanlı əhalisi
(1886-1986)**

№	Kəndlərin adı	İllər					
		1886	1905	1914	1931	1986	1990
1	2	3	4	5	6	7	8

Qafan rayonu

1	Acıbac	220	-	-	90	200	0
2	Açağu	126	130	-	98	360	0
3	Almalix	-	104	465	0	0	0
4	Aralıq	148	-	162	0	0	0
5	Arxüstü	-	24	2	0	0	0
6	Atqız	160	198	36	74	0	0
7	Baharlı	138	132	-	115	0	0
8	Baharlı (2)	432	455	970	0	0	0
9	Barabatum	-	445	179	0	0	0
10	Baydaq	68	118	-	28	0	0
11	Bəydaş	87	100	230	27	0	0
12	Burçalı	-	-	93	0	0	0
13	Cıbillı	160	90	77	0	0	0
14	Craxor	18	-	-	34	-	0
15	Cullu	110	85	110	69	0	0
16	Çanaxçı	50	0	0	0	0	0
17	Çiriş	68	30	-	95	0	0
18	Çobanlı	96	160	156	49	0	0
19	Daşbaşı	53	"	87	42	170	0
20	Daşnov	31	47	39	0	0	0
21	Dəlləkli	118	336	276	0	0	0
22	Dovrus	184	268	297	0	0	0
23	Əcili	153	340	400	76	0	0
24	Gərd	60	-	-	115	-	0
25	Gıgı	254	970	-	396	1800	0
26	Girətağ Y.	537	666	289	396	130	0
27	Girətağ A.	187	289	-	126	200	0
28	Gomaran	177	-	138	60	220	0
29	Gödəkli A.	123	-	-	-	206	0
30	Həçəti	30	-	-	71	160	0
31	Hünüt	74	-	-	-	120	0
32	Xələc	308	510	300	114	450	0
33	İncəvar	92	140	89	38	0	0
34	Kavart	142	580	153	0	0	0
35	Keypəşin	68	-	-	136	-	0
36	Kirs	130	-	-	104	-	0
37	Kurud	145	-	-	220	500	0
38	Qafan					5500	0
39	Qarabaşlar	60	-	52	49	0	0
40	Qaraçimən	225	376	216	240	771	0
41	Qaratqa	332	230	-	125	240	0
42	Qatar	-	2700	5100	0	0	0
43	Qovşud	163	-	320	200	350	0

44	Quşçulu	221	-	93	109	450	0
45	Mahmudlu	416	596	423	170	120	0
46	Mollah	637	270	456	0	0	0
47	Muçes	-	303	377	0	0	0
48	Müsəlləm	34	-	-	104	515	0
49	Noraşennik	179	200	224	0	0	0
50	Oxçu	1222	1709	200	0	0	0
51	Oxdar	338	454	353	164	320	0
52	Pəyhan	128	88	120	96	80	0
53	Pirili	287	250	-	254	145	0
54	Pir	223	291	360	150	0	0
55	Sənçəralı	258	467	520	-	-	0
56	Siznək	178	425	275	121	450	0
57	Suxan	32	-	-	7	0	0
58	Sünik	28	-	-	21	0	0
59	Şabadin	582	560	516	-	-	0
60	Şəhərcik	471	796	649	669	0	0
61	Şirvanşahlı	68	125	98	0	0	0
62	Şotalı	30	-	28	25	0	0
63	Taxta	13	0	0	0	0	0
64	Təcədin	58	-	-	32	0	0
65	Yeməzli A.	244	230	89	54	0	0
66	Yeməzli Y.	244	246	899	0	0	0

Sisyan rayonu

67	Ağadi	116	0	0	0	0	0
68	Ağağa	19	0	0	0	0	0
69	Ağyol	29	0	0	0	0	0
70	Ağudi	903	1345	1070	496	2100	0
71	Ağ kənd	300	390	410	0	0	0
72	Alışar	158	170	214	135	0	0
73	Almalıq	38	50	0	0	0	0
74	Arıqlı 1	125	150	0	0	0	0
75	Arıqlı 2	106	140	214	0	0	0
76	Armudlu	-	-	150	0	0	0
77	Baharlı	55	124	49	0	0	0
78	Comartlı	244	410	770	149	200	0
79	Darabas	453	440	1128	0	0	0
80	Dərəkənd	200	240	180	100	0	0
81	Dəstəgerd	-	510	450	484	700	0
82	Dulus	176	-	390	0	0	0
83	Ərəfsə	154	440	300	225	520	0
84	Ərikli 1	106	150	325	0	0	0
85	Ərikli 2	126	126	214	0	0	0
86	Hortagiz	520	605	770	0	0	0
87	İrmis	150	270	616	0	0	0
88	Qıvrax	69	85	220	111	0	0
89	Qızılcıq	287	450	441	292	700	0
90	Məliklər	209	282	249	0	0	0
91	Murğuz	138	170	190	177	200	0
92	Pulkənd	146	193	282	0	0	0
93	Püsək	332	-	310	197	0	0
94	Sisyan (Qara kilsə)	717	850	1300	0	0	0

95	Sofulu	330	970	-	-	1124	0
96	Şam	234	495	405	0	0	0
97	Şəki	838	1605	1584	700	1900	0
98	Şıxlar	361	590	1584	411	700	0
99	Şükər	218	280	585	0	0	0
100	Urud	270	435	408	340	1000	0
101	Vağudi	926	1300	870	336	2000	0
102	Zabazadur	103	143	120	0	0	0

Gorus rayonu

103	Ağbulaq	-	-	600	120	240	0
104	Babalı-	151	220	250	0	0	0
105	Babayağubl	145	190	179	0	0	0
106	Bağırbəyli	869	836	0	0	0	0
107	Ballı qaya	202	230	0	0	0	0
108	Bayandur	-	803	409	0	0	0
109	Bəzli-Ağca kənd	-	545	0	0	0	0
110	Binə yeri	106	108	166	0	0	0
111	Əkərli	170	253	0	0	0	0
112	Ələkçi	140	160	0	0	0	0
113	Ərəbxana	-	249	0	0	0	0
114	Kosalar	144	358	55	0	0	0
115	Kürdlər	72	123	215	0	0	0
116	Qurdqulaq	35	54	200	58	280	0
117	Şahverdilər	186	200	225	123	80	0
118	Şamsız	124	122	186	125	0	0
119	Şurnuxu	184	117	104	60	780	0

Meğri rayonu

120	Aldərə	1077	1505	1987	490	820	0
121	Bənövşəpu	30	28	42	0	0	0
122	Buğakar	139	194	96	41	0	0
123	Ernəzir	204	163	562	219	0	0
124	Əmrəkar	-	-	-	67	0	0
125	Lehvaz	375	525	836	171	1002	0
126	Maralzəmi	174	951	-	70	800	0
127	Mərzigit	301	766	751	0	0	0
128	Mülk	-	96	112	78	0	0
129	Nüvədi	1083	771	1072	596	1800	0
130	Tağamir	129	194	225	36	0	0
131	Tuğut	199	240	294	85	0	0
132	Tey	174	325	420	81	0	0
133	Varhavar	-	258	-	61	0	0
134	Vartanizor (Lök)	480	951	1053	177	600	0

Hörmətli Heydər Əliyev ilə uzun illər davam edən dostluğumuz Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra daha da genişlənmiş və möhkəmlənmişdir. O, təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının yetişdirmiş olduğu ən məşhur dövlət xadimlərindən biridir.

Süleyman DƏMİRƏL,
Türkiyə Respublikasının 9-cu prezidenti.

Heydər Əliyev, həqiqətən, Rusiyanın böyük dostu idi. Biz bunu hiss edirdik və çox qiymətləndirirdik. O, böyük dövlət xadimi idi. Mübaliğəsiz demək olar ki, siyasət nəhəngi idi. Mən ona, sadəcə, böyük hörmətlə yanaşmurdum, mən ona məhəbbət bəsləyirdim.

Vladimir PUTİN,
Rusiya Federasiyasının prezidenti.

Dünyada tanınmış görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin şəxsiz liderliyinə, cəsarətinə, misilsiz dünyagörüşünə və nadir natiqlik istedadına valehəm.

Corc BUŞ,
ABŞ prezidenti.

...Azərbaycanın bəxti onda gətirib ki, bu ölkəyə prezident Heydər Əliyev kimi böyük siyasi iradəyə, zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik müdrik uzaqgörən və nüfuzlu dövlət xadimi rəhbərlik edir.

Jak ŞİRAK,
Fransa Respublikasının prezidenti.

Heydər Əliyev Azərbaycanın böyük lideri idi. O, böhranlar dövründə öz ölkəsinə sabitlik gətirdi. Azərbaycan xalqı onun qoyduğu irs ilə fəxr edə bilər.

Toni BLEYER,
Böyük Britaniyanın baş naziri.

İndi Azərbaycan İkinci dünya müharibəsindən çıxmış Almaniyanı, prezident Heydər Əliyev isə kansler Adenaueri xatırladır. Əgər daxili və xarici qüvvələr prezident Heydər Əliyevə mane olmasalar, işləməyə imkan versələr, Azərbaycanın indiki inkişaf mərhələsi onun tarixinə intibah dövrünün başlanğıcı kimi daxil ola bilər - ölkəmiz müharibədən şərafli sülhə nail olaraq çıxar. Sabitlik, sosial-iqtisadi rifah, beynəlxalq aləmdə hörmət və nüfuzunun artması - bunlar Azərbaycan üçün gerçəkliyə çevrilə bilər.

Valter VİMMER,
Almaniya Parlamentinin üzvü.

O, təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının yetişdirmiş olduğu ən məşhur dövlət xadimlərindən biridir.

Süleyman DƏMİRƏL,
Türkiyə Respublikasının 9-cu prezidenti.

Cənab Heydər Əliyev Corc Vaşinqtona bərabər şəxsiyyət və Amerikanın böyük dostudur.

Madlen OLBRAYT,
ABŞ-ın sabiq Dövlət katibi.

Heydər Əlirza oğlu Atatürk qədər qüdrətli bir türkdür.

Bülənd ECEVİT,
Türkiyə Respublikasının sabiq Baş naziri.

Mən, Azərbaycanı və Azərbaycan xalqını Heydər Əliyev qədər sevən ikinci adamı tanımıram.

Nikolay BAYBAKOV,
Rusiya - Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin sədri.

Siz Nyu-Yorkda olduğunuz qısa bir vaxtda amerikalıların qəlbini və mən qətiyyətlə deyirəm ki, həm də Amerika mətbuatını fəth etmişiniz. Neçə gündür ki, mən qəzetləri izləyirəm. Amerika mətbuatı dünyanın görkəmli siyasi xadim kimi Sizin fəaliyyətinizi layiqincə qiymətləndirir. Əlavə olaraq, demək istəyirəm ki, Amerika mətbuatı heç də bütün ölkələrin prezidentlərinə belə münasibət bəsləmir.

Rabin ŞNAYDER,
ABŞ-ın ictimai xadimlərindən biri.

Cənab Əliyev! Siz canlı əfsanəsiniz.

Jak DÜRE,
fransız sovetoloqu.

Dünyada görkəmli dövlət xadimi kimi tanınan prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikası yaxın gələcəkdə ən inkişaf etmiş ölkələrdən birinə çevriləcəkdir.

Kofi ANNAN,
BMT-nin Baş Katibi.

Məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan bütün dünyaya sübut etdi ki, o, müstəqil yaşamaq istəyir və öz ərazisinin, zəngin təbii sərvətlərinin sahibi olmağa, bütün sərvətləri barəsində müstəqil qərar qəbul etməyə qadirdir.

Qreq LAFLİN, ABŞ-ın tanınmış siyasi xadimi.

Cənab Əliyev öz geniş dünyagörüşü, açıq və orijinal mülahizələri ilə Sovet İttifaqının ucqar respublikasının partiya rəhbərini deyil, ABŞ-ın görkəmli qubernatorlarını xatırladırdı. Bizim fikrimizcə, belə bir şəxsiyyət qərbin istənilən ölkəsində Prezident seçkilərində qalib gələ bilərdi.

P. Murfi,
İrlandiyanın Bonndakı səfiri.

Heydər Əliyev bütün türk dünyasının lideridir. Mən onun zəkası, ağılı, düşüncəsi, cəsarəti qarşısında baş əyirəm.

Namiq Kamal ZEYBƏK,
Türkiyə millət vəkili.

Qafqazın müstəqilliyi və azadlığı işində Heydər Əliyev fenomeninin indinin özündə nə qədər böyük rol oynadığını xalq hələ sonra biləcək.

Eduard ŞEVARDNADZE,
Gürcüstan Respublikasının sabiq prezidenti.

Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanı, Amerikayı yox, bütün dünyanı idarə etməyi bacaran bir siyasi xadimdir.

Bill KLİNTON,
ABŞ-ın sabiq prezidenti.

Mən bu gün yüksək kürsüdən əziz prezidentimiz cənab Heydər Əliyevə üzümü tutub deyirəm: "Əziz Prezident, əsərin olan müasir Azərbaycanı gücləndirəcəyik, zənginləşdirəcəyik, hərtərəfli inkişaf etdirəcəyik, Sizin yolunuzla yeni qələbələrə doğru gedəcəyik!"

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Zəngəzur İnancları.

Qara Çuxa baxtdır, taledir. Qara Çuxa adamın arxasınca gəzib-dolanır, adama kömək eləyir. Qara Çuxa adamnan gəzib dolanmırsa, demək, o adamın baxtı yatıb. Belə olanda deyərlər ki, filankəsin Qara Çuxası yatıb. Yox, əgər adamın Qara Çuxası yatmayıbsa, onda deyərlər, filankəsin Qara Çuxası dik durub.

Qara Çuxa övliyadır. Qara Çuxa evin astanasında durar, amma gözə görünməz. Evin astanasına çatdın, gərək Qara Çuxaya salam verəsən.

Evdə adam olmasa da, içəri girəndə salam verərlər. Deyərlər, evdə kimsənələr var. Onlar evə xeyir-bərəkət gətirir, qaranquş-filan donunda adamın yuxusuna girir.

Qaramux, çinar, saqqız... ağaclarını kəsmək günahdır. Bir saqqız ağacı var - pirdir. Bu ağacın altında başını qoyursan daşın üstünə, yatırsan. Əgər yuxuda bir nurani dərviş, bir əlində ağac, bir əlində də təsbeh gəlib dursa başının üstə, desə ki, filankəs, sənin payını verdim, onda muradına çatacaqsan. Yox, əgər dərviş yuxuna girməsə, onda muradın hasil olmayacaq.

Süpürgəni yandıranda qar yağar.

Dörd yaşına qədər uşağa mal-heyvan, qoyun-keçi ürəyi yedirtməzlər ki, uşaq qorxaq olmasın.

Duzla baş darağını qonşuya verməzlər. Versən, evdən başağrısı əskik olmaz.

Süd bişirəndə ocaqdan qonşuya köz verməzlər. Əgər versən, onda gərək süd qazanının üstünə kömür, ya da göy ot atasın. Yoxsa mal-heyvan süddən kəsilər.

Bayquş qapıda xeyirliyə ulamaz. Ona görə kösöv atıb, onu qovurlar. Ya da bayquş qonan ağacın altına duz-çörək qoyub deyərlər: "Sən bu duz-çörək, çıx get".

Canavar hansı kəndin yanında balalasa, o kəndin mal-heyvanına dəyməz.

At sahibi şər vaxtı qonşuya tərəzi verməz. Versə də, əvəzində nəsə bir şey alıb saxlayar. Yoxsa ata qada-bala gələr.

Atın üstündə meyid aparanda gərək atın qulağına deyəsən ki, meyid aparırsan. Yoxsa at çatlayar.

Qara süpürgə boldusa - qış sərt gələcək.

Pillər, Babakənd, Xanazır pirləri var. Bunlar üç qardaşdılar. Bir gün Pillər dəvəni minir, Babakənd ilanı minir... Gedirlər, Xanazır mənzil başına qardaşlarından tez çatır. Qardaşlar böyüklüyünü Xanazıra verir.

Bir oğlan gedib, Buğukər pirinin yanındakı ağacların birini kəsir. Görür ki, ağacın kəsilən yerindən qan damır. Qorxudan oğlanın dili tutulur.

Oğlanı aparıb baxıcıya göstərilər. Baxıcı deyir ki, oğlan günaha batıb, aparın Buğukər pirində qurban kəsin.

Buğukər pirində qurban kəsirlər, oğlanın dili açılır.

Ay təzə çıxanda salavat çevirərlər.

Göy guruldayanda salavat çevirərlər.

Göy guruldamamış çöldən pencər yığıb yemək haramdır.

Uşağı gecə cəviz ağacının altında saxlasan, suyun üstündən adlatsan, vurğun vurar.

Uşağı gecə cəviz ağacının altında yatırtmazlar, uşağa gecə bulaqdan su içirtməzlər.

Yazı düzündə taxıl susuzluqdan yanarmış. Camaat Allaha üz tutub deyir: "Ay Allah, yağış yağdır, bulaq üstə qurban kəsəcəyik!"

Yağış yağır, camaat aparıb Yazı düzünün yuxarı dərəsindəki bulağın üstündə öküz kəsir. O vaxtdan o bulağın adı qalır Nəzir bulağı.

Atın üstündə namaz qılmaq olar.

Gəlini gətirəndə qırmızı geyindirərdilər. Əlinə çıraq verərdilər. Üzünə güzgü tutardılar. Qardaşı bir dəsmala çörək qoyub, gəlinin belinə bağlayardı ki, gəlin çörəkli olsun.

Gəlini aparmağa gələnlər deyərdilər:

Verdim bir dana, Aldım bir sona, Ay qız anası, Qal yana-yana.

Gəlini atdan düşürəndə qaynata gəlinə atdandıuşdü (inək, qoyun) verərdi. Gəlinin ayağının altında qoyun kəsərdilər. Gəlin gələndə ayaqyalın gələrdi. Çünki ayaqqabı darlıqdır; ayaqqabı qız evindən şər gətirir. Əgər gəlin ayaqqabıyla gəlsəydi, qapının ağzında çıxartmalıydı ki, onunla gələn şər evə ayaq açmasın.

Təzə gəlin birinci dəfə bulağa gedəndə qızlar bulaq üstə şirni paylayırlar ki, təzə gəlinin ayağı uğurlu olsun.

Yağış yağmayanda qurban kəsib deyərlər: "Allah, biz sənə can borcluyuq, qurban borcluyuq. Sən də bizə çörək borclusan".

Yağış yağmayanda bir cöngəni aparıb kövşənin başına dolandırırırlar. Sonra seyid dua oxuyur, cöngəni kəsirlər, ətini oradaca bişirib yeyirlər. (O əti evə gətirmək olmaz.). Bundan sonra yağış yağır.

Bir adamın gəbəsi-filanı itəndə qurd əli yandırırırlar, oğrunun əl-ayağı qıc olur.

Qurdun əlini harda yandırsan, orda quraqlıq olar. Ona görə də qurdun əlini aparıb uzaqda yandırırırlar ki, quraqlıq uzaq olsun.

Kiçik cillədən on gün sonra Xıdır Nəbi bayramı keçirirlər. Qovut çəkirlər, xəşil bişirirlər. Bir az qovut götürüb qoyurlar eşiyə. Qovutu ələklə yaxşıca sığallayıb hamarlayırlar ki, Xıdır Nəbinin çəliyinin izi düşsün. Xıdır Nəbi çəliyini qovuta bassa, ev-eşiyə bərəkət gələr.

Xıdır Nəbidə bir qab qovutu aparıb zəmiyə səpərlər ki, taxıl bol olsun.

Deyirlər, köhnə ildən təzə ilə keçəndə su dayanır, at gövşəyir, ağaclar səcdəyə gəlir. Söyüd deyir: "Mən də, mən də". Bu vaxt kim nə niyyət eləsə, niyyəti qəbul olur.

Bir arvad bayram gecəsi su gətirməyə gedir. Görür ağaclar səcdəyə gəldi. Niyyət eləyir ki, əlimdəki səhəng qızıl olsun. Səhəng qızıl olur. Arvad özünü itirir, deyir ki, boynum sınaıdı, bəs mən evə susuz necə gedəcəm? Arvadın boynu sınır.

Axır çərşənbədə qızlar yumurtayla cövhəri götürərdilər, aparıb bir çəmənliyə qoyardılar. Əgər o gecə çəmənliyə şəh düşsəydi, yumurta cövhərə dəyib qırmızı boyansaydı, onda qızların niyyəti hasil olardı.

Yazın birinci günü yağış yağsa, yaz yağıntılı olacaq. Yazın ikinci günü yağış yağsa, yay, üçüncü günü yağış yağsa, payız yağıntılı olacaq.

Deyirlər, el dağa gedəndə bir qadının sancısı tutur. Bir daşın dibində həmlini qoyur yerə. O daş, qadını naməhrəm gözündən gizlədir. Daşın adı qalır Daşhərəmi.

Zahı arvadın ayağının altına qayçı, bıçaq, tüfəng qoyurlar, yaxasına iynə-sancaq taxırlar, dörd tərəfinə sicim sərirlər, yastığının altına duz, çörək qoyurlar, suyu xəncərləyirlər ki, hal gəlib onu aparmasın.

Halın boynundakı muncuğu götürüb evdə saxlasan, hal o evə yaxın düşməz.

Bir kişinin qırx oğlu varmış. Bir gün onlar namaz qıldıqları yerdə daşa dönüblər. Kişi Allaha şükür eləyib ki, mənim balalarım ibadət vaxtı ölüblər. Allahın xoşuna gəlib kişiylə bir oğul da verib.

Qırqlar piri o vaxtdan qalmadır.

Gecə yuxunu qarışdırıbsansa, səhər durub itə çörək atırsan, toyuğa dən verirsən, sonra gedib yuxunu suya danışırsan, xətər sovuşur.

Göbəkdaşı bizim Üçtəpə tərəfdə, Arpa dağıyla Buğda dağının arasındadır. Uşağı olmayan qadınlar Göbəkdaşına gedərlər. Qarınlarını açıb, göbəklərini o daşın göbək yerinə qoyarlar, fırlanarlar ki, uşaqları olsun.

Deyirlər, Humay adlı bir qadın varıymış, uşağı olmurmuş. Niyət eləyib gedir, başını bir qayanın üstünə qoyub yatır. Ondan sonra uşağa qalır. O vaxtdan o qayaya Humay qayası deyirlər. Camaat ora ziyarətə gedir.

Zəngəzurun Qarakilsə kəndindəki Qırxqız qayasının dibində bir göl var. Deyirlər, bir gün qırx qız bu göldə çimirmiş. Birdən hay düşür ki, qoşun gəlir. Qızlar geyinməyə macal tapmırlar. Göyə üz tutub deyirlər: "Allah, sən bizi qurtar, rüsvay olmayaq!"

Allah bunların sözünü eşidir. Qaya paralanır, qızlar övliya olub qayaya çəkilir. İndi Qırxqız qayası ocaqdır. Camaat ora ziyarətə gedir.

İstifadə olunmuş

ƏDƏBİYYAT

Mənbələr

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (DA). Fond 90, siy. 1, iş 53.
2. Azərbaycan Respublikası DA. Fond 100. siy. 2, iş 791.
3. Azərbaycan Respublikası DA. Fond 894. siy. 4, iş 65.
4. Azərbaycan Respublikası DA. Fond 894. siy. 4, iş 119.
5. Azərbaycan Respublikası DA. Fond 894. siy. 7, iş 21, 22, 29.
6. Azərbaycan Respublikası DA. Fond 894. siy. 10, iş 1.
7. Azərbaycan Respublikası DA. Fond 28. siy. 1, iş 70.
8. Azərbaycan Respublikası SPİH. DA. Fond 1, siy. 1, iş 24.
9. Azərbaycan Respublikası SPİH. DA. Fond 1, siy. 2, iş 22
10. Azərbaycan Respublikası DA. Fond 28. siy. 1, iş 116.
11. Azərbaycan Respublikası SPİH. DA. Fond 609. siy. 1, iş 71.
12. Azərbaycan Respublikası DA. Fond 980, siy. 1, iş 190, 200.
13. Azərbaycan Respublikası DA. Fond 894, siy. 10, iş 80.
14. Azərbaycan Respublikası DA. Fond
15. "Азербайджан" qəzeti, 4 sentyabr, 1918
16. "Азербайджан" qəzeti, 23 oktyabr, 1918.
17. "Азербайджан" qəzeti, 28 oktyabr, 1918
18. "Азербайджан" qəzeti, 10 dekabr, 1918.
19. "Азербайджан" qəzeti, 17 oktyabr, 1919.
20. "Бакинский рабочий" qəzeti, 3 dekabr 1920.
21. "Коммунист" qəzeti, (rusca). Bakı, 20 iyul, 29 oktyabr 1920.
- 21a. *Герадот*. История. Л, 1972
22. *Страбон*. География. М, 1964.
23. Армянская география V в. (приписываемая Моисею Хоренскому пер. К. Патканова). СПб, 1877.
24. История Армении. Фавоста Бузанда (IV в). Ереван, 1953.
25. История епископа Себеоса (VII век). Ереван, 1939.
26. *Киракос Гандзакецци*. История Армении (XIII в). Москва, 1976.
27. *Рашид-Ад-Дин*. Сборник летописей. Том I, Москва, 1952.
28. *İskəndər Bəy Münşi (Türkman)*. Tarixi-ələm-arayi-Abbasi. Tehran, h.1314, s.762.
29. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 1996.
30. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2001.
31. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2000.
32. Dəftəri-müfəssəl vilayəti-Rəvan-İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-tahrir dəftərləri, 633, ss. 156, 324-328,330-333,360-365.
33. Dəftəri-icmal vilayəti-Rəvan-İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-tahrir dəftərləri, 681, ss. 259-272, 310-323.
34. İrəvan əyalətinin sicil dəftəri-Sofiya, Kiril və Mefodi kitabxanası (NBKM), OAK, 15529, v. 1-22.
35. Urut və İskəndərqalası livalarının müfəssəl dəftəri-Ankara, Tapu və Kadastro Kuyud-i Kadime Arşivi, 199, v.111a-191a.
36. Sancak tevcih dəftəri-İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci tasnifi, mükərrə 523, v. 113-114.
37. III sultan Muradın hicri 20 səfər 986-cı (28 aprel 1578) il tarixli fərmanı, İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimmə dəftəri 32, sənəd 293.

38. *Симеон Ереванци*. Джамбр (памятная книга зеркало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей). Москва, 1958.
39. *Себеос* (рус. пер) - История епископа Себеоса, перевел С. Малхасян. Ереван, 1939.

Azərbaycan dilində

40. *Akif Muradverdiyev*. Bir həsədin tarixi. Bakı, 2002.
41. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999
42. Azərbaycan tarixi (Z.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaksiyası ilə). I cild, Bakı, 1994.
43. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
44. Azərbaycan tarixi xəritələri. Bakı, 1994.
45. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild, Bakı, 1988.
46. *Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə.* Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998.
47. *Budaq Budaqov*. Çay kimi çağlayan ömür. Bakı, 2002.
48. *Bahadur Xanməmmədov*. Didərgin şəhidlər. Bakı, 1995.
49. Deportasiya. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. Bakı, 1998.
50. "Dirçəliş XXI əsr" jurnalı 42, 2001.
51. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. (Tərtib edən Sabir Əsədov). Gənclik, 1995.
- 51a. *Əli Adıgözəlov*. Ermənistan SSR-dəki Azərbaycan məktəblərinin inkişafı tarixindən (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1986.
52. *Əziz Ələkbərli*. Qədim Türk - oğuz yurdu - Ermənistan. Bakı, 1994.
53. *Əzəmət Rüstəmli*. Qədim oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları. Bakı, 1998.
54. *Əbülqazi Bahadır xan*. Şəcərəi-tərakimə (XVII əsr). Bakı, 2002.
55. *Firudin Ağasıoğlu*. Azər xalqı. Bakı, 2000.
56. *Fəzlullah Rəşidəddin*. Oğuznamə (XIV əsr). Bakı, 1992.
57. *Heydər Əliyev*. Müstəqillik yolu. Bakı, 1997.
58. *Heydər Əliyev*. Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII cild, Bakı, 2000.
59. *Hidayət*. Burdan min atlı keçdi. Bakı, 2004.
- 59a. *Hidayət*. İrəvana yeddi məktub. Bakı, 2004.
60. *Həsən Əliyev*. Həyəcan təbili. Bakı, 1982.
61. *Həbib Rəhimoğlu*. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı, 1997.
62. *Hamdullah Mustovfi Qəzvini*. Zeyl-e tarix-e qozide. Bakı, "Elm" 1986.
63. *Həmzə Vəli*. Nüvədi kitabələri. Bakı, 1998.
64. *Həmzə Vəli*. Babək xürrəmdinin son taleyi. Bakı, 1992.
65. *Xəlilov X.D.* Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992.
66. *Xalıq Koroğlu*. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999.
67. *İsrafil Məmmədov, Sabir Əsədov*. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992.
68. *İsrafil Məmmədov, Sabir Əsədov*. Cəlal müəllim. Bakı, 1996.
69. *İsrafil Məmmədov*. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2002.
70. *İqrar Əliyev, Kamil Məmmədşadə*. Qarabağın Alban abidələri. Bakı, 1997.
71. *İsmayıl Musayev*. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996.
72. İslam ensiklopediyası. II cild (türk dilində)
73. *İsmət Binark*. Ermenilərin türklərə yaptıkları mezalim ve soyqırımın arşiv belgeleri. Ankara, 2001. (türk dilində).
- 73a. Azərbaycan belgelerinde ermeni sorunu (1918-1920). (türk dilində). Ankara, 2001.
74. *Kırızoğlu M. Fahreddin*. Dede-Korkut Oğuznameleri. İstanbul, 1952. (türk dilində)
75. *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı, 1982.
76. *Qəmərşah Cavadov*. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, 2000
77. *Qiyasəddin Qeybullayev*. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.
78. *Qlinka S.N.* Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Bakı, 1995.

79. *Qulu Kəngərli*. Erməni lobbisi... Azərbaycan faciəsi. Bakı, 1992.
80. *Qızılbaşlar tarixi*. Bakı, 1995.
81. *Məmmədsəid Ordubadi*. Qanlı illər. Bakı, 1911.
82. *Məmiş Qasımov, Nazim Qasımov*. Qaraçimənin qan yaddaşı. Bakı, 2001.
83. *Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı)*. Azərbaycan. Bakı, 1993.
84. *Məşədixanım Nemət*. Azərbaycanda pirlər. Bakı, Azərneşr, 1992.
85. *Məşədixanım Nemət*. Körpükənddə konfrans. Türkiyədə, Elm və Həyat 1997, 2.
86. *Mxitar Qoş*. Alban salnaməsi. Bakı, "Elm", 1993.
87. *Mir Möhsün Nəvvab*. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993.
88. *Moisey Kalankatuklu*. Alban tarixi. Bakı, "Elm", 1993.
89. *Musa Urud*. Urud. Bakı, 2000.
90. *Musa Urud*. Haqqın var yaşamağa. Bakı, 2001.
91. *Nazim Tapdıqoğlu*. Laçın toponimləri. Bakı, 2002.
92. *Nizami Cəfərov*. Azərbaycanlılar: Etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üföqləri. Bakı, 2001.
93. *Oqtay Əfəndiyev*. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993.
94. *Rahib Əkbərov, Sadiq Səlimov*. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2002.
95. *Roza Eyvazova*. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995.
96. *Səid Nəfisi*. Babək. Bakı, 1990.
97. *Səməd Qarayev*. Qazangöl həsrəti. Bakı, 2002.
98. *Şəfiqə Əliyeva*. Mənim anam. Bakı, 2001.
99. *Teymur Əhmədov*. Erməni xəyanəti və ya Andronik Ozanyanın qanlı əməlləri (1918-1920-ci illər). Bakı, 2001.
100. *Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa*. Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998.
101. *Vaqif Piriye*. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002.
102. *Voroşil. Q.* Qafqaz Albaniyası. Bakı, 1993.
103. *Yaqub Məmmədov*. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti, Bakı, 2002.
104. *Yesai Həsən Cəlalyan*. Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722) Bakı, 1992.
105. *Ziya Bünyadov*. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər) Bakı, 1985.
106. *Ziya Bünyadov*. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı, 1997.

Rus dilində

107. *Аббас-Кули Ага Бакиханов*. Гюлистан-и Ирам. Баку, 1991.
108. *Агбальян*. Письма из Зангезурского уезда. Мург. арм 3, 1990.
109. *Адонц Н.* Армения в эпоху Юстиниана. СПб, 1908.
110. *Алекперов А.К.* Поездка в Зангезур и Нахичеванский край. Исследование по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
111. *Алибегов И.* Елезаветпольские кровавые дни перед судом общества. Тифлис, 1906.
112. Армянский геноцид. Миф и реальность, справочник фактов и документов, Баку, 2003.
113. Армянская ССР. Административно-территориальное деление. Ереван, 1976.
114. Армянская ССР. Государственное издательство географической литературы. Москва, 1955.
115. Армянская этнография и фольклор. Ереван, 1989.
116. Армянские источники о монголах. Москва, 1962.
117. Армения. Открытый музей. Москва, 1969.
118. Армянско - русские отношения в XVIII веке. Ереван, 1964.
119. *Арутюнян А.* Кавказский фронт 1914-1917 гг. Ереван, 1971.
120. *Арутюнян В. М.* Селим. Ереван, 1994.
121. *Асадов С.* Миф о великой Армении. Баку, 1999.
122. *Асадов С, Мамедов И.* Терроризм (Причина и следствие). Баку, 2001.
123. *Аристова Т.* Курды Закавказья. Москва, 1966.
124. *Бахтияр Наджафов*. Лицо врага. Баку, 1993.
125. *Байбуртян В.А.* Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке. Ереван, 1969.
126. Басни средневековой Армении. Ереван, 1982.
127. *Величко В.Л.* Кавказ. Санкт-Петербург, 1904.

128. *Востриков П.А.* Зангезур. СМПК 42, отд 2., 1907.
129. *Гейбуллаев Г.А.* К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991.
130. *Глинка С.* Обзорение истории армянского народа. Москва, 1832.
131. *Глинка С.* Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. Москва, 1831.
132. *Григорян З.Т.* Присоединение восточной Армении к России. Москва, 1959.
133. *Джалал Алиев.* Наука истинна. Баку, 1998.
134. *Джалал Алиев, Будаг Будагов.* Турки, азербайджанцы, армяне: Геноцид исторической правды. Москва, 2002.
135. *Джастин Маккарти, Каролин Маккарти.* Тюрки и армяне, руководство по армянскому вопросу (перевод с английского). Баку, 1996.
136. *Заварян С.* Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 гг. Санкт-Петербург, 1907.
137. Зангезурский уезд. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1894.
138. *Зия Бунядов.* Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1965.
139. *Зелински СП.* Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Том IV, 1886.
140. *Кемал Алиев.* Античная Кавказская Албания. Баку, 1992.
141. Конфликт в Нагорном Карабахе. Сборник статей. Баку, 1990.
142. *Кулиева В.А.* Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-культурной жизни Нахичевани, Эриванской губернии и Заигезура в XIX - начале XX вв.
143. История армянского народа. Ереван, 1980.
144. *Лисуов В.И.* Персидский поход Петра I. Москва, 1951.
145. *Мамедов С.А.* Азербайджан по источникам XV - первой половины XVIII вв.
146. *Мамедова Ф.* Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986.
147. *Магда Нейман.* Армяне. Санкт-Петербург, 1899.
148. Материалы Кавказской археологии, Том XIII, 1916.
149. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края. Том IV, Тифлис, 1886.
150. Медь в Зангезурском уезде. К., 1891.
151. *Мурад Аджи.* Европа, тюрки, Великая Степь. Москва, 1998.
152. *Мешадиханым Неймат.* Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III, Арабо-персоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики /XII века - начало XX века/. Йени няшрляр Еви, Баку, 2001.
153. *Мешадиханым Неймат.* Эпиграфические памятники Азербайджана эпохи Низами. Баку, Элм, 1991.
154. Населения Закавказья. Тифлис, 1928.
155. *Папазян А.Д.* Персидские документы Матенадарана. Том II, Купчие (XIV-XVI вв.). Ереван, 1968.
156. *Папазян А.Д.* Персидские документы Матенадарана. Том I, Указы (XV-XVI вв.). Ереван, 1956.
157. *Папазян А.Д.* Персидские указы Матенадарана (1601-1650 гг.). Ереван, 1959.
158. *Пагирев Д.* Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913.
159. Памятная книга Елизаветпольской губернии на 1914 г. Тифлис, 1914.
160. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Том XIII. Елизаветпольская губерния (1904).
161. *Петрушевский И.П.* Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX в., Л., 1949.
162. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). Баку, Элм, 2002.
163. *Пчелина Е.Г.* Армянские памятники на территории Азербайджанской ССР.
164. Сисиан (Справочник-путеводитель). Ереван, 1987.
165. Собрание декретов и приказов Армянской ССР. Ереван, 1923.
166. *Соловьев С.М.* Чтения и рассказы по истории России. Москва, 1989.
167. СМОМПК, вып.13. Тифлис, 1892, стр. 126-127.
168. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833.
169. *Тер-Гевондян А.Н.* Армения и арабский халифат. Ереван, 1977.

170. *Орджоникидзе Г.* Статьи и речи. Том I. Москва, 1956.
 171. *Мешадиханым Неймат.* Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Баку, 2001.
 172. *Урусов.* Поездка в село Герус Зангезурского участка. К., 1872.
 173. *Чавчавадзе И.Г.* Армянские ученые и вопиющие камни. Тифлис, 1902.
 174. *Шавров Н.* Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911.
 175. *Шопен И.* Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852.
 176. *Шульгин Ф.* Путевые заметки по Зангезурскому уезду. К., 1873.
 177. *Эзов Г.А.* Сношения Петра Великого с армянским народом. Санкт-Петербург, 1898.
 178. *Ямпольски З.И.* Древняя Албания. III-I вв. до нашей эры. Баку, 1962.
 179. *Якобсон А.Л.* Закономерности в развитии средневековой архитектуры IX-XV вв. Санкт-Петербург, 1987.

180. <http://multimar.comi1391.htm> 03.09.2002.
 181. <http://sisian.amcityadmru.htm> 02.09.2002.
 183. <http://cilicia.comarmo5baghaberd.html> 03.09.2002.
 184. <http://cilicia.comarmo5zorakarer.html> 03.09.2002.
 185. <http://cilicia.comarmo5meghri.html> 03.09.2002.
 186. <http://cilicia.comarmo5karan.html> 03.09.2002
 187. <http://cilicia.comarmo5goris.html> 02.09.2002.
 188. <http://cilicia.comarmo5sisavan.html> 03.09.2002.
 189. <http://cilicia.comarmo5ughtasar.html> 03.09.2002.
 190. <http://cilicia.comarmo5kotratscaravan.html> 03.09.2002.
 191. <http://cilicia.comrediscoversy.html> 02.09.2002.

Erməni dilində

192. Erməni xalqının tarixi. III cild. Yerevan, 1976.
 193. Erməni Sovet ensiklopediyası. I cild. Yerevan, 1974.
 194. Erməni Sovet ensiklopediyası. II cild. Yerevan, 1976
 195. Erməni Sovet ensiklopediyası. III cild. Yerevan, 1977.
 196. Erməni Sovet ensiklopediyası. IV cild. Yerevan, 1978.
 197. Erməni Sovet ensiklopediyası. V cild. Yerevan, 1979.
 198. Erməni Sovet ensiklopediyası. VI cild. Yerevan, 1980.
 199. Erməni Sovet ensiklopediyası. VII cild. Yerevan, 1981.
 200. Erməni Sovet ensiklopediyası. VIII cild. Yerevan, 1982.
 201. Erməni Sovet ensiklopediyası. IX cild. Yerevan, 1983.
 202. Erməni Sovet ensiklopediyası. X cild. Yerevan, 1984.
 203. Erməni Sovet ensiklopediyası. XI cild. Yerevan, 1985.
 204. Erməni Sovet ensiklopediyası. XII cild. Yerevan, 1986.
 205. *Alişan Q.* Sisakan. Venetsiya, 1893.
 206. *Korkodyan Zaven.* Sovet Ermənistanının əhalisi. Son yüz ildə (1831-1931). Yerevan, 1932.
 207. *İnçiçyan Q.* Ermənistanının tarixi coğrafiyası. Venetsiya, 1935.
 208. *İoann Odznetsi.* Tarix. Venetsiya, 1953.
 209. *Mxitar Ayrivanetsi.* Erməni tarixi. Moskva, 1860.
 210. *Sebeos.* Yepeskop Sebeosun tarixi. Yerevan, 1939.
 211. *Stepanos Orbelyan.* Sisaqan vilayətinin tarixi. Tiflis, 1910.
 212. *Uxtanes.* Xronologiya. Vağarşapat, 1871.
 213. *Şolakat.* Ermənişünaslıq məcmuəsi. 1913.
 214. *Hakopyan T.X, Melik-Baxşyan S.T, Barseqyan H.X.* Ermənistanının və ətraf rayonlarının toponimlər lüğəti (I cild). Yerevan, 1983.

Musa Urud (Quliyev Musa İsa oğlu) 1961-ci ildə qədim Zəngəzurun Sisyan rayonunun Urud kəndində anadan olmuşdur. N.Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunu və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasını bitirmişdir. Tibb elmləri namizədidir.

1984-1994-cü illərdə Gəncə və Bakı şəhərində həkim-nevropatoloq, 1994-2000-ci illərdə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyində şöbə müdiri və idarə rəisi vəzifələrində işləmişdir. 2000-ci ildə YAP proporsional siyahısı üzrə ikinci çağırış Milli Məclisə deputat seçilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Sosial siyasət daimi komissiyasının və İntizam komissiyasının üzvü, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin İdarə heyətinin üzvü, Yeni Azərbaycan Partiyasının Siyasi şurasının üzvü, beş şer kitabının ("Nüh, gəminə götür bizi" -1994, "Tanrı şam yandırıb" -1995, "Ömürdən 101 şer" - 1997, "Üzü haqqa gedirəm" - 1999, "Vətən and yerimiz" - 2003), iki elmi publisistik əsərin ("Urud" - 2000 və "Haqqın var yaşamağa - 2001) müəllifidir.

Gənc nəsil Azərbaycan yazarları üçün təsis edilmiş Fərdi Prezident Təqaüdünə (1998) və bir neçə ədəbi mükafata («Nizami Aydın» adına mükafat (1995), «Araz Ali Ədəbi Mükafatı» (1996), Yusif Məmmədəliyev adına mükafat (2001) layiq görülmüşdür.

Bu kitabı türk dünyasının bütün tarixi boyu yetişdirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biri, müasir Azərbaycan dövlətinin banisi və qurucusu, xalqımızın lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf edirəm.

Musa URUD.

DÜZƏLİŞ – ƏLAVƏ

Çiriş kəndi: Rayon mərkəzindən 43 km. şimal-şərqdə, Kurud kəndindən 3 km şərqdə, dağların ətəyində yerləşmişdir. 1897-ci ildə burada 27 nəfər, 1922-ci ildə 73 nəfər, 1926-cı ildə 79 nəfər, 1931-ci ildə 95 nəfər əhali olmuşdur. 1918-ci ilin qaçqınlığından sonra kəndin əhalisinin bir hissəsi qayıdıb kənddə məskən saldı. 1930-cu illərdə Kurud kəndi ilə birgə kolxoz təşkil etdilər. 1950-ci illərdə Kurud kolxozu Giği heyvandarlıq kolxozuna birləşdirildi. Kəndin əhalisi Kurud və Kirs kəndinə köçüb orada məskunlaşdı. 1988-ci ildə Kurud və Kirs kəndinin əhalisi ilə birlikdə erməni millətçiləri tərəfindən silah gücünə zorla ev-əşiklərindən qovuldular. Əsasən Abşeron rayonunda məskunlaşmışlar.

Daşbaşı kəndi: Rayon mərkəzindən 29 km. şimal-şərqdə, Giği çayının sol sahilində yüksəklikdə, sözlün əsl mənasında dağların başında yerləşmişdir. Kəndin 1897-ci ildə 53 nəfər, 1922-ci ildə 42 nəfər, 1931-ci ildə 65 nəfər əhalisi olmuşdur. Daşbaşı, Kənd Pürülü və Pürülü kəndləri bir-birindən 2-3 km. aralı olsa da, tarixən bir kənd kimi əlaqəli olmuşlar. Kəndin əhalisi bu dağlıq ərazidə əsasən heyvandarlıqla məşğul olmuş, rayondan tam təcrid olunmuş şəraitdə yaşamışlar. 1918-ci il qırğımından sonra bu bölgənin kəndləri xeyli sahibsiz qalmış, yalnız 1922-ci ildə bu kəndlərin əhalisi öz yerlərinə qayıtmağa başlamış, üç kənddə bir kolxoz təşkil edilmişdir. 1965-ci ildə kolxoz Kığı heyvandarlıq sovxozuna birləşdirilmişdir. 1988-ci ildə erməni quldur dəstələri Daşbaşı kəndinin bütün əhalisinin var-yoxunu əlindən alıb, doğma yurdlarından didərgin salmışlar.

Keypəşin kəndi: Rayon mərkəzindən 32 km. şimali-şərqdə, Giği çayının yuxarı axarında, Qazan göldən 18 km. aralı çox mənzərəli meşə ətəyində yerləşir. Əriməz (3200 m.) və Sarımsaxlı dağları kəndin ən uca yüksəklikləridir. Kəndin əhalisinin əksəriyyəti daha yüksəkdə yerləşən, füsunkar təbiəti olan Hüçütü kəndindən köçüb burada yurd salmışlar. Keypəşin kəndinin binasını Mirim bəy adlı bir kişi qoymuş, sonradan isə onun beş oğlu bu kəndin ilk sakinləri olmuşlar. Qış vaxtı gediş-gəliş çətin olduğundan XX əsrin əvvəllərində keypəşinlilər sonradan yaşadıkları yeri özlərinə kənd yeri seçmişlər. Keypəşin camaatının Qubadlı və Zəngilan rayonunun əhalisi ilə (bütün qafanlılar kimi) çox sıx əlaqələri var idi. Kəndin əhalisi mal-qoyunlarını qışda Qubadlının ərazisində saxlayırdılar. Keypəşinin yaylaq yerləri çox olduğundan yay aylarında Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl rayonlarının camaatı həm özləri istirahətə gələr, həm də təsərrüfatlarını dağlara gətirərdilər.

Kənddə 1897-ci ildə 68 nəfər, 1926-cı ildə 136 nəfər, 1931-ci ildə 65 nəfər, 1959-cu ildə 272 nəfər əhali olmuşdur. 1918-ci ildə erməni quldur dəstələri Andronikin başçılığı ilə kəndin əhalisinin bir hissəsini qırmış, qalan hissəsi isə Ordubada pənah aparmışlar.

1922-ci ildə kəndin əhalisinin bir qismi yenidən öz yurdlarına dönmüş, qonşu Giriş və Kirs kəndləri ilə birlikdə yenidən özləri üçün güzəran yaratmalı olmuşlar.

Kolxoz hərəkətinə qarşı çıxan keypəşinlilərin böyük əksəriyyəti qaçaq düşmüş, yenidən qaçqınlıq həyatı yaşamağa başlamışlar. Keypəşinlilər kollektivləşməyə qarşı kəskin əks mövqe tutmuşlar. Ona görə də kolxoz Keypəşinlə qonşu olan Pəyahan kəndində qurulmuşdur. Heyvandarlığın və əkinçiliyin inkişafı əhalinin güzəranını yaxşılaşdırmağa xeyli kömək etmişdir. Kənddə səkkizillik məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, rəbitə şöbəsi yaradılmışdı. Sonralar orta məktəb açılmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq kəndin əhalisi daim təzyiqlərlə üzlənmiş, ermənilərin antiəzərbaycan siyasətini hər addımda hiss etmişlər. İş yerlərinin olmaması səbəbindən 1960-cı ildən sonra Keypəşindən təhsil almaq üçün Bakıya gələn gənclərin 90%-i geri qayıtmamışlar. Kənddə ancaq yaşlı və orta nəslin nümayəndələri yaşayırdılar. Onların da böyük əksəriyyəti kənd orta məktəbində, qonşu kəndlərin məktəblərində, yaxud da Gecalan mis-molibden kombinatında fəhlə işləyirdilər.

1988-ci ilin məlum hadisələrindən sonra Keypəşin kəndinin sonuncu 200 nəfər əhalisi öz ana vətənlərini birdəfəlik tərk etmişlər. Onlar Bakı, Sumqayıt şəhərlərində və Abşeron rayonunun kəndlərində məskunlaşmışlar.

Kirs kəndi: Rayon mərkəzindən 42 km. şimal-şərqdə Qəhhar çayının yuxarı axarında Kurud kəndinin lap yaxınlığında dağ ətəyində, çəmənlik, mənzərəli yerdə yerləşmişdir. Kurud sovetliyinə daxil idi. Kəndin 1886-cı ildə 130 nəfər, 1926-cı ildə 78 nəfər, 1931-ci ildə 104 nəfər əhalisi olmuşdur. 1918-ci il qaçqınlığından sonra Kirs kəndinin əhalisinin təqribən yarısı öz vətəninə qayıtmış, qalanları isə Ordubadda qalmışdır. 1922-ci ildən sonra kəndə qayıdan əhali yenidən kəndi bərpa etmişdir. Kurud kəndi ilə birlikdə kolxoz yaratmışlar. 1965-ci ildə kolxozu ləğv edib onların təsərrüfatını zorla Kığı heyvandarlıq sovxozuna birləşdirmişlər.

1988-ci ildə üçüncü və axırıncı dəfə Kirs kəndinin əhalisi əzab-əziyyətlərlə rayondan qovulmuşlar. Əhali Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına səpələnmişdir.

Kənddəki çox qədim dövrə aid olan qəbiristanlıq, qazıntı zamanı tapılmış 3 ədəd daş qoç və çoxlu zinət əşyaları bu torpaqların qədim azəri türklərinə mənsub olmasına dəlalət edən sübutlardır.

Kəndin toponimləri: Çəmən yurd, Tatar yurdu, Kürd yurdu, Əyridağ, Soğanlıq, Ağ gədik, Göy gədik, Çiçəkli qaya, Molla qayası, Azman dərəsi, Qaramalıq və s.

Yuxarı Gödəkli kəndi: Qafan şəhərindən 14 km. şərqdə Qafan-Gorus avtomobil yolunun sağ sahilində, mənzərəli sahədə yerləşmişdir. Kənd meşəliklərlə əhatə olunmuşdu, bir və ikimərtəbəli gözəl evləri, çoxlu meyvə bağları, geniş biçənəkləri, bostan-tərəvəz sahələri vardı. Kənddən bir az aşağıda, cənub-şərqdə Aşağı Gödəkli kəndi yerləşir.

Yuxarı Gödəkli kəndində 1897-ci ildə 201 nəfər, 1922-ci ildə 132 nəfər, 1926-cı ildə 118 nəfər, 1931-ci ildə 163 nəfər, 1939-cu ildə 221, 1970-ci ildə 275, 1979-cu ildə 381 nəfər azərbaycanlı əhali olmuşdur. 1918-ci ildə Sisyan rayonunun azərbaycanlı kəndlərini dağıtdıqdan sonra Gorus yolu ilə Qafana gələn daşnak Andranikin cəllad dəstəsi elə birinci addımda yol üzərində olan bu kəndlərə divan tutmuş, 1918-ci ilin noyabr-dekabrında kəndin əhalisi bütövlükdə qonşu Zəngilan və Qubadlı rayonlarına qaçmışlar. Rəqəmlərdən görüldüyü kimi 1922-ci ildə kəndin əhalisi təqribən iki dəfə azalmışdır. Əhalinin ancaq bir hissəsi yenidən öz vətəninə qayıtmış, dağıdılmış kəndi bərpa etməyə, təsərrüfatı inkişaf etdirməyə başlamışlar. Kənddə kolxoz yaradılmış, yeddiillik məktəb, klub, kitabxana açılmışdır. Ötən əsrin altmışıncı illərində Yuxarı Gödəkli kolxozu erməni sovxozu ilə birləşdirildi, kəndlilərin bütün mülkiyyətini əllərindən aldılar. 1988-ci ilin noyabrında hökumət səviyyəsində, rayon partiya, sovet və inzibati orqanlarının köməyi ilə erməni "saqqallıları" kəndin bütün əhalisini bir həftə ərzində qovdular. Kəndin əhalisi Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına səpələnmişdir.

**Müəllif kitabın hazırlanmasında
göstərdikləri köməliyə görə Azərbaycan MEA-nın
müxbir üzvü, t.e.d. Məşədixanım Nemətovaya,
t.e.n. Fəzail Ağamalıya, t.e.n. Hüsəməddin Məmmədova və
«Azərbaycan Nəşriyyatı»nın əməkdaşlarına
təşəkkürünü bildirir.**

Redaktorlar:

Sevda Ağababayeva, Gülnarə Hüseynova

Rəssamlar:

Zaur Əliyev, Nazim Rzaquliyev

Nəşrin kompüter tərtibatı:

Salavat Məmmədov

Texniki redaktor:

Elmira Tağıyeva

**MUSA URUD
Z Ə N G Ə Z U R
(Elmi-publisistik nəşr)**

Yığılmağa verilmişdir: 05.01. 2005.

Çapa imzalanmışdır: 29.03.2005.

Nəşrin ölçüsü: 70x100 1/16. Ofset çapı.

Fiziki çap vərəqi: 31,5.

Sifariş: 22. Sayı: 1000 ədəd.

**N U R L A R
NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ**

Bakı-Az1122, H.Zərdabi pr. 78. Tel: 4977021, 4971362.

Faks: 497 12 95. E-mail: nurlar@azdata.net